

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ŞARK YÜLDÜZİ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ЖУРНАЛИ

1-2 '1994

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Тохир МАЛИК
(*Масъул котиб*)

Мурод МАНСУР
(*Наср бўлими мудири*)

Омон МУҲТОРОВ
(*Бош муҳаррир ўринбосари*)

Икром ОТАМУРОД
(*Назм бўлими мудири*)

Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФХОН
(*Мерос ва қадрият бўлими мудири*)

Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ
(*Мақоланавислик бўлими мудири*)

63-йил чиқиши

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ХАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

КЕЛГУСИ СОНДА:

Эри кетиши билан телефон жиринглади. Санобар тез-тез юриб келиб, трубкани кўтарди.

— Санобархон!— йўғон эркак овози эшитилди.— Диққат билан қулоқ солинг: эрингиз Йўғонтепа бўйича олган ишини ташласин, ё бошқа бировга берсин.

— Тушунмадим, ким гапиряпти?— ҳайрон бўлиб сўради Санобар.

— Ким гапирётганининг аҳамияти йўқ, — деди яна йўғон овоз. — Ҳаёлингизни йиғиштиринг. Қайтараман: эрингиз Йўғонтепа бўйича топширилган ишни қайтариб берсин. Шуғулланмасин. У томонларга яхшиси бормасин. Агар қулоқ солмаса, ўздан кўрсин.

Санобар аввалига гарангсиб қолди. Сўнг гапирётган одам жиноятчилардан эканини англаб, телефонга уланган магнитофон тугмасини босиб қўйди.

— Фуф! Фуф! Қайтаринг. Яхши эшитилмаяпти.

— Қайтараман: агар эрингиз Йўғонтепа иши билан шуғулланар экан, фожиа юз беради. Тушундингизми?

— Ҳа, тушундим,— хавотирга тушиб жавоб қилди Санобар ва магнитофонга қараб қўйди. Унинг лента ўралган ғалтаклари айлана бошлаган эди.— Қандай фожиа?

— Билмоқчимисиз?— сўради йўғон овоз қулиб.— Майли. Айтаман. Болаларингизни яхши кўрасиз-а? Равшанни ҳам, Райҳонни ҳам. Кўрдингизми? Уларни биламиз. Қаерда ўқишларини ҳам биламиз. Кодиржон ҳам болаларини сизга ўхшаб яхши кўради. Ё яхши кўрмайдими? Нега индамайсиз?

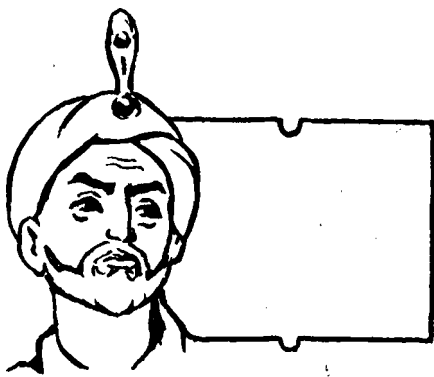
— Йўқ, яхши кўрадилар.

Санобар юраги гупиллаб ура бошлаганини сизди.

— Баракалла. Шу яхши кўрган фарзандларингиз билан ҳар нарса бўлиши мумкин. Масалан, Равшан аварияга учраб, умрбод ногирон бўлиб қолиши, Райҳонини ўғирлаб кетишлари мумкин. Бир ой, ярим ойдан кейин бирон жарликдан топасизлар ўлигини...

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Улмас Умарбеков зиддиятли бир қисмат ҳақида ҳикоя қилувчи янги роман ёзди. «Фотима ва Зухра» деб аталган мазкур асарни келгуси сондан бошлаб ўқийсиз.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Ҳуршид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад МУҲАММАД ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Хайридин СУЛТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукр ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислоҳ ШОҒУЛОМОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

Тўрт Мирзо Улуғбек Улуғ тарихи

Бир неча бобда мўғул лашкари томонидан Фанокент, Хўжанд, Самарқанд шаҳарларининг забт қилиниши, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Эронга қочиши ва кимсасиз оролда ғарибларча вафот этиши манзаралари тасвирланган.

ЖЎЖИХОН, ЧИҒАТОЙХОН ВА УКТОЙХОН ДОСТОНИНИНГ ОХИРИ

Мазкур муддатда Жўжихон, Чиғатой ва Уктойхон ҳам Хоразм қамали билан машғул эдилар. Жўжихон билан Чиғатой ўртасида бўлиб ўтган ихтилоф туфайлидан Хоразмнинг олиниши етти ойга чўзилди. Шаҳзодалар ўртасида, яъни Жўжихон билан Чиғатойхон ўртасида адоват содир бўлгани ҳақида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамга етказдилар. Ҳар гал бири ғазабга минганда, иккинчиси паст келарди. «Шу туфайлидан ҳам Хоразм тадбири чўзилди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам бу хабарни эшитиб, ғамга ботди. Бир кишини элчиликка тайинлаб, деди: «Тезде хоразмликлар мамлакатига бормоқ лозим. Барча лашкарга ёрлиғ етказурсан. Ҳамма Уктой фармонида бўлсин. Жўжи ва Чиғатой сўзига амал қилмасинлар. Агар кимки Уктой амрига хилоф иш қилса, аниқ билсинки, унинг боши ҳаргиз танасида бўлмағай. Жўжи ва Чиғатой сардор бўлганлари билан Уктойни сардорлар хоқони санасинлар. Тезлик билан иттифоқ бўлиб, Хоразмни фатҳ этиш тадбирини бирёқлик қилишсин». Элчи қаҳрли лашкарга етиб келгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ёрлиғини кўрсатди. Барча сипоҳ диловарлари ва аскар саромадлари Уктой даргоҳига йиғилдилар. Жон белларига итоат камарини боғладилар. Уктой қон акалари ёнига бориб, улар ўртасида бўлган кудуратни латифалар айтиб аритди. Иттифоқ аҳдини тузиб, нифоқни дафъ этди. Сўнгра аскарлар ўртасида сулҳ тартиб берди ва барча иттифоқ бўлди, жангу жадалга киришдилар. Созлаб қўйилган манжанақларни очиб, (шаҳарни) ўққа тутдилар. Уктой қон лашкар ва қўли остидаги бошқа халққа сувга тўла хандақни хору хашак билан тўлдиришни буюрди. (Бўйруқ бажарилгач) мўғул лашкари ботирлари Хоразм ҳисорига ташланиб, қалъа кўнгираларига арқонлар ташладилар. Нарвонлар қўйиб, шаҳар деворига чиқиб олдилар. Ўз сардорлари яловларини кўтардилар.

Тотор сипоҳи қалъага кириб олиб, Хоразм азизларини хору зор этдилар. Шаҳар ичкарасидаги аҳоли танг аҳволда қолди. Ҳар бир ҳовлига тўсатдан ҳужум қила бошладилар. Найза ва ўқлар билан одамларни бир-бирига михлаб, сихлай бошладилар. Оёқлари етмаган баланд (кошоналар)га

1993 йилда Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асаридан бир неча бобларни ўқиган эдингиз. Жаҳоннинг буюк олимлари сафида турувчи ўзбек алломасининг таваллудига 600 йил тўлиши муносабати билан мазкур асардан яна бир бобни эътиборингизга ҳавола этимиз.

қоруралар¹ отиб ёндирдилар. Шу тартибда бир неча кун давомида ҳарб маросими тинмади. Бу ҳол шу даражада эдики, ўлдирилганларнинг сон-саногига етиб бўлмасди. Юз минг нафар санъат ва ҳунар арбобини ажратиб, аёлу болаларни асир олдилар. Қолган одамларни саҳрога ҳайдаб чиқиб, аскарларга бўлашиб бердилар. Айтишларича, ҳар бир қотилга йигирма тўрт мақтул тўғри келган. Ёзишларича, қотиллар сони юз мингдан зиёда эди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам Хоразм томон лашкар жўнатган вақтда Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро ҳузурига, менинг лашкарим ўша ёққа юриш қилмоқда, деб хабар юборди. «Шояд, Хоразм аҳволи ғорату қатл билан бартараф бўлгуси. Маслаҳатим шулки, сизлар у ердан ташқари чиқсангизлар. Дарвешларингизга зиён-заҳмат етказилмагай».

Ҳазрати Шайх Валитарош, Оллоҳ унинг арвоҳини муқаддас тутсин, дедилар: «Мана, етмиш йилдирки, Хоразм халқи билан яшаб келмоқдаман. Бугунги кунда қазойи илоҳий бало жазосини юборди. Уларнинг калласида мурувват деган нарса бўлмайдик, орасидан қочиб ўзимни бир чек-кага олсам. Балки, улар билан бирга беғамона яғмога дучор бўлганим тузуқроқ бўлар. Балоларга ҳам улар билан ёр бўлсам!»

Алқисса, Хоразм шаҳри забт этилгандан кейин халойиқни саҳрога ҳайдаб чиқиб, қатл этдилар. Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро, унга Оллоҳнинг раҳмати бўлсин, ўша шаҳид этилганлар жумласидан эдилар. Машҳурдирки, қатл чоғи ҳазрати Шайх бузургвор бир қўли билан ҳазрати шайхни қатл этаётган кофирнинг ялови учини ушлаб турдилар. Кейин қанчалик уринишмасин, ул кофир яловини ул кишининг қўлидан чиқариб ола олмадилар. Охири ул кофир яловини қирқиб олдилар. Яловнинг учи Ҳазрати Шайхи шаҳиднинг муборак қўлларида қолди. Бу Ҳазрати Шайхнинг минг-минглаб ғайритабиий одатларидан биридир...

ТУЛИХОННИНГ ҲИРОТ ДОРУССАЛТАНАТИ ТОМОН ЮРИШИ ЗИКРИ

Нишопурдаги қатли ом ишлари тамом бўлгандан кейин Тулихон Ҳирот сари йўлга чиқди. У ерда бир амир ва тўрт тожини қолдириб, қолганларни қаерда топишса, шу ерда қатл этдилар. Ҳиротга яқинлашиб, бир ўлқода тўхтадилар. Занбур деган кишини элчи қилиб Ҳиротга жўнатди ва буюрди: «Ҳирот малиги, амиру қозиси, хатибу маъруфу машҳурлари бизнинг ҳумоюн раияларимизга пешвоз чиқишин. Токи, жаҳонсўз ғазабимиз ва заҳросо қаҳримиздан солим қолгайлар!»

Ушанда (Ҳиротда) Малик Шамсиддин Муҳаммад Журжоний Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ номидан ҳокимлик қиларди. Шаҳзода Тулихоннинг келаётгани хабари етгач, унга қарши жанг тайёргарлигини кўрди. Шаҳарнинг ҳамма томонларини муҳофаза этди.

Хабар беришларича, ўшанда Ҳиротда 190 минг нафарга яқин сипоҳи бўлган. Элчилар Ҳиротга кириб, шаҳзоданинг гапини Маликка етказганларида, ўша заҳотиёқ уларни қатл этди ва деди: «Кофирларни ўлдирган ўша куннинг бўлмагани яхши эди». Кейинги кун бу хабар Тулихонга етгач, даргазаб бўлиб буюрдик, лашкар атрофдан шаҳарга ҳужум қилсин, кўрган ҳар бир сипоҳни қатл этишсин. Малик Шамсиддин жанг қилишга уринди. Шаҳзода сипоҳи ташқаридан ҳамла қилди. Ушанда кўплар бир неча кун ичида жаннат ҳузур ва дўзага тўридан жой олдилар. Етти кун мобайнида катта муҳораба воқе бўлди. Шаҳзода муътабарларидан бир мингу беш юз баҳодир қатл бўлди. Малик Шамсиддинга ўқ тегиб, яраланди ва ўлди. Шу муносабат билан Ҳирот шаҳри аҳолиси икки гуруҳга бўлинди. Маъруф шаҳар қозилари ва бузурғларидан иборат бир тўда сулҳга мойиллик билдирдилар. Шаҳзода Тулихон Ферузобод дарвозаси қаршисида саф тортиб турган аснода, Шамсиддин ўқ захми туфайли нариги дунёга бўлган пайт саккизинчи кун эди. Шаҳзода Тулихон 200 сипоҳи билан дарвозага яқинлашиб, хандақ лабига етганда тўхтади ва отдан тушиб деди: «Эй одамлар, билингизки, мен Тулихон ибни Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам-дурман! Жонингиз омонлик топсин, хотину фарзандларингиз мўғуллар қўлига тушмасин десангиз, жанг қилишдан қўл тортинг, муборизадан оёқларингизни тийинг. Итоат ва таслим сари юз буринг.

Шу вилоятдан Султон Жалолиддинга ҳар йили тўлайдиган мол ва хирожнинг ярмисини наво-бимизга топширинг. Шоҳона тарбияту подшоҳона қарамлардан баҳраманд бўлгайсиз».

Шу сўзларни таъкидлаб, қаттиқ қасамлар ёд қилди. Шаҳар аҳли Тулихондан бу сўзларни эшитиб, эл бўлди, дарвозаларни очдилар. Султон Жалолиддин ҳукми асосида жомабофлар ҳокими бўлган Амир Азизиддин Муқаддам Бурдий юз жомабоф кўтариб, ҳар бирида тўққизтадан қиммат-баҳо хоме бўлган бўғчалар билан биринчи бўлиб шаҳзода Тулихонни қарши олди. Кейин барча шаҳар аъёнлари ақобирлари, ашрофу аҳолиси, муллаю сардорлари, ҳунармандлари шаҳардан ташқарига чиқдилар ва марҳаматли ҳукмдор назаридан баҳраманд бўлдилар.

Шаҳзода Тулихоннинг фармони эълон қилинди. Унга кўра, Султон Жалолиддинга қарашли бўлган 12 минг кишининг барчаси қатл этилди. Қолганларига зиён-заҳмат ва алам етказилмади. Малик Абубакр Мурсафийни Ҳиротда ҳоким қилиб қўйдилар. Даргоҳ муқаррибларидан Мункатой деган кишини шиҳналикка тайинладилар. Саноксиз ғаниматларни йиғиб олгач, азамат яловини Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ўрдуси томон кўтарди ва қайтиб келди. Малик Абу-бакр ҳукумат тахтида ва Мункатой шиҳналик мақомида амал мезони бўйича адолат ва раиятпарварлик билан машғул бўлдилар. Халқ зироат ва иморат ишларига киришди.

Тақдир қалами бу диёрни хароб этишни жорий этди. Малик Абу-бакр ҳукумати ва Мингтой шиҳналигидан бир неча кун ўтгач, Хуросонга Султон Жалолиддин (Мангуберди) ғазна оралиғида жойлашган Парвон мавзеида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг лашкарини тор-мор келтириб, мўғул амирларидан баъзиларини енгибди, деган хабар тарқалди. Бу овоза Хуросонга етиб келиши билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам томонидан қўйилган малик, шиҳна, омил борки, барчасини ўз ўрнида қатл этдилар. Уларнинг бундай қилишларидан умидлари шу эдики, Чингизхон Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ билан бошқа жанг қила олмайди. Ҳирот аҳолисидан ҳам бир жамоа уюшиб, Мункатой шиҳна билан Малик Абу-бакрни қатл этдилар. Уларнинг қиличини тутган одамни қаерда кўрсалар — ўлдирдилар.

¹. Қорур — ёнучи мода солинган шиша идиш.

Малик Муборизиддин Сабзаворий Ферузкуҳ тоғларидан Ҳисорга келган эди. Шуни шаҳар малиги этиб тайинладилар. Вилоят раислигини анча ишбилармон бўлган Хожа Фахриддин Абдурахмон Ироқийга топширдилар. Барча иттифоқликда яқдил, гапни бир жойга қўйиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамга қарши чиқишга бел боғладилар. Бунинг хабари Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамга етгач, у дарзағаб бўлди. Шаҳзода Тулихонга деди: Сен уларни ўлдирмадинг. Шу сабабдан бундай фитна воқе бўлди. Сен бу юрт одамларини қиличдан ўтказганингда бундай фасод юзага чиқмас эди.

Кейин итоб ва ғибоб билан Элчигадой номи билан машҳур бўлган Элжидойни 80 минглик қўшин билан Ҳирот томонга жўнатди ва дедик, «бирор жондорни қўймагайсан, ҳатто мушуги ва итигача тирик қолдирмайсан». Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам фармонига мувофиқ, Элчигадой нўён 618 йил санаси шаввол ойида йўлга чиқди; у ерга этиб Ҳирот дарёси бўйида қарор топди. У дедик, бутун лашкар шу бир ой муддатда жанг асбобларини тартибга келтирсин. Чингизхон ҳукмида бўлган мавзелардан жанг ҳозирлигини кўришни талаб қилсинлар. Қисқа муддатда Хуросон ҳудуди ва унинг ноҳияларидан қарийб эллик минг нафар пиеда ва отлик жамланди ва қўшиб олинди. Ҳирот шаҳрида малик Муборизиддин ва Хожа Фахриддин Абдурахмон ва бошқа аъён ақобилар жанг ҳозирлигини кўрдилар. Каттаю кичик барча қасамёд ва аҳд қилдиларки, токи рамақда жонлари бор экан, илгаригидек иккиланиш ва субутсизликка йўл қўймасликка аҳд қилдилар. Элчигадой нўён бир ойдан кейин жанг асбоби ва саваш ҳозирлигини кўриб бўлгандан кейин, ҳар бири бир амирга топширилган шаҳар дарвозаларини мўғул сипоҳи сардорларига тақсим қилиб берди. Шаҳарнинг ҳар тарафига ўттиз минг нафар жангини жўнатиб, ким жангда хатоликка йўл қўйса ўлдирилади, ким ғайрат кўргузса иноят топади, деб буюрдилар. Тўрт томондан (лашкар) келиб, қўшилишди. Шаҳар ҳалқи ўлимни бўйнига олиб ташқари чикди ва жангга жидду жаҳд ва камоли саъй кўргуздилар. Ташқаридан кийнагоҳ сипоҳ манжанақ тошлари билан олий ва кичик иморатлар ҳолини танг ва ер билан баробар қилди. Чарх ва новаклардан кетма-кет ўқ отиб, буржларни яқсон қилдилар. Кетма-кет отилган нафт оташлари ёмғир томчиларидек (шаҳар устига) ёғилди. Хўлга тушса ҳам, куруққа тушса ҳам ёндирарди. Шаҳарнинг ўнгу сўли, олдию ортида тинимсиз жанг борарди. Шу тариқа қамал олти-етти ой чўзилди. Токи, 619 санаи муборақда Элчигадой нўён катта жанг бошлагунча. У бир неча кун муттасил жанг қилди. Ҳар бир ҳужумда унинг беш минг нафар аскарлари қатл этиларди... Шу ҳолда уч кун ўтди. Шаҳарда икки гуруҳ пайдо бўлди. Рақибнинг захираси ва одамларининг кўплигидан мудофадигарнинг ҳоли танг эди. Кундан-кун Элчигадойга келаётган мадад орта борди. Санаи 619 да жумадул аввал ойининг жума куни тонгда яратганнинг амри билан Элчигадой нўён Хокистар буржи томонидан (ҳужум қилиб) шаҳарни қўлга киритди. Сўнг эрқагу аёл, қарию ёш, каттаю кичикни қатл этишга буюрди. Қонлар дарё бўлиб оқди. Иморатларни вайрон, буржу боруларни хароб қилдилар. Хандақни эса тўлдирдилар. Етти кун давомида ўлдириш ва ёндириш, кавлаш ва қон оқизишдан қўллари бўшамади.

Элчигадой нўён Ҳирот саҳнини шундай покладики, бирорта ҳам хонадон омон қолмади. Саккиз кундан кейин у Қошғар томонга равона бўлди. Ўлжалардан нимани лойиқ топса, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ҳузурига жўнатди. Ўбаҳ қасабасига яқинлашганда минг отликни Ҳиротга қайтариб юбордилар. Токи, қочган ва бекинганларни топсалар қатл этгайлар. Бу қайтишда мўғуллар яна уч минг нафарга яқин кишини топиб, қатл этдилар.

Нақл қилишларича, мавлоно Шарофиддин хатиб Чигиртон ва яна ўн беш нафардан бўлак тирик жон қолмаган. Кейин 24 нафар киши яна (шаҳар) булуқларидан келиб, ўша 16 нафар кишига қўшилди. Ўн беш йил давомида шулардан бошқа бирор жонзод ўша жаннатнишон шаҳарда яшамаган.

Мавр, Нишопур ва Ҳирот сингари шаҳарлар, Тус, Сабзавор, Жожарм, Нисо, Абивард, Сарахс, Қоф вилоятлари ва Хуросоннинг бошқа шаҳарлари шу мамлакатни тасхир этиш буюрилган саноксиз мўғул лашкари отлари туёғи остида қолди.

Уч ой давомида улар Хуросон мулкнинг барча ҳудудида то Сейистон мулкигача бўлган ерларни қора тупроқ билан баробар қилдилар ва орқага қайтдилар.

Шаҳзода Тули Хуросон мамлакатини тасхир ва талон этгандан кейин Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам фармонию мувофиқ, Толқон ва Бадахшон вилоятлари сари йўналди ва отаси ўрдусига келиб қўшилди.

Шундан кейин бир неча кун ичида шаҳзода Тулихон Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам лашкари билан Толқон қалъасини забт этдилар. Унинг шаҳри ва қалъасини олдилар, аҳолиси ва муллалари бошқа шаҳарларга кўчиб кетдилар.

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН ЙБН СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ АҲВОЛИ ВА СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМ ЛАШКАРИ БИЛАН ЖАНГИ ЗИКРИДА

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ бу фано манзилдан дорилбақога кўчганда Султон Жалолiddин ва унинг укалари бир тўда хос одамлари билан Абаскун оролидан қайтиб келдилар. Султон Жалолiddин мардоналик майдонида жавлон қилмоқ ва замон гардиши навосига жўр бўлиб, муҳолифлик чалғусини чалмоқликни истади. Токи, отасига ўхшаб маломат ўқиға нишон бўлиб, башар суннийлари таънасига қолмагай. У Хоразмга келиб, ҳукму насақ ижро қилса. Ушанда мўғул лашкарининг қадами ул диёрга етмаган эди. Қабақлилардан тўқсон минг нафар киши Хоразм аҳолиси орасида яшарди. Султон Жалолiddин келгандан кейин баъзилари унинг фармони чизигиға бўйинсунди. Бошқалари эса адоват йўлини тутаб олдилар. Шу сабабли Султон Жалолiddин ул фитначи мунофиқ қавм билан учрашишдан ташвишга тушди. Ироқ томонда мўғул хабарини эшитди. Елоғ деган кишини Хоразм даштига инилари Узлоқ султон, Гўрхон, Хумортегин ва Уғул ҳузурига жўнатди. У ерда тўқсон минг қаттол жангчи турарди. Ўзи Нисо йўли билан Шодимох сари йўналди. Устиворга етгач, бир тўда мўғул лашкарига дучор бўлди. Шом тушганча жанг қилдилар. Қоронғу тун чарх узра этагини тортганда, Султон Жалолiddин шошилиш равишида Шодимох томонга жўнади...

Султон Жалолиддин ўша кечаси чиқиб кетгандан кейин Узлоқ султон мўғул лашкари келаётгани хабарини эшитди. Тўхтаб туришни ўзларига муносиб билмай, Султон ортидан равона бўлдилар. Йўл асносида мўғул лашкарига дуч келдилар. Улар билан жанг қилишга қодир эмасликларини мулоҳаза қилиб, бир ҳамладан кейин қочишга юз тутишди. Мўғуллар улар кетидан равона бўлди. Улардан бир тўдани қўлга олиб ўлдирдилар. Султон Жалолиддин Шодимохга етгандан кейин уч кун шу ерда туриб қолди. Курол-аслаҳаларини ҳозирлаш билан машғул бўлди...

Бу ердан Султон Жалолиддин тазаккал отига миниб, санаи 617-да, зулҳижжа ойининг 11-кунда отаси унга бағишлаган Ғазна томонга Парвон йўли билан равона бўлди. Бирор соат ўтгандан кейин лашкар Шодимохга етди. Маълум қилишларича, Султон Жалолиддин у ерда тўхтамади. Мўғуллар унинг ортидан равона бўлиб, Ҳирот музофотидан беш кунлик йўлни босиб ўтдилар, аммо ета олмадилар. Қайтиб кетдилар. Султон Жалолиддин ибн Муҳаммад Хоразмшоҳ Ғазнага етгач, тарқалиб кетган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкари унинг атрофига келиб тўпланди.

Ҳирот малиги ҳам шаҳзода Тулихон юришидан енгилган эди. Ўз қавми ғурийлар ва лашкари билан Султонга келиб қўйилди.

Қабақлиён қавмидан қирқ минг нафар киши Хоразм тарафдан етиб келди.

Баҳор келганида Султон Жалолиддин Ғазнадан чиқди ва Бозонга йўналди. У ерга етиб тўхтагач, хабар келдики, чекисиз мўғул лашкари Волиён қалъаси муҳосарасига машғул бўлмишдир. Волиён қалъасини тасхир қилишларига яқин қолди. Шижоат асарли Султон бу хабарни эшитгач, кўч-кўрони ва бойлигини ўша ерда қолдириб, ўзи ўта жасоратли катта лашкари билан ул бадкирдор қавм устига илғор уюштирди. Зўр саваш кўргазди. Мўғул-тотор лашкари илғоридан қарийб тўққиз минг суворийни дорулбақога жўнатди. Султон Жалолиддин ибн Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкарининг сони зиёда булгач, дарёдан кечиб ўтиб, тўхтадилар. Волиён қалъасини муҳосара қилмоқ учун бораётган мўғул лашкарининг ғўл қисмини хароб қилдилар. Қоронғу тушгач, мўғул лашкари қочишга юз тўтди. Султон Жалолиддин катта ўлжани қўлга киритиб, орқага қайтди ва Бозонга етиб келди.

Султон Жалолиддиннинг мўғул лашкари устидан ғалаба қилгани, саркарда Бюочак ва Тимкўр ҳамда уларнинг лашкари таслим бўлгани хабари Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамга Толқонда етиб келди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам бу хабарни эшитиб, Қайқур нўённи ва яна бир амирни ўттиз минг нафарли лашкар билан Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни даф қилмоқ учун жўнатди. Ўзи ҳам унинг ортидан йўлга тушди. Қайқур нўён қиёмат асарли лашкар билан Бозон мавзеида Султон Жалолиддинга етиб келди. Султон Жалолиддин жанг қилишга мойиллик билдириб, ботирлик яловини бошига соябон қилди.

Ўша кун шомгача ботирлар жанг майдонида шеру паланг каби бир-бирлари билан олишдилар. Икки томоннинг бирортасига ҳам зафар ёр бўлмади. Ҳар бир жангчи адоват тўла дил билан майдондан қайтди ва ўз марказларида қарор топдилар. Қайқур нўён Султон Жалолиддин олиб борган жанг шиддатининг зўридан яна танг аҳволда қолди.

Тонг отгач, ҳар икки тараф саф тортидилар. Султон Жалолиддин лашкари мўғуллар сафи ортидан сафланганларни кўрди. Уларга мадад етиб келмоқда, деб тасаввур қилдилар. Хавфга тушдилар. Чекинмоққа жазм қилдилар. Султон Жалолиддин ўз лашкари одамларини бу паст ниятларидан қайтарди. Иккинчи марта мўғуллар пийёда бўлиб жангга киришдилар. Султон Жалолиддин лашкари бу тадбирдан хабар топиб, барчаси отга миниб, мўғул лашкари устига ҳужум қилди. Мўғул лашкарига катта шикаст етди. У лашкарнинг аксари ўлдирилди. Султон Жалолиддин лашкари катта ўлжани қўлга киритди.

Ҳар икки нўён озгина одамлари билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ҳузурига етиб келди. Шу заҳотиёқ Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ўз одамлари билан Толқон, Бадахшон вилоятларидан Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни даф қилмоқ ниятида йўлга чиқди.

Шу ўртада ўлжага тушган бир от устида Хоразмшоҳнинг мўтабар амирларидан Сайфиддин Уғроқ билан Ҳазора малиги ўртасида тортишув бўлиб, у низога бориб етди. Ҳазора малиги Сайфиддин оти устига тозиёна урди. Султон Жалолиддин бу (низо)ни бартараф этмади. Сайфиддин хафа бўлиб қолди. Қоронғу тушгач, Сайфиддин Уғроқ 30 минг нафар киши билан Синқирон тоғлари томон кетиб қолди. Қабақли туркман ва халаж сипоҳлари ҳам (Султондан) юз ўғирдилар. Шу сабабли олиймакон Султон аҳволи бетамом заифликка юз бурди. Султон Жалолиддин томонга Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг юриши тайин бўлди. Йўл асносида у Бадахшон Андаробига яқинлашди. Бу диёр аҳолиси унга қаршилиқ кўрсатдилар. Шу муносабат билан бу ерда бир ой қолиб кетди. Бу қалъа забт этилгач, Бомиён қалъасига етди. Бу ернинг халқи ҳам жангга отланди. Ҳар икки томондан ўқ ва манжанақ отишмалари бўлди. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам учун жуда сеvimли бўлган Бомакон ибн Чиғатойхонга Бомиён қалъасидан отилган чарх ўқи келиб тегиб, ҳалок бўлди...

Қалъа забт этилгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам у қалъанинг барча аҳолисини, аёлу эркак, каттасидан кичигигача битта қўймай қатл этишга буюрди. Бирор жонзодни қолдирмадилар. Ҳатто ёввойи ҳайвон ва ўша ноҳиядаги қушларгача барчасини ўлдирдилар. Бомиён қалъасини вайрон қилдилар...

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ул қалъани «боди болиғ» деди. Яъни, ярамас шаҳар, минбаъд унда ҳеч ким яшамаслиги керак. Бу мусибатли воқеа туркий ит йилига мувофиқ бўлган санаи 619 ҳижрийда содир бўлди.

СОҲИБҚИРОНИ АЪЗАМ ЧИНГИЗХОНИ МУАЗЗАМНИНГ ҲАР ИККИ СУЛТОН — СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН ВА СУЛТОН МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ УСТИГА ЮРИШИ ҲАҚИДА ХИҚО

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам Қайқур нўён ва у билан бирга бўлган лашкарнинг енгилгани ҳақида хабар топди. Хоразм мамлакатига кетган лашкар бу ўлкани ва унинг одамларини қатли ом қилишдан бушадилар ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг фармонида мувофиқ соҳибқирон авлодининг улуғи Жўжихонга берилган Дашти Қипчоқ томонга

жўнади. Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг иккинчи ва учинчи ўғиллари Чиғатойхон ва Ўктойхон Жайхун дарёсининг тепасидан ҳадсиз-ҳисобсиз лашкар билан йўлга тушдилар ва Хоразм мамлакатининг шаҳарларини батамом ва тўлиқ қўлга киритиб, Кот ва Қиёт шаҳарларини вайрон қилдилар. У ернинг аҳолисига шаҳидлик шарбати қадаҳларини ичирдиларким, бу шарбатдан хоразмликлар маст бўлиб, (абадий) уйқуга кетдилар.

У ердан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг узангисини ўпиш учун йўлга равона бўлдилар. Йўл давомиде қайси шаҳар ва қишлоққа етиб борсалар, (эл) агар итоат қилиб, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг одамларини тугтиб берсалар, уларнинг жонларига қасд қилмас эдилар. Агар бунга хилоф иш тутсалар ва жангга киришсалар, ўша шаҳар ва қишлоқни вайрон этар эдилар, ўша диёр халқини қатли ом қилардилар. Шундай қилиб, Бомиён мавзеига келиб Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг бекарон лашкарига қўшилдилар ва ҳар икки ўғил ота хизматиға тиз чўкиб, ҳисобсиз ҳадяларни тақдим этдилар...

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам иккинчи ўғли бўлмиш Чиғатойхонга катта ўғли Жўжихон билан Хоразмда низо қилгани ва бу низо туфайли Хоразм қалъаси тезда қўлга кирмагани учун таънага оғиз очиб, (Чиғатойхонга) сиёсат сўзларини айтди. Чиғатойхон қўрқув ва ваҳимда тиз чўкиб, итоаткорона жавоблар билан ўз узрини баён қилиб, айбини тан олди ва розилик оёғини тобелик жойига қўйди.

Шундан сўнг, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам марҳамат жуббасини Чиғатойхоннинг елкасига кийдирди ва Чиғатойхоннинг ўғли Бомаконнинг ўлими муносабати билан таъзия изҳор қилиб, йиғи-сиғи қилишини маън этди. Чиғатойхон бу хабардан даҳшатга тушганини мардлик билан енгиб, соҳибқирони аъзам раъйига мувофиқ сўзларни айтиб, яхшилик билан ташқарига чиқди ва хилватга бориб, тўйиб йиғлаб, фарзандининг ҳижрон оташини сўндириб, яна ота хизматиға қайтиб кирди. Унда ғамгинликдан заррача белги йўқ эди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ҳисобсиз лашкар билан Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг валиаҳди, яъни Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қасдида Кобил йўли орқали зудлик билан Ғазна сари йўлга тушди...

У қаттиқ шошилганидан икки манзилни бир қиларди, чунончи, таом ейишга ҳам улгурмасдилар. Шундай қилиб, Ғазнага етиб келдилар. Бу ерда маълум бўлдики, Султон Жалолиддин бин Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ бундан ўн беш кун аввал Чингизхоннинг қайтаётганини эшитиб, Ҳиндистон томонга кетибди. Ғазнада эса Ялавоч нўёни доруға қилиб қолдирибди. (Чингизхон) тўхтамасдан Султон Жалолиддин бин Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ орқасидан йўлга равона бўлди...

Тонггача ёруғлик кундуз юзидан ёғилиб, субҳнинг оқ сути уфқлар сийнасидан тошиб чиққан пайтда, дарё қирғоғиде Султон Жалолиддин бин Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ орқасидан етишди ва зудлик билан жангга киришди.

Султон Жалолиддин бин Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзини сув билан олов ўртасида кўрди. Чунончи, бир тарафиде кескир қиличлар олов сочарди, бошқа тарафиде эса қонҳўр дарё турарди. Ҳеч бир томондан чиқиб кетишнинг имкони йўқ эди. Ноилож жангга киришди. Баҳодирлик отини кураш майдониға солиб, тотор кофирлардан кўпини ҳалокат тупроғига қорди...

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг лашкари сардори Султонхон Малик Султон Жалолиддин лашкарининг ўнг қанотиға ҳамла қилди ва жойларидан қўзғатиб, пароканда этди. Султон Жалолиддин лашкарнинг қалбиде етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача қаршилиқ кўрсатиб, уларни чапдан ўнгга ва ўнгдан чапга қувди. У гоҳ илғордан қалбга ташланар ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб кишини қулатарди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг лашкари беҳисоб эди, улар соатма-соат кўпайиб боришар ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини Султон Жалолиддин учун танг қилар эдилар. Мўғуллар Султон Жалолиддинни қўлга туширай деб қолганларидан кейин Хонсултоннинг ўғли Аҳос Малик Султон Жалолиддин оти жиловидан тугтиб, орқага олиб чиқди. Султон гирён юраги ва гирён кўзлари билан болалари ва уруғлари билан дарду фиरोғ ила видолашиб, қора тўрик отига миниб, мўғулларнинг беҳисоб лашкарига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб, сўнг жиловни тортди. Совутини елкадан ташлаб, Чатрини қўлга олди, найзасини ерга отиб, отига қамчи босди. Синд дарёси қирғоғидан то ўзан (сув)гача ўн газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тўдаси унга эргашган эдилар, мўғулларнинг ўқидан йўқлик денгизига фарқ бўлдилар. Бу фириб дарёсининг наҳанги Ҳақ субҳонаху ва таолонинг марҳамати билан отнинг сузишиға назарини солди ва Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам дарё қирғоғидан ҳеч кимса ўқ отмаслиғига амр қилди.

Айтишларича, сувга чўккан мурдаларга шу даражада кўп ўқ текканидан сув уларнинг қони билан қип-қизил бўлиб кетган эди. Султон Жалолиддин дарёдан омон ўтиб, йўқлик денгизи фарқобидан халослик топди. У қирғоқ бўйлаб юриб, ўз лашкароғи турган жойга, душман қаршисига етиб келиб, ўз ўрдусини душман қандай талаётганини, хазина, хонумонини ва ўзига тааллуқли (хотинлар)ни қандай талон-тарож этаётганини мушоҳада қилди.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам дарё қирғоғиде турар экан, Султон Жалолиддин унинг рўпарқасига етиб келиб, сувнинг у қирғоғиде қора тўрик отидан тушди ва эгар-жабудқларини отнинг ингичка белидан олиб, ўз чопони ва ўқлари билан бирга офтобга ёйиб қуритишга бошлади. Чатрини эса найзага илиб, ўзи унинг соясиде ёлғиз ўтирди. Намози асргача етти киши сувдан чиқиб келиб, Султон Жалолиддинга қўшилди. Кун ботмасдан аввал бу етти киши йўлга равона бўлиб, олға силжидилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ аҳволини мушоҳада қилгач, либосининг ёқасини таажжуб бармоқлари билан тутди...

Султоннинг барча феълу ҳаракати соҳибқиронга манзур бўлиб, таҳсин оғзини очиб, ўғилларига юзланди ва деди: «Отага мана шундай ўғил зарур. У икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдониға чиқа олди!..»

Бу султондан кўп ишлар ва ҳисобсиз қиссалар вужудга келди ва унинг жасоратларидан ҳар қандай оқил ўғил ғофил бўлмаслиғи керак!

Шундай қилиб, Султон Жалолиддиннинг сувда чўкмаган лашкардан қолганлари Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам фармонининг тиғи остида ўлдирилди. Султон Жалолиддиннинг хотини

ва фарзандларини ҳам ҳозир қилдилар, эркакларини ўлдириб, эмизикли болаларини ҳам қатл этиб, қузғунлар учун насиба қилдилар. Султон Жалолоддин ўзи билан бўлган хазинани Синд дарёсининг сувига тўккан эди. Бундан хабар топишгач, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг ёрлиғи билан ғаввослар қўлидан келганича топганларини сувдан чиқариб олдилар...

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИННИНГ ЛАШКАРИ ЕНГИЛГАНДАН СЎНГГИ ВОҚЕАЛАР, МАМЛАКАТ ТАСХИРИ, ИРОҚ САРИ ЮРИШ ҲАҚИДАГИ ДОСТОН

Тарих китобларида зикр қилинишича, Султон Жалолоддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Синд дарёсининг сувидан ўтиб, етти киши ҳамроҳлигида қоронғи тушгунча у ерда ўтириб, тунда ўша жойга яқин ердаги тўқайга кириб, тўхтаб турди. Эллик нафар аскар унга келиб қўшилгач, ўша чангалзордаги ёғочлардан қирқиб, найза ясадилар, сўнг Татта ва Бикр томон равона бўлдилар. Бир неча кундан кейин ўша ноҳияларда фитна ва фасод билан машғул бўлган хиндулар ва кофирлар жамоати устига тунги ҳужум уюштирдилар ва уларнинг ақсариятини қатл этдилар. Ўша одамларнинг отлари ва қурол-яроғларини ўз мулозимларига тақсим қилиб берди. Кундан-кунга эса лашкарларнинг сони ортиб борди. Шаҳриёри шижоат шиор икки йилга яқин бу мамлакатда кофирларни қатлу-ғорат қилиш билан машғул бўлди ва бу машғулликда бир қанча мўътабар шаҳарларни қўлга киритди, кофирлардан кўпини эса жаҳаннамга равона қилди. Шундан сўнг Ироқни тасхир қилиш ҳаваси бу жаҳонгир Султоннинг кўнглига тушиб, юриш байроғини ўша томонга қараб кўтарди ва Мукрон йўлидан ўша томон йўналди.

Олти юз йигирма биринчи йилда Кермон чегарасига етиб келди. Бароқ ҳожиб уни пешкашлар билан кўтиб олиб, хизматига бел боғлаб турди. Султон Жалолоддин Бароқхоннинг қизини ўз никоҳига олиб, Кермон қалъасида машаат билан банд бўлди. Икки кундан сўнг Султон Жалолоддин ов қилиш ниятида саҳро ва яйловларга жўнади. Бароқ ҳожиб оёғи оғриётганини баҳона қилиб, боришга унамади ва шаҳарда қолди. Султон унда итотсизлик ҳаёли туғилганлиги ва ўзини атайлаб касалга солаётганини билиб, яқинларидан бирини Бароқ ҳожиб олдига юборди. Ироқ томон юришга қарор қилгани ва у тажрибали киши бўлгани сабабли бу ерга келиши зарурлиги, маслаҳатлашадиган гаплар борлиги ҳақида хабар берди. Бароқ ҳожиб эса: «Тўғри йўл шуки, Султон зудлик билан ўша томонга кетаверсин, бу вилоятнинг майдони унинг назарига лойиқ эмас. Агар яна қайтиб бу қалъага кирса, муҳлатни қўлдан берган бўлади!»— деб жавоб айтди.

Элчи қайтиб кетгач, Бароқ ҳожиб Султоннинг бошқа одамларини Кермондан қувиб чиқарди ва дарвозаларни маҳкам ёпди. Султон Жалолоддиннинг ўч олишга қуввати бўлмагани учун Шероз йўли орқали Ироқ томонга жўнади. Ўша пайтда Форс ҳокими бўлган Саид ибн Зангий ўз авлодларидан бирини муносиб совғалар билан унинг хизматига юборди. Отабекнинг покдомон қизларидан бирини Султоннинг никоҳига киргиздилар.

Султон Жалолоддин Форсдан Исфаҳонга ошиқди ва бу шаҳардан Рай сари жўнади. Унинг биродари Султон Ғиёсиддин салтанат ишларини чор-ночор унга топширди. Султон Жалолоддин илтифот нурини подшоҳи ишларини тартибга солиш, халқ ва аскарлар аҳволини яхшилашга қаратди. Шундан сўнг олға юриб, йўлда қишлаб, яна мадад тилаш ҳаёлида доруссалом Бағдод сари ҳаракатга тушди.

Носир халифа хоразмшоҳийларга нисбатан кўнглидаги здоват туфайли Қаршатмурни йигирма минг кишига бошлиқ қилиб, Султонни Бағдод атрофидан қувиб юборишга амр қилди. Султон Жалолоддин Қаршатмур келаётганидан хабар топиб, баҳодирлик оёғини ерга тираб, озгина аскар билан ўзидан кўп қўшинни енгди ва Табриз томонга йўналди. Отабек ўзбекининг ўғли Жаҳонпаҳлавон Муҳаммад ўша пайтда бу дёрёга ҳоким эди. У шаҳарни салжуқийлардан бўлган Мулкил исмли хотинга топшириб, ўзи қочиб қолди. Султон Жалолоддин олти юз йигирма иккинчи йили Табриз чеккасига тушиб, шаҳарни қамал қилишга киришди. Ўша пайтда кунлардан бир кун Мулкил боруга чиқиб ногоҳ кўзи Султон Жалолоддинга тушди ва ошиқ бўлиб қолиб, эрим мени талоқ қилган, деб даъво қилди. Натижада қози Иззиддин Қазвинийнинг ҳаракати билан ўртада никоҳ юз берди. Отабек Авранг бу хабарни эшитиб, мол-мулкидан қўл ювиб, ўзга олам сари равона бўлди.

Бу воқеалардан сўнг баҳодир шаҳриёр (Султон Жалолоддин) икки бор гуржилар устига лашкар тортиб, беимно кофирлар юртига юрди. Тифлисда турган вақтида Бароқ ҳожибнинг Ироққа ҳужум қилмоқчи бўлгани ҳақида хабар эшитди. Султон Жалолоддин ноилож шамолу қақин каби ҳаракат қилиб, чаққон қадамлар билан етти кунда Тифлисдан Кермон чегарасига етиб келди. Бароқ ҳожиб Султондан хабар топиб, унга шоҳона ҳадялар юборди, узр ва тавба маросимини адо этишга киришди.

Шаҳриёри олиймиқдор (Жалолоддин) дорул-мулк Исфаҳонга жўнади ва у ерда бир неча кун дам олиш бисотини ёйди. Шу орада Жалолоддин Малик Ашраф Шоҳожи Али исмли кишини Ахлота юборгани, у бир неча кун мамлакатда шўриши ғавғо қилгани ва Ҳожи билан ўзаро тил бириктиргани ҳақида хабар топди. Султон Жалолоддин бу сўзларни эшитгач, сабри тугади ва зафар байроғини ўч олиш мақсадида кўтариб, Ахлот ноҳияларида қатлу-ғорат маросимини амалга оширди. Шаҳар дарвозаси яқинига етганда, мўғул аскарлари Ироқ томон келаётгани ҳақида эшитди, ноилож орқага қайтди. У билан мўғуллар орасида жанг юз бериб, Султон енгилди ва Исфаҳон томонга ошиқди. У жангда сулстик қилган ҳар бир кимсага маъмар кийдириб, шарменда қилди ва ботирлардан бир тўдасини амирлик даражасига кўтарди. Уд йилига тўғри келадиган олти юз йигирма бешинчи йил Султон Жалолоддин яна бир бор зафарли лашкари билан Гуржистон сари отланди ва бедин кофирлардан кўпини қатл қилди. Музаффар ҳолда Ахлот сари кетди ва бу шаҳарни қамал қилиш билан машғул бўлди. Бир неча кундан сўнг Ахлот шаҳрини олиб, қолиб лашкарга қуёш чиқишидан то чаштоҳгача қатлу-ғорат билан машғул бўлишни буюрди. Сўнг омон қолганларга амният эълон қилди...

Ахлот мавзеи ҳануз Ҳумоюн (Султон)нинг қароргоҳи экан, бу жалолий (улуғвор) қароргоҳга Рум подшоҳи ва Шом малики ўзаро иттифоқ тузиб, муҳолифлик ва бадбахтлик йўлини тутганлари ҳақида хабар келди. Султон Жалолоддин касал бўлишига қарамай, муҳолифлар жангига равона бўлди ва Мусб биёбонида шомликларнинг олти минг кишилиқ қўшинига дуч келди. Улардан ҳеч

кимса мамлакатлар фотиҳи лашкари найзасидан жонини қутқариб кетолмади, Султон билан Рум подшоши ўртасида жанг борар экан, уруш майдонида Султон Жалолиддин маҳофа (кажава)дан ташқари чиқиб ўтирди. Заифлик кучайгани сабабли ихтиёр жилов қўлдан кетиб, бир неча қадам орқага босди. Аъёнлар арз этишиб, Султоннинг бир лаҳза истироҳат қилиши лозим эканини айтдилар. Султон бунни тўғри деб топиб, яқинлари билан бир чеккага юзланди. Рақиблар шаҳриёри олиймиқдор (Жалолиддин)ни қочяпти деб тасаввур қилдилар. Султон эса зарурат туфайли Ахлот томонга юрган эди. Бироқ румийлар султон ҳийла ишлатиб, бизни пистирмага туширмакчи, деб гумон қилдилар ва ноилож ўз мавзеларидан қўзғалмадилар.

Султон Жалолиддин Ахлотга етганда, Ўктой қооннинг амрига кўра Чирмоғун кучли лашкар билан Амул сувидан ўтиб, Ироқ томон келаётганини эшитди. Шу сабабли у Озарбайжон томонга юра бошлади. Аъёнлардан бирини айғоқчи сифатида олдинга юборди. У киши Табризга етиб бориб, яхши текшириб кўрмасдан, Ироқ ва Озарбайжонда мўғуллардан ҳеч қандай асар йўқ, деб хабар келтирди. Султон Жалолиддин бу беҳабарнинг хабарини эшитиб, шоду хуррам бўлди ва айшу ишрат мажлисини бошлаб юборди. Аркони давлатдан кўпчилиги унга эргашган ҳолда пайдарпай шароб ичишга машғул бўлдилар...

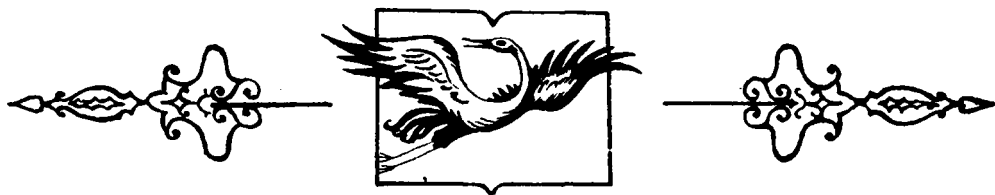
Шундай қилиб, бу давлатманд тоифа мастлик ва ғафлат уйқусига ботганларидан бир неча кун ўтгач, ҳижрий 628 йилда, бу туркийлар бўйича Луй йилига тўғри келади, Чирмоғун ёмғир томчиларидан ҳам кўп бўлган ҳисобсиз тотор лашкари билан етиб келди. Султон Жалолиддиннинг амирлари ва яқинлари қаторида бўлган Озархон бу воқеадан огоҳ бўлиб, Султон Жалолиддиннинг ёнига ошиқди ва уни катта қийинчиликдан сўнг уйғота олди. Бўлаётган воқеадан уни огоҳ қилди. Султон Жалолиддин қаттиқ мастлиги туфайли бошига совуқ сув қуйиб, юзини қочиб водийси томон бурди. Озархон эса фармонга мувофиқ бироқ вақт сабот оёғини маҳкам тираб, Султон билан душман ўртасида озгина масофа ҳосил қилиш учун ожизона хатти-ҳаракатга киришди. Шундан сўнг ўзи ҳам қочиб тушди. Мўғул баҳодирлари Озархонни Султон Жалолиддин деб гумон қилдилар ва уни тутиш учун қувиш байроғини кўтардилар. Асл воқеани билганларидан кейин эса Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни тутиб ўлдиришга ошиқдилар ва Хоразмшоҳга дахлдор бўлган ҳар қандай одамни ўлдиравердилар. Охири Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни қувлаб етдилар ва уни ҳам ўз тарафдорлари билан бирга нариги дунёга жўнатдилар. Шундай қилиб, хоразмшоҳийларнинг давлат ва иқбол кўеши фано мағрибига ботди. Мўғулларнинг ҳашамат ва улўглик оёи эса ғолиблик ва мустақиллик уфқидан етуклик чўққиси сари тулуъ қилиб қикди, яъни хоразмшоҳийларнинг наслини иззат бисотининг юзидан супуриб, хорлик тупроғига кўмдилар.

Тарих арбоблари Султон Жалолиддин ибн Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг молу ҳоли ҳақида қарама-қарши фикр билдирадилар. Чунончи, баъзиларнинг сўзича, юқорида айтилгандек, у мўғуллар кўлида қатл этилган. Бошқаларнинг фикрича, Султон Жалолиддин мўғуллардан қочиб, тоғлар орасига келган ва отда кўп юргани учун қаттиқ чарчаган, отдан тушиб тоғ орасида уйқуга кетган. Айтишларича, бир гуруҳ одамлар от ва (Султон) хильати тамаида найза захми билан уйқудаги Султонни ҳалок қилганлар. Бошқа бир гуруҳнинг ривоят қилишича, у тасаввуф аҳли либосини кийиб, саёхатни ихтиёр қилган ва сулуқ йўли бўйича нажот топишга машғул бўлган. Худо билувчи-рокдир.

Айтишларича, бу воқеа ҳижрий 628 йил, тўғри сўз бўйича, туркийча товушқон йилида юз берган. Билим Оллоҳга хосдир!

Форс тилидан Наим НОРҚУЛОВ таржимаси
Нашрга тайёрловчи: Бўрибой АҲМЕДОВ

Набижон Боқий

ГУЛЗАМИРА

Қисса

Осмонда бир юлдуз қолди, тўлин ой қолди.. Осмон сутдай оқаришди.

Замира бошини тиззалари устига қўйдию қўлларини қумга ботирди, сўнг болдирларидан маҳкам қучиб олди. Қоп-қора сочлари мовут мисоли қўл-оёқларини ёпиб тушди. Толим-толим сочларининг учлари қизғиш қумлоқдан ўпич олаётганга ўхшарди.

Мусича кукулади. Сўнгра Замира номини билмайдиган қандайдир қушча чуғур-чуғур қилди.

Юсуф чолнинг кулбасидан ширали тиловат товуши эшитилди.

Уртатўғай уйғонди.

Асов дарё қирғоқни ялаб-юлқаб, вишиллаб-пишиллаб, бўтана-бўтана бўлиб, эшилиб-тўлғониб оқиб ётарди. Уртатўғай — далли дарёнинг ўртасида пайдо бўлган мўъжаз ҳам мўъжизавий орол эди. Оролнинг тумшугига урилиб, икки бўлакка ёрилиб кетган қайсар оқим қуйруқ тарафида яна туташарди ва ёйилма ҳосил қилиб оқарди. Уша ёйилмани мухожирлар «Чубек кечуви» дейишарди. Кечувнинг сўл соҳили Афғонистон, ўнг соҳили Шўро Туркистони эди. Кўлобий лақайлар соҳилда истиқомат қилишарди. Чегара чизиқлари эса кечувдан ҳам, соҳилдан ҳам анча олисда бўлиб, Афғонистон чегараси Уристоғ этакларидан, Шўро Туркистони чегараси Чолтов ёнбағридан ўтарди. Лекин, ҳар икки тарафда ҳам чегарачиларнинг истеҳкомлари кўринмасди. Уртатўғай, ҳақиқатан ҳам, давлат чегараларию асов дарё ўрталиғидаги дахлсиз бир макон эди. Аҳоли у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам қатнайвермасди, ўз ҳолича — ибтидоийроқ йўсинда умргузаронлик қиларди. Одамлар ғалла экишарди, мол-қўй боқишарди, мерганлари вақти-вақти билан овга ҳам чиқиб турар эдилар: Уртатўғайнинг тожик овулида ҳунармандлар ғуж-ғуж бўлиб яшардилар, форсийда сўйлашардилар. Оролнинг туб халқи лақайлар ҳи-собланиб, Дўстмуродбой лақай Уртатўғайнинг оқсоқоли эди. Ерли аҳоли мўйсифидларни уни ўзларича баъзан «Бургут бобо» деб улўғлашарди. Бургут, аслида, қарчиғайсимонлар оиласига мансуб йиртқич қуш бўлса-да, аммо лақайлар уни муайян депаранинг (хусусан, Уртатўғай) ҳокими деб билишарди. Демак, «бургут» атамаси бу ерларда фақат кўчма маънода ишлатиларди. Дўстмуродбой лақайга бу унвони шарифни бир пайтлар Хонободда пойтахт тутиб, Шимолий Афғонистонда муваққат ҳукумат бўлиб турган Иброҳимбек тўпчибоши ҳадя қилган экан. Дарвоқе, Иброҳимбек қиссаси узун, у ҳақдаги «жангнома» алоҳида дostonга мавзу, мавриди келса, Усмон баҳши дўмбирасини яна қўлига олиб, ул зот тўғрисида ҳам куйлаб беради. Ё насиб!.. Туркистонлик мухожирларни, жумладан, Замиранинг отасини лақайлар ўзларининг азиз меҳмонлари деб билишар, эъозлашарди. Лақайи жужуқлар уларнинг атрофида «айна-айна» дейишиб, парвона бўлишарди.

Ширр-ширр, ширр-ширр, ширр...

Замира бошини кўтариб, кунчиқар тарафга қаради: соҳил бўйлаб бир киши дадил қадам ташлаб келарди; кимса ҳар гал оёғини ердан узган пайт бир ҳовуч қум шопирилиб, тўзғирди. Нотаниш киши бир таёқними, соҳилда сочилиб ётган томирлардан бириними судраб келаётгандек эди. Кимса хиёл яқинлашгач, маълум бўлдики, у қўшоғиз милтиқни қувуридан чангаллаб олиб, судраб келаётган экан. Милтиқнинг ялтироқ, чил-вир тасмаси ҳам бор эди. «Елкасига осиб олса бўлмасмикан, ўзини қийнаб нима қиларди?» деб хаёлидан ўтказди Замира. Ҳаял ўтмай милтиқни киши туятош ёнидан ўнга бурилиб, ёлғизоёқ сўқмоққа тушиб олди — шундагина оғзи тугилган қопчиқяи орқалаб олгани аён бўлди. У танлаган сўқмоқ тўппа-тўғри Юсуф чолнинг кулбасига, ундан наридаги мачитга элтиб қўярди.

Замира ўрнидан туриб Уристокқа тикилди: тоғ чўққиси лов-лов ёнаётган улкан гулхонни эслатарди — тоғ тепасида қуёш кўринмасди-ю, аммо унинг заррин нурлари қояларга урилиб, кўкка чирс-чирс сачарди. Гўё Уристок бошидан мой селиб, ўзига ўт қўйиб юборган қора паҳлавон каби тишини тишга босиб хўмрайиб турар, олов эса борган сари юқорига ўрлаб, гуркирарди... Ниҳоят, бош ўрнида барқашдай чўғ кўринди — қуёш чиқди.

Қиз сочларини турмаклаб, қизил дуррачасини бошига танғиб олди.

У кўрғонга қайтиб келган пайт отаси оқ терак остидаги супада тасбеҳ ўгириб ўтирар, ўчоқдаги чойдиш шарақлаб қайнар эди.

— Сигирни подага қўшиб юбордингми, чироғим?

— Битта ўзини Бақа қуриллоққа ҳайдаб келдим. Пода бошқа тарафга кетди. Икки-та хўкиз ёвшанзорда шохлашиб ётибди!

— Подавон-чи? Бугун кимнинг навбати экан?

— Э-э, ордона қолсин, Олим шилқим, шекилли. Мажнунтол устига чиқиб олиб, яна най чалиб ўтирибди!— деди Замира бурнини жийириб.

Отаси мийиғида кўлди-да, киши билмас тарзда ўнг қўли ҳовучини қулоғи остига тутди: дарҳақиқат, соҳил тарафдан ғамгин най садоси тараларди.

— Бу дейман, ўпқаси торс ёрилиб кетмасмикан-а?! Олимбой тушмагур, за-ап эрмак топибди-да ўзиям!— деди отаси худди ўзига ўзи гапираётгандек. Сўнг, гапи ўзига нашъа қилиб хахолаб юборди.— Фарғоначиларнинг ота касби шу — ё най чалишади ёки ликопчани оғзига тутиб олиб ашула айтишади: «Боғ аро қўйсам қадам...» Уккағарлар-эй!

Замира бу гапларни эшитмаганга олди. У мис чойнакка кийикўтдан уқалаб-уқалаб ташлаб, чой дамлади. Сўнгра сопол косага оқшомги сутнинг бетини сидириб солди. Ширавани дастурхонга келтириб қўйди. Кейин товатош остига олов қалади.

— Аввал чой-пой ичиб олгин, нонга сўғин уннарсан,— деди отаси.

— Хамир кўпчиб қолибди, кечиксам ачиб кетади. Сиз бахузур ичаверинг, ота.

Замира тол ходаларидан тўкиб ясалган кўлбола сўрига супра ёзди-да, тоғорадаги хамирни ўнга ағдарди. Зувала ясашдан илгари кўзадан лаганчага қатиқ қўйиб келтирди ва лаганчани отасига узатаётиб, «Ош бўлсин!» деди.

— Жудаям тўлдириб юборибсан-ку, бай-бай! Ярмини ичиб бергин!

— Кўнглингиз кўтарганча ичинг, кейин мен,— деб Замира қатиқ юқи бармоқларини ялаб олди.

— Бисмиллоҳ!— Отаси хўр-хўр этказиб қатиқ ичди ва:— Худога шукр!— деб лаганчани қайтариб узатди.— Ич ўзинг!

Замира супанинг бир четига омонатгина ўтирдию қатиққа нон ботириб еди. Кейин лаганча тубидаги қатиқ юқини бармоғи билан сидириб-сидириб ялади ва лаганчани олиб қудуқ томон йўналди.

— Мен бугун Дўланабулоқда пичан ўраман. Дўстмуродбой ижозат берди. Пешинга яқин ул-бул егулик элтиб берарсан,— деб отаси юзига фотиҳа тортиб супадан тушди ва белбоғига қайроқтош қистириб, чалғисини елкасига ташлаб кўрғондан чиқди.

Замира тўрқовоқда турган какликка дон сепди, сувлади. Тўрқовоқни ишкомга илиб қўйди. Каклик қовоқ тубини тук-тук этказиб донлай бошлади.

Кўрғоннинг икки пахсали деворидан ола мушук ҳатлаб ўтиб, ҳовлига тушди. У Замира томон қараб: «Миёв!» дедию бостирма тагига кириб кетди.

Замира тўқима сўрини лик-лик этказиб сувала ясади. Зувалани обдан пиширгач, жўва билан хамир ёя бошлади: хамирни қалин ёйди. Бир туркум ишни бирёқлик қилгач, сўридан тушиб, қизиб турган товатош устига нон ёпди.

Оламушук лабларини ялаганча бостирма томондан қайтиб келиб, яна пахса девор устига ҳатлаб чиқди-да, бир зумгина тўхтаб орқасига ўгирилди ва: «Миёв!» дедию майсазорга сакраб тушди.

— Жиннивой!— деб қўйди Замира кулумсираб.

Замира косадаги сувга хамир юқи қўлини ювиб, ювиндини бостирма остида турган мушук ялоғига элтиб тўқди. Кейин ялоққа ярим чўмич сут қўйиб, устига бир бурда суви қочган нон тўғраб ташлади; нон бўкиб турса, ҳалии томон «жиннивой» тушлик қилгани келиб қолади.

Товатош тарафдан нон ҳиди таралди. Замира ноннинг устини ағдариб, хом томонини тошга ёпди. Товатош остига ўчоқдан бир оловқурак чўғ келтириб тўқди. Ҳадемай нон пишди, узиб олиб саватга солди. Кейин товатошга яна нон ёпди.

Қуёш Уристок устидан бир саржин кўтарилган чоқ Замира сават тўла нон пишириб олди. Гоҳ-гоҳ у ҳовли ўртасида тўхтаб, най навосига қулоқ соларди ва қошларини чимирганча индамай юмушга уннаб кетарди.

— Бировларнинг моли ҳаром ўлиб қолишидан ҳам қўрқмайди, фарғоначи! Яхшиямки, алмисоқдан қолган шу найи бор экан, бўлмасам, носқовоғини чалиб ўтирармиди!— деди Замира худди кимгадир шикоят қилаётган оҳангда.

У ғудранган кўйи қудуқ тубидан бежирим мешни тортиб чиқардию қимиз ҳиди гул этиб димоғига урилди. Мешни терак бутоғига илиб, ертўладан — хумдондан бир товоқ қовурилган гўшт олиб чиқди ва товоқ устига битта нон бостириб, эски дастурхонга

тугда. Тугунчани илгакли чўпнинг бир учига, мешни бошқа учига илди. Мис чойнакни қўлига олди. У ёққа ўтиб чоғланди, бу ёққа ўтиб чоғланди-ю, аммо илгакли чўпни елкасига ололмади. Охири чойнакни ерга қўйиб, обкашни тўрт букланган сочиқ тўшалган чап елкасига ўрнаштирди ва чойнакни ўнг қўлига олиб, йўлга тушди.

У подайўлдан бориб соҳилга чиқди-да, боя милтиқли киши келган тарафга қараб кетди ва туйқус нотаниш кимсага унчалик эътибор бермаганини эслаб қолди: у ким эди— овчимиди, йўлчимиди? Қаёқдан келди? Қаёққа кетди? Агар у бегона бўлмаганда туютош ёнида дўмпайиб турган ёлғиз қабрга юзланиб дуо ўқир, юзига фотиҳа тортарди. Замирандан ҳам отасининг ҳол-аҳволини сўраб-суриштириб, салом айтиб ўтарди. Ҳарқалай, эгасини сийламоқчи бўлган одам ҳатто итига ҳам суяк ташлайди. Таомил шунақа, ахир!

Соҳил бўйлаб муҳрланиб қолган из — пошнаси ейилмаган пойабзал изи эди. Уртатўғайда пошнали оёқ кийими йўқ ҳисоби. Ҳамма маҳси-калиш ёки чориқ кияди. Ҳошим этикдўз эркакларга ҳар йили ошланган теридан пошнасииз ағдарма этик тикиб беради.

Ёвшанзор рўпарасида ўйдим-чуқур бўлиб келган из ғойиб бўлди. Замира бир муддат тўхтаб, қалин ёвшанзор ёқасига борди, лекин ичкарига қадам босмади — бирига чирмашиб кетган ёвшан оралаб юриш хийла мушкул. Агар зарурият тақозо этмаса, ёвшанзор ёқалаб юрган маъкул. Одам чиқиб келгани билиниб турган жойдан ҳув нарида, тепкиланган майдонча, майдонча четида эса бир нима дўмпайиб туради: янги қабрмикан?.. Замиранинг эти жунжикиб кетди ва тез-тез калима қайтардию орқасига тисарилиб, соҳил бўйлаб жадал юриб кетди. Ёвшанзор адоғидан аста-секин Дўланабулоқ сари кўтарилди борди. Харсанг ёнида тарвақайлаб ўсган дўлана кўзига ташланган чоғда нафасини ростлади. Ширт-ширт этказиб пичан ўраётган чалғи товуши қулоғига чалиндию Замиранинг юрак ўйноғи ҳам босилди.

Булоққа мол-қўй тушиб ифлослантирмаслиги учун атрофига шох-шабба, қора тикан уюб қўйилган эди. Булоқдан бир тарнов зилол сув оқиб чиқар эди. Замира дўлана соясига юкларини қўйиб, муздек сувга бет-қўлини чайди. Ёноқлари лов-лов ёнарди. У дуррачасини ечиб елпинди.

Бирпасдан сўнг отаси ҳам ёнбағирдан тушиб келди.

— Ҳорманг, ота!— деди Замира.

— Кам бўлма, чироғим!.. Чалғи одамни ҳоритмайди, лекин ўроқ билан болға еб қўяди: қийин-қийин — ғаллакор билан хунармандга қийин!— Отаси чалғини дўлана танасига суюди-да, белбоғини ечиб елкасига ташлади ва ариқча ёқасига қўнқайиб юз-қўлини мириқиб ювди.

Замира тугунчани ечиб, егуликларни дастурхонга тузаб қўйди.

— Ота, ёвшанзорда бир нарса борга ўхшайди. Кўзингиз тушмадимми?

Отаси белбоғига юз-қўлини артган кўйи дастурхон бошига келиб ўтирди. Бармоқларини тарақ қилиб, иягининг остидан соқолини таради.

— Хабарим бор. Мустафо келибди. Қайиқ ўшаники бўлса керак.

— Бирам юрагим ёрилдики, қуриб кетсин, янги қабрмикан деб ўйлабман!— деди Замира ёқасига туфлаб.

— Уликни дуч келган жойга кўмиб кетавермайдилар. Имкон бўлса, мозорга кўмиш керак. Имкон бўлмаса, қақасроқ жойга кўмиш керак. Агар бир-икки йилдан кейин йўқолиб кетмайдиган бирор нишон бўлса, янаям дуруст бўлади — излаб келувчилар қийналмай топадилар. Ёвшанзор-чи, бир ёнғин чиқса, ундан ном-нишон қолмайди-ку!— деб мулоҳаза юритди отаси ва ёнбошлаб мешнинг оғзини бўшатди-да, чўлдиратиб косага қимиз қўйди. Қимиз кўпириб, кўпиги косадан тошиб кетди.

— Мен ҳозир келаман,— деб Замира кўзғолди.

— Қаёққа, чироғим?

— Бир тутамгина кийикўт териш оламан,— деди Замира юзини терс ўгириб. Унинг юзи қизара бошлаган эди.

— Тез кел, муҳим гап бор. Гаплашиб олишимиз керак, хўпми?!

— Хўп бўлади.

Замиранинг юраги шифғ этди-ю, лекин сир бой бермасдан Дўланабулоқ жилғаси ёқалаб ҳовар жойга эна бошлади.

Ота мийғида қулиб қўйди ва қимиз юқи қўлини артиб, яна иягининг остидан соқолини таради — супурги соқолининг уч тарафи олдинга қараб қайрилиб қолди. У овқат чайнаётганда соқолининг учларига, аниқроғи, соқолининг учлари қандай қимирлаётганига қараб ўтиришни яхши кўрарди. Билмаган одам, оқсоқолининг жағлари кимир-ляпти-ю, лекин ўзи пинакка кетиб қолибди, деб ўйлаши мумкин эди. Аслида эса, оқсоқол кўзларини ярим юмган ҳолда ҳузур қилиб соқолининг учлари қандай қимирлаётганини томоша қилиб ўтирган бўларди.

Шу тобда кийикўт териш важҳи ҳам Замира учун омонат бир баҳона бўлиб, бос-тирма тўсинида тўрт боғлам кийикўт осиглик турганини ота-бола жуда яхши билишарди. Замира дув-дув қизарган ёноқларини отасига кўрсатгиси йўқ, отаси ҳам қизини ўша ҳолатда кўришни истамасди, албатта. Замира дукур-дукур қилаётган юрагини ҳовучлаган кўйи нишобликдан эниб борарди.

Демак, ўша киши Мустафо экан-да! Милтиқли киши... Қуролланиб, ўз хасмини қў-

риқлагани келибдилар-да! Ордона қолсин, қўриқчи эмиш, баайни хасмол-ку! Ерилса ёрила қолмайди, лўқ-лўқ оғриқ беради, холос.

Юсуф чолнинг кампири уззу-кун нақл қилгувчи эди: чироғим, Гулзамира, сен Мустафонинг хасми бўласан — Тошхўжа пиримиз оқ фотиҳа бериб кетганлар, унаштирганлар, у пайтлари сен сочинга толпопук тақиб юардинг, э-э, бирам шўх эдингки, Петергофдаги ўқишидан Мустафо овулимизга таътилга келган кезларда унинг елкасига миниб олардинг ва то таътидан кетгунча елкасидан тушмасдинг... Мустафо улуғ жуз уруғидан, Абулхайрхон бийнинг еттинчи бўғин невараси бўлади, билмадим, она томониданми ёки ота тармоғиданми, ҳартугул, кондош... Агар анави сўқа-сўқлар бошланиб кетмаганда борми, аллақачон тўйларинг бўлиб, у сени олисларга олиб кетарди, еру кўкка ишонмасди, елкасидан туширмасди, ҳеч кимга бермасди бояқиш!.. Шу пайтгача ували-жували бўлиб кетардиларинг, чироғим, лекин тақдир экан-да, тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди. Ойнинг ўн беши ундок бўлса, ўн беши бундоқ! Илойим, пешонанга ёзганидан айирмасин! Илойим, Мустафобекнинг мушқули қушод бўлиб, йўллари очилсин, тезроқ Уртатўғайга келсин... Қараб тур, Мустафо албатта келади, мени айтди дейсан! Пиримизнинг дуоси, худо хоҳласа, ижбат бўлади... Пири борнинг — иймони бор, дейдилар. Иймонли одамлар хор-зор бўлишмайди...

Замира Кумуш кампининг ривоятларини кўп эшитган: илгари уялмасди, ёш эди, кейин уяладиган бўлди, кейин аста-секин кўникди, ўрганди — гўё тақдирга тан берди. Аммо бари бир Мустафонинг хасми эканини сира кўз олдига келтира олмасди, асов эди, тизгинсиз тойчоқ... Шундай бўлса-да, отаси истаган пайтида тизгинга солиши мумкин эканини биларди.

Оврўпоча кийинган ўсмир шимининг почаларини шимарганча чанг кўчадан лайлак каби бир-бир қадам ташлаб ўтарди; у ҳатто туфлисига ҳам чанг юқтирмасликка ҳаракат қиларди — дам-бадам ўғалшиб кафтлари билан туфлисининг бетини артиб кўярди... Чолдевор панасида яшириниб турган тўққиз-ўн яшар қизалоқ олифта ўсмирни зимдан кузатар ва кулгисини яшириш учун оғзини маҳкам чангаллаб олар эди.

Ушами Мустафо?.. Замира ўша қизалоқми?..

Мустафо олис хаёлга айланиб қолмиш Туркистонда истиқомат қиларди. Уша сеҳрли юртни Замира элас-элас кўз олдига келтирарди, холос. Тўкилибгина қолган бир минора, бурган қоплаган қатор-қатор қабрлар — шуларнинг орасида онасининг ғариб хилхонаси, шаҳид кетган оғасининг мазори ҳам бор эди. Оғаси ҳам Мустафо каби Петергофда таҳсил кўрган зобит эди. У илк бора заррин ҳарбий либосга бурканиб овулга кириб келган кунни Замира жуда яхши эслайди. Ушанда оғаси маллатоб бир қизни эргаштириб келиб: «Ота, бу қиз — келинингиз, Тамара. Биз бир-биримизни севамиз», деган эди. Отаси остонада ер сузиб турган қизни бошдан оёғигача назаридан ўтказгач: «Тур, йўқол, уйимда сенга ўрин йўқ!» деган эди қатъий оҳангда. «Ота, Тамара белорус — оқ ўрис», деб ўзини оқламоқчи бўлган эди оғаси. «Икковинг ҳам даф бўл, қоранг ўчсин!» деган эди отаси эътирозга ўрин қолдирмай. Оға бир отасига, бир онасига қараб яшадирганча серрайиб туриб-туриб, охири Тамарани эргаштириб уйни тарк этди. Ушанда бир умрга киндик қони тўкилган уйни тарк этган экан. Онаси бўлса, бирдан ерга ўтириб олиб, ерни муштлаб-муштлаб, сочларини юлиб-юлиб, аччиқ-аччиқ йиғлай бошлайди... Кейинчалик ҳам онаси олти йил мобайнида муттасил ерни муштлаб-муштлаб, ўксиб-ўксиб йиғлаб ўтирди: сочлари қордай оқариб кетди, қадди дол бўлди. Она олти йил йиғлади, кўзларидан нур кетди, танидан мадор... Отаси хийла камгап бўлиб қолди. Орадан анча-мунча вақт ўтгач, оғаси ёлғиз гоҳ-гоҳ овулга келиб-кешиб юрди: у Урисиянинг қайсидир бир шаҳрида ўша «оқ ўрис» хотини билан бирга яшарди. Кейин: «Оқ подшо тахтдан йиқилибди, инқилоб бўлибди!» деган гаплар чиқиб қолди. Ҳар хил овозалар тарқалди ва сўқа-сўқ бошланди. Аслида, сўқа-сўқ хийла илгари қўпган эса-да, лекин илгари оқ подшо билан Оврўпонинг бир подшоси сўқишарди. Кейин фуқаролар сўқишуви бошланиб кетди. Ит эгасини танимайдиган замон келди. Тала-тўпларнинг бирида оғаси шаҳид бўлди. Унинг қонга бўялган жасадини Мустафо чойшабга ўраб келтирди. Қаҳратон қиш эди; овулнинг кекса-ёши тўпланди. Дунёнинг ишларидан хабардор оқсоқоллар айтишди: «Йигит жувон ўлди, кофирлар қўлида ўлди — шаҳид кетди, майитни мусулмон мазорига дафн этиш жоиз». Оғасининг қазосидан сўнг онаизор қирқ кун яшади, йўқ-йўқ, қирқ кун қўлларини мушт қилиб, муштумларини ерга ниқтаб, кўзларини ердан узмай ўтирди, ўтираверди... Қирқ биринчи кунни бомдоқ маҳали: «Ўғлим! Бакиржон ўғлим! Қўзичоғим, шошма энди, энанг ўлсин, энагинанг ўлсин!.. Қўзланибсан, чироғим, қўзланибсан-ку! Айланай болам, ўргилай болам!..» дедию отасининг қўлида жон берди. Отаси юм-юм йиғлаганча марҳуманинг очиқ кўзларини кафти билан юмиб қўйди. Замира уйнинг бир бурчагида мунғайиб ўтирарди; юрагида бир нима чирт этиб узилди, аммо нима узилганини англай олмади.

Кўкдан юлдуз учди, тўкилди.

Онаси Бакиржон ўғлини яхши кўрарди, жудаям яхши кўрарди. «Тўнғичим», деб суярди. «Тойчоғим, қўзичоғим!» деб суярди. Ўғлига меҳри бўлакча эди. Узи ҳам бўлакча-бўлакча бўлиб кетди.

«Етим бўлиб қолдик, чироғим!» деб бўзлади отаси. «Сағир бўлиб қолдик, момо қи-

зим!» деб бўзлади отаси. Овулдошлар тўпландилар. Отаси овулдошларини ҳам бўзлатди. Мархума эса уй ўртасида худди ором олаётгандай бемалол чўзилиб ётарди.

Кейин ёмон бир давр бошланди. Отаси уюрдаги отларини кимларгадир миндириб юборди, қўтондаги қўйларини кимларгадир тақсимлаб берди. Рўзгор анжомларини малла-салла аскарлар талон-тарож қилиб кетишди. Овулдаги сулув-сулув келинчакларни, қиз-жувонларни кундузи ҳам, тунда ҳам ўша малла-салла аскарлар овлоқ чакалакзорларга судраб кетишарди. Йиғи-сиғи, дод-фарёд дунёни тутиб кетарди. Гўё қиёмат келиб қолганга ўхшарди. Бир ҳафта-ўн кундан сўнг юз-кўзлари қонталаш, маммалари мўматалоқ бўлиб кетган ярим-яланғоч келинчаклар, қиз-жувонлар ҳуш-беҳуш овулга бирин-кетин қайтиб келишарди... Сулувликдан асар ҳам қолмаган бўларди: сулувлар бир ҳафта-ўн кундан кейин алвастиларга айланиб қолишарди.

«Орт кофирхона бўлди, бизга ҳаром бўлди!» деди отаси мусибатли кунлардан бирида ва этагини силтаб ўрнидан турди: минг бир машаққат билан асраб қолган йўрға отига эгар-жабдуқ босди-да, жажжи Замирани орқасига мингаштириб йўлга тушди. Тун эди, қоп-қора тун. Олдинда ҳам, орқада ҳам бошларини эгиб олган отлиқлар лом-мим демай боришарди. Ора-орада отларнинг пишқирган товушлари эшитилиб қоларди, холос. Замира отасининг белидан маҳкам қучиб олган эди, отасининг чопонидан пичан ҳиди анқиб турарди.

Мустафо кўрқинчли Туркистонда истиқомат қиларди. Мавҳум бир хаёл, интиҳоси йўқ бир хаёлга ўхшарди. Унутиб — унута олмайсан, хаёл суриб — кўз олдинга келтира олмайсан, хуноб бўлиб кетасан, дунё кўзинга дўзахдай кўринади... «Балки, дунёни тор айлаган ўшамикан?» дейсан ўзингча ва ҳаммаси бошидан бошланади. Аламли ва ардоқли. Замиранинг юрагида ўша мудҳиш тонг палласи узилиб ё узилмаб қолган, нозик бир толаси билан юраккинасининг туб-тубига туташиб турган исмсиз нимарса эди Мустафо.

Замира бир тутам кийикўт териб, ажиб тароватданми, ширин-чучук хаёлларданми мастроқ бўлиб Дўланабулоққа қайтиб чиқди. Бу пайт отаси тамадди қилиб, қолган егуликларни тугиб қўйган экан.

— Кийикўт ҳали пишгани йўқ. Қуритсанг — барглари тўкилиб кетади, — деди ота.

— Салқинда селгитиб оламан.

— Ўзинг биласан, чирогим. Энди гап бундай: Мустафо келибди...

— Боя айтиб эдингиз, эшитдим, ота.

— Гапнинг пўсткалласи шуки... — Ота «пўсткалласи»ни айтолмай хийла тараддудланиб қолди.

— Ота, ўзингиз биласиз... Мен битта муштипар ожизаман, холос, — деди Замира ерга қараб.

— Кўй, ундай дема... Ҳарқалай, Мустафо ёмон йигит эмас, ориятли. Петергофда ўқиб, ўрсларнинг хизматини қилиб юрган бўлса ҳам, лекин эл-юртини унутгани йўқ. Иймонини сотмади: мана, йўқлаб келди.

— Ўзингиз биласиз, ота, — Замира қулт этиб ютинди.

— Бўпти, бора қол. Мени Маърифат оқсоқол айттириб юборибди. Бирор маслаҳатли иш чиқиб қолганга ўхшайди. Эртаоқ тушиб бораман.

Замира тугунчаларни илгакчўпга осиб, елкасига олди-да зил-замбилдай бўлиб қолган оёқларини аранг судраб соҳилга эниб кетди.

Аллақаерда улоқ маъради: ўнгур-пўнгурдаги шувоққа алаҳсиб подадан айрилиб, адашиб қолган, шекилли.

Ёвшанзорда боғи «қабр» кўзга ташланмади. Унинг ўрнида бир уюм ёвшан ғарам бўлиб турарди. Дафъатан, қўлини пешонасига соябон қилиб туятош устида шу тарафга қараб ўтирган кимсага кўзи тушдию Замиранинг юраги ҳаприқиб кетди. «Ўша киши», деди ўзича. Аммо, сир бой бермасдан бемалол соҳил бўйлаб бораверди. Туятошга яқинлашгач, кўз қири билан тусмолдан ўша томонга назар солди — у киши энди оёқ устида тамаки тутатиб турарди. «Кашанда экан-ку, ориятли йигит!»

— Ассалому алайкум, Замира, — деди Мустафо ҳолатини ўзгартирмай.

Замира йўлида тўхтаб, елкаси оша туятош устида ўтирган йигитга қаради. Қаради-ю, фақат унинг қоп-қора хром этигини кўрди, холос.

— Йигит бир сакраб пастга тушди.

— Ёрдамлашиб юборайми? — деб сўради.

Замира индамади. Мустафонинг юзига қаради: мўғул башара экан, ўзимизнинг қозоқлардан... Мустафо икки-уч қадам нарида тўхтади ва икки бармоғи орасида буруқсиб турган тамакисини ерга ташлаб, этиги билан эзгилаб ўчирди. Сўнг, негадир икки лунжини шиширди-да:

— Менга тегасизми? — деб сўради.

— Одамни калака қияпсизми?

— Менга тегасизми? — деб саволини такрорлади Мустафо ва бир қадам олға босди, аммо иккинчи қадам ташлашга журъат этмади.

Замира ундан кўз узмай турарди. Мустафонинг юз ифодаси ўзгармади, фақат кўзларининг тубида аллақандай ҳадик-хавотир бор эди.

— Ҳозир отам келади, — деди Замира ва йўлида давом этди.

— Яхшилаб ўйлаб кўринг, барибир сизга уйланаман!— деди Мустафо ишончли товушда.

— Ҳо-о!— деди Замира орқасига ўгирилиб, сўнг қадамани тезлатди.

Мустафо беихтиёр бошини қашлади, бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфглади, аммо у айтмоқчи бўлган гапининг дарагини топгунча Замира хийла олислаб кетди.

Пахса устида ўзини офтобга тоблаб ётган оламушук қадам шарпасини сезиб бошини кўтарди ва Замирани кўриб: «Миёв», дедию яна бамайлихотир чўзилди.

Замира четан дарвозани қиялатиб кўрғонга кирди. Илгакчўпни супага қўйиб, тунгунчани бўшатди. Сўнг бурган супурги билан ҳовли саҳнини супуриб-сидирмоққа тутинди. Ахлатни бир жойга тўп қилиб, эски пақирга солди ва қўйхонага элиб тўқди. Қудуқдан сув чиқариб, агрофга шакароб қилиб сепди. Супага кигиз гўшади. Охири супанинг бир четига ўтириб, тўнкариб қўйилган пиёланинг кетига ўсма сиқди. Уйга кириб, ойнахалтани кўтариб чиқди. Ундан кўзгуни олиб юзига тутди: қора қош, бодомқовоқ, қора кўз, лабини устида билинар-билинимас тукчалар сабза урган, pista даҳан, юзларида кулдиргичлари чуқурча бўлиб турган ўн беш кунлик ойдек оппоқ-момиқ қиз акси кўринди. Чиройлими? Истараси иссиқми? Албатта, албатта. Замира мана шу икки ўлчам ораллиғидаги мўъжазгина бир қиз эди. Йўқ-йўқ, мўъжизавий бир қиз эди. Унинг бежиримгина бурни устида реза-реза тер пайдо бўлди. Замира ўзидан уялиб кетди. Ҳув, бир замон, кечувга яқинроқ саёз жойда кип яланғоч бўлиб чўмилаётган сержун битта тожик кишини нохос кўриб қолиб ҳам худди шундай уялиб кетган эди. У шоша-пиша кўзгуни ойнахалтага солиб, ичкарига олиб кириб кетди. Уйдан қайтиб чиқиб ўсма сувини ҳам қудуқ ёнига сепиб ташлади ва пиёла билан қўлини кулга ишқаб-ишқаб ювди. Яна супанинг бир четига келиб чўкди. Қўлларига қаради: ажаб, кафтлари терлаб кетибди! «Ул-э,— деди у,— шу кафтларингда уят бўлган борки, сенда уят йўқ!» Утирган ўрнида узаниб, оқ терак шохида илиғлик турган сочиқни олди-да, кафтларини, юз-кўзларини обдан артди. Сўнг юзларини аста-аста ушлаб кўрди: ёноқлари лов-лов ёнарди. Гўё Замиранинг ичида чўғ борга ўхшарди.

Отаси Дўланабулоқдан аср пайти келди. Қуёш ботишига ҳали бир-икки соатча вақт бор эди. Чопони ўнгирларидаги чанг-чунгни қоқаётган тобда Юсуф чолнинг кулбаси томондан азон товуши янгради. Азон айтиб бўлингач, чўнқайиб ўтирган отаси ўрнидан турди-да, юзига фотиҳа тортди ва обдастани олиб, томорқага ўтиб кетди. Ҳаял ўтмай у белбоғини елкасига ташлаб қайтиб келди ва Замира авайлабгина ушлаб турган оқ қалпоғини бошига кўндирди.

— Раҳмат, чирогим. Мен борай. Асрни жамоа бўлиб ўқиймиз. Бугун Асқар ҳожи имомликка ўтса керак: бормай қолсам, бир йилгача сасиб юради. Шомдан кейин оқсоқолникида машварат қиламиз.

Кўтонда турган олабузоқ маъраб юборди. Замира бугун ҳисобидан унга сув бермаганини эслади ва пақирдаги сувни ёрмаохурга элиб қўйди. Бузоқ думчасини лик-лик этказиб сув симирди-да, сўнг кўтонни айланиб, дикир-дикир сакраб ўйноқлай бошлади.

Оқшом пайти говмуш четан дарвозани шохи билан очиб, кавш қайтарганча кўрғонга кириб келди: унинг елини тирсиллаб кетган эди. Замира сигирни дарҳол қоziққа боғлаб, кўтон эшигини очиб юборди. Бузоқ сакраб-сакраб келиб, онасининг елинига ёпишди-қолди. Замира бузоқнинг қулоғидан тортиб-тортиб сигирнинг эмчакларини бирма-бир эмдирди — ийдирди. Кейин бузоқнинг бўйнига чилвир солиб, сургалаб бориб кўтонга қамади. Офтобда қуритилган кўзани тиззалари орасига қисиб, пов-пов этказиб сигир соғди. Кўза яримлагач, оғзини бўз дастурхонча билан чирмаб боғлади, идишни товатош устига олиб бориб қўйди. Қайтишда кўтон эшигини очиб юборди: бузоқ ўйноқлаб келиб онасининг ёнига етган пайт мункиб кетиб, сигирнинг остига кириб кетди ва эрка бир товушда маъради-да, ўрнидан туриб онасини эма бошлади.

Замира ўчоққа олов қалади. Чойдишга қудуқдан сув тўлдириб келди. Чойдишни ўчоққа тиқиб қўйди. Кейин супага чиқиб, оёқларини бир томонга буклаб ўтирди-да, лабларини пичирлатиб, Қуръон тиловат қилди. Кафтларини очиб юзига фотиҳа тортди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб энди қўлига таянган пайт ич-ичидан оғир бир хўрсиниқ чиқиб, томоғига муштдек юраги қадалаб қолди гўё. Ва «бундай юракни туфлаб ташлагиси» келди-ю, аксига олиб култ этиб ютинди. Ютиндию бирдан кўзёшлари дув этиб кигизга тўкилди. Кўзёшлари ёз ёмғиридай йирик-йирик эди.

— Йиғладингизми?— деб сўради Замира ўзидан.

— Йўқ,— деб жавоб берди ўзи, кафти билан мижжаларини артиб.

— Йиғлапсиз,— деб эътироф этди ҳўл бўлиб қолган кафтига маъюс гикилиб.

— Кафтим ўзи шунақа, тез-тез терлайди.

Дуррачасининг учи билан мижжаларини қайта-қайта артди.

Чойдиш шарақлаб қайнай бошлади. Замира мис чойнакка кийикўт солиб, чой дамлади. Чойнакни супага келтириб, бир-икки қайтарди. Аммо ўзи ичмади, ичкиси келмади. Чойнакни авайлабгина дастурхон билан ўраб қўйди.

Оқшом чўкди.

Замира уйдан кўрпа-тўшак олиб чиқиб, супага тўшади — отаси очиқ ҳавода ухлашни яхши кўрарди. Сўнг, даҳлизга кириб қорачироқни ёқиб қўйди: дарчадан таралаётган

шуъла уй ичини ҳам, супани ҳам нимтатир ёритиб турарди. Узига уй тўрига жой солди ва кўрпа устига аста чўзилди. Бирпас ётгач, ўнг ёнига ўгирилиб, кўлларини худди чапак чалаётгандай бир-бирига бириктириб, бошининг остига тўшади. Кўзларини юмганча ўйга толди. Уйларининг адоғи йўқ, поёни йўқ эди.

— Хаёл суришни яхши кўрасизми?

Сукунат.

— Нималарни ўйлаяпсиз?

Сокин сукунат ҳўкм сурарди, лекин ризолик аломати сезилмасди.

Замиранинг сочлари ёстиқ билан битта бўлиб сочилиб ётарди. Нимқоронғи уй тўла сеҳр, уй тўла сиру асрор эди. Бу сиру асрору сеҳрнинг тилсими Замира эди. Тилсим Замирани, Замира тилсимни кўриқлаб ётарди.

— Хайрли тушлар кўринг, бону!— деди тилсим.

Хуфтондан кейин йўталиб-йўталиб отаси кўрғонга кириб келди ва даҳлиз дарчасига яқинлашиб:

— Чироғим, ухлаб қолдингми?— деб сўради.

— Уйғоқман. Тинчликми, ота?— деди Замира ўрнидан сапчиб туриб.

— Шукр... Мустафоқул гурунг берди. Баъмани, оғир-вазмин йигит бўлибди.

Замира мавзуну ўзгартириш учунми, дарҳол гапни чалғитди:

— Чой бор. Ичасизми?— деб сўради.— Ё иссиқроқ дамлаб берайми?

— Чой ичдик. Узинг ичдингми?— «Ҳа», деган тасдиқ олгач, давом этди:— Бўпти, дамингни ол. Эрталаб янгилликларни гапириб берарман.

Отаси гурс-гурс қадам ташлаб дарчадан нари кетди. Орадан анча-мунча фурсат ўтгач:

— Чироқни ўчириб қўя қол, тутаб ётмасин,— деди у.

Замира ўрнидан туриб, қора чироқни пуфлаб ўчирди. Атроф зим-зиё бўлиб қолди. Ҳали ой туғмаган эди. Яна ўй босди. Хаёллари чувалашиб-чувалашиб Чуваланчига етди. Йигит бобонинг эски тегирмонини, Чевар момонинг юзидаги тангадек холини, Расул қорининг байтолини ва тойини эслади. Ич-ичидан афсусланди, ўкинди. Афсусландики, Чуваланчининг ҳидини, Чуваланчининг чангини Мустафо олиб келмаган — ундан аллақандай нотаниш ҳид уфуриб турарди, чамаси, денгиз ҳиди шунақа бўлса керак, шўртак таъм келади-ми-ей, балиқ ҳиди келади-ми-ей... Укиндики, Чуваланчини энди Замира ҳам кўрмайди, кўра олмайди: онасининг, оғасининг мазорларини тавоф қила олмайди, муқаддас тупроқни кўзларига сурта олмайди, ҳатто овулдошлари билан дийдорлашув ҳам қиёматга қолди... Охири кўзи илинганини ўзи ҳам сезмади.

Замиранинг тушига ҳам Чуваланчи кирди: тегирмонбошига ястаниб ёнбошлаб олган оқин қора терга ботиб дўмбира чертарди, унинг бутун борлигидан оппоқ буғ кўтариларди, мўйсафиднинг кўксини тўлдириб турган мошгуруч соқоли дўмбира торларига тегиб-тегиб кетарди. Оқин кўкқис бошини кўтардию рўпарасида тиззаларини қучиб ўтирган Замирага тик қараб: «Эҳҳей, ҳе-хе-ҳейй...» деб бўғиқ товушда қичқириб юборди. Замира ўтирган ўрнида бир сапчиб тушди. Оқин эса унга сирли-сирли кўз қисди. Замира дув қизарди, юраги дукурлаб кетди. Ҳам уялди, ҳам хавотирланди. Сўнг, енгил тин олди: «Ордона қолин, ўша киши-ку, қариб қолибди», деди ўзи. Дўмбира чертаётган оқин — Мустафо эди. Оқин хўб куйлади, кўп куйлади, куйиниб куйлади, кулиб куйлади, йиғлаб куйлади; барчани кулдирди, барчани йиғлатди — Замира бўлса, тиззаларини қучган кўйи бепарвогина оқинни томоша қилиб ўтирарди... «Алпомиш» ёвга қарши отланган паят, Замира бепарво ўтирган паят оқин дoston айтишни шарт тўхтатди ва дўмбирасига таяниб ўрнидан турмоқчи бўлди. Дўмбира қирс этиб ёрилди ва ёриқдан қип-қизил қон сизиб чиқа бошлади. «Вой ўлмасам!» деб қичқириб юборди Замира. Унинг бепарволигидан асар ҳам қолмади. Оломон эса бу ҳолатни бепарвогина томоша қилиб ўтирарди... Мустафо бир дўмбирасига, бир Замирага назар ташлади — қиёфасида умидсизлик ифодаси зоҳир бўлди. «Қон оқяпти», деди Замира чоғланиб. «Ҳечқиси йўқ, энди тиббий ёрдам бари бир қор қилмайди. Оҳ, жоним-эй!» деб Мустафо сўл кўксини чангаллаб олди. «Нима бўлди?» деди Замира, нажот истаб атрофга жавдирар экан. Атрофда зоғ учмасди — гўж-гўж томошабинлар, шинавандалар қаёққадир ғойиб бўлишган эди. «Юрак... юраккинам оқиб кетяпти», деди Мустафо. У кўксини ғижимлаганча букчайиб қолди, нафас олаётгани ҳам сезилмасди. Замира ўтирган ўрнида мажусийлар санамидек қотиб қолди. «Энди туятюшга айланиб қолмасам гўрга эди!» деб ичида хавотирланди Замира. «Узингизни қийнаманг, Гулзамирал Кеч бўлди, кечикдим, шекилли. Сиз ҳам кечикдингиз», деди Мустафо кўзларини юмиб, надомат қилар экан. «Балки, муолажа қор қилар? Нима қилай, айтинг!» деди Замира ўтиничи оҳангда. Унинг кўзларида филт-филт ёш пайдо бўлди. «Сочим оқарди, соқолимга оқ оралади, аммо дилим сиёҳ, гулим... Ё Оллоғ!» деб Мустафо илкис қадини ростладию кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. Ва лекин, кўзлари, киприклари очиқ ҳолатда қотди-қолди. У ўнг тарафига аста-аста, беозоргина ёнбошлади. Ҳамон чап кўксини ғижимлаб турарди. Бу ҳолати ғайритабиий эди. Кўрқинчли. «Ота, отажон! Қайдасиз? Анув киши...» деб Замира расмона қичқириб юборди. Нафаси бўғилди. Биров бўйнига сиртмоқ солиб дорга тортаётганга ўхшарди...

У чўчиб ўйғонди. Уйғондию товшининг акс садосини эшитиб қолишга улгурди.

Урнидан туриб, яна жойига чўзилди. Сўнгра эмаклаганча қоп-қоронғи уйни тимирскилиб, ҳансираб-ҳансираб беҳуш Мустафони қидира бошлади. «Кўзларини юмиб қўйиш керак», деган ўй негадир шу тобда хаёлини чулғаб олган эди. Уйни бир қур пайпаслаб чиққанидан кейин беҳосият туш кўрганини англаб етди. Ҳолсизланиб, наматга кўксини бериб ётиб олди. Вужудини совуқ тер қоплади. Мажолсиз, дармонсиз эди.

Бир маҳал ташқаридан отасининг: «Ассалому алайкум, раҳматул-лоҳ!» деган таниш товуши эшитилди. Бомдод вақти бўлибди. Замира ётган жойида юмалаб осмонга қараб олди. Қўлини чўзиб, бурчакдан отасининг чакмонини тортиб олди-да устига ойқара ёпди. Осмонга қараб кўйлақчан ётгани истиҳола қилди. Шу кўйи бирпас ётгач, аъзойи баданига иссиқлик югуриб, ўзига келди. Тез-тез калима қайтариб ўрнидан турди. Жойини йиғди. Дуррачасини бошига елвагай ташлаб, ташқарига чикди. Қудуқдан муздек сув олиб ювинди, таранди. Уйга кириб намоз ўқиди. Сўнг, сигир соғди. Бузоқни қондириб эмдирди-да, қўтонга қамади. Сигирнинг арқонини ечиб, ўтлоққа ҳайдаб кетди.

Шу бугун илк бора турмуш ташвишларидан, икир-чикирлардан безор бўлганини ич-ичидан ҳис этди. «Шу ҳам ҳаёт бўлдимиз? Ҳаёт эмас бу!» деди ўзича кимгадир, нимагадир аччиқ қилиб. Лекин, айнан кимга, нимага аччиқ қилаётганини ўзи ҳам билмасди. Наҳотки, ҳаёт шунақа бўлса? Ҳаёт шугина холосми?..

«Уйқудаги кўзлар каби,

Сўйланмаган сўзлар каби,

Очилмаган гуллар каби

Сен ўзингни менга асрагил, менга асрагил...»

Ўтлоқдан Олимбойнинг хиргойиси эшитилдию Замира беихтиёр жилмайди.

Хўрозлар Уртатўғайни бошларига кўтаришиб қичқиришарди.

Говмуш қаёққа боришини билгандек Бақа қуриллоқ ўтлоғи томон жадал йўл олди. Замира туятош ёнидан изига қайтди. Дуррачасини бошидан олиб, турмакланган сочларини ёйиб юборди. Қумлоқ сохилга ўтириб, тиззаларини кучди. Дарё ясси қирғоқни ялаб-юлқаб, вишиллаб-пишиллаб, бўтана-бўтана бўлиб, эшилиб-тўлғониб оқиб ётарди. Уристой чўққиси лов-лов ёнаётган гулхани эслатарди — тоғ тепасида қуёш кўринмасди-ю, аммо унинг заррин нурлари қояларга урилиб, кўкка чирс-чирс сачрарди. Гўё Уристой бошидан мой сепиб, ўзига ўт қўйиб юборган паҳлавон каби хўмрайиб, муштумини дўлайтириб турарди. Олд тарафга бўртиб чиққан қоя олға чўзилган муштумга ўхшарди. Олов эса, борган сари юқори ўрлар, гуркирар эди.

— Мен ўша томонлардан ўтиб келдим: худойим-эй, оға ўз инисини, иниси ўз оғасини ўлдираётирлар! Биродаркушлик бошланибди, биродаркушлик!..

Замира илкис сўл ёнига қаради: ундан икки-уч қулоч нарида Мустафо дўмбирасини бағрига босиб ўтирарди.

— Яхшимисиз?— деди Замира.

— Шукр,— деди Мустафо қўлини кўксига қўйиб.— Ўзингиз-чи?

Замира оёқларини бир томонга букиб, тиззалари устига кўйлақ барини тортиб қўйди.

— Бир туш кўрдим... Ажаб туш... Ўша тушимни сувга айтиб ўтирибман.

— Хитойча бир мақол бор экан: «Агар душманингни ўлигини кўрмоқчи бўлсанг, марҳамат, дарё ёқасига бориб ўтиргин — жасади оқиб ўтиб кетганини кўрасан», дейишади.

Замиранинг юраги ёмон бир нарсани сезгандек увишди, ич-ичида қалтироқ турди.

— Тавба қилдим,— деди Замира.— Ишқилиб, яхшилиқ бўлсин!

— Қанақа туш кўрдингиз? Айтмадингиз-ку?

— Сўраманг, бари бир қиз боланинг туши тескари келади.

— Унғидан келса-чи?

— Қўйинг, унақа деманг!— деди Замира илтижо қилиб.— Дарвоқе, милтиғингиз қани?

— Қайси милтиқ?— деди Мустафо ҳайратланиб.

Гап оҳангидан Мустафо ўзини гўлликка соляптими ёки ростакамига ҳайратланиптими, билиб бўлмасди. Ҳарқалай, Мустафо чин гапиряпти, деб ўйлади Замира. Шундай бўлса-да:

— Кеча тонгда судраб келгансиз, шекилли,— деди ишонқирамай.

Мустафо хахолаб юборди, шубҳасиз, кулгиси чин юракдан чиқди.

— Ўша «милтиқ» мана шу!— деди у дўмбирасини баланд кўтариб ва дўмбира қорнини елкасига тираб, кун чиқар тарафдаги бир нуқтани нишонга олди-да:— Пақ-пуқ!— деди ўқ товушига тақлид қилиб.

— Демак, милтиғингиз қўшоғиз экан-да; «пақ» этиб биттаси, «пуқ» этиб иккинчиси отилди,— деди Замира ҳазил аралаш. Лекин кўнглида яна шубҳа уйғонди.

— Қўрққанга қўша кўринади. Тушингизда қўрқдингизми?

Замира жавоб бермади. Бошини эгиб олди.

— Қўрқибсиз,— деди Мустафо.

Замира дуррачасининг учини бурай бошлади.

— Юринг, мен сизга бир нима кўрсатаман, — Мустафо ўрнидан туриб, Замирага қўлини чўзди.

— Раҳмат, ўзим, — деб Замира ерга қаради.

Мустафо чапдастик билан энгашиб, Замиранинг билагидан ушлади ва:

— Ё Тошхўжа пирим! — деб уни тортиб турғазиб қўйди. Замирадани кўзларини узмаган ҳолда кафтини кафтига босиб, сиқди. — Кетдикми? — деди сирли товушда.

Замира култ этиб ютинди.

Ёшанзор тарафга кета бошладилар.

— Кафтингиз терлаб кетди, — деди Мустафо.

— Ичимда иссиғим бор.

Мустафо ялт этиб Замирага қаради, ажабланди, чоғи.

— Йиғлапсиз-а? — деди қошларини чимириб.

Замиранинг кўз жияклари қизариб турарди.

— Нимани кўрсатасиз? — деди Замира гапни чалғитиб.

— Ёнғоқдан ясалган қайиқни.

— Кеча кўрганман. Аммо ёнғоқдан ясалганини билганим йўқ. Рост, янги қабрми-кан, деб ўйлабман. Кўрқиб кетдим.

— Анави Уристоғ ҳам узоқдан қарасангиз қабрга ўхшайди.

— Нима учун Уристоғ дейишади?

— Бундан қирк-эллик йил муқаддам лақайлар оқ подшо аскарларини қувлашиб ўша тоққа чиқариб юборишган экан. Кейин улар қайтиб қорасини кўрсатишмабди — йўқ бўлиб кетишибди. Илгари бу тоғни «Урис қочди» дейишарди. Яқиндан бери «Уристоғ» дейишяпти. Бу номни мухожирлар қўйишди.

— Кўктошда «Кофирниҳон» деган дарё бор. Дарёнинг қирғоқларида лақайлар, марқалар истиқомат қилишади — иккови ҳам туркий улус.

Уларнинг ёнгинасидан битта олапар тилини осилтирганча югуриб ўтиб кетди.

— Кимнинг ити? — деб сўради Мустафо.

— Чингиз оғаники.

— Яхши ит экан.

— Доим соҳил бўйлаб югуриб юради.

— Ўз юртини соғинса керак-да?

— Қайдам, — деди Замира. — Сиздан бир нимани сўрамоқчи эдим?

— Сўранг-чи!

— Ҳозир... Тилимнинг учида турибди-ю, лекин эслай олмаяман. Майли, рост бўлса, эсимга тушади. Қайси уруғдансиз?

— Улуғ жуздан бўламан. Шу холосми?

— Уруғчилик қачон пайдо бўлган ўзи?

— Билмадим. Бунга Бўрибой муаллимдан сўраш керак.

— У киши қаерда?

— Олмонияда муқимлашиб қолди. Дорилфунунда дарс берапти. Доктор. !

— Сиз Олмонидан келдингизми?

— Э-э, мен етти иқлимни кезиб келдим, етти йил кездим ўзиям!

— Роса сайру саёҳат қилибсиз-да?!

— Мухожирнинг кўрган кунни қурсин! «Ўз юртингда гадо бўлганинг афзал», дейишиб бекорга айтишмас экан.

— Туркистонда ҳозир нима бўляпти?

— Ҳозирми? — Мустафо Замиранинг қўлини янада маҳкамроқ қисиб олди. — Дўстларимиз сотилдилар, сотилмаганлари отилдилар... Иброҳим деган жўрамиз бор эди. У ўз отасини НКВДга тутиб берди, муштумзўр сифатида Сибирга сургун қилдирди. Бунинг эвазига ўзи ўша идорага ишга жойлашди. Исмини ҳам ўзгартириб олди: «Абрам». — Мустафо Замиранинг қўлини қўйиб юбориб, тамаки тутатди.

— Бизга аҳён-аҳён Истанбулдан «Янги Туркистон» газити келиб туради, холос. Лекин, унда эски гапларни ёзишади, — деди Замира.

— Янги гапларни эшитмаганингиз маъқул, — деди Мустафо бурнидан тутун қайтариб.

— Бурнингиз худди мўрига ўхшайди, — деди Замира кулумсираб. — Мунча кўп касиз?

— Яқинда Шўро суди бир гуруҳ «ватан хоинлари»ни сиртдан ўлим жазосига ҳукм қилди. — Мустафо қўнидан саккиз букланган газит чиқарди-да, уни Замирага узатди. — Мана, ўқинг!

Замира газитани қўлига олиб, қатини ёзди.

— Урисча, шекилли. Уқишни билмайман. Лотин алифбосидаги ёзувни ҳижжалаб, зўрға ўқийман-ку!

— Бу ўрисча эмас, ҳозир Туркистонда шунақа алифбо урф бўлди.

— Кимлар ҳукм этилибди? — деб сўради Замира газитани Мустафога қайтариб узатар экан.

— Асосан, ўзимизникилар. Инқилобдан сўнг чопонини елкасига ташлаб, Туркистондан чиқиб кетган мухожирлар ҳукм этилдилар.

— Нима учун? Ахир, юртни кофирлар босиб олса, мусулмонларнинг ҳижрат қилиши суннат ҳисобланади-ку? Ҳатто ҳазрати пайғамбаримиз ҳам Маккаи мукаррамадан Мадинаи мунавварага ҳижрат қилганлар...

— Нима бало, Шўро ҳокимияти ислом динини дастуруламал қилиб олиб, Туркистонни бошқараётир, деб ўйлаясизми?..

— Ҳарқалай, бегуноҳ кишиларни ноҳақ ҳукм қилиш... Бирор асос бордир, ахир?

— Хорижда «Миллий машварат» қўмитаси тузилган эмиш, Туркистонда Шўро ҳокимиятини тўнтариб ташлашга ҳозирлик кўрилаётган эмиш! Тушундингизми?

— Йўғ-э, мен бўлсам, бир кун эмас-бир кун, албатта, Туркистонга қайтиб борамиз, деб юрардим,— деди Замира бўшашиб ва Чолтов тарафга тикилиб қолди. Унинг кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— Чучварани хом санабсиз!— деди Мустафо чўрткесарлик билан. Сўнг, сўзлари Замирага оғир боғанини сизди, шекилли, қўшиб қўйди:— Аслида, биз ҳам чучварани хом санаган эканмиз.

Замиранинг елкалари силкина бошлади: у Мустафога тескари қараганча ўқиб-ўқиб йиғларди.

— Кечиринг,— деди Мустафо Замиранинг елкасига қўлини қўйиб.

— Ҳечқиси йўқ, мен ўзим... шунчаки...

— Тақдир экан-да, Замира, тақдир экан.

— Начора,— деди Замира ғижимлаб турган дуррачаси билан кўзёшларини артиб.

— Шошманг, менга қаранг-чи!—Мустафо Замирани ўзига қаратди-да, рўмолчаси билан унинг мишжаларини, юзларини артиб қўйди ва:— Ана энди бу рўмолча ҳам табаррук бўлди!— деб рўмолчасини лабига босди.

Замира уялинқираб ерга қаради, юзлари ёришди, лабларига табассум югурди.

— Мендан бир нимани сўрамоқчи эдингиз?— деди Мустафо. Унинг назарида, Замира қўрқинчли бир нарсани сўрамоқчи эди гўё. Шу боис, Замира кулиб турган пайтдан фойдаланиб мушкулени осон қилиб олмоқчи бўлди.

— Уйланганмисиз?— деб сўради Замира. Унинг лабларидаги ханда ғойиб бўлди.

— Ҳа... Лекин, ажралишдик,— деди Мустафо ўзини оқламоқчи бўлаётгандек шошиб.

— Болаларингиз борми?

— Бир қиз, бир ўғил.

— Исмлари нима?

— Гулзамира, Бакиржон.

Замира ғалати бўлиб кетди: ранг-рўйи бир оқарди, бир қизарди.

— Нега ажралишдиларинг?— деди у норози бўлиб.

— У муслима бўлмади, мен уни муслима қилолмадим.

— Ғайридинмиди?

— Бир олмон профессорининг (улар муаллимни шунақа дейишади) қизи эди. Отаси туркшунос олим, мусулмончиликни яхши билади.

— Улар қаерда қолишди? Хабар олмайсизми?

— Отасиникида. Мўйинхенда. Оиласи ўзига тўқ. Албатта, имкон топиб хабар олиб тураман... Биз уришганимиз ёки жанжаллашганимиз йўқ, фақат келиша олмадим, холос.

— Айтинг-чи, неча йил умр кўрмоқчисиз?— деди Замира мавзунини ўзгартириб.

— Худо билади. Ўзингиз-чи?

— Онамнинг ёшига етсам — бас, армоним шу. Онам эллик ёшида йиқилди...

— Худо раҳмат қилсин! — деб Мустафо юзига фотиҳа тортди.—Чамамда, яна бир нимани сўрамоқчи эдингиз?

— Қаёқдан билдингиз?

— Шуни билмасам, келармидим?— деди Мустафо маънодор кўз қисиб.

Мустафонинг бу қилиғи Замирага ёқмади — у қовоқларини уюб олди.

— Ундай бўлса, шу — ўйлаб кўринг!

— Майли. Ўзингиз-чи?

— Ўйлаб кўрганман.

— Бафуржа ўйлаб кўрганмисиз?

— Менимча, бафуржа ўйлаш учун етти йил камлик қилмаса керак?

— Тўғри,— деди Мустафо жиддий тортиб.—Тўғри айтасиз... Лекин, етти иқлимда сарсонун саргардон бўлиб юриш ҳам осонмас, шекилли? Қолаверса, мен икки йил олдин даракларингни топдим...

— Кўйинг, ўтган ишга саловат! Тақдир экан,— деди Замира муросасозлик оҳангида.

— Пешонам шўр экан,— деди Мустафо бўғиқ товушда, унинг томоғига муштдек бир нарса қадалиб турарди.—Пешонамиз шўр экан, Замиржон!

— Шукр, денг. Бандаси пешонасига ёзилганини кўради... Кечирасиз-у, йўлингизда най чалиб ўтирган йигитни учратдингизми?

— Учратдим. Мажнунтол шохида ўтирибди. Исми Олимбой экан. Танишиб ҳам олдик. Нимайди?

— Ҳеч нима... Беш йилдан бери най чалади.

— Топган ҳунари шуми? Ҳаваси зўр экан-да, аммо-лекин, хийла ҳавосини олибди!

Замира маънос жилмайди.

Шу пайт Чубек кечуви тарафдан ўқ товуши эшитилди. Чуғур-чуғур қилишиб, бир гала қуш осмонга кўтарилди.

— Чегарачилар отишяпти,— деб изоҳ берди Замира.— Ҳар куни шу маҳалда тўқайга қаратиб милтиқ отишади. Тўнғиз овлашар эмиш.

— Юринг энди, қайиқни кўрсатаман!— деб Мустафо Замиранинг қўлидан ушлади.

— Қўйворинг қўлимни!— Замира қўлини тортиб олди.— Қайиқни кеча кўрганман, дедим-ку.— Сўнг, беозоргина жилмайди-да қўшиб қўйди:— Ёнғоқдан ясалган экан...

— Қайдан билдингиз?— деди сўради Мустафо кўзларини катта очиб.

— Боя ўзингиз айтдингиз-ку, афанди-ей!

— Ие, ҳа-а, эсим қурсин!— деди Мустафо пешонасига шап этказиб уриб.

— Ўзингизникими? Олмониядан олиб келдингизми?

— Қаёқда! Лақай сувчилари ижарага беришди. Кейин қайтариб бераман.

— Қачон?

— Сафардан кейин-да!

— Яна қанақа сафар?!— деди Замира аразли оҳангда.

— Сафар ойдан кейинги сафардан кейин. Билдингизми?— деди Мустафо ўсмоқчилаб.— Сафар ойида сафарга чиқиб бўлмайди.

— Боринг-э, нуқул одамни уялтиришни ўрганиб келибсиз-ку, сайёҳ!— деб Замира шарт орқасига бурилиб жўнаб қолди.

Осмонда гала-гала бўлиб учиб юрган қушлар тўқайга шўнғишди.

— Эй-эй, ҳазиллашдим!— деди Мустафо.— Нима, ўзингиз ҳадеб уялаверманг-да!— деди товушини кўтариб.

Замира орқасига қайрилиб ҳам қарамади.

— «Гўрўғли»ни айтиб бермоқчиман, қайтинг!— деди Мустафо қичқириб.

Замира жойида таққа тўхтади-да, Мустафо эшитадиган товушда:

— Ташаккур! Кўп эшитганман, — деди қўлини кўксига қўйиб.

Юзларига бирдан кулги юрган Мустафо яна қовоғини осилтирди.

Замира уч-тўрт қадам юргач, яна орқасига қайрилди-да:

— Керак бўлса, куй басталаган «Гўрўғли»ни ҳам минг марта эшитганман!— деди.

Лекин бу сафар эгилиб «қуллуқ» қилмади.

— Гап бу ёқда экан-да, билдик!— деди Мустафо ва дўмбирасини тошга қарс этказиб уриб, синдириб ташлади.

— Ордона қолсин!— деди Замира.— Аччиқлари ҳам буринларининг учида турар экан-ку!— У дуррачасини боши узра кўтариб ҳилпиратганча чопқиллаб кетди.

Замира кўрғонга қайтиб борган чоқда отаси супага ёнбошлаб ётган кўйи лотин алифбосида чоп этилган битта газитани мутолаа қиларди.

— Келдингми, чироғим,— деди ота бошини кўтариб.— Чой-пой ичайлик!

Замира супа четига бежиримгина бўлиб ўтирди-да, устига сочиқ ўпатди мис чойнақдан чой қўйиб отасига эзилди ва:

— «Янги Туркистон»ми?— деб сўради.

— Буниси бошқа, «Мусовот». Боқуда яширинча чоп этилади. Ҳақ гапларни ёзишибди, азаматлар!

— Нима дейишибди?

— «Эдил дарёси Ҳазор денгизига қуйиладур. Бир кун келуб бу денгиз тошмасму?» дейишибди. Бу гапда рамзий маъно бор, чироғим!

— Қанақа маъно экан, ота?

— Яъни, туркий қавмлар ўсиб-улғайиб Шўро истибдодига барҳам берадилар, деб ишора қиладилар.

— Шу гапни тўғри айтиб қўя қолишса бўлмасмикан?

— Тўғри айтилса ҳам бўлади-ю, аммо бетаъсир бўлади. Имо-ишора қилинса, сирли-сеҳрли туюлади: рақиблар ваҳимага тушиб қолишади... Жанг арафасида рақиб сафлари пароканда қилиб юборилса, ғалаба нақд бўлади! Жаннатмакон Анвар пошшо ўз зобитларига шундай деб таълим берган экан.

— Чойингизни ичинг, ота,— деди Замира кулумсираб.— Совиб қолмасин!

Афтидан, Чўқон бий қизига ҳарбий санъат илми масаласида маъруза қилишга чоғланиб турган эди. Шу сабабли Замиранинг ноўрин такаллуфидан норози бўлиб, соқолини силади. Замира ўзини ноқулай аҳволга тушиб қолганини ҳис этди.

— Мен ҳозир ширава қаймоқ келтираман,— деб Замира ўрнидан туриб, товатош тарафга кетди.

«Миёв», деди бостирма остидаги ялоғидан сут ичаётган ола мушук Замирага қараб лаб-лунжини ялар экан.

— Пишт-э, турқинг қурсин!— деди Замира ер тепиниб.—Одамни калака қилади-я, хўкизи!

Мушук «хўкизи»га хос бўлмаган чапдастлик билан бир сакраб товоқнинг нариги томонига ўтди-да, яна ялоғига бўйин чўзди.

Нонуштадан сўнг отаси чалғини елкасига ташлаб Дўланабулоққа йўл олди. Пешин пайти Замира ҳам тушликни тугунчага тугиб Дўланабулоқ сари жўнади. Оқшом маҳали ота-бола пичан ўримдан қайтишди.

Замира одатий юмушлари билан машғул бўлди. Юмушлар одатий эди-ю, лекин Замиранинг ўзи одатий эмасди, отаси ундан Дўланабулоқда яна ўша гапни сўради. «Мустафони кўрдингми?» деди. Замира чўп билан ер чизиб ўтираверди. «Кўрибсан, шекилли,— деб хулоса чиқарди отаси.—Хўш, розимисан?» деб сўради. Замира бошини кўтариб, бир сўз айтмади, айта олмади. «Ҳа, дегин, чироғим! — деди отаси ялиниб. — Ахир, мен ҳам дилингдаги гапни билайин... Кейин армон қилиб юрмайин; бу дунёга келиб бир дунё армон орттирдим, шуниси ҳам етади! Айтгин, ахир!» Замира «Ҳа, розиман», дейишга бир-икки оғиз жуфтлади, аммо қани энди бўғзидан бир садо чиқса! Аксига олиб, кўзларидан шашқор ёшлар оқа бошлади; тиззаларига дув-дув ёшлари тўкиларди. Кўзёшлари тина қолса кошқийди! Охири, отаси ҳам ўзини тийиб тура олмади — бирдан ўкраб юборди! Шундан кейин: «Отажон, айтганман-ку, ўзингиз биласиз! Агар юзингизни ерга қаратсам, мен қизингиз эмасман, мен... мен...» деб Замира отасини маҳкам қучоқлаб олди. «Сендан бошқа кимим бор, чироғим?! Мендан бошқа киминг бор, чироғим?!» деб Замиранинг бошини силаб-сийпалаб хўб йиғлади Чўқон бий, кўп йиғлади Чўқон бий. Ота-бола бир-бирини овутди, бир-бирини совутди. Лекин Замира юрак ютиб бир сўз айтолмади, Чўқон бий ҳам юрак ютиб бир савол сўролмади. Улар Дўланабулоқдан мужмал-мавҳум бир кайфиятда қайтдилар. Замира умрида илк бора отасига тўғри гапни айтмагани учун хижолат чекарди ва айни пайтда билиб-билмай ёлғон гапириб қўймагани учун ўзидан мингдан-минг рози эди. Чунки ҳалигача қайси жавоб («Ҳа» ёки «йўқ») тўғри эканини ўзи ҳам аниқ билмасди. Энди, яшириб нима қилди, аслида, ўша саволни унга Олимбой ҳам берган эди: «Менга тегасизми?» деб сўраган эди. Тўғри, ўша савол берилган пайт Замира Олимбойни силтаб ташлади: «Шилқимсан! — деди.—Ахир, мен сени лоақал «сиз»ламайман-ку!» деди. «Майли,— деди Олимбой.— Тўйимиздан кейин мен ҳам сизни «сен»лайвераман». Замира тутокди, ўтоқди. Аммо, тайинли жавоб бермади, «Ҳа» ёки «йўқ» деб айтмади, айтолмади. Мана, энди негадир Олимбойни оқламоқчи бўларди: у ҳам беш йил най чалиб юрди, охири аҳмоқ қилиб кетиш инсофдан бўлмас, ҳарқалай, унинг ҳам ўзига яраша орзу-ҳаваси бор... Аммо, Замира нима учун Олимбойни оқламоқчи бўлаётганини ўзи билмасди. Йўқ, биларди-ю, лекин ўзини билмасликка соларди. Тўғриси, ўзини билмасликка ҳам солмасди, фақат тан олишни истамасди. Айнан нимани тан олишни истамаслигини ҳатто ўйлашдан ҳам кўрқарди; ўйласа, ўйлари ҳақиқатга айланиб кетишидан кўрқарди. «Эл-улус олдида нима деган одам бўламиз? Отам қандай қилиб бош кўтариб юради? Ахир, бизни Тошхўжа пиримиз унаштирган эканлар... Мустафо деганлари ҳам бамаъни йигит кўринади: тақдиримга битилгани шу бўлса, мен нима қилай?»

Бироқ, меҳр кўзда бўлади, деган ҳикмат ҳам бор эди.

Бир пайт кўрғон дарвозаси ғийқ этиб очилдию ҳовлига бирин-кетин Маърифат оқсоқол, Юсуф чол, Дўстмуродбой лақай кириб келдилар. Улар негадир Чўқон бий билан қирқ йилдан бери энди кўришаётгандек, ачомлашиб, елкаларини силаб-сийпашиб кўришдилар, узоқ ҳол-аҳвол сўрашдилар. Фақат Асқар ҳожи қўл учиде сўрашди-да, бир четда қўл қовуштириб турди. Афтидан, яна-тағин Чўқон бий билан ораларида гап қочган кўринарди. Фарғонача манзиратдан сўнг меҳмонлар супага жойлашдилар ва қайтадан «айтинг-айтинг»лар бошланди (бу ёғи энди кўнғиротча манзират эди). Замира ўзини бир четга тортиб турган бўлса-да, лекин меҳмонлар бири олиб-бири қўйиб, уни хийла алқашди.

— Агар худойим менга ўғил ато этганда борми, Гулзамирани келин қилиш учун бутун Лақайистонни қалин ўрнида ҳадя этардим! — деди Дўстмуродбой лақай лоф аралаш.

— Қуллуқ!— деди Чўқон бий.—Қуллуқ, бургут бобо!

— Чироғим, момонг шўрлик вайронада ёлғиз қолди. Сен бориб унга ҳамсода бўлиб ўтиргин,— деди Юсуф чол Замирани имлаб ёнига чақирар экан.

— Майли, бора қол,— деди Чўқон бий ҳам.

— Олдин чой-пой дамлаб берайми?— деб сўради Замира шошиб.

— Узимиз бир иложини қилармиз, аммо сизнинг қўлингиздан ҳам бир марта чой ичишимиз бор ҳали,— деди Дўстмуродбой айна қувлик қилиб.

«Лақай бобосининг кўнглини овлашга ҳам улғурибди-да!» деди Замира ўзича.

Мўйсафидлар оёқларини узатишиб «лақайи гурунг» бошлашган пайт Замира кўрғон дарвозасини аста ёпди.

Жинкўча муюлишига етган маҳали кимдир тап этиб бақатерақдан сакраб тушди. Замиранинг юраги шув этиб кетди ва шоша-пиша ёқасига туфлади.

— Кўрқманг, Замира, бу мен!— деди Олимбой чўк тушган кўйи.

— Кўрққаним йўқ, фақат чўчиб кетдим, холос. Юрагим тушиб қолса нима бўлади?!— деди Замира жаҳли чиқиб.

— Анави гап нима бўлди? — деди Олимбой чопонининг ўнгирларини қоқиб, ўрнидан турар экан.

— Қайси гап?— деди Замира талмовсираб.

— Талмовсираманг, Замира!— деди Олимбой ўдағайлаб.—Ураман, лекин!

— Хўш, нима дейсан ўзи?!

— Дарров совчи юбордим, деяпман!

Замира бундай саволни кутмаган, шекилли, тили калимага келмай қолди.

— Нега индамайсиз?! Совчи юбордим?— деди Олимбой чинакамига жазаваси тутиб.

— Олимжон, ахир сен... ахир биз...

— Бўлди, гап тамом — айтиб қўяй, мен бари бир уни ўлдираман!

Замира нафасининг ичига ютганча Олимбойга тикилиб тураверди.

— Кўрдим, соҳилда гаплашиб турган экансизлар,— деди Олимбой негадир товущини пасайтириб.—Уни яхши кўриб қолдингизми?

— Аҳмоқ!— деди Замира зардаси қайнаб ва беихтиёр Олимбойнинг ўнг юзига бир тарсаки туширди.—Сени одам деб юрсам, одам эмас экансан, жосус экансан, билдингми?!

— Чапақай экансиз-а?— деди Олимбой кулумсираб.—Улай агар, билмас эдим!

— Ҳали сен кўп нарсани билмайсан! Яна урайми?

— Урсангиз ураверинг, аммо-лекин, ўша гапим гап: мен уни бари бир ўлдираман!— деди Олимбой қатъий оҳангда.—У мендан қочиб қутула олмайди.

— Бор-э, биринг ўлиб-биринг қолмайсанми, менга нима!— деди Замира яна зардаси қайнаб ва шарт бурилиб йўлида давом этди.

— Замира, кейин менга тегасизми?— деб сўради Олимбой орқадан.

— Миёв!— деди Замира орқасига бурилиб.—Мов мушук!

— Мазахламанг, ҳозир бориб қучоқлаб оламан!— деб Олимбой олдинга қараб икки-уч қадам ташлади.

Олимбойнинг шижоати жиддий эди. Замира жон-жаҳди билан югуриб кетди.

Юсуф чолнинг кампири Замиранинг йўлига мунтазир бўлиб ўтирган эканми, дарҳол эски «ашула»сини бошлаб юборди: «Айланайин, айтганимдай, энди тўй бўлади! Мустафоқул келди! Суюнчи бермайсанми?... Кувёв муборак бўлсин!»

Замира икки кўрсатғич бармоғини икки қулоғига тикиб, кўзларини пирпирайтиб ўтираверди. Кампир эса тинимсиз гапираверди, гапираверди. Охири, чарчади. Чарчагач, иягини тиззаларига суяган кўйи хаёлга толди. Хаёллари жуда олислаб кетди, шекилли, бир пайт кўзларида милт-милт ёш пайдо бўлди.

— Нима бўлди?— деб сўради Замира хавотирланиб.

— Сўрама, эна сўрама! Тошхўжа пиримизнинг тўнғич ўғиллари бор эди. Зикруллохон Валий дердик. Жезданг айтди: шу кишини ҳам ўлдиришибди! Ўлдиришиб, ўлигини ахлатхонага ташлаб кетишибди, ер юткурлар!

— Ким ўлдирибди? Нега?

Кампир жавоб ўрнига бошини сарак-сарак қилди, холос.

Замира тушундики, Туркистонда ҳамон хунрезлик давом этарди. Аммо, онасининг ғариб мозори, она қарғишига учраган онасининг ғариб мозори Замирани муттасил Туркистонга чорларди: ҳар пайшанба оқшоми турфа хил капалаклар ўзларини даҳлиз ойнасига уришиб, чириллашарди. Булар, албатта, капалак шаклига кириб олган арвоқлар эди... Туркистон ёди хаёлини мудом тарк этмасди. Қанчалик ваҳшатли туюлмасин, ўша томонларга кетгиси келарди, юраги ўша томонларга талпинаверарди. Бегона юртларда мангу қолиб кетишни асло-асло кўз олдига келтира олмасди. Туркистонликлар Уртатўғайда омонат эканини ич-ичидан ҳис этиб юрарди. Тўғри, у ҳозир Туркистоннинг тусини ҳам тусмоллай олмасди, лекин отаюрт дийдорини бир кўрса — бас, дарров ҳаммасини эслайди, таниб олади; бўйларидан билади, хидларидан билади. Ахир, тушларида ҳам олис-олисдан онасининг қорасини кўриб қолса, хидларидан, тусларидан таниб оларди-ку! Югуриб-елиб ўша томон кетарди-ку! Ва онасига етиб олиб, оёқларидан қучиб, кўйлақларига юзларини буркаб: «Онажон, тўхтаг энди, акам ҳам қайтиб келди, анави хотинини ташлаб келди!» дерди энтикиб-энтикиб. Негадир тушларида доим ана шу гапини такрорларди. Онаси эса, қизининг бошини бир-икки силаб қўярдию бирдан ғойиб бўларди, Замира кўзларини очган пайтда қора тупроққа қапишиб ётган бўларди... Онасини фақат Туркистон тупроғида кўрарди. Гоҳ онаси Туркистон шамойилида намоеён бўлса, гоҳида Туркистон оппоқ сочли онаси қиёфасида тушларига кирарди. Замира онасини таскин билмас соғинч билан соғинарди: она дийдорини тушларимда бир кўрсам эди, деб юраккинаси эзилиб кетарди, оқиб кетарди юраккинаси... Она дийдорига ташна бўлиб кетган пайтларида югуриб дарё ёқасига борарди; дарёга ўзини отгиси келарди, ташналигини қондиргиси келарди, дарёнинг ўнг соҳилига ўтиб, шамолдай елиб Туркистонга кетгиси келарди. Гўё Туркистонга борса, ҳар кеча тушларида онасини кўрадигандай эди. Ҳар кеча тушларида онасини кўриш учун эса, ҳар нарсага тайёр эди: майли,

унга Мустафо уйлансин; майли, унга Олимбой уйлансин! Хўш, нима фарқи бор? Тош-хўжа пиримиз оқ фотиҳа бергани туфайли, ёшлигида унаштириб кўйилгани боис Мустафога эрга тегиши керакми?.. Майли, Замира рози. Олимбой эсини таниганидан бери Замиранинг орқасидан соядай эргашиб юрадим, яхши кўрадим! Майли, Замира унга хотин бўлишга ҳам рози. Уни кимга эрга беришни отаси ҳал қилсин, инон-ихтиёрини отасига берди. Агар онаси тирик бўлганида инон-ихтиёрини онасига берарди. Зинҳор-базинҳор оғасига ўхшаб онасининг юрак-бағрини ўртамасди, онасини куйдирмасди, куйдириб-куйдириб, адоёи тамом қилмасди. Оғаси тошбағир экан, тошмеҳр экан!.. Умуман, эркак зотида қилча меҳр бўлмас экан, уларга ҳатто онанинг кўзёшлари ҳам қор қилмас экан! Улар норасида сингилларини, ҳали она дийдорига тўймаган, ҳали она меҳрига қонмаган қора кўз сингилларини онасини тушларида бир кўришга зор этиб, зор қақшатиб кетар эканлар...

Кампир Замирани бағрига босиб ўтирар ва нималар тўғрисидадир бир маромда сўйлар эди. Кампир нималар тўғрисида сўйлаётганини Замира англамасди: гўё онаси «алла» айтиб, бошини силаб ўтиргандай ҳис этарди ўзини. Онасининг таниш ҳиди димоғини чоғ этиб, юрагини ҳил-ҳил эритиб юборган эди. Беихтиёр кўзи илинди ва кўз ўнгиди тўкилибгина қолган бир минор, бурган қоплаган бир жуфт қабр намоён бўлди. Талотўп оломон тупроғи кўпчилик ётган йўлни чангитиб уфқ сари ошиқарди; оломон ўртасида алвон-алвон матоларга бурканган тобут лопиллаб борарди.

Бир маҳал Замира уйғониб кетди. Уй ичи ойдин эди, енгинасида Юсуф чолнинг кампири пиш-пиш этиб ухлаб ётарди, усти очиқ-сочиқ эди.

Ўртатўғай ҳам ширин уйқуда эди, ҳатто итларнинг ҳуриши ҳам эшитилмасди.

Сокин сукунат бомдодгача давом этди. Бирдан сўфининг азон товуши янгради: «Аллоҳи акбар, Аллоҳи акбар, Аллоҳи акбар!..»

Кампир дарров уйғонди ва «бисмиллоҳ!» деб ўрнидан турдию ташқарига чиқиб кетди. Кўча тарафдан эркакларнинг йўғон-йўғон йўтал товуши эшитилди: чамаси, улар мачитга йўл олишган эди. Замира ўрнидан туриб жойларни йиғди, кўрпа-тушакни таҳмонга тахлади. Сўнг дуррачасини бошига ҳилвагай ташлаб ҳовлига чиқди. Муздек ҳавода эти жунжикди. Нохос гўнғир-гўнғир товуш қулоғига чалиндию кампирига бир нималарни тушунтириб, дарвозадан чиқиб кетаётган Юсуф чолнинг қорасини кўриб қолди. Замира ўзини сезмасликка солиб, боғча томон ўтиб кетди. Ювиниб-тараниб ҳовлига қайтиб келган пайт ўчоқда чойдиш шарақлаб қайнарди. Кампир бўлса, эски чорпояди, жойнамоз устида юзини қиблага қаратиб, қўл қовуштириб тик турарди. Замира ҳам жойнамознинг бир четига бориб турди. Биргалашиб намоз ўқидилар. Саловат айтиб бўлингач, юзларига фотиҳа тортишиб ўринларидан кўзголишди. Кампир жойнамозни қоқиб-қоқиб, устундаги миҳга илиб қўйди. Замира чой дамлади ва:

— Мен энди уйга борай,— деб кампирдан изн сўради.

— Шошилма, чироғим, мундай ўтир,— деб кампир Замирани ёнига чорлади.— Кеча оқшом отанг розилик берибди Мустафоқулга. Маъқул-ми? Эшитяпсанми, деяпман?!

Замира ердан бошини кўтармай:

— Эшитяпман,— деди.

— Эшитаётган бўлсанг, гап шу — чоршанба куни тўй!

— Мунча тез, момо?

— Тезлиги қоптимми?! Сен тенгилар аллақачондан бери бешик қучоқлаб ўтиришибди!

— Момо, ахир...— деди Замира ялинчоқ товушда.

— Бўлди, бор энди уйларингни сарамжон-саришта этиб қўйгин! Мустафоқул ичкўёв бўлади!

— Ие, шунақами?!— деди Замира ҳайратланиб.

— Ҳа-а, йўғасам, мачитга келин бўлиб тушасанми?..

Замира оёғига тош боғлангандек оғирлашиб ўрнидан турди. Ич-ичидан бир нима чирт этиб узилди: юрагини тираб турган тиргак қуладими ё юраги осилиб турган ришта узилдими — билмади. Билгани шуки, энди у Мустафога хотин бўлади, вассалом! Мустафо энди эр бўлади, амир бўлади, подшоҳ бўлади, шаҳаншоҳ бўлади... Подшоҳнинг амри вожибдир, маликам!

Энди Замира ҳам ўзгаради. Дунёи дун ўзгаради, муносабат ўзгаради, муносабат ҳозирдан ўзгарди: у ҳатто Юсуф чолнинг кампири учун ҳам бор-йўғи Мустафонинг маҳрига тушган бир ожиза, холос. У энди х о т и н бўлади...

Қиз бола бировнинг хасми — бир кун эгаси келиб олади-кетади. Омонатга хиёнат қилмасдан, сақлаб берганлари учун «судхўрлар»га раҳмат айтиб кетади. Хасм — буюмдир, омонатга қўйилган буюм. Жилла қурса, хасмол эмас, ёриб чиқса, ёрилиб-портлаб чиқса! Ичида йиғилиб қолган фатоси, зардоби сачраб кетса кошкийди! Афсуски, сачрамайди, сузмаҳалта остидан чакки томгандек бир умр юракдаги зардоб томчилайди, томчилайверади...

Қиз бола хасм эмас, анжир экан: айни шира боғлаётган кезларида анжирни кў-

тариб турган айри-тиргак, одатда, ёрилиб кетади ва уч-учидан бол сизиб чиқа бошлаган анжир мевалари ер-кўприк бўлиб тўкилиб қолади, увол бўлади. Увол-а!

Хафта айланиб, чоршанба келди. Замира нима бўлаётганини, нима қилаётганини билмасди. Қўрғон хийла гавжум бўлиб қолган эди: биров келарди, биров кетарди. Кимлардир ҳовлида ивирсиб юришарди. Уша кимсалар қаторида Замира ҳам шарпадек ивирсиб юрарди. Хаёллари паришон эди, тўзғоқдек тўзиб кетган эди хаёллари...

Чоршанба куни оқшом чоғи Маърифат оқсоқол хутба ўқиди; Мустафоқул билан Замирани никохлаб қўйди. Уй тўла хотин-халаж, қиз-жувон эди; даҳлиз тўла эркак эди. Хутба ўқилгач, Маърифат оқсоқол эр-хотиннинг бурчи, мажбуриятлари тўғрисида насиҳатомуз маъруза қилди. Бу маъруза Замирада чучмал таассурот қолдирди, холос. Келин-куёвдан розилик сўралди: Гулзамира «тегаман» деди, Мустафоқул «оламан» деди. Кейин ўткан-кетканлар руҳига бағишлаб Қуръон тиловат қилинди; тиловатдан сўнг Асқар ҳожи аразлаб мачитга кетиб қолди. Айтишларича, ҳожи бобо куёвдан тамаки сўраган экан, буни Дўстмуродбой лақай эшитиб қолиб, маърака давомида Асқарбойни роса калака қилиб ўтирибди ва охири: «Бўпти, бундан кейин ҳаммангни бир-бир оғзингни ҳидлаб кўриб, иннайкейин мачитга киритаман! Қани, бирортанг тамаки чекиб боргинчи!» дебди фиғони фалакка чиқиб Асқар ҳожи.

Келин либосида чимилдиққа қадам кўяётиб, Замира бирдан ҳўнграб юборди ва ўзини даҳлизга урди. Лақай, фарғоначи дугоналари уни ушлаб қолишди, сургалашиб яна чимилдиққа олиб киришди. Замиранинг бутун вужуди нозик япроқ мисоли дир-дир титрарди.

— Гулжон, айна, уят бўлади! Ундай қилма, айланай!

Кимдир Замирага муздек сув тутди. Бир коса дам солинган сув. Сув ичгач, Замиранинг титроғи хийла босилди ва Тошгул чеча кўмагида чимилдиққа кириб, пар ёстиққа бош қўйди. Кўзларини чирт юмиб олди. Юраккинаси ноҳос тузоққа илиниб қолган қушча каби типирчиларди, ўзини ҳар ёққа урарди, ҳатто кўркак қафасини ёриб чиқиб кетмоққа интиларди. Замира ўнг қўлини юрагининг устига босди: маммаси гўё тузоқнинг бир учи боғланган қоziқ каби тубидан кўчиб-кўчиб қўярди.

Бир пайт шивир-шивир эшитилди. Чимилдиқ пардаси кўтарилиб тушганини сезди Замира. Лекин, кўзларини очмади. Билдики, кўзларига чироқ шуъласи тушиб турарди. Кўрпанинг қати кўтарилиб, чап ёнига биров кириб ётди.

— Гулзамира, кўзингизни очинг, айна!— деди Тошгул чеча шивирлаб.

Замира кўзларини очди ва кўзгуда ўз аксини эмас, Мустафони кўрди — у ажабланиб Замирага тикилиб ётарди.

— Танидингизми?— деб сўради Тошгул чеча.— Шу киши куёвингиз.

Замира индамади. Кўрпани бошига тортди ва беихтиёр Мустафонинг иягига туртиб, тирсаклаб юборди.

— Майли, ҳозир урсангиз ҳам, кейин ярашиб олинг! Илойим, қўша қаринглар, кўз тегмасин!— деб Тошгул чеча чимилдиқни тарк этди.

Мустафо пайпасланиб Замиранинг қўлини излади. Замира қўлини ушлатмади, ўнг томонига яшириб олди.

— Тегманг!— деди Замира.— Менга тега кўрманг!— деб огоҳлантирди.

Мустафо қўлини тортди.

— Нима гап ўзи, Замира? — деди Мустафо чуқур уф тортиб. Сўнг, Замира томон ўгирилиб, қўлини устидан оширди-да: — Гулим, гулгинам! — деди меҳри товланиб.

Замира миқ этмади, қимир этмади. Мустафо пайпасланиб, Замиранинг кўйлагини юқорига тортқилади.

— Йўк, — деди Замира, — тегманг, деяпман!

— Ахир, биз шаръий эр-хотинмиз, — деди Мустафо нажот истаб.

— Утинаман, ҳеч бўлмаса, бугун мени ўз ҳолимга қўйинг!

Кейин ўртада бошқа гап-сўз бўлмади. Замира кўзларини юмганча индамай ётаверди. Мустафо оғир-оғир уф тортарди.

Кеча узайиб кетди. Ахийри азон товуши эшитилди. Тонг отди.

Тошгул чеча чимилдиққа исириқ тутатиб кирди. Ҳаммаёқни обдан дудлади; ўзича аллақандай дуо ўқиб, инс-жинсларни ҳайдаган бўлди. Сўнг, холи жойга дастурхон ёзиб, Замирани чорлади. Мустафо аллақачон дастурхон бошидан муносиб ўрин эгаллаб олган эди. Замира даҳлизга чиқиб обрезада ювинди. Тошгул чеча узатган оппоқ сочиққа артинди ва икковлашиб уйга кирдилар. Мустафо ўрнидан туриб, қўл қовуштирибб уларни қарши олди. Замира эгилиб салом берди, Мустафо алик олди, лекин эгилмади. Тошгул чеча куёвга ҳам, келинга ҳам чой қўйиб узатди. Кейин чойнакни Замиранинг ёнига суриб, бир нимани баҳона қилдию ташқарига чиқиб кетди.

Замиранинг томоғидан чой ҳам ўтмасди, бир ҳўплам чойни минг бир азоб билан зўрға ютарди. Мустафо икки-уч бурда қовурдоқ еди; Замирани ҳам қистади, бир бурда лаҳм олиб узатди.

— Қўлимни қайтарманг, — деб илтимос қилди.

Замира қовурдоқни олдию дастурхоннинг бир четига қўйди. Бирпасдан кейин Мустафо ҳам узр сўраб ташқарига чиқиб кетди. Дастурхон четида қинидан чиқарилмаган

Чуст пичоғи қолди. Замира пичоқни қинидан чиқариб томоша қилди; тиғи кескир эди, бир томонига араб имлосида «Чуст» деб ёзилган эди.

Кундуз ҳам узайиб кетди. Замира дастурхоннинг устини ўраб қўйди. Чимилдиққа кириб чўзилди, озгина мизғиб олди. Кейин нима қилишини билмасдан дераза дарпардасини кўтариб ҳовлига қаради: таниш-нотаниш аёллар куймаланишиб юришарди: кимдир келинхона деразасидан парда кўтарилганини сезиб, шу томонга ўгирилди ва шоҳи рўмол ўраган Замирани кўриб, ёйилиб илжайди — унинг кемшик оғзи кишида нохуш таассурот қолдирарди. Замира дарҳол пардани туширди.

Ниҳоят, оқшом чўкди. Замиранинг кўнгли ҳам қоп-қоронғи ва бўм-бўш уйга ўхшарди.

Зарбоф чопонини елкасига елвагай ташлаб олган Мустафо кириб келди. Замирандан ҳол-аҳвол сўради, чақмоқтоши билан пиликли қорачироқни ёқди. Кейин юзма-юз ўтиришиб, Тошгул чеча ичкарига киритиб берган паловдан бир-икки чўқимдан ейишди. Дастурхонга дуо қилдилар, йиғиштирдилар ва озиқ-овқатни Замира даҳлизга чиқариб қўйди. Чимилдиққа киришдан аввал Мустафо Қуръон тиловат қилди. Қўнғироқдай овози бор экан. «Бекорга оқин эмас экан-да!» деб ўйлади Замира.

— Хадича онамизнинг гўрлари нурга тўлсин, жойлари жаннатда бўлсин!— деб юзига фотиҳа тортди Мустафо. Кейин:— Жаннати аёл эди, раҳматли! Жуда кўнгилян, беозор эди. Лекин, охири пайтларда кўп ғам чекди, доим йиғлаб ўтирарди... Илойим, Оллоҳ шафоатига ноил бўлсин!— деди-да ўрнидан кўзғолди.

Замира онасининг исми шарифини эшитиб, ичи сал ёришгандай бўлди, кўнгли юмшади.

Чимилдиқнинг зардўзи пардаси мусиқий товуш чиқариб кўтарилиб тушди. Сал фурсатдан сўнг ўша товуш такрорланди: келин-куёв бирин-кетин чимилдиққа кирдилар. Бу кеча Замира куёвининг ўнг ёнига кирди, ўткан кеча куёви унинг чап ёнига кирган эди. Ҳарқалай, ўрин алмашмаган бўлса-да, лекин бу кеча Замира илгарироқ ўз ўрнини эгаллади. Демак, шу кечадан эътиборан эрнинг айтгани бўлади, эр ҳукмрон бўлади. Замиранинг юраги сирқирарди... Шифтга термилиб узоқ ётишди, шифтда қорамтир шуъла ўйноқларди. Мустафо астагина Замиранинг қўлини ушлади. Мустафонинг қўли дир-дир титради. Дам ўтмай титроқ Замирага ҳам оқди: унинг аъзойи бадани чўғдай қизиб кетди, ёноқлари лов-лов ёна бошлади. Мустафо Замиранинг сочларини силади, юзларини сийпалади. Сўнг, тирсагига суяниб ўмганини кўтарди-да, Замиранинг ёноқларидан қизғин-қизғин бусалар олди.

— Жоним, жонгинам!— деб Замиранинг қулоғига шивирлади Мустафо.— Энди мен сени ҳеч кимга бермайман! Меникисан, фақат меники!

Замира Мустафонинг эҳтиросларига ошиғич рағбат кўрсатмади, лекин қаршилиқ ҳам қилмади. У гўё бор дунёни унутган каби эди... Руҳи арши аълога учиб кетди, тўшакда соҳибидан айрилган вужуди қолди...

Замира илгари ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган ажиб ва нажиб оғриқдан ноҳос қичқириб юборди. Қичқириб юбордию шундан кейингина Мустафонинг иссиқ-иссиқ нафаси ёноқларига гуп-гуп урилаётганини яққол сезди. Арши аълода учиб юрган руҳи вужудига қайтиб келиб қўнди, қўноқ бўлди. Фақат қўноқ бўлди, холос. Руҳи қўноқ эканини Замира хира тортган шуури билан англаб етди. Англадию бирдан йиғлаб юборди ва Мустафонинг кўрагидан итариб, унинг юз-кўзларига, дуч келган жойига муштлай бошлади, юмдалади... Мустафо Замирани овунтирди, овунтирмоқчи бўлди: ялинди, ёлворди... Бироқ, Замира овулмади, тиззаларини кучганча ўқсиб-ўқсиб йиғлайверди, йиғлайверди.

Уч кундан сўнг лақай қизлар, жувонлар тўдалашиб келин кўргани кўрмана кўтариб келишди. Тошгул чеча уларга келинин эмас, нуқул ол «байроқ»ни кўз-кўзлади. Замира шунчалар номус қилдики, қанийди ер ёрилсаю ерга кириб кетса!.. Қизлар пиқир-пиқир кулдилар, жувонлар бир-бирларига маъноли-маъноли им қоқдилар. Ва чимилдиқ ёнидаги дорга алвон-алвон матолар илдилар.

Бир ҳафтадан кейин Чўқон бий йўрғасини етаклаб кўрғонга кириб келди. Замира ўша куни отасининг кўзига кўринмади. Мустафодан ҳол-аҳволини суриштирди, холос.

Кейин кун тартиби ўзгарди: Мустафо тонгда қайнотаси билан Дўланабулоққа пичан ўримига отланар, Замира тушлик овқат тайёрлаб уларга элтиб берар эди. Дўланабулоққа боришда ҳам, келишда ҳам ўзига қадрдон бўлиб қолган ўша сўқмоқдан юрарди.

Асов дарё ясси қирғоқни ялаб-юлқаб, вишиллаб-пишиллаб, бўтана-бўтана бўлиб, эшилиб-тўлғониб оқиб ётарди. Ўристоғ чўққиси лов-лов ёнаётган гулханни эслатарди. Ўристоғ гўё бошидан мой сепиб, ўзига ўзи ўт қўйиб юборган паҳлавонга ўхшарди.

Бир куни Замира Дўланабулоққа тушлик овқатни элтиб, қайтиб келаётган пайт, туютош ёнида Олимбой йўлини тўсди.

— Яна нима дейсан?!— деди Замира оғриниб.

Олимбойнинг ранг-рўйи сарғайиб, кўзлари ичига ботиб кетган эди.

— У қўлларингиздан ушладимми? Ҳамма жойингиздан ушладимми?— деб сўради Олимбой лаблари пирпираб. Кўзлари жиққа ёш эди.

Замира ерга қаради.

— Олимжон, мени иснодга қўйма!— деди у ялиниб.—Энди айб бўлади.

— Бўпти,— деди Олимбой бўшашиб.—Лекин, мен сизни бари бир яхши кўраман. Ростини айтсам, бу ердан бош олиб кетмоқчи бўлдим. Аммо, кета олмадим. Хон-ободга бориб, қайтиб келдим... Чегара биз ўйлаганчалик маҳкам эмас экан: бухоролик мухожирлар у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан-у ёққа зув-зув қатнаб ётишибди. Чегара гўё ини бузилган арихонага ўхшайди. Э-э, гап бунда эмас, Замира, сизни соғиниб кетдим, дийдорингизни тагин би-ир кўрайин дедим. Мана, кўрдим, худога минг қатла шукр!.. Юзингизга доғ тушибди... Аммо-лекин, барибир чиройлисиз, доғ ҳам ярашиб турибди... Энди кетолмайман, кечолмайман сиздан! Фойдаси йўқ, ўзимни авраб-алдасам ҳам фойдаси бўлмапти... Ахир, мен нима қилай?!—Олимбой бирдан ҳиқ-ҳиқ этиб йиғлаб юборди. Кўзёшларини жулдур чопонининг енги билан артди.

— Қўй, Олимжон, йиғламагин! Юрагимни эзмагин!— деди Замира эланиб.

— Қошингизни кўрганмисиз, Замира?! Бўйгинангизни кўрганмисиз, Гулзамира?!— деди Олимбой ёшли кўзларини жавдиратиб.

Замиранинг юраги хўдди оби-тобида мижғиланган анор мисоли нозик бир жойидан «порс» этиб ёрилдию оқиб кетди. Ана шу оқим бемажол, бемадор Замирани ўз гирдобига тортмоқчи бўларди. Замиранинг нафаси бўғилди, унга ҳаво етишмасди... Дунёга келганига минг-минг пушаймонлар қилди Замира.

— Ахир, сен ўғил боласан, Олимжон! Йигитсан! Сенга кўзёш ярашмайди! Йигитнинг зийнати — унинг иродаси-ку!— деди Замира алам билан ва шарт бурилиб, уйи томонга йўл олди.

Олимбой унинг орқасидан ҳайратланиб термилиб қолди.

Жума куни қўрғонни гир-гир айланиб, оппоқ капалакни қувлаб юрган оламушук қўққис шалопо этиб қудуққа тушиб кетди. У жон аччиғида бир-икки миёвладию кейин саси чиқмай қолди. Замиранинг ёлғиз ўзи супада кашта тикиб ўтирарди, отаси куёви мачитга кетишган эди. У илгакчўп билан бир амаллаб мушук жасадини чиқариб олди ва чорбоғнинг бир четига элтиб кўмди. Бу ҳақда кечаси куёвига айтди. Мустафо хийла вақт уф тортиб ётди. Замиранинг кўнглига ғулғула тушди...

Тўйдан кейин ана-мана дегунча қирқ кун ўтди. Чилла чиқди.

Қирқ биринчи куни тонгдан то шомгача Уртатўғайда найнинг ғамгин навоси эшитилиб турди. Хуфтонга яқин наво тинди... Уша куни най навоси қаердан таралаётганини ҳеч ким билмади: гўё олисдан акс садо келаётгандек туюларди. Ҳақиқатан ҳам, ул ёндан Ўристоққа, бул ёндан Чолтовга урилиб акс садо қайтарди.

Уша садоли кун оқшоми Мустафодан дарак бўлмади. Хуфтондан сўнг Чўқон бий куёвини қидириб Уртатўғайни бир қур кезиб қолди. Лекин Мустафони кўрдим деган кишини учратмади, тарвузи қўлтиғидан тушиб қўрғонга қайтди. Бояқишнинг хийла боши қотди... Тонгда туриб яна куёвини қидириб кетди.

Пешин маҳали, ҳайҳот, Мустафонинг жасадини келтирдилар. У нақд манглайдан отилган эди, ўқ мия қопқоғини ўпириб ташлаган эди.

— Тўнғиз ўқ билан отибди, мараз!— деди Дўстмуродбой лақай.

Жасадини ювиб-тараб, аср чоғи дафн этдилар.

Замира уйдан кўчага чиқмасдан эрига қирқ кун мотам тутди. Қирқ кундан кейин ҳам эғнидаги аза кийимини ечмади. Озиб-тўзиб кетди, қовжираган қамишдай бўлиб қолди. Фақат пайваста қошларидан илгариги Замирани таниб олиш мумкин эди, холос.

Замиранинг назарида, дунё остин-устин бўлиб кетди, осмон узилиб ерга тушди. Лекин, юрагидаги ўша соғинч ҳамон таскин нелигин билмасди. Замира она дийдорини, ҳеч бўлмаса, тушларимда бир кўрсам эди, деб эзиларди, орзиқарди, ўртанарди, юрак-кинаси сел бўлиб оқиб кетарди. Тонгда туриб дарё соҳилига қараб югурарди, дарёга ўзини ташлагиси келарди. Уртанган юрагини юлиб олиб, балиқларга отгиси келарди, лекин ота олмасди.

Сокин сукунатни тап этган товуш бузди. Замира истамайгина орқасига ўгирилди: Олимбой қўшоғиз милтигининг кўндоғини ерга тираганча ғўдайиб турарди. Унинг турқи-атворига қараб бўлмасди: иркит, исқирт бўлиб кетган эди. Ундан бадбўй ҳид анқирди.

— Қўрқманг, Замира,— деди у бегона товушда.

— Милтиқни қаердан олдинг?— деб сўради Замира.

— Бу ўшаники, яшириб қўйган жойидан олдим,— деди Олимбой.

— Уни сен ўлдиндингми?— деб сўради Замира хотиржам.

— Лекин, ўзининг милтиғи билан отдим... Мени кечиринг,— деб бошини эгди Олимбой.—Милтиқ меники эмас,— деб илова қилди у.

Замира ҳанг-манг бўлиб, оҳиста яқинлашиб Олимбойнинг бурнига бурнини теккизди ва кўзлари қинидан чиқиб кетгудай бир алфозда Олимбойнинг кўзларига, кўзларининг қорачиқларига тикилди, тикилиб тураверди. Не тонгки, Олимбойнинг қорачиқларида Замиранинг онаси — Хадича биби букчайиб, тиззаларини кучиб ўтирарди: Замира эса она дийдорига тикилиб-тикилиб сира тўймасди.

Замиранинг иссиқ ҳам муаттар нафаси Олимбойнинг димоғига гуп этиб урилди. Олимбой қулт этиб ютинди, кекиртаги ўйнади.

— Мен сизни яхши кўраман,— деди Олимбой,— бари бир яхши кўраман... Гўрим-да ҳам сизни яхши кўриб ётаман...

— Йиғламагин,— деди Замира йлтижоли оҳангда.— Ахир, кўзёш билан дунёни тугатиб бўладими?! Йиғламагин!— Замира Олимбойнинг елкасидан тутиб, бир-икки силкипти.

— Гулзамира, ўтинчим бор, худо хайрингизни берсин, ўлганимдан кейин кўзларимга тупроқ сепиб қўйинг, токи, ҳеч ким кўзларимни кўрмасин! Кўзларимда сизнинг сувратингиз муҳрланиб қолади...— Олимбой Замиранинг қўлларини елкаларидан аста-аста олиб қўйди-да, бир-икки-уч қадам орқасига тисарилди. Сўнг, Замирадан кўзларини узмай, милтиқ оғзини иягига тиради ва шу ҳолатда Замирага тўйиб-тўйиб тикилди, тикилиб-тикилиб тўйди.

Замира ҳайратланиб, тошдай қотиб турарди.

Олимбой биров энгашди, ияги олдга чўзилди (баъзан Замиранинг отаси ҳам соқолини остидан тарамокчи бўлса, иягини худди шу тарзда биров олдинга чўзарди). Олимбойнинг ияги биров олдинга чўзилган пайт бирдан варанлаган ўқ товуши эшитилдию Олимбой бир силтаниб орқасига чалқанча йиқилди. Унг оёғининг кўрсаткич бармоғи тепкини туртиб юборган эди. Милтиқ Олимбойнинг қучоғига тушди.

Замира оғзини маҳкам тутамлаганча Олимбойнинг устига югуриб борди: тўнғиз ўқ мияни ўпириб кетган эди, миянинг қатиғи чиқиб ётарди. Замира кўзларини каттакатта очиб, Олимбойнинг бош тарафига чўкди. Олимбойнинг кўз қорачиқлари аста-аста қовоқлари остига сурилиб борарди: унинг қорачиғида Замира ўз аксини кўрдию юраги ҳаприқиб кетди. Охири кўз қорачиғи қовоқ остига ботиб, фақат оқи-гавҳари қолди, холос. Замира бир сиқим қум олди-ю, аммо уни марҳумнинг кўзларига сепишга жўрват этмади. Олимбойнинг пешонасини, қошларини силаб-сийпалаб кўзларини юмиб қўйди. Кафтини бирпас унинг қовоқларига босиб ўтирди. Шу маҳал Олимбойнинг тешик бўғзидан «оҳ!» деган ҳирқироқ фиғон отилиб чиқди ва киприклари остидан бир жуфт кўзёш сизиб чиқиб, ёноқларидан сирғалиб тушди-да, энди сабза ура бошлаган нозик мўйловларининг икки четиغا сингиб кетди.

— Мендан рози бўлгин, Олимжон! Муштипар опангдан рози бўлгин, инижон!— деди Замира икки чаккасини чангаллаб.

Гулзамира ўртаниб-ўртаниб, ўксиниб-ўксиниб, доғланиб-доғланиб йиғламоқча бошлади.

Орадан уч кун ўтказ, Уртатўғай мачитида хомуш бўлиб ўтиришган чолларга Дўстмуродбой лақай:

— Олимбой ўзини ҳам тўнғиз ўқ билан отибди. Лекин буниси бошқача хили экан, гўё бировнинг махсус буюртмаси асосида тайёрланганга ўхшайди,— деди.— Аслида, муддатидан беш кун бурун келган ажал ўзгача бўлади, одатдагисидан фарқ қилади. Кескин фарқ қилади...

* * *

199... йилнинг куз фаслида Туркиядан Олимбой исмли бир ватандошимиз Туркистон тупроғини тавоф қилгани келдилар. Олимбой афанди қора қош, қора кўз, кўркам киши бўлиб, ўзларининг нақл қилишларича, бундан олтмиш уч йил муқаддам Уртатўғайда таваллуд топганлар, аммо ўзларини Туркистоннинг асл фақири ҳисоблайдилар. Чунки волидалари Гулзамира биби ҳам, падари бузруквори Мустафоқул оқин ҳам, ҳатто отдоши Олимжон фарғоначи ҳам туркистонлик мухожирлардан бўлганлар.

Гулзамира биби ўтган йили Туркиянинг Адан шаҳрида, саксон икки ёшида бандаликни бажо келтирибдилар. Илойим, жойлари жаннатда бўлсин! Марҳума то сўнгги нафасигача Туркистонни бир кўриш, онаси билан оғасининг мазорини зиёрат қилиш орзуси билан яшабдилар, шу армони билан боқийликка юз тутибдилар.

Олимбой афанди онаизор армони тўғрисида сўйлаётиб, беихтиёр кўзларига ёш олдилар.

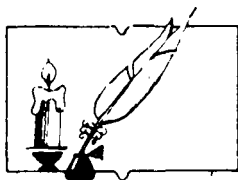
Айтмоқчи, Олимбой афандининг бобоси — Чўқон бий бундан ўттиз йил муқаддам Адан шаҳрида вафот эткан эканлар. Илойим, у кишини ҳам Оллоҳ ўз раҳматидан бенасиб этмасин!

— Таскин билмас бир соғинч каминани етаклаб келди, жигарим! — дедилар Олимбой афанди кўзёшларини артиб.

Биз у киши билан Уртасаройда, кўл бўйида тасодифан учрашиб қолдик. Узоқ бир қариндошлари долғали замонларда Уртасаройга кўчиб келишиб, кўл бўйида Ватан қурган эканлар. Насиб этса, Олимбой афанди хориждаги тижорат ишларини ворисларига топшириб, келаси йили Уртасаройга кўчиб келмоқчилар. Ҳатто келадиган кунларини ҳам белгилаб қўйибдилар.

— Милодий ҳисобда ўттиз биринчи ўктябр куни элга худойи қилиб бераман. Кейин, худо хоҳласа, ҳижрий тартиб бўйича яшай бошлаймиз,— дедилар у киши кулумсираб.

Биз яна дийдор кўришгунча хайр-хўшлашдик.

Гулчехра Нур

**ВАТАН — МЕНГА
ҚАЙТГАН
ЭЪТИҚОДИМСАН**

* * *

Гулдирак, чақинлар кўкимга тушди,
Ярамга туз сепмоқ чекимга тушди.
Бани кимса бирдай чекса, девдим, ох,
Ажабким, оҳ-оҳи тўкинга тушди.
Улкан дардларимни мазах айламоқ,
Дарди ушоқларга текинга тушди.
Илтижо айладим, шиддат бўлинг, деб,
Нигоҳим нигоҳи сукунга тушди.
Ажаб, наволарим бенаволарга,
Ажаб, муҳаббатим ҳукмга тушди.
Озми дилни-дилга кавшарлагувчи,
Кукун-кукун бағрим кукунга тушди.
Ноумид, оғриниб кўзимни олсам,
Кўзларим полапон эркимга тушди.
Кеча ухлоқ эсам, айб айлама, дўст,
Қалбим инкилоби букунга тушди.

1990

Фол

Еғдулари тиллою кумуш:
Кечангизнинг, кундузингизнинг.
Беталафот буржларда, делиш,
Мунажжимлар юлдузингизни. —
Тун ичидан шодон чиқасиз.

Омадлисиз. Чўлда сардоба
Сизни чорлаб чиқмагай сароб.
Яшаркансиз кескир, ҳарбона,
Тегрангизда курбонлар сероб. —
Хун ичидан сарбон чиқасиз.

Тасир-тусир... Қий-чув... Оҳ-воҳлар...
Ҳаёт — банди илинган япроқ.
Изғир ёлғон, изғир гуноҳлар...
Не-не қилмиш гувоҳи тупроқ. —
Дом ичидан хоқон чиқасиз.

Буюкликка толиблар сероб,
«Маним,» — дейсиз бундай толени.
Адолатнинг кўзига қараб
Айтар бўлсам сезгим фолини,
Шон ичидан бешон чиқасиз...

* * *

Ҳаво булутланиб қовоқ уяди,
 Чақмоқ замзамасин кўнглум суяди.
 Ёмғир шаррос куйиб, деразам тўсар,
 Руҳим майсалари қикирлаб ўсар.
 Шамол эшигимни очиб-ёпади,
 Мени меҳр билан ошно топади.
 Тун бостириб келар чўчитмоқ бўлиб,
 Мен пешвоз чиқаман қошига кулиб.
 ГУЛнинг иштиёқи, НУРнинг шахдиман,
 Қасдма-қасд ўсувчи тут дарахтиман...

1992

Илтижо

Соҳиби адолат, соҳиби дунё,
 Шиддаткор учқурни учоқсиз қилма.
 Қаршимда яроғин ўқталар риё,
 Мулойим сўзимни пичоқсиз қилма.

Яроғим йўқ, ахир, сўзимдан бўлак,
 Мутеликка исён кўзимдан бўлак,
 Умрим — ҳамма қадам қўйгувчи йўлак,
 Шафқат, йўлагимни чироқсиз қилма.

Истагим: замона иймонни уқса,
 Бетавфиқ дунёга ўт кетсин, йўқса,
 Қўрқса, одам фақат худодан қўрқса,
 Эркак юрагини чақмоқсиз қилма.

Улар-ку бизлардан кучли, чайирроқ,
 Кўрмоқни истайман уларда Широқ,
 Худойим, эркакни шиддатдан йироқ,
 Худойим, эркакни белбоғсиз қилма.

1993

Сулаймонбалиқ

Аллома инсон Сулаймон Азимовга
 бағишлайман

I

Бу улкан дунёнинг сир-асрорлари
 Улкан ҳайрат солар жимжит қалбимга.
 Ҳайрат қўли битган дил ашъорлари
 Кўнгул розим бўлсин она халқимга.

Халқки, сўзлаганда менинг тилим лол,
 Халқки, назар солса, нигоҳим ерда.
 Куйчимас, куйгувчи букун, эҳтимол,
 Мингдан бир армонин шарҳлагай шеърда.

II

Елдай ўтган умрим — хувиллаган йўл,
 Ярим аср чангин ютмиш қош-кўзинг.
 Сенга боқиб кўрдим салтанати чўл —
 Сийратким, фиғони узундан-узун.

Сенга онг тааллук, фаҳм тааллук,
 Қанчалар меҳринг бор Ватан — гўшангга?
 Билармисан, надир сулаймонбалиқ,
 Яшай олармисан ўхшаб ўшанга?!

III

Кўз очиб кўрганинг бўлса-да Ватан,
 Сут билан кирмади унинг поклиги.
 Суви сафоларга эмасди ҳотам,
 У эди макруҳлар иттифоқлиги.

Фаҳминг етмади ҳам, тушиб басталиқ,
 Юртни заҳри қотил шитоб босганда.
 Билсанг, кўзин очар сулаймонбалиқ
 Фақат дарё боши — тоза масканда.

IV

Эс кириб, ётлардан ўрганинг удум,
 Эс кириб, ножинсга айладинг тақлид.
 Шунга маҳкум эди чўққидай дидинг,
 Руҳинг бўлолмади тоғлардай яхлит.

Буюк ўзлигингдан олмадинг озик,
 Дондай тафаккуринг ўсар онда.
 Билсанг, камол топар сулаймонбалиқ
 Фақат тоза сувли ўз ошёнида.

V

Ватан фалсафасин англамоқ бўлдинг,
 Босиб ўтолмадинг лекин сарҳадни.
 Ватан орзуларин тингламоқ бўлдинг,
 Лекин билмас эдинг дониш дасхатин.

Фикр кўзаларинг эмасди тўлиқ,
 Шиддатли, тўлқинли, сурурбахш дилдан.
 Билсанг, чашмадаги сулаймонбалиқ
 Энди дарё бўйлаб йўл олар илдам.

29

Қолганди аждоддан сенга армуғон
Буюк тафаккурнинг буюк денгизи.
Лекин сенинг учун эди ноаён
Ақллар, ҳикматлар — дурлар тенгсизи.

Қани, — демадинг ҳам, — уммони солиҳ?
Яширган касларни яшадинг «сиз»лаб.
Билсанг, дарёдаги сулаймонбалиқ
Энди кетиб борар денгизни излаб.

Туркий тупроқ эди сен учун Макка,
Туркий забон эди буюк сарватинг.
Манфур ёғийларинг этди калака
Ўзларича чизиб юртинг сарҳадин.

Сенга таъкиб бўлди буюк шевалик —
Рухдошлар чорламоқ юрт бўстониға.
Билсанг, денгиздаги сулаймонбалиқ
Жуфт бўлиб қайтади илк ошёниға.

Ўзгалар измида ўзни унутмоқ —
Кунларинг шу йўсин тартиб олдилар.
Дилингдан эътикод, қўлингдан байроқ,
Кўксингдан Ватанни тартиб олдилар.

Шаънинг солиқ бўлди, умринг ҳам солиқ,
Сендан зийнатланди фотиҳлар арши.
Билсанг, юртим, дея сулаймонбалиқ
Кўксин тутиб борар оқимга қарши.

Алдов, фирибларга йўлинг дуч эди,
Барин тутқазишди сохта даҳонинг.
Пахтангга эгилдинг — сенга бурч эди,
Нафсини қондирмоқ тўймас юҳонинг.

Оқ пахта захридан умрлар сариқ,
Ғорат маҳкумлари — борки зурёдинг.
Билсанг, юртга қайтган сулаймонбалиқ
Пок чашмада бошлар насли бунёдин.

Ўртаниб, тўлғаниб тўкар эдинг ёш,
Ногоҳ ноил бўлдинг буюк толеға.
Ватан сенга қайтди шахт кўтариб бош,
Боринг фидо унинг истиқлолиға.

Соф бўл, шалола бўл, тоза манбалик,
Элга нисоринг йўқ ўзингдан ортиқ.
Билсанг, куни битган сулаймонбалиқ
Қавмига лошин ҳам айларкан тортиқ.

Бир ҳайрат баҳона, этсам сарҳисоб,
Умр, армонимсан, аччиқ ёдимсан.
Ватан — маккор тундан чиққан нур, офтоб,
Ватан — менга қайтган эътиқодимсан.

Умрим поёнида тиларман ёлқин,
Ўтинчим бажо эт, дунёйи холиқ.
Сен учун Ватаним, сен учун халқим,
Кошки, бўла олсам сулаймонбалиқ.

1993 йил, февраль

Хиёнат кўрганда

Кўзгу, мудом дугона кўзгу,
Тўйдим, сенга боқишдан тўйдим.
Сен — бетуғён, лоқайд, бетуйғу,
Мен сенга-да ишонмай кўйдим.

Ишонмасман, асрий қуёш ҳам
Эмас қувноқ, ошуфта бағир.
У — дунёнинг кўксидаги ғам,
У — ғамларнинг гулхани, ахир.

Ишонмасман, булут ҳам энди
Баракамас, ерга эмас қут.
У — осмонга ўгай, келгинди,
У — кўксимдан кўтарилган дуд.

Энди мен ҳам мен бўлмай қолдим,
Ишонч боғим ёзда ҳам баргсиз.
Бир кўнгулчан бўларди олдин,
Омонмикин? Билмасман ҳаргиз?!

1986-1993

* * *

Тўфонлардан толиққаним чин,
Қирғоқ сари ҳайда, қайиқчим.
Изтиробим, сабрга айлан,
Қирғоқда бор кимсасиз чайлам.

Чарчоқларим қувмоқ — хоҳиши,
У — мен учун таскин оғуши.
Қиёқзорлар эмас тутқунда,
На истасам айтарман унда.

Соғинганим — тўғридил терак,
Суянсам гар, бўлади тирак.
Ялпизларни тавоф этарман,
Майсаларга сингиб кетарман.
Бунда мени эркинлик кутлар,

Бунда йўқдир жонга човутлар.
Юрагимга тушмагай гурзи,
Йўқ тўфоннинг ҳокимлик ҳирси.
Кезаману осойиш боғим,
Мард қайиқчим қўмсарман тагин...

1993

Чумчуқча

I

Емак излаб, сакрай-сакрай,
Сарсон бўлдинг, чумчуқча.
У ён-бу ён қарай-қарай,
Гирён бўлдинг, чумчуқча.

Келиб қолдинг, излаб-излаб,
Говмиш сигир остига.
Надир тушди ногоҳда «тап»...
Ушоқ тананг устига.

Жимиб қолдинг.
Ўлмоқми жўн?! —
Ерга сингиб ётардинг.
Қимирладинг бир оздан сўнг,
Бошингни ҳам кўтардинг.

«Чирқ-чирқ»ладинг...
Фарёд-алам
Довинг эмас, чумчуқча.
Барча сени булғовчи ҳам
Ёвинг эмас, чумчуқча.

II

«Чирқ-чирқ»ладинг...
Ўз-ўзингни
Қўйдинг зумда фош этиб.
«Чирқ-чирқ»ладинг...
Овозингни
Мушук қолди эшитиб.

Эшитдию зорларингни,
Елиб келди қошинга.
Ўз ёнинга чорларингни
Билиб келди қошинга.

Панжа чўзди...
Бўлма хуррам,
Севинма, бас, чумчуқча.
Барча кўлин чўзгувчи ҳам
Дўстинг эмас, чумчуқча.

III

Чангалида олтин бўлдинг,
Кумуш бўлдинг мушукка.
Кушандангни кейин билдинг —
Емиш бўлдинг мушукка.

Кўтарардинг оёқни ҳам,
Бошни-ку сен кўтардинг...
Оҳ чумчуқчам, эҳ чумчуқчам,
«Чирқ-чирқ» қилиб нетардинг...

1993

Тўртликлар

1

Ўртанди у юртин туғи устида,
Ҳар битта жароҳат, йиғи устида.
Айбламанг, оромни сизга қолдириб,
Яшар-ку ханжарнинг тиғи устида.

2

Эзгулик — шарорим, деманг, уяламан,
Адолат — шиорим, деманг, уяламан!
Қанча ҳақиқатнинг тўсдингиз йўлин,
Ҳақиқат — қарорим, деманг, уяламан!

3

Имкон топмайин куч кетмаса кошки,
Қўрқув рағбатни пуч этмаса кошки.
Фатволар тўқийсиз гунглигингизга,
Умр иснодга дуч ўтмаса кошки?!

4

Ажаб, дунё тўла шеърбоп ўйлар,
Қўрқоқлар матонат қўшигин куйлар.
Кўнглум, ҳар ҳайъатга ишонаверма,
Ўғриллар ўғрини «пирим» деб сийлар.

Беармон кўксимни тилгучи бўлди,
 Беисён устимдан кулгучи бўлди.
 Мен учун ўртаниб, мен учун ёниб,
 Беимкон кўнглумни олгучи бўлди.

Уз-ўзингга суял. Онангга суял.
 Суял ўктам ёринг, дониш отангга.
 Сўз айтмоқчи бўлсанг, азизим, ҳар гал
 Албатта, суялгил мунис Ватанга.

Кўнгул, бахт излагил риёзат ила,
 Кўнгул, дўст излагил фаросат ила.
 Биродарлик бекор, тотувлик бекор,
 Бўлса у куч ила, сиёсат ила.

Маҳзун кўзларимни кўкка қолдирма,
 Бошимдан ўтмоқда чакка, қолдирма.
 Азизим, бир лаҳза, ҳатто бир лаҳза,
 Мени андуҳ ила якка қолдирма.

Сиз тўйиб ҳидладингиз райҳон берилганида,
 Куйладингиз кўзлари жайрон берилганида.
 Майдон бўлса, шахд ила от сурарман,
девдингиз,
 Сарбадорни кўрмадик майдон берилганида.

Рухимга ҳамаллар эга чиқишди,
 Сочимга шамоллар эга чиқишди.
 Азоб-ла ясовдим ҳайрат балдоғин,
 Ҳайратга заволлар эга чиқишди.

Қўй, юзинг ёшларга ювна, болажон,
 Сакра, ўйна, гувран, қувна, болажон.
 Дунё ширинлиги ўзингсан, эркам,
 Аччиқ андуҳларим қувла, болажон.

Азобдан дарз олди зиндондаги одам,
 Қўрқувдан дарс олди зиндондаги одам.
 Ўзи чиқиб олиб алал-оқибат,
 Чикдик, деб жар солди зиндондаги одам.

Сел ёғмиш. Кўриб ўзни кўрмаганга оларсиз,
 Дил хомуш. Кўриб ўзни кўрмаганга оларсиз.
 Ташлай қолинг, чавандоз, йигит тўнин елкадан,
 Алпомиш кўриб, ўзни кўрмаганга оларсиз.

Демам: «Куйларимнинг ғаними сизсиз,
 Ёр-ёр тўйларимнинг ғаними сизсиз».
 Озод ўйлар менинг ганжу хазинам,
 Озод ўйларимнинг ғаними сизсиз.

Сўзлашда салобат, салмоқ бўласиз,
 Рухимга сукунат солмоқ бўласиз.
 Сизга ҳаловатим керакмас асло,
 Бедор қалбим юлиб олмоқ бўласиз.

Оғриқлар кўзимдан тўзиб чиқмасми,
 Нафратлар меҳрдан ўзиб чиқмасми?
 Ажаб, азобларим ҳайдайсиз ичга,
 Бир кун дарахт бўлиб ўсиб чиқмасми?

Уқирдим диловар китобингизни,
 Севардим тановар рубобингизни.
 Қайданам мен сизга бўлдим рўбарў,
 Улоқтиргим келар ниқобингизни.

«Гувоҳсиз...»
 Бегуноҳ ойга гувоҳман,
 «Э воҳ»га гувоҳман, «вой»га гувоҳман.
 Бугун қуёш нурин тўсгучи соя,
 Ҳадемай маснади лойга гувоҳман.

Ёмғир осар абрга дорлар,
 Ношуд мени сабрга чорлар.
 Тезроқ кўрсам эди кўкимни,
 Фурсат елиб, «қабрга бор»лар.

Ўйламанг: юлдузни кўзлаб яшайман,
 Ўйламанг: ўксиниб, музлаб яшайман.
 Кўп экан ҳаётнинг жинкўчалари,
 Уларда руҳдошим излаб яшайман.

Армонларим кўп менинг,
 Афғонларим кўп менинг.
 Кўпни яна кўп этар
 Арконларим кўп менинг.

Таънага кўмасиз, шукур қилмасам,
 Майлингиз — қалбимни зикр қилмасам.
 Майлингиз — кўлимни кўксимга қўйиб,
 Қуллуқ қилаверсам, фикр қилмасам.

Майли, ағёримча, ёмон от бўлай,
 Майлига, бесамар хаёлот бўлай.
 Бир тутам изтироб, бир тутам армон —
 Диллар оғриғидан хотирот бўлай.

Маломат юракка ўрлайверади,
 Адолат кўмакка чорлайверади.
 Йўлбошчим қуёшдир. Ана, у кўкда.
 У юқсак. У мудом порлайверади.

ЮСУФ АЛАЙҲИССАЛОМ ҚИССАСИ

Ҳазрати Юсуф алайҳиссалом ва унинг маҳбуби Зулайҳо ҳақида мўътабар китобларда кўплаб қисса ва ривоятлар нақл қилинган. Бу хусусдаги дастлабки маълумот яҳудийларнинг муқаддас китоби «Таврот»да битилган экан. Қуръони каримда «Юсуф» сураси бор. Бурҳониддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий» достонида «Юсуф ва Зулайҳо» ҳақида махсус қисса яратилган. Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони эл орасида машҳур. Абдурахмон Жомий ҳам бу мавзунини четлаб ўтмаган. Ҳазрати Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асаридея Юсуф алайҳиссалом қиссасига тўхталганлар. XIX аср шоири Ҳозиқ ҳам ўз «Юсуф ва Зулайҳо»сини яратганлиги маълум. Қалам аҳлининг меҳрини торган бу мавзу «Қиссаси анбиёи туркий» деб номланган китобдан ҳам ўрин олган. Етмиш икки пайғамбар ҳаёти ва фаолияти нақл этилган мазкур қиссалар мажмуининг муқаддимасида келтирилишича, у 1109 (мел. 1697) йилнинг робуул-аввал ойида, араб тилидан туркий тилга таржима қилинган. Асарнинг биз фойдаланган нусхаси Тошкентда, Туркистон ҳарбий округи босмаҳонасида 1901 йилнинг 20 июлида чоп этилган. Китобдаги ўн олтинчи қисса Юсуф сиддик алайҳиссалом воқеасига бағишланган бўлиб, у «аҳсанул-қисас», яъни қиссаларнинг гўзадидир. Қиссада бошдан-охир сабр-тоқат, меҳр-оқибат, вафо ва садоқат каби инсоний фазилатлар тараннум этилади. Асарда иңсон зоти учун ибрат бўларли лавҳалар кўп.

Яъқуб алайҳиссалом ўз қули Мубашшаранинг ўғли Баширни ноҳақ қул қилиб сотиб юборгани учун қасос тариқасида ўғли Юсуф ҳам акалари томонидан Мисрга қул қилиб сотилади, яъни, Яъқуб алайҳиссаломдан Яратганнинг ўзи ўч олади.

Ёмонликка яхшилик билан жавоб бериш каби ибрат бор бу қиссада.

Оғалари Юсуфнинг бошига оғир кулфатлар соладилар: ўлдирмоқ бўлиб бўйнига тиғ кўядилар, ердан садо чиқадики, «ўлдирмангиз» деб. Чоҳга ташлаб, бўри еди, дейдилар, Мисрга қул қилиб сотадилар, Юсуф бошига тўхматлар ёғдирадилар. Шунча кургиликларга қарамай, Юсуф оғаларидан ўч олмайдди. Қачонки оғалари очлик балосига гирифтор бўлиб, Канъондан Мисрга ошлиғ сўраб келганларида ҳам Юсуф уларга беминнат ошлиғ беради.

Бало-офатларга сабрли бўлиш қиссанинг муқаддимасида хотимасига қадар узал тушган ип янглиғ кўзга ташланади.

Юсуфни бўйнига сиртмоқ солиб судрамасинлар, юзига шепалоқ тортмасинлар, чоҳга ташламасинлар, қул қилиб сотилмасин, Зулайҳо тўхматига учраб зиндон азобига гирифтор этилмасин, барча азоб-уқубатларга чидайди, Яратгандан кўмак сўрайди. САБР Юсуфни қулликдан подшоҳлик мартабасига кўтарди.

Ишқ синовларда тобланади, деган ақида бор. Дарвоқе, Юсуф ҳам Зулайҳо ишқини бир неча бор рад этади. Унинг вафосини, аҳду паймонини обдан синайди. Зулайҳо Юсуф ишқини йўлида барча мол-мулкни сарфлайди. Бу йўлда кўзи нобино бўлади. Оллоҳдан иноят бўлмагунча улар бир-бирлари билан қовуша олмайдилар. Асар узоқ йиллик синов, сабр ила бардошдан сўнг Юсуф ва Зулайҳонинг висолга етишиши билан хотима топади.

Китобда қайд этилганидек, «бу қиссани ўқумоқнинг савоби кўбдур». Биз ҳам сиз азизларни Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги ишқ достонини ўқишга таклиф этамиз. Бу нодир асар қалбнингизда илиқ инсоний туйғулар уйғотида, деган умиддамиз.

...Ривоят қилибдурларки, Яъқуб алайҳиссалом муножотларини ижобати бирла ўн икки ўғулни атоси бўлдилар. Оллоҳ таоло аларни аросида Юсуф алайҳиссаломни мумтозроқ қилди. Қиссаларнинг аросида: «Бу қисса жамиъ қиссаларнинг яхшироқи», деди. Айдики: «Эй Муҳаммад, хабар берай сенга жамиъ хабарларнинг беҳроқидин. Аҳсан ал-қисас демак-ка боис надур? Мунга неча жавоб бордур?» «Биринчи жавоб улки: бу қисса аввалдин то охириғача Юсуф алайҳиссалом қиссаларидур. Анинг учун «аҳсан ал-қисас» атанди. Иккинчи жавоб: бу қисса жамиъ қиссаларнинг тансуқроқидур. Учинчи жавоб: ўзга

Жузъий қисқартиришлар билан чоп этилмоқда.

қиссалар ҳар бир ояти ҳар бир сурада келди. Аммо бу қисса аввалдин охири-
гача бир сурада келди. Тўртинчи жавоб: ўзга қиссалар ажнабий зотлар аросида
келди. Аммо бу қисса ато ва ўғул, ағо-ини аросида келди. Бешинчи жавоб: бу
қиссада уч ҳолат бордур. Аввал — Оллоҳ таолонинг ибодатини биткармак-
лик; иккинчи — халойиқлар бирла яхши муомала қилмоқлик; учинчи — кенг
ва торликда қўлини очуқ тутмоқлик. Олтинчи жавоб: ямонлик қилғон қарин-
дошга яхшилик қилғон бу қиссададур. Ўзга қиссаларда ямонликга қасос бор-
дур. Еттинчи жавоб: бу қиссани(нг) аввали ҳам туш, ўртаси ҳам туш, охири
ҳам тушдур. Саккизинчи жавоб: бу қисса аввалдин охиригача ишқ воқеасидур.
Тўққизунчи жавоб: Расул соллаллоҳу алайҳи вассалом айдилар: «Ҳар ким қат-
тиқ балага дучор бўлса, сураи Юсуфни етти мартаба ўқуса, жамиъ мушкул-
лари осон бўлғусидур. Йигирма бир жодудин эмин (тинч) бўлур»: Ўнинчи
жавоб: бу қиссани ўқумоқни савоби кўбдур ўзгалардин».

Ҳикоятда айтибдурларки, Яъқуб алайҳиссаломнинг бир ривоятда тўрт,
яна бир ривоятда олти хотунлари бор эрди. Ушбу хотунлардин ўн икки ўғул
таваллуд бўлди. Рўбил, Ловия, Дона, Шамъун, Яҳудо, Жодвон, Нафтол, Яшжир,
Зиёлун, Козуро, Юсуф, Бинёман. Юсуф алайҳиссалом ўн биринчи ўғуллари
эрдилар. Оллоҳ таоло Юсуф алайҳиссаломга ўн нимарса каромат қилди.
Аввал — хусун жамол; иккинчи — хатна қилиғ; учинчи — хато кечурмак;
тўртинчи — муаббирлик (туш таъбирлаш); бешинчи — оқибат, андишалик;
олтинчи — пайғамбарлик; еттинчи — подшолик; саккизинчи — шижоат; тўққи-
зунчи — хуш хўйлик; ўнинчи — поклик.

Ҳикоятда андоғ келтурубдурларки, Мисрда етти йил қаҳатлик бўлди.
Ҳамма мардум молу мулк, асбобларин, қул ва чўриларин Юсуф алайҳиссалом-
га сотиб, ошлиғ олиб ер эрдилар. Вақтеки, Юсуф алайҳиссаломда ҳам ошлиғ
қолмади. Одамлар хароб бўлдилар. Юсуф алайҳиссалом жамолу жаҳон
ороларин халқига кўрсатдилар. Оллоҳ таолони қудрати била бу халқ тўрт
ойгача беҳуш бўлуб, таом емай, егандин зиёдароқ бўлиб юрдилар. Бешинчи
ойда зироатга етдилар. Юсуф алайҳиссалом ҳуснлари бу мартабада эрдикки,
агар ниқобларини кўтарсалар, ойни нури қолмас эрди. Офтоб ҳам хира бўлур
эрди. Шаҳар халқи билур эрдиларки, Юсуф алайҳиссалом ниқоб кўтарибдур-
лар. Агар бир кимарса юзлариға боқса, тоқат қилиб туролмас эрди. Қайси хил
таом есалар: оқ ё қизил бўғизларидин ўтганда, кўрунур эрди. Икки чакка-
ларида қирқ ўрим сочлари бор эрди. Йигирмаси ўнгда, йигирмаси чапда эрди.
Ушбу сочларидин мушк ва анбар бўй олур эрди. Хуш хўйлуқ ва хуш бўйлуқ
эрдилар. Юз минг таъриф қилғон бирла сифатлари адо бўлмас. Зотики бир
шаҳар халқи жамолин бир кўруб ўз ҳолларини билмай, таом емай ҳайрон
бўлуб юрсалар, андоғ зотни қандоқ таърифин қилиб бўлур.

Нақлдурки, оламда беш нимарсани Оллоҳ таоло ўн ҳисса қилиб, тўққиз
ҳиссасини бир кимарсаға насиб қилибдур. Аввал — шарм ва ҳаёни ўн ҳисса
қилиб, бир ҳиссасини мардларға, тўққиз ҳиссасини хотунларға берди. Иккин-
чи — ақлни ўн ҳисса қилиб, тўққизини мардларға, бир ҳиссасини хотунларға
берди. Учинчи — хушовозлиқни ўн ҳисса қилиб, тўққизини Довуд алайҳисса-
ломға, бирини тамом оламға берди. Тўртинчи — хуш хўйлуқни, ўн ҳисса қилиб,
тўққизини Расул ақрам соллаллоҳу алайҳи васалламға, бирини ҳамма оламға
берди. Бешинчи — ҳусн ва латофатни юз ҳисса қилиб, тўқсон тўққизини
Ҳаво аноға берди. Қолғон бир ҳиссани ўн ҳисса қилиб, тўққизини Юсуф алай-
ҳиссаломға, бирини жами оламға берди.

Нақлдурки, Оллоҳ таоло Яъқуб алайҳиссалом уйларидин бир дарахт
ундурди. Ҳеч шох ва бутоғи йўқ эрди. Ҳар бор хотунлари туғса, бир шох пайдо
бўлур эрди. Ўн ўғул бу шох бирла баробар катта бўлур эрди. Ўн шохни кесиб
ул ўғулға асо қилиб берур эрдилар. Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом мутаваллуд
бўлдилар. Бу дарахтдин бир шох пайдо бўлди. Булар ҳам тенг катта бўлди-
лар. Кесиб асо қилиб бердилар. Бу асони қаён борсалар, ҳамроҳ олиб юрур
эрдилар. Аммо ул вақтда Юсуф алайҳиссаломға ағолари кўб меҳрибон эрди-
лар. Ҳар қаён олиб бориб ўйнатиб келур эрдилар. Вақтеки, Юсуф алайҳисса-
лом етти ёшқа кирганларида бир туш кўрдиларки, ағолари била бир саҳроға
чиқибдурлар. Ҳар қайсилари таёқларини ерға санчдилар. Ағоларини таёқлари
кўкарди, юқори ўрламади. Аммо Юсуф алайҳиссаломни таёқлари аввалги
осмонгача ўрлади. Ағоларини таёқларига соя қилди, беҳад ва беҳисоб мева

қилди. Ирғитуб тушуруб едилар, ҳамалари тўйдилар. Бу тушни атоларига айттилар. Атолари айттилар: «Товушингғи чиқормағил, ағоларингни ғазоби келур». Ва яна бир кун туш кўруб уйғондилар. «Бир улуғ шаҳарда эмишман, бир улуғ тахт узра ўлтурубдурман. Бошимда тожи мурассаъ (қимматбаҳо тош билан безатилган), белимда камар, қўлимда ангуштар (узук). Катта жамоат халқ хизматимда ўлтурубдурлар. Ҳама дури дарғўш (қулоқларида дур), мурассаъ пўш. Ул аснода осмонларни эшиги очуқ, пурнур, мунаввар, ҳама дарёларни суйи равон, балиғлари санохон (сано айтувчи), олдимда бир ридо, ҳама олам ул ридонинг нуридидин равшан ва мунаввар эрди. Оламдаги ҳама ганжларни калити мани олдимда эрди. Бу ишларға таажжуб қилиб турур эрдим, ногоҳ ўн бир юлдуз ва ой ва кун манга сажда қилди», деб тушларини атоларига айттилар. Яна бир кун туш кўрдилар. Ун бўри келиб Юсуф алайҳиссаломға қасд қилди. Яна бир бўри келиб бу бўриларни қувлаб эрди. Шул соат ер ёрилди. Юсуф алайҳиссалом ерга кириб ғойиб бўлдилар. Ва яна бир кеча туш кўрдилар. Ун ағолари бир тарафға чиқиб, ҳар қайсилари бир қудуқ қаздилар — сув чиқмади. Юсуф алайҳиссаломнинг қудуқларидин сув чиқти. Ҳарна бор қудуқлар тўлди. Яна бир кеча туш кўрдилар. Ҳама ағолари била ўтунға бордилар. Ўзгаларни ўтуни қаро, Юсуф алайҳиссаломнинг ўтунлари оқ эрди. Бир одам тарозу келтириб, ағоларини ўтунларини бир палласига, Юсуф алайҳиссаломни ўтунларини бир палласига солиб тортти, ёлғуз Юсуф алайҳиссаломни ўтунлари оғир келди. Бу кўрган тушларини атоларига айтиб эрдилар, атолари айдилар: «Эй, фарзанди дилбанд, бағоят яхши туш кўрубсиз, ҳаргиз ағоларингизға айтманг, сизга ямон соғинурлар, одамға шайтон душмандур». Бу сўзни Рўбилни аноси эшитиб, Рўбилға айтти, Рўбил ўзга ағоларига айтти. Ағолари иттифоқ била: «Роҳилани ўғли атомизга яхши кўрунай деб ялғон тушларни айтур», деб рашк қилдилар. Аммо ҳеч иложини тополмас эрдилар. Душманлик қиличини чопиб, биродарлик ниҳолини кесмоқға бир ҳийла ва тадбир тополмай юрур эрдилар. Бир кун ағолари айдилар: «Юсуфдин сўрайлуқ, нечук туш кўрубдур?» Юсуф алайҳиссалом ҳеч жавоб бермадилар. Билдиларки, атолари кишиға айтма дегани учун сўзламайдурлар. Ва яна: «Ҳар нимарсаки яхши, азиз бўлса, Юсуфга берур, бизга бермайдур. Бобомиз Исҳоқ алайҳиссаломни кўйлақларини анга бердилар, Иброҳим алайҳиссаломнинг дасторларини анга бердилар. Бизлар саҳрода даррандалар била тутушиб, молларини биз боқармиз, уйда ўлтуруб ҳаловатни Юсуф кўрар», деб рашк қилдилар.

Андоғ ривоят қилибдурларки, Яъқуб алайҳиссаломнинг ҳар қайси ўғулларини бир хосияти бор эрди. Ўзга кишиларда ул хосият йўқ эрди. Бирини овозини ҳар ким эшитса, кўркүб беҳуш бўлур эрди. Бирини ёй ўқи тошдин ўтар эрди. Бирини ғазоби келса, баданидаги мўйи либосини тешиб чиқар эрди. Бири шамшир бирла тошни икки ҳисса қилур эрди, бири шамширини тоғқа урса реза-реза бўлур эрди. Бири — Юсуф алайҳиссалом андоғ хушрўй эрдиларки, кундузи офтобға рўбарў бўлсалар, офтобға ғалаба қилур эрдилар.

Бир кун шайтон алайҳилаъна бир марди калон суратида бўлуб келиб, Юсуф алайҳиссаломни ағоларига айдикки: «Юсуфни ўлдуринглар, ё йироқ ерга юборинглар». Булар айдилар: «Ўлдирсак, Оллоҳ таоло бизлардин безор бўлур, йироқ ерга юборойлуқ десак, атомиз ҳаргиз бизга қўшуб юбормас». Шайтон аиди: «Ҳоло қиш, совуқ, бу маслаҳат ўхшамас. Бир неча маҳал сабр қилинглар, бир иш билан Юсуфни ўзларингга ром қилинглар. Ёз бўлсун, гуллар очилсун, булбуллар сайрасун, қўйлар қўзиласун, тевалар бўталасун, ҳар қайсингиз ҳар қисм яхши сўз била Юсуфни фирибда қилинглар. Ул вақтда саҳроға борурмиз, деб алданглар. Сизларга эргашиб йиғлаб турур. Андин сўнг ноилож атоларингиз қўшуб юборур. Баъда ишни қилмоқ осон бўлур». Ҳамалари ушбу маслаҳатга «хўб» деб, неча вақт сабр қилдилар. Вақтеки, гуллар очилди, булбуллар сайради. Бир кун булар топишиб, атоларини қошиға кирдилар. Айдилар: «Эй ато, хуршиди жаҳон Хут қишлоғидин кўчуб, Ҳамал отлиғ яйловға тушти. Севинчидин найсон ёмғури ёғиб, олам садафларига жавоҳирлар сочиб, ёз ерлари фарҳаддин ёрилиб, марг(ўтлоқ)зорлар узра сабзалардин хату хол пайдо қилибдур. Ер юзидаги набототлар ғунча гулларига бўйи баҳор еткуруб, гул киби табассум қилурлар. Чаманларда булбуллар юз минг турлук наволар била алхон айларлар. Наққоши сунь фарш (қудратли наққош) олтун, кумуш бирла чаманларда ёзарлар ва чарх фалак ҳирқани

ахзар (яшил) кийиб, башошат (хурсандлик) рақс айларлар. Тўти қушлар фасих тил бирла зокир бўлуб мажлис тузарлар, яъни ўлук ер тирилди, сабзадин жома кийдурилди. Эй ато, бу кун ҳаво кўб хуррамдур, сайру сахро қилмоқ вақти бўлубдур. Юсуфни бизларға қўшуб юборсангиз, олиб борсак, анинг ҳам андак кўнгли очилиб, фараҳ топиб, шодмон бўлуб, қўй ва қўзиларни кўруб, кўнгли очилсун», дедилар. Яқуб алайҳиссалом юбормоқға раъйлари бўлмади. Кўб ҳийла ва тадбирлар бирла атоларини рози қилдилар. Охируламр тилаб олдилар. Яқуб алайҳиссалом айдилар: «Эй фарзандларим, бепарволик қилманглар, Юсуфни оч қўйиб, сувсатиб юрманглар». Яна айдилар: «Эй фарзандларим, кўрқадурман, сизлар овга борсанглар, Юсуф қўшда қолса, ногоҳ бўри келиб Юсуфни егай, сизлар кўрмагайсизлар». Ағолари айдилар: «Эй ато, бу сўзни ёт кишиға қилмоқ керак, биз ўз қариндошимизға парво қилурмиз, қўлимиздин келишича асраб, бўйиндин бўйинга кўтариб юруб ўйнатурмиз. Юсуфни сиз нечук севсангиз, биз ҳам сиздин беҳроқ севурмиз». Атоларини кўнгуллариини фирибда қилдилар. Яқуб алайҳиссалом айдилар: «Кўнглум тинчимайдур, мабодо сизлар ўйинга фирибда бўлуб, Юсуфни бўриға олдуруб, кейин пушаймон қилғайсизлар. Юборғони кўнглум унамайдур».

Юсуфни бўриға едурғайсизлар, деб юбормасликда ҳикмат на эрди? Жавоб улки: Яқуб алайҳиссалом бир кеча туш кўруб, кўрқуб уйғондилар. Ул тушнинг ваҳшатидин қирқ кеча-кундуз ухламадилар. Ул кўрган тушлари бу эрдик, Яқуб алайҳиссалом бир тоғни тепасида ётар эрдилар. Юсуф алайҳиссалом кучоқларида эрди. Ун бўри пайдо бўлди. Юсуфни қўйунларидин тортиб олиб ҳалок қилурға майл қилиб эрди. Яна бир бўри ўн бўридан айрилиб ўзга бўриларни қувлади. Шул аснода ер ёрилди. Юсуф ерға кириб ғойиб бўлди. Кўрқуб уйғондилар. Бу сабабдин, бўриға едурғайсиз, деб эрдилар. Вақтеки, Юсуф алайҳиссаломни буларға атолари қўшмоқлиғлари жазм бўлди, ағолари Юсуф алайҳиссаломға келиб, неча сўзлар била кўнгилини фирибда қилдилар. Юсуф алайҳиссалом келиб йиғлаб айдиларки: «Эй ато, кўнглум ағоларим бирла бормоқни тилайдур. Мани қўшуб юборсангиз, қўй-қўзиларини кўруб кўнглум очилса керак». Яқуб алайҳиссалом айдилар: «Эй фарзандим, бўтам, мани кўзумнинг равшани ва кўнглумни хуши, белимни қуввати сандурсан, қаридим, сансиз нечук тоқат қилурман». Юсуф алайҳиссалом кўб бетоқатлик қилдилар. Яқуб алайҳиссалом рухсат бермасини иложини тобмадилар. «Тонгла ағолариға қўшуб юборурман», дедилар. Кечаси бағирлариға олиб ётдилар.

Айтибдурларки, ишқ ва муҳаббатни икки нишонаси бордур. Бири кечаси ухламаслик, бири кундузи беқарорлик. Бас, эртаси али ал-сабоҳ ағолари кирдилар, ҳар нима айтур сўзларини айттилар. Яқуб алайҳиссалом эҳтиётлаб қўшуб бердилар. Яқуб алайҳиссалом йиғлаб айдилар: «Эй жигарғўшаларим, сизларни худоға тобшурдум, Юсуфни ўзларингдин йироқ қилманглар, бўри ва тулкиға олтурманглар, яхши парво қилинглар». Алар айдилар: «Эй ато, мунча демак лозим эмас. Биз ҳаргиз оч ва ташна қўймасмиз, зарар еткурмасмиз, яхши парво қилурмиз». Яқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломни ғуслу таҳорат қилдуруб, гисуларини тараб, яхши либос кийдуруб, қўшуб бердилар. Ўзлари бир баланд ерға чиқиб қараб ўлтурдилар. Кўзларини тикиб, муножоти бадргоҳ (худога нола) қилиб, дуо қилдилар. Вақтеки, Яқуб алайҳиссаломнинг кўзларида Юсуф алайҳиссаломни Рўбил кўтариб олди. Андин Яҳудо кўтариб олди, андин Шамъун кўтариб олди. Қўлдин қўлга олдилар. Яқуб алайҳиссаломнинг кўзларидин ғойиб бўлғондин сўнгра ерға ташлаб айдиларки: «Эй Роҳилани ўғли, кеча ёлғон тушлар бирла атомизға яхши кўрунай деб юрар эрдинг, яна бизни бўйнумизға минармусан», деб пиёда олдилариға солиб қувладилар. Йўл қумлик, ҳаво иссиғ эрди. Бу бечора Юсуф алайҳиссалом қангаёғ, ҳар қайси ағолариға сиғиниб келсалар, уруб қувлар эрди. Ҳоридилар, қорнилари очти, сувсадилар, бир тараф пиёдалик, бу ён ҳавони иссиғи, атоларини шафиъ келтуруб йиғладилар. Алар асло қулоқ солмадилар. Сув тиласалар, шафоти берур эрдилар, нон тиласалар, мушт урар эрдилар. Айтур эрдилар: «Ялғон кўрган тушларингдин тилагил, сажда қилган юлдузларингдин тилагил». Шул аснода Рўбил туруб судраб тиконларға, тошларға урунтуриб, судраб олиб юрди. Муборак аёғлари (ҳама) яра бўлди, юзу кўзлари (ҳама) қон ва туфроқ бўлди. Ул аснода бир жонивор пайдо бўлди. Айдики: «Эй Яқуб авлоди, атонгизни насихатини фаромуш қилдинглар. Оллоҳ таолодин кўрқмай-

сизлар, махлуқдин уёлмайсизлар», деб ғойиб бўлди. Ул ердин бир тефаға олиб бориб ўлдурғони қасд қилдилар. Шамъун пичоқ чиқарди, ҳалқумлариға сурарда ер тебранди. Овоз келдики: «Эй Яъқуб авлоди, Юсуфға озор берманглар, раҳм қилинглар, оташи дўзахқа сазовор бўлурсизлар». Ул сўзға ҳам қулоқ солмадилар, ердин яна овоз келдики: «Агар сўзумни қабул қилмасанглар, ҳамаларингизни ютарман». Қўрқуб ул тефадин олиб туштиллар. Яна бир ерға олиб бориб ташладилар. Яна ул ердин овоз келдики: «Юсуфға жафо қилманглар, худодин қўркунглар, махлуқдин уёлинглар, атоларингиз қаридур, Юсуфни фиरोқиди куйдурманглар». Ағоларини ғазаблари зиёда бўлуб, эмди бир иш қилиб ўлдурсак, деб туруб эрдилар. Юсуф алайҳиссалом аларнинг мақсадларидин хабардор бўлуб, Яҳудо била Рўбилни аёғиға бошларини қўйуб: «Эй ағоларим, сизлар ҳамадин улуғроқсизлар, алар мани ўлдирмоқға қасд қилурлар, сизлар манга тараҳхум қилсанглар. Бечора атомға раҳм қилинглар, бу кун атом ўрунларига атомсизлар, мани ўлумдан қутқаринглар», деб зори қилиб йиғладилар. Ағолариға асло таъсир қилмади. Рўбил: «Ялғон кўрган тушларини айтғил, қўллаб олсун», деб юзлариға бир шафоти урди. Кўзлариға қизиллик тиқилди. Яҳудони раҳми келди. Ул ҳеч сўзламади. Шамъунға ёлбориб эрдилар, ул ҳам ғазоби келиб бир мушт ўруб эрди, йиқилиб туштиллар. Яна туруб Яҳудони аёғиға бошларини қўйуб айдилар: «Эй қариндошим, атом мани сизга тобшурмабмудилар, сиз раҳм қилсангиз нима бўлур?» Яҳудо: «Эй Юсуф, ман ҳимоят қилсам, мани ҳам ўлдурурлар. Сабр қилғил, Оллоҳ таоло нажот берур», деб ажратиб олмади. Андин ҳам ноумид бўлуб, кулдилар. Яҳудо айттики: «Жонинг ҳалқумингға келуб турубдур, на учун куларсан?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Бир кун ман ва сизлар ҳамамиз ўлтуруб эрдук, ман атом бағирларида эрдим. Ушал вақт хотирамдин ўтуб эрдик, мани бошимға бир иш тушса, кишидан зулм етса, бу ағоларим пора-пора қилурларким, манга душманлик қилиб ўхдасидин чиқмас», деб эрдим. Ул эътиқодимни хатолиғидин Оллоҳ таоло сизларни манга мусаллат (ғолиб) қилди. Ҳеч бирингиз тараҳхум қилмайсиз. Бу аҳвол ул фосид хаёлни шумлиғидур». Яҳудони бағри эриди. «Эй Юсуф, ман сани ўлдиргани қўймай, мабодо атомға борсанг, мани расво қилмағайсан», деб Шамъун била Рўбилни яқоға олиб, чиқиб айдики: «Муни кўзига қараб туруб, қандоқ қилиб ўлдуруб бўлур? Қиёматда на жавоб берурмиз? Пайғамбарзодани ўлдурмак зўр гуноҳдур». Шамъун аччиғлаб: «Ўлдурмасанг, нима қилсанг қил», деб товон ташлади. Рўбил: «Сан бизларни аҳдимизни синдурурмусан, атомизни олдида қадрлик бўлай дерсан. Санинг сўзингға кирмасмиз. Юсуфни ўлдирмай қўймасмиз», дерди. Яҳудо айди: «Муни ўлдурган била бизларга қанча ер кенгайғай». Шамъун айди: «Андоғ бўлса, мунинг қўл-аёғини боғлаб, Сом ибн Нуҳни бир қудуғи бор. Унга ташлайлук». Судраб, қудуқни бошиға олиб келдилар. Юсуф алайҳиссалом онҳамон йиғлаб ёлбордилар. Ҳеч ағолари раҳм қилмадилар, аммо бу бечора Юсуф алайҳиссалом аҳволлариға мурғони ҳаво (ҳаводаги қушлар), моҳиёни дарё (дарёдаги балиқлар), жониворон, рўйи замин нолаға келди. Яланғоч қиламиз, деб турғонда: «Кўйлакимни қўйинглар, тирик бўлсам сатри аврат (уят жойимга либос) бўлур, ўлсам кафан бўлур», деб кўб йиғлаб, зори қилдилар. Булар қабул қилмадилар. Кўйлакини ечиб олдилар, қўлларини боғладилар. Яна йиғлаб айдиларки: «Қўлум бўш турса, қудуқни ипон, чаёнлари бўлса, қўрур эрдим». Алар унамадилар. «Сажда қилғон ўн бир юлдузинг билан ойу кун қўлунгни ечсун», деб қўлларини боғлаб, яланғочлаб, белларидин таноб бирла боғлаб қудуқча солдилар. Уртасиға етганда, танобни кестилар. Гоҳи бошларича, гоҳи аёғларича, қудуқни атрофиға тегиб, тушуб борур эрдилар. Оллоҳ таолодин Жаброил алайҳиссаломға амр бўлдики: «Юсуфни тутғил», деб. Жаброил алайҳиссалом чоҳни суйиға еткурмасдин туттиллар. Қудуқни остида бир оқ тош бор эрди. Ани сувни юзиға чиқориб, қанотлари била силдилар. Мулойим бўлди. Ани устиға ўтқуздилар. Оллоҳ таолони амри била жаннатдин бир кўйлак келтуруб, Юсуф алайҳиссаломға кийдурдилар. Айдилар: «Эй, Юсуф, Оллоҳ таоло салом айди, фаришталар дуруд (дуо) айдилар. Оллоҳ таоло санга пайғамбарлик берди». Ул кун Юсуф алайҳиссалом икки яшар эрдилар, яна бир ривоятда етти яшар эрдилар. Яна Жаброил алайҳиссалом айдилар: «Эй Юсуф, Оллоҳ таоло айтадурки, манинг ҳикматимға рози бўлуб, балоларимға сабр қилсун, ани азиз қилиб, Мисрға подшоҳ қилиб, яна атосиға

қўшгумдур». Андин сўнг Жаброил алайҳиссалом бу дуони ўргаттилар: «Эй бор худое! Эй ҳар бир қайғуни кеткизувчи! Ва эй дуоларни эшитувчи! Ва эй бор мавжудотнинг устаси! Ва эй ҳар бир синиқни тузатувчиси! Ва эй ғарибларнинг ҳамнишини! Ва эй ёлғизларнинг муниси! Ва эй ҳар бир сирри суҳбатнинг гувоҳи! Ва эй банданинг бошига тушган балолардин хабардор! Ва эй сендан ўзга бирорта маъбуд бўлмаган поки парвардигор! Сандан бу ташвишдан чиқиш жойини менга осон ва енгил қилишингни сўрайман ва менинг қалбимга ўз муҳаббатингни солиб қўйишингни сўрайманки, менда сендан бошқа зикр ва қайғу бўлмасин ва мени ўз ҳиқзингга олишингни сўрайман ва эй меҳрибонларнинг меҳрибонроғи, менга раҳминг келишини сўрайман».

Айтибдурларки, ҳар кимарса зиндонға гирифтор бўлса ва ё бир мушкул иш бошиға тушса, бу дуони ўқуса, фуржалик бўлғай, агар ўқуб, сувға дам солиб, ҳар қандоғ оғриқға берса, шифо топқай. Яна Жаброил алайҳиссалом жаннатдин бир табақ нурида таом келтурдилар. Ул қудуқни ичини қанотлари бирла силадилар, бўстондек гуллар била тўлуб хуррам бўлди. Ул қудуқ ўрдин заминда эрди. Мадина бирла Мисрни аросида эрди. Канъонга уч йиғочлик ер эрди. Нуҳ алайҳиссалом ўғуллари Сом қозиб эрди. Оти «Хайр ул-ажаб» эрди. Маъниси «Яхши қудуқ» демак. Ул қудуқни сўйи аччиқ эрди — ширин бўлди, қаронғу эрди — равшан бўлди ва муаттар бўлди. Ул қудуқни ичида бир йилон бор эрди. Юсуф алайҳиссаломни шафраларини билиб, назораға бош кўтарди. Жаброил алайҳиссалом овоз қилиб айдиларки: «Эй музиётлар (азият беручилар), бу Юсуфи сиддикуллоҳдир, мундин чиқмагунча, бош кўтарманглар». Ул йилон ва бошқа музиётларки, ул қудуқда бор эрди, ҳамаси бошини қуйи солди. Вақтеки, Яъқуб алайҳиссаломнинг авлодлари Юсуф алайҳиссаломни қудуқға солдилар, маслаҳат бирла бир ўғлоқни сўйдилар. Юсуф алайҳиссаломни кўйлакини ани қониға булғаб, атоларини олдиларига ёндилар. Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломни соғиниб, бетоқат бўлиб, намози аср вақтида йўлга чиқиб ўлтуруб эрдилар. Яҳудо қонға бўёлғон кўйлакни бошиға ёпиб, икки қўлини кўксига ўруб, наъра тортиб, ҳар қайсиси бошқа-бошқа овоз қилиб, «оҳ Юсуфим, оҳ Юсуфим», деб қичқиришиб, яқоларини чок-чок қилиб, бошларига туфроқ сочиб келадурлар. Яъқуб алайҳиссалом «бу нечук ғавғо», деб қараб туруб эрдилар. Булар келиб: «Эй ато, бизлар биёбонда қурб(яқин)лардин хабар олғони Юсуфни қушқа қуйиб кетиб эрдуқ, бизлар келгунча, Юсуфни бўри ебдур», деб қонлиғ кўйлакни атоларини олдиларига қўйдилар. Вақтеки, Яъқуб алайҳиссалом бу сўзни эшитдилар, беҳуш бўлуб йиқилдилар. Яна хушларига келиб келдилар. Соат-басоат, лаҳза-балаҳза хушларидин кетиб, боз хушларига келиб йиғлар эрдилар. Ул ҳолда фарзандларини ғавғолари зиёда бўлди. Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломни исини ислайин, деб ул қонлиғ кўйлакни қўллариға олиб эрдилар, бутун кўрдилар. «Қандоқ бўри эканки, кўйлакни йиртмасдин ебдур. Агар Юсуфни бўри еса эрди, кўйлакни ҳам йиртғой эрди. Бўри еган эмасдур», деб оташу фироқлари зиёда бўлуб, Канъон атрофидаги биёбонларда етти кеча-кундуз икки қўллари била белларин тутуб, йиғлаб юрдилар. Етти кунни ичида уч юз етмиш маротаба хушларидин кеттилар. «Ори дўстум ва эй кўзумнинг нури ва эй бағримнинг пораси, сани қайси қудуққа солдилар ва қайси дарёға ғарқ қилдилар ва қайси қилич бирла чоптилар ва қайси ерға кўмдилар. Эй кошки, сани еган бўрини кўргай эрдим, аёғи туфроғини кўзимга сургай эрдим, олдимдин кеткурмагай эрдим. Ори, кошки санинг бирла борғой эрдим. Ҳар на бўлса, кўзум бирла кўргай эрдим», деб зор-зор йиғлаб эрдилар. Уч кеча-кундуз ичида бир луқма таом ё бир қатра сув тотмадилар. Ул ҳолда малоикалар муножот қилдиларки: «Илоҳа, бу дўстунгни бу даража бетоқатлиғиға ва бу нола ва зорисиға бизларда ҳеч тоқат қолмади. Бу аҳволиға ўзинг раҳм қил», деб. Ул ҳолда Жаброил алайҳиссаломға фармон бўлдики: «Яъқубга тасалли хотир берғил», деб. Жаброил алайҳиссалом келиб айдиларки: «Эй Яъқуб, сабр қилғил. Уғлунг билан топишурсан». Яъқуб алайҳиссалом сўрдилар: «Эй биродар Жаброил, Юсуфдин хабар бергинг борму?» Жаброил алайҳиссалом ҳеч нима деб жавоб бермадилар. Аммо Юсуф алайҳиссаломни ағолари қилғон ишлариға юз минг пушаймон ва надоматлар қилур эрдилар. Шармандалиқдин ҳаргиз атоларини юзиға боқолмас эрдилар. Яъқуб айдилар: «Эй ўғлонлар, бу иш сизларни макрларингиздур, ҳасаддин бўлғон ишдур. Эмди сабрдин ўзга чора йўқ». Уғлонлари айдилар: «Эй ато, бўри еганиға бовар

қилмассиз, Юсуфни еган бўрини тутуб келолук». Яъқуб алайҳиссалом: «Келтурунлар», дедилар. Ҳамалари чиқиб, бир бўрини топиб тутуб, тишларини синдуруб, оғзини қон қилиб, олиб келдилар. «Юсуфни еган бўри шул», дедилар. Яъқуб алайҳиссалом дуо қилдиларки: «Илоҳи, бу безабонға забони гўё берғил», деб. Ул замон Оллоҳ таоло бўрини тилини гўё қилди. Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Эй бўри, нима учун мани ўғлум Юсуфни единг». Бўри: «Ё расулulloҳ, бизларға анбиё ва авлиёларни гўшти ҳаромдур. Биёбондаги молларға ҳам қотил (тегин)масмиз, фарзандларини егани ҳаддимиз бўлурму? Булар манга тухмат қиладурлар. Ман бир ғариб, мусофир бўри эрдим. Бул ерни ўту суйини ҳам кўрган эмасман. Тунов кун келиб эрдим. Бул ёлғончиларни қўлиға туштум. Тишимни ушотиб, мунда олиб келдилар», деб аларни шармисор қилди. Яъқуб алайҳиссалом бўридин сўрдиларки: «На ердин бўлурсан?» Бўри айди: «Мисрдин бўлурман, бир қариндошим бор эрди, анга кўб хурсанд бўлуб юрур эрдим, неча кун бўлди, йўқ бўлди. Бу мамлакатдин хабар олғони излаб келиб эрдим. Хабарини олдимки, бу шаҳарни подшоҳи овлаб тутуб олибдур. Тирик бор эрмиш. Шуни ғамида ўн етти кун бўлди, таом ҳам еганим йўқ». Яъқуб алайҳиссалом: «Бўри бўрини ҳасратида шунча ҳолға қолса, манинг ҳолим на кечар», деб ўғулларига айдилар: «Шул бўри еди, демадинларму?» Ўғлонлари: «Мундин бўлак бўри еган экан, бизлар бориб топиб келоли», деб чиқиб кеттилар. Яъқуб алайҳиссалом сўрдиларки: «Эй бўри, Юсуфдин ҳеч хабаринг бор-му?» Бўри айди: «Ё набиulloҳ, Жаброилдин сўрамадингизму?» Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Сўрдум, жавоб айтмадилар». Бўри айди: «Жаброил алайҳиссалом сирни очмағон бўлсалар, ўғлунгизни бўри емагандур. Ман ҳам ошкоро қилмасман. Агар айтсам, ғаммоз (сир очувчи)лардин бўлурман». Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Ман шафоат қилсам, биродарингни тобсанг», дедилар. Бўри айди: «Эй пайғамбари худо, ман ҳам дуо қилайин, Юсуфнингиз топилсун». Бас, Яъқуб алайҳиссалом подшоҳдин бўрини инисини тилаб бердилар. Бўрилар дуо қилдилар: «Илоҳо, Яъқуб пайғамбарни ўғлини саломат еткурғайсан», деб. Инисини олиб Мисрға шоду хуррам ёниб кетти. Нақлдурки, жаннатға беш ҳайвон кирар: Яъқуб алайҳиссаломнинг бўрилари, Асҳоби Қаҳфни итлари, Солиҳ алайҳиссаломнинг ноқа (урғочи туя)лари, Исо алайҳиссаломнинг эшаклари, Али разиоллоҳу анҳунинг дулдуллари, дебдурлар.

Боз мақсадға келдук. Яъқуб алайҳиссалом ўғуллари кенгашиб айдилар: «Бу иш ошкоро бўлғудек кўринадур. Боролук, агар қудуқда бўлса, ўлмаган бўлса, олиб ўлдуролук». Ногоҳ Яҳудо булардин беҳабар чоҳни бошиға борди. Қол-аҳвол сўраб, таом берди. Юсуф алайҳиссалом атоларини ҳолларини сўрдилар. Яҳудо ёниб, аларни қошиға келди. Аларға айдикки: «Бориб Юсуфни чоҳдин олайлук. Аҳд бериб, атомизға келтуруб берайлук. Бизни сиримизни айтмай, ўғри олиб эрди, десун. Атомиз ани дарду фироқидин халос бўлсун. Ул бечора мардикалон атомиз хўрақдин қолиб, ямон бетоқатлик қиладурлар», деди. Биродарлари ҳам ғамгин бўлдилар. Охир чоҳ бошиға бормоқға сўзлашиб, равон бўлдилар. Шайтони лаъин буларга солиҳ одам суратида бўлуб йўлуқуб: «Қаён борурсизлар?» деди. Булар айдилар: «Юсуфни чоҳдин чиқорғони борурмиз». Шайтон айди: «Атонгизға ялғончи бўлурсизлар». Яна айдикки: «Илгари бўри еди деб, эмди ўғри олиб эрди деб тирик олиб борсангизлар, сўзларингизда эътибор қолмас. Атонгиз бошлиқ жами халойиқлар душман тутарлар». Бу сўз ҳамасиға маъқул бўлди. Ушбу гуноҳ, яъни атоларини ранжитғон сабабдин пайғамбар бўлмадилар. Баъзилар айтибдур: «Ҳамалари балоғатға етмаган эрдилар. Анинг учун гуноҳкор бўлмадилар».

Ҳикоят қилибдурларки, пайғамбар соллаллоҳу алайҳивасаллам айдиларки, Малик Зағир Хазойи деган савдогар бор эрди. Уйи Мисрда эрди. Бир кеча туш кўрдикки, офтоби тобон осмондин тушуб қўйнига кирди. Орқасидин бир оқ булут келди. Андин жавоҳирлар ёғилди. Малик Зағир териб олиб, сандуқға солиб уйғонди. Муаббирлардин таъбирини сўрди. Таъбирчи: «Манга яхши тухфа бергил, таъбир этай», деди. Тухфаи шойиста (муносиб тухфа) берди. Айдикки: «Эй Малик, Канъондин қўлунға бир қул тушар, асли қул эмас. Ани шарофатидин андоғ зардор бўлурсанки, мол ва амволинг беҳаду беҳисоб бўлғай. Авлодинг ҳам зардор бўлғай. Малик хушқол ва хуррам бўлуб, жабдуқ қилиб, Шом тарафға равона бўлди. Канъон мамлакатига келиб, неча кун анда тавқиф қилди (тўхтади). Кўргон тушини таъбирининг ҳеч асари зоҳир бўлмади.

Үтуб Шомға борди. Аммо Малик Зағир ул қулни талабида юрур эрди. Шомдин Мисрға ёнди. Ул аснода Юсуф алайҳиссалом чоҳда эрдилар. Аҳли қофила (карвон) йўл йўқоттилар. Жаброил алайҳиссалом теваларини нўхтасини тутуб, бу қудуқ тарафига олиб келдилар. Тонг отди. Савдогарлар кўрдиларки, йўлдин озибдурлар. Бу андоғ биёбон эрдикки, ҳадди ва поёни йўқ эрди. Бир ерга тушдилар. Кўрдиларки, ҳеч ерда сув йўқ. Икки қулини сувға буюрди. Ҳар тарафга юруб, сув излаб бориб, охир бу чоҳни тобтилар. Бу қуллар қудуққа қовға (чарм идиш) солдилар. Сув тортиб олдилар. Иккинчи мартаба ҳам сув тортиб олдилар. Учинчи мартабада Жаброил алайҳиссалом айдилар: «Эй Юсуф, ўзунгни қовғага олғил». Юсуф алайҳиссалом ўзларини қовғага олиб, ушлаб турдилар. Шул маҳалда Жаброил алайҳиссалом айдиларки: «Эй Юсуф, хотирангда бормуки, фалон маҳалда ўзунгни ойнада кўруб, баҳо кўюб эрдинг. Акнун (энди) ўз баҳонингни кўргил», дедилар. Бу қуллар қовгани онҳамон тортдилар, кучлари етмади. Яна бирини қичқириб, учовлон бўлиб тортдилар, бўлмади. Маликни ҳам қичқирдилар. Тўрт киши ҳам тортолмадилар. Яна бир зўр қилиб тортдилар. Жаброил алайҳиссалом мадад қилдилар. Алар тортиб олдилар. Қудуқни лабиға еткуруб кўрдиларки, бир моҳи осмон далв (идиш)ни ичида ўлтурур. Малик кўруб, қулиға боқиб айдики: «Эй башири башорат, сангаки неча йилдин бери шул зотни кўйида юрур эрдим, тобтим. Эмди кўрқаманки, аҳли қофила биздин олурмукин?» Боз айтолукки: «Киши амонат берди, Мисрға олиб бериб сотадурмиз», деб қўшға олиб келдилар. Қачонки, Яшир била Башрий Юсуф алайҳиссаломни қудуқдан тортиб олдилар, иккови муслмон бўлди. Ҳабаш эрдилар. Юзу кўзларини Юсуф алайҳиссаломни қўлларига суртуб эрдилар, оқ бўлди. Андин сажда қилғони туруб эрдилар. Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Ман ва сизларни яратгон эгамиз бор, анга сажда қилмоқ керак». Вақтеки қўшға келдилар, савдогарлар айдилар: «Эй Малик, бу зотни қайдин тобтинг?» Малик айди: «Бир дўстум амонат берди, Мисрға олиб борурман». Савдогарлар айдилар: «Бу ўғул қул эмасдур. Магар сан мунн ўғурлабсан», деб гуфтуғда эрдилар, Юсуф алайҳиссаломнинг биродарлари етиб келдиларки, карвон халқи Юсуф алайҳиссаломни чоҳдин олибдур. Келиб Маликга айдиларки: «Бу бизларни қулимиз эрди, қочиб эрди». Яҳудо: «Сан буларни қули эмасму?» деб ишорат қилиб эрди, «Ори, ман буларни (қули) эрдим», дедилар. Малик айди: «Бу қулни сотармусизлар?» Айдилар: «Ори, сотармиз». Малик олмоқчи бўлди. Булар айдилар: «Бу қулни уч айби бор. Шул айби била олсангиз, олурсиз». Малик айбини сўрди. Айдиларки: «Аввалги айби — ўғри, иккинчи айби — қочқоқ, учинчи айби — йиғлоқ». Малик ҳар қанча айби бўлса ҳам олмоқ бўлди. Баҳосини бергани от ва тева, қора товар (майда мол) тарафига борур эрди. Булар айдилар: «Бизга андоғ нимарсалар керак эрмас, чунки биз мўндин кўб зериккандурмиз, бизга саҳал нимарса бериб рози қилсанг бўладур». Малик: «Қанча берай?» деди. Алар айдилар: «Ўн саккиз ярмоқ (ақча) беринг». Айдилар: «Олинг». Дарҳол ўн саккиз ярмоқ бериб олди. «Юсуф алайҳиссаломни мунча кам баҳога сотмоқларига боис на эрди?» Жавоб улки: «Юсуф алайҳиссалом бир кун ойнага қараб айтиб эрдиларки: «Агар ман қул бўлсам, ҳеч ким пул ва мол бериб ололмас». Ул боисдин ўн саккиз пулга сотилдилар. Бас, Юсуф алайҳиссаломнинг ағолари байъу шире (олди-сотди) қилдилар. Ҳар қайсилари икки пулдин олдилар. Яҳудо олмади. Яна айдилар: «Эй Малик, мунн сизға сотдук, уч шарт била олиб боринг. Аввал аёғига занжир солинг, иккинчи — қаттиғ ингирчоқ (ғичирлайдиган эгар)га миндуринг, учунчи — йироқ ерга олиб боринг». Малик ҳам қабул қилди. Шамъун: «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм. Биз Яъқуб пайғамбар ўғлонлари: аввал Рўбил, иккинчи Шамъун, учинчи Яҳудо, тўртинчи Ловия, бешинчи Жадвон, олтинчи Яшжир, еттинчи Зиёлу, (.....)*, тўққизинчи Козуро, ўнунчи Дона. Бизлар ўн киши Юсуф отлиғ қулимизни ўн саккиз пулга Малик Зағир Ҳазойига сотдук. Уч айбини айтдук. Ул ҳам айби мазкур била олди. Яна уч шартни қабул қилди: аёғига занжир солмоқ, қаттиғ ингирчоқга миндирмоқ, йироқ ерга олиб бериб сотмоқ», деб хат қилиб, муҳр босиб бердилар. Юсуф алайҳиссаломни Малик Зағирга тобшурдилар.

Нақлдурки, Саиди коинот соллаллоҳу алайҳи васаллам замонларида ийд

* Қўлёзмада саккизинчи ўғилнинг исми кўрсатилмаган.

(ҳайит) мавсумида бир кун жаноб алайҳиссалату вассалам ийдгоҳдин келур эрдилар. Ушоқ бачалар тутуб: «Бизға ёнғоқ олиб беринг», дедилар. Кўб танг қилдилар. Охир айдиларки: «Мани сотинглар. Бир киши ёнғоқ бериб олур ». Ул гўдаклар этакларидин тутиб эрдилар. Умар розиаллоҳу анҳу кўруб бачаларга ҳайбат қилдилар. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳивассаллам айдиларки: «Бу бачалару ёнғоқ тиладилар, мани ёноғға сотмоқчидурлар». Ҳазрат Умар розиаллоҳу анҳу аларға олти ёнғоқ бериб, сотиб олдилар. Пайғамбари худо соллalloҳу алайҳиссалом: «Ҳазор раҳмат биродарим Юсуфғаки, ағолари ўн тақкиз пулга сотибдурлар», деб шукрлар қилдилар. Боз мақсудга келдук.

Вақтеки, Малик Зағирға Юсуф алайҳиссаломни ағолари тобшуруб қайтиб кетар бўлдилар. Яна ваҳм қилдиларки: «Мабодо Юсуф қочиб, атомиз қошиға бориб, бизларни шарманда қилмасун», деб карвон жўнаб кетгунча, уйлариға бормай, тўхтаб турдилар. Саҳрода карвонлар юк қўяр бўлдилар. Юсуф алайҳиссалом Маликдин рухсат тиладилар. Айдилар: «Эй Малик, бир кишини ҳамроҳ қилсанг, ағоларим бирла видоъ қилиб келсам. Кичиклигимдин бери алар бирла катта бўлуб эрдим». Малик: «Алар сани қулумиз деб сотти, сен аларни ағом дерсан», деб бир одамни ҳамроҳ қилиб юборди. Юсуф алайҳиссалом аёғларида оғир занжир йиқила-қўпа ағоларини олдиға бордилар. Юсуф алайҳиссаломни бу ҳолда кўруб ағолари уялиб, Юсуф алайҳиссаломга боқмасдин, орқаларига ўгурилдилар. Юсуф алайҳиссалом: «Эй қариндошларим, бу ишни мани ҳақимда қилдингиз, ўзга кишиларга ҳаргиз мундоғ қилмангизлар. Қари атомдин мани ойирдингиз. Қиёмат кунни отангизға нима жавоб верурсизлар. Тақдири илоҳий шул экан. Эмди ризодин ўзга чора йўқ. Атомга мандин салом денглар. Атом манинг учун кўб таъзиятлар тутарлар», деб ҳар қайси ағолари била бўлак-бўлак видоъ қилдилар. Навбат Яҳудога етти, бўйинини қучоғлаб, қаттиғ овоз била сайҳа (хўнг-хўнг) тортиб йиғлаб айдиларки: «Эй жондин азиз қариндошим, манга ҳамадин меҳрибон эрдинг, пир атомға фарзандлик хизматини еткурунг, иним Бинёман, синглим Доноға қариндошлиғ меҳрин узмай ҳамиша шафқат қилғойсиз». Яна: «Сизлар қилғон жафо ўзгаларни вафосидин беҳроқ эрди, ғариблик ерига бориб нечук жон элтарман. Ҳоло ҳам бўлса ёт кишилардин ойириб олсанглар», деб нола ва фарёд қилдилар. Ағолари қабул қилмадилар. Юсуф алайҳиссалом орқаларига қараб-қараб термулуб, Малик Зағир қошиға келдилар. Карвон кўзғалди. Малик Юсуф алайҳиссаломни бир қаттиғ ингирчоқға миндурди. Кўчуб йўлга равон бўлдилар. Малик Юсуф алайҳиссаломни Афлиҳ деган бир қулиға тобшурди. Вақтеки, бу йўлда кетиб борур эрдилар, Юсуф алайҳиссаломни аноларини қабри йўлда эрди. Ногоҳ анга етиб келдилар. Юсуф алайҳиссаломға бир ҳолате рўй бердики, талом аъзолари об (сув) бўлуб, баданлари эриб, изтиробга тушуб, бетоқатлик бирла «оҳ онам, оҳ онам», деб ўзларини тевадин ташлаб, аноларини қабрини қучоғлаб, офтобдек юзларини қаро туфроқға суруб, кўб йиғладилар. Ул зотни йиғиларига мурғони ҳаво, моҳиёни дарё хуруш ва фиғонға келдилар. Юсуф алайҳиссалом муборақ юзларини қабрға кўюб: «Эй ано, сиздин айрилғоним етмасмуди, атомдин ҳам айрилдим. Яна қул бўлиб сотилдим. Баданим ороқ инғирчоқ узра ёнчилди. Қўл-аёғим оғир занжирда хароб бўлди. Оҳ меҳрибон онам, кошки тирик бўлғой эрдингиз, манинг ҳолимни сўрғой эрдингиз. Ушбу ҳол била кўрғой эрдингиз», деб йиғлаб ётур эрдилар. Афлиҳ нарироқ бориб боқса, Юсуф тевада йўқ бўлубтур. Фарёд қилдики: «Эй хожам, ул қул тевадин тушуб қочибдур». Малик айди: «Сотғон кишилар ҳам қочқоқ, деб эрдилар. Истаб топинглар». Ҳамалари излаб юрур эрдилар. Афлиҳ етиб келиб кўрдик, бир қабрни қучоғлаб йиғлаб ётур. Ул золим ҳабаш: «Эмди бас, ўғри қул», деб бир шафоти урди. Кўзларига ўт чақилди. Аёғларидин судраб олиб борди. Юсуф алайҳиссаломнинг кўзларига олам қоронғулук бўлди. Оғиз-бурунлари туфроқ била тўлди. Кўнгуллари кўб ғамгин ва дарднок бўлди. Гиря ва нола муставлий (тарқалган) бўлди. Ул нола ва зорини таъсиридин олам малоикалари ҳамма ларзаға келиб, муножот қилиб айдилар: «Илоҳи, бу етим бечорани ҳолиға раҳм қил, муни ноласиға бизда тоқат қолмади». Хитоб бўлдики: «Эй фаришталар, сиддиқимни имтиҳон қилурман, меҳнат ва машаққат бутаси (қозони)ға олиб гудоз қилиб (эритиб), тоза ва покиза, соф ва тиниқ қилурман». Ва яна ул аснода Юсуф алайҳиссалом муножот қилдилар: «Илоҳи, ман аномни фироқида меҳнат ва машаққат била келсам ва саргардон бўлсам на бўлғайки,

карвон халқиға қудратинг била бір танбех қилсанг», деб дуо қилдилар. Дуолари ижобат бўлуб, дарҳол шамол кўзғалди. Оламни қаро булут бости, олам қоронғулук бўлди. Шамол соат-басоат зиёд бўлди. Ёруқ кундуз қоронғу кечаға айланди. Шамолдин кўз очиб бўлмади. Ердин тош ва туфроқни юзу кўзга олиб урди. Карвон йўл йўқоттилар. Малик Зағир карвонни йиғдурди. Ул ерга туштилар. Ҳама мол ва жондин умид уздилар. Назру ниёз айдилар. Малик айди: «Бу қофилада Оллоҳ таолога исён қилғон киши бўлса, узр айтсун. Шоядки, Оллоҳ таоло бу балони бизлардин даф қилғай». Афлиҳ воқеани Маликға баён қилди. Малик дарҳол туруб, Юсуф алайҳиссаломнинг қошлариға келиб: «Эй Юсуф, ул Афлиҳ деган сизни англамай беадаблик ва беҳурматлик қилиб экан. Сиз авф қилиб гуноҳини бағишланг, шоядки, бу бало биздин даф бўлса», деб Афлиҳни Юсуф алайҳиссаломни аёғлариға йиқиттилар. Юсуф алайҳиссалом Афлиҳни гуноҳидин ўтдилар. Андак кўнгўллари хуш бўлуб, кулдилар. Ул замон соиқа (яшин) паст бўлди, ҳаво очилди, офтоб чиқиб, равшанлик бўлди. Ҳама аҳли қофила кароматни кўруб, хушҳол бўлдилар. Малик Юсуф алайҳиссаломни эъзоз ва икром қилмоқға турди.

Назм:

**Олиб занжирни гул¹ бирла ул шоҳона кийдурди,
Либосини танимай эл деди: оҳона кийдурди.
Қилиб эъзоз ила икром кўнглин олди Юсуфни,
Азиз тутмоқ учун убдон семиз йилмоя² миндурди.**

Айдики: «Эй Юсуф, сан ҳама карвондин илгари юргил, ўзга халқ сандин кейин юрсунлар», деб илгари юргизди. Аммо бу чўл иссиғ эрди. Оллоҳ таоло бир парча булутға амр қилдики, Юсуфга соя қилиб юргил деб. Ул булут ҳамиша тефаларида соя қилиб юрур эрди. Аҳли қофила бу ишдин мутаҳаййир (ҳайрон) бўлур эрдилар. Маликка аҳли қофила айдиларки: «Эй Малик, бу ўғул Оллоҳ таолонинг наздида қурб (яқин) ва манзилатлик ўғулдур. Муни кўнглини зинҳор оғритмагил», дедилар. Малик сўрди: «Эй Юсуф, ул кун тевадин тушуб қолибсан, қочқони қолибмудинг?» Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Маоззаллоҳ (худо сақласин), ҳаргиз қочмағайман. Ул ғўристонда онамни қабри бор эрди, ани била видоъ қилмоқға тушуб эрдим», дедилар.

Алқисса, Мисрға етгони бир кунлук йўл қолди. Анда бир чашма бор эрди. Ул чашмани лабига туштилар. Малик айди: «Эй ўғлум, ўзунгни сувға солғил, йўлни гарду ғуборини ювғил. Санга шоҳона либос кийдурурман. Тонгла халқ бизни олдимизга чиқар», деди. Юсуф алайҳиссалом бу чашмани лабига келиб либосларини ечиб эрдилар, ул чашмадин бир аждар чиқиб ётти, ҳама халқ Юсуф алайҳиссаломға афсус едилар. Ангача Юсуф алайҳиссалом ўзларини сувға солиб, чиқиб эгниларини кийгунча, ул аждар ётти. Андин сўнг ғойиб бўлди. Ул фаришта эрди, дебдурлар. Яна бир ривоятда айтибдурларки, Малик хизматкорларига буюрди: «Юсуфни дарё лабига олиб бориб, сувға тушуруб, кокилларини тараб, йўлни гарду ғуборини пок қилинлар», деб. Ходимлар Юсуф алайҳиссаломни дарё лабига олиб келиб эрдилар, Юсуф алайҳиссалом муножот қилдилар: «Илоҳи, бир парда бўлса, баданимни ҳеч ким кўрмаса», деб. Оллоҳ таоло Айнулжон ном балиқға амр қилди. Келиб дарё лабида қўруғи била парда қилди. Ҳеч ким кўрмади. Балиқ муножот қилди: «Илоҳи, Юсуфни ҳурматидин манга бир нимарса каромат қилғил. Жами балиқлар аро-сида мўътабар бўлайин. То қиёматгача номим ўчмасун». Оллоҳ таоло ул балиқға икки фарзанд ато қилди: бири — Юнус алайҳиссаломни қирқ кун қорнида сақлади. Бири Сулаймон алайҳиссаломни узукларини қирқ кун қорнида сақлади.

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом сувдин чиқиб, Маликни қошиға келдилар. Кўрдикки, ҳуснлари зиёда бўлубдур. Ани кўруб Малик яна шоҳона жомалар кийдурди. Олтин тож бошлариға қўйди, мурассаъ камар беллариға боғлади. Аъмори (туя кажава)га ўлтурғузуб эрди, бир ҳусн ва жамоллари минг бўлди. Ҳама халқни кўзи хира, ақли тийра бўлди. Шомлиғлар Шом йўлини унутиб, ҳама Мисрға келдилар. Вақтеки, Малик Юсуф алайҳиссаломға яхши либослар

¹ Гул — кишан.

² Йилмоя — юрамол туя.

кийдуруб, зебу зийнатлар бирла аъмorigа ўлтурғузуб ҳамадин илгари юргу-зуб, Мисрға келди. Миср халқига хабар бўлдики: «Малик Зағир Хазойи моҳи осмонни ердин топиб олиб келган эмиш. Ҳар ким ани юзига боқса, кўзи хира бўлур эмиш. Ҳусн-жамолидин ой ва кун тийра бўлур эмиш», деб Мисрни улуғи, кичиклари, эру хотинлари томошага чиқтилар. Ҳама халқни кўзи Юсуф алайҳиссаломда бўлди. Аммо бир парча оқ булут Юсуф алайҳиссаломни бош-лариди соя қилиб келур эрди. Ҳама халқ шифта (ошиқ) ва шайдо бўлур эрди-лар. Бир кўрмак била яна бир кўрсам, деб орзу қилур эрдилар. Ҳаргиз ажро-ғулари келмас эрди. Ҳама олтун, кумуш, йўнчи, маржон, йилқи, қаро (танга)-ларини, балки жонларини бериб олмоқчи бўлдилар. Малик Юсуф алайҳисса-ломни уйига олиб кириб парда ичра ўлтурғузди. Ибн Аббос розиаллоҳу анҳума айтурларки: ул йил Миср аҳлини аҳволи забун эрди. Руди Нил дарёсини суйи кам бўлуб (буларға сув чиқмас) эрди. Дарахтларини кўби қуруб эрди. Юсуф алайҳиссалом, вақтеки, Мисрға дохил бўлдилар, сувлар чиқиб кўб бўлуб ва дарахтлар кўкариб, очлар тўйди, яланғочлар битди, дебдурлар. Алқисса, Юсуф алайҳиссаломни ўлтурғон саройларини тefасига олтун қубба чиқарди-лар. Бир манзара айвони мунаққаш қилиб подшоҳона гилам ва бисотлар солди-лар. Олтун курси қуюб зарбафтлар солдилар. Олдиларида кенг майдонлар қилиб, тўрт тарафға тоқи гумбаз боғладилар. Жума куни эрди. Халқ ҳама анда йиғилдилар. Мисрни подшоҳи Малик Райён эрди. Бу ўғлон овозаси Малик Райёнга етти. Бир кишини юборди. «Бориб кўргил, одамлар айтгандек бўлса, мен олай», деди. Ул киши бориб келди. «Халқ айтгандин юз даража зиёд», деб таъриф қилди. Бу Малик Райёни бир вазири бор эрди. Азиз Миср дер эрдилар. Ани буюрди: «Бориб кўруб келғил, биздин бўлак кишиға бермасун», деди. Азиз Миср келиб Юсуф алайҳиссаломнинг бу тахту иззат ва бу тожу давлатда ва бу ҳусну латофатда кўруб тан ва дил бирла шифта бўлди. Ҳуши бошидан учди. Сўзлагунга тоқати қолмади. Малик Зағирға Малик Райёни сўзи-ни айтиб ёнди. Эртаси Малик Зағир яна Юсуф алайҳиссаломға бошқа сарупо-лар кийдуруб. Қабои шоҳи, камари гиёни, тожу мурассаъ гавҳарлари бирла товуси мастдек рост қилди. Бозорға олиб келиб бисоти қимматбахони устига ўлтурғузди, ҳусну латофатлари яна зиёда бўлди. Ҳар киши келиб бажону дил харидор бўлур эрди. Малик Зағирки мунодий (жарчи) келтурди. Ул муно-дийлар: «Ори, халойиқлар, бу қисм латофатлик ва зарофатлик ажойиб нимар-саки, ҳаргиз бани одам ичида мундоғ соҳибжамол ва хушхўй бўлмас. Мунинг баҳосига етиб олур киши борму?» деб нидо қилди. Юсуф алайҳиссалом бош-ларини тубан солиб, дурдек ёшларини оқузуб айдилар: «Эй нидогарлар, андоқ деманглар, айтингларки, ким олур бу қулники, етим, ғариб, заиф, мискин, улуғ туғқонларидин ва ҳам ато-аносидин айрилиб асир бўлғон». Нидогарлар айдилар: «Бизлар ростини айтурмиз». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Агар ростини айтур бўлсанглар, айтинглар: Иброҳим халилуллоҳнинг абираси, Оллоҳнинг элчиси бўлган Исҳоқнинг набираси, Оллоҳнинг элчиси бўлган Яъқуб-нинг ўғли, Оллоҳнинг садоқатли бандаси Юсуфни ким сотиб олади?» деб. Нидо-гарлар ҳайрон қолдилар. Маликни ҳам ҳуши бошидин учди, йиғлаб келиб: «Ушал куни бу сўзни маълум қилсангиз, ман қул деб олмагай, қул деб шухрат қилмагай эрдим. Эмди иш бу ерға анжом тобгандин сўнг на илож қилурмиз», деди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Агар ман анда қулман демасам, алар мани ўлдурур эрдилар. Эътиқодимда Оллоҳ таолони қулиман деб эрдим». Малик Зағир айдикки: «Канъон йўлида, биёбонда Оллоҳ таолоға нола қилиб, кўзум ёруғи, кўнглум ороми ўғлум Юсуфни манга еткурғил, деб йиғлаб юрган қари кишини ўғли сизму?» «Ори, ул зот Яъқуб Набиуллоҳ Исҳоқ набиуллоҳ ўғли Иброҳим халилуллоҳ набирасидурлар». Малик Зағир узрлар қилиб туруб, аёғларига йиқилди.

Ҳикоятда андоқ келтурубдурларки, ул куники Малик Райён Юсуф алай-ҳиссаломни хабарларини эшитиб, Азиз Мисрни кўриб келмоқға юборди. Кўруб бориб: «Бани одамда бул каби зот йўқтур», деб кўб таъриф ва тавсиф қилди. Малик айтиди: «Бориб баҳосини сўзлашгил». Малик Зағир била сўзлашиб эрди. Малик: «Тонгла бозорда сўзлашолук», деб шоҳона жомалар кийдуруб, олтин тож бошларига кўюб, мурассаъ камар белларига боғлаб, отға миндуруб Малик Райён қошиға олиб келиб, олтин курси узра ўлтурғузди. Ул аснода Жаброил алайҳиссалом келиб айдиларки: «Оллоҳ таоло айтадурки, Юсуф

емасун, сабр қилсун, бу кун қул бўлуб сотилса, тонгла подшоҳликка еткузуб, Миср халқини ҳамасини қул қилиб берурман. Бу кунни хорлиғини тортсун, тонгласи иззатни кўрсун, бу кун ман олай деган харидорлар тонгла, ман сотилай, деб интизор бўлур». Алқисса, Малик Райён Юсуф алайҳиссаломни кўрди. «Юзунгдин ниқобингни олгил», дедилар. Олдилар. Подшоҳ олмоқға ниҳоятда толиб бўлди. Зулайҳо ҳам шунда эрди. Якбора кўзи Юсуф алайҳиссаломга тушди.

Ҳикоятда андоғ келтурубдурларки, Зулайҳо Азиз Мисрни хотуни эрди. Яман подшоҳини қизи эрди. Етти ёшида туш кўрди. Тушида Юсуф алайҳиссаломни бу ҳусн ва жамол бирла кўруб, жону дил бирла ошиқу шайдо бўлуб, андоғ бўлдики, бетоқат жомасини йиртиб, баданини тишлаб олур эрди. Муни бу ҳолга тушканидин ато-аноси ва ҳама халқ ҳайрон бўлдилар. Шоҳнинг Зулайҳодин бўлак фарзанди йўқ эрди. Ҳукамоларни йиғиб, томурини боқтурди. Ҳеч дардни асари йўқ эрди. Аммо кундин-кунга Зулайҳони ранги сорғориб забун бўларди. Янаги йил яна туш кўрди. Сўрдики: «Сизни изласам, қайдин топарман?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Мани Мисрда, Азиз Мисрни уйдин топарсан», Зулайҳо уйғониб боқта, туши экан. Якбора девоналик оғоз қилди. Зор-зор йиғлар эрди. Бир кун аноси Зулайҳодин сўз сўрди. Зулайҳо илгари, кейин кўрган тушини аносиға баён қилди. Бу сўз атосиға ҳам маълум бўлди. Атоси Азиз Мисрни домод (куёв) қилмоқға роғиб бўлди. Азиз Мисрға нома юбордики: «Пардаи исмат (покиза) бир оғиза мухташамаи мухтарамани бор эрди. Ҳама подшоҳлар ани хоҳлайдурлар. Сиз нима дерсиз?» деб. Азиз Миср бу номани кўруб, жавоб ёздики: «Агар алар бизни қабул қилсалар, биз аларни жон бирла қабул қилдук», деб подшоҳлар русумида ҳар нимарсаки лозим эрди, тайёр қилиб юборди. Андин сўнг ўзи бориб Зулайҳони молу канизаклари бирла Мисрға олиб келди. Зулайҳони тахт узра ўлтурғузуб, ёнига келиб ўлтурди. Зулайҳо бир канизақдин сўрдики: «Бу кимдур?» деб. Канизақ айди: «Азиз Миср шулдур». Зулайҳо бир оқи сард аз дил пурдард (чин дилдан ўта қайғу) тортиб, беҳуш бўлуб йиқилди. Фурсатдин сўнг ҳушиға келди. Айдики: «Ман мундоғ зое бўлурманму? Тушумда кўрган киши бу эрмас эрди». Канизақлар айдилар: «Тушунгда Азиз Миср деган, муродингга еткарадур деган, ўшалдур». Зулайҳо: «Эмди сабр қилмоқдин ўзга чора йўқ. Иншооллох, муродимға етарман», деб ўзига таскин берди. Аммо Азиз Миср Зулайҳони кўруб, минг жону дил бирла ошиқу шайдо бўлди. Аммо Оллоҳ таоло Зулайҳоға Азиз Мисрни ҳамбистар (ҳамтўшак) бўлмоқни насиб қилмади. Ҳар кеча бир жин Зулайҳо суратида бўлуб, Азиз Миср билла ётар эрди. Зулайҳо бикр (иффат)лиликда эрди. Оллоҳ таоло Юсуф алайҳиссаломға сақлади. Мундоғ юрур эрдилар. Ул кунки Юсуф алайҳиссаломни Малик Райёни қошиға келтурдилар. Миср мамлакатини ҳама амири ва умаролари, вазиру вузаролари, акобиру ашроф, эркак ва аёллари ҳамаси жам бўлуб эрди. Халойиқлар ҳамаси айтур эрдики: «Бу одам фарзандидин эмасдур, фариштадур». Аммо Зулайҳо кўруб тануди: «Тушумда кўрган зот шулдур», деб ҳушидин кетди. Ҳамроҳ борган канизаклари «яна нима воқеа бўлди», деб эрди. «Ўшал тушумда кўрган соҳибжамол шулдур. Бу кун мақсудимға еттим», деб Зулайҳо Азиз Мисрға айдики: «Ул қулни сиз олинг. Бизга қул бўлсун!» Азиз Миср айдики: «Ани баҳосига еткудек бизда мол йўқдур». Зулайҳо айди: «Ман ва сиз бўлуб бор молимизни беролук. Қолғонига Яманға киши юбориб, атомдин мол келтуруб беройин». Андин сўнг Зулайҳо Малик Райён қошиға бориб, илтимос қилдики: «Бизга ижозат берсангиз, шул қулни биз олсак», деб. Подшоҳ арзини қабул қилди. Зулайҳо ул рухсатдин хушҳол ва хуррам бўлуб, уйға ёнди. «Эй Азиз, ман Малик Райёндин рухсат олиб келдим. Эмди муни баҳосини жам қилмоқ керак. Муни қўлдин чиқориб бўлмас, номусға ҳам ёмон бўлур», деб Зулайҳо пул жам қилди. Малик Зағир Юсуф алайҳиссаломнинг пайғамбарзодалигидин воқиф бўлуб: «Мундоғ зоти олиий даражотни қул деб сотиб, қиёматда нима жавоб берурман», деди. Айди: «Эй Юсуф, ман сизни сотмасман, хоҳласангиз ўзумға фарзанд қилайин ва атонғизға олиб бориб тобшуройин». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Малик, мани Оллоҳ таоло ирода қилса, атомға тобшурур. Агар Оллоҳ таоло азиз қилғон бўлса, қул деб сотқон била хор бўлмас. Сан ҳам умид бирла келтурдунг, бирор нима баҳраманд бўлғил. Сандин афв қилдим». Андин сўнг Малик Зағир айди: «Эй Юсуф, зардорлиғда

камим йўқ, аммо беварзандурман. Қуруғ йиғочдурман. Шоҳу булоғим йўқ. Тобган молим душманларға қолмасун. Сиздан умидим шулки, дуо қилсангиз, Оллоҳ таоло манга фарзанд қаромат қилса». Аммо Юсуф алайҳиссалом ул вақтда (бу борада) дуо қилурни билмас эрдилар. Шу замон Жаброил алайҳиссалом келиб, бу дуони таълим бердилар: «Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман. Эй ул зотики, бировни азиз қилади ва бировни хор қилади. Ва эй ул зотики, бировни мартабасини паст қилади ва бировни мартабасини баланд қилади. Ва эй ул зотики, бировга беради ва бировни маҳрум қилади. Ва эй ул зотики, у ҳар бир нарсага қодирдур, мана бу мўйсафидга ўғул фарзандлар ато қилғил».

Абдуллоҳ ибн Аббос розиаллоҳу таоло анҳума ривоят қилибдурларки, Юсуф алайҳиссаломнинг дуолари Малик Зағир ҳақиға ижобат бўлди. Малик Зағирни ўн икки канизи бор эрди. Ул кеча барчаси бирла мужомаат (яқинлик) қилди. Ҳар бири икки ўғулға ҳомила бўлди. Вақтеки, тўққуз ой тамом бўлди. Ун икки қаро бошдин йигирма тўрт ўғул туғди. Савол: «Юсуф алайҳиссалом мунча кўрбу манзала» (мартаба)лари бирла на учун бу қадар меҳнат ва машаққатлар тортдилар?» Жавоб улки: «Анбиё ва авлиёлар игнага ўхшарлар. Ҳама либослар игна бирла тикилур. Ўзгалар киярлар. Аммо ўзи яланғоч қолур. Яна айтибдурларки, анбиё ва авлиёлар чароғдекдурлар. Ўзи куяр, ўзгаларға равшанлик берур. Ҳар кишига ҳар қандоғ мушкул иш тушса, дуо бирла даф қилурлар. Ўзларига ҳар қандоғ бало келса, рози бўлурлар. Ўзларига офият (соғлик) тиламаслар».

Ҳикоятда андоғ келтурубдурларки, Юсуф алайҳиссаломни баҳолари юз ратл¹ марварид, юз ратл маржон, юз ратл мушк, юз ратл зағфар, юз тева тариф, ҳар анжос (жинс)дин ушбу хил муқаррар бўлди. Мундин бўлак баҳога келмадилар. На учунки, бир тева ошлиғ бир минг танга эрди. Юсуф алайҳиссаломнинг ҳар тола мўйлари минг тангага арзон эрди. Алқисса, ҳама зардорлар зару сиймларини йиғиб, мушку анбарларини, дуру жавоҳирларини, йўнчи (мунчоқ) ва маржонларини, гавҳару ёқутларини йиғиб, сарҳисобга борурдилар. Келиб Малик бирла байлашур эрдилар. Ҳаргиз баҳолариға етолмас эрдилар. Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Аввалги ёзарда ўн саккиз пулга олдилар. Бу кунги бозорда бу қисм қийматбаҳо бўлубман. Иншооллоҳ мундин ҳам иззатлик ва ҳурматлик бўлғойман». Аммо Азиз Миср жон ва дил бирла Юсуф алайҳиссаломға харидор бўлуб, ҳар қанча баҳо бўлса, олурман, деб мазкур бўлғон қийматға олди. Малик Зағир ҳам ниҳоятда доно эрди. Олмоқда қадрларини билмай олди. Лекин сотмоқда хўб баҳоларини баландлатиб сотди. Алқисса, Азиз хуждорини буюрди: «Тарозу тутуб тортинглар, ҳама теваларни ошлиғи (дон) баробар бўлсун». Тарозу тутуб тортиб эрди, асло тўғри келмади. Юсуф алайҳиссалом давог ва қалам тилаб олиб, «Ла илоҳа иллоллоҳу Иброҳим халилуллоҳ»ни ёзиб, тарозуға солдилар. Ҳарчанд ошлиғ солсалар, бир дона кам ё зиёд келмади. Анга Азиз Миср хуррам бўлди. Юсуф алайҳиссаломни яхши отға миндуруб, уйиға олиб келди. Вақтеки, Азиз тамом молини берди. Хазиначилар айдикки: «Хазинада ҳеч нимарса қолмади. Ҳамасини бир қулни баҳосиға бердингиз». Азиз Юсуф алайҳиссаломни олиб, хазинага кирди. Кўрдикки, ҳеч нима кам бўлмабдур. Илгари қандоғ эрди, ҳоло ҳам шундоғ турадур. Муни кўруб хушҳол ва хуррам бўлдики: «Бу ғуломнинг барокотидин ҳеч молим кам бўлмабдур», деб. Юсуф алайҳиссаломни меҳру муҳаббатларини жон ва дилда асради. Зулайҳоға айтиди: «Бу ўғулни яхши сақлағил. Сотсоқ, кўп фойда кўрармиз. Агар сотмасдин сақлосоқ, фарзандимиз бўлур. Мунга яхши жомалар кийдургил ва яхши неъматлар едургил. Ҳаргиз кўнглини оғритмағил».

Байт:

**Киши кўнглини оғритса, бўлур шум,
Қуяр Оллоҳ таоло оғзиға қум.**

Бу сўздин Зулайҳо ҳам кўб хурсанд бўлди. Зулайҳо андоғ меҳрибон бўлдики, гису (соч)ларига йўнчилардин тузди. Емакларига қанду қандолат берур эрди. Аммо Юсуф алайҳиссалом ҳаргиз Зулайҳони юзига боқмас эрдилар.

¹ Тахминан бир килога яқин оғирликда.

Зулайхони кундин-кунга меҳри ортар эрди. Етмиш ғулом дури даргуш, мурас-саъпўшни хизматларига қўйди. Ҳарчанд мулозимат ва хушомадлар қилур, ҳаргиз уш келмас эрди.

Ҳикоятда андоғ келтурубдурларки, Юсуф алайҳиссалом Азиз Мисрнинг қошида юрур эрдилар. Аммо ҳамиша мутаффақир эрдилар: «Ман қул бўлсам ҳам, бу ҳолда юрурман. Аммо атом на ҳолдадурлар. Нечук меҳнат ва машаққатдадурлар». Муножот қилурдиларки: «Илоҳи, мани бу ҳол ва аҳволимдин атомга иъллом қилсанг (хабар еткурсанг). Ушал вақт бир ғариб Канъондин Мисрға бормоқни ирода қилиб, неча муддат йўл юруб, Мисрға келиб, шаҳрға кирди. Теваси Азиз Мисрни уйға олиб юрди. Бу араб онҳама жадду жаҳд била тевани нўхтасини тортди, кучи етмади. Ушал куни Юсуф алайҳиссалом кўча юзида ўлтуруб эрдилар. Ул тева тўғри Юсуф алайҳиссаломни қошларига келиб турди. Юсуф алайҳиссаломға сажда қилди. Бу араб мун кўруб, ҳайрон қолди. Бу тевани кўзидин ёш равон бўлди. Бу тева юзу кўзини Юсуф алайҳиссаломни аёғларига суртар эрди. Бу ишларга араб ҳайрон қолди. Юсуф алайҳиссалом сўрдиларки: «Эй араб, қайдин келурсан?» Араб: «Канъондин келурман», деди. Айдиларки: «Яъқуб алайҳиссаломни билурмисан?» Айдики: «Билурман, ул зот бизнинг пайғамбаримиздурлар». Айдиларки: «Аҳволлари нечукдур?» Араб айди: «Қўб мағмум (ғамли) дурлар. Юсуф деган ўғлини ағолари сайрға олиб бориб, бўрига олдуруб келибдурлар. Шундин бери ўғулларини фиरोқида кўб йиғлагандин кўзлари нобино (кўр) бўлиб қолди. Катта йўл узасида ерни остида бир уй қилдуруб, ул уйга «Байт-ул-ҳазан» («Ғам уйи») от қуюб, шул уйда тоат ва ибодат қилиб ўлтурурлар». Бу хабарни эшитиб: «Оҳ ожиз, бечора отам», деб беҳуш бўлуб йиқилдилар. Ва яна ҳушларига келиб, кўб гириялар қилиб, айдиларки: «Эй араб, Канъонга борсанг, Яъқуб алайҳиссаломға айтғилки, Юсуф отлиғ ўғлунгузни кўрдум. Махлуқни (яратилган нарса) олдида ҳамиша қўл боғлаб турадур. Сизга дуо ва салом айтадур. Яна айтғилки, мани гоҳ-бегоҳ дуода ёд қилсунлар». Яна ўзларини воқеаларидин айтай, деб эрдилар. Дарҳол Жаброил алайҳиссалом келиб, айдилар: «Эй Юсуф, бу сири нухуфта (яширин). Ҳаргиз очмагайсан». Юсуф алайҳиссалом арабни ҳақиға дуои хайр қилдилар. Араб тевани нўхтасини олиб онҳама жадду жаҳд қилди. Тева турғани унамади. Бу тева забони гўё била айдики: «Ашҳаду алла илоҳа иллаллоҳу Иброҳим халилуллоҳ, Эй араб, сан Миср мамлакатидин ўтуб кетар эрдинг. Ман сани мунда олиб келдим. Юсуф алайҳиссаломнинг жомолларига мушарраф қилдим. Дуо олиб, ики жаҳонни азизи бўлдунг. Мунинг пайғомини Яъқуб пайғамбарга еткурурсан. Алар ҳам дуо қилурлар. Азиз дорин (хабар етқарувчи) бўлурсан. Эмди мани ҳам бир умидим бор. Дуо қилсалар, теваларни саодатманди бўлсам». Араб ҳайратга қолди. Юсуф алайҳиссалом тевани ҳақиға дуо қилдилар. Ул тева йилмоя қиёматгача авлоди обрў топди. Йилмоя тева ани уруғидиндур. Шундин қирқ кунлик йўлни тўрт кунда босиб Канъонға келди. Яъқуб алайҳиссаломнинг эшиклариға келиб: «Киши борму?» деб қичқирди. Ул соат Яъқуб алайҳиссаломни Доно отлиғ бир қизлари бор эрди. Юсуф алайҳиссалом бирла туғушгон эрди. Ул қиз югуруб чиқти. Араб сўрдики: «Яъқуб алайҳиссалом уйда бормулар?» Доно айди: «Атом уйдалар. Аммо сани қошинға чиқмаслар». Араб сўрдики: «На учун чиқмаслар?» Доно айдики: «Атом Одам алайҳиссаломни жомаларини кийиб, Солиҳ алайҳиссаломнинг асоларини ўнг ёнлариға қўюб, Исҳоқ алайҳиссаломнинг бандларини белларига бойлаб, Исмоил алайҳиссаломнинг кўчқорларини мангуз (шоҳ)ини чаб ёнларида қўюб, Одам алайҳиссалом ридоларини кифтлариға солиб, Юсуфни қонлиғ кўйлагини олдилариға қўюб, Идрис алайҳиссаломнинг тасбеҳларини ўгуруб, йиғлаб муножот қиладурларки: «Илоҳи Юсуфумнинг ўлук ё тиригидин бу кун манга хабар бергил», деб талаб қиладурлар». Араб айди: «Андоғ бўлса, дуолари мустажоб бўлубдур. Ман Юсуфдин хабар келтурдум». Доно кириб, Яъқуб алайҳиссаломга бу сўзларни айди: «Кирсун», дедилар. Доно олиб кирди. Араб кириб, Яъқуб алайҳиссаломга мулоқот қилди. Мулоқотдин сўнг: «Ё набиуллоҳ, Юсуф отлиғ ўғул сизга салом айди. Тевага дуо қилиб эрди, қирқ кунлик йўлни тўрт кунда юруб келдим». Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломни номларини эшитиб, ҳушдин кетдилар. Яна ҳушлариға келиб, кўб йиғладилар. Араб воқеани бошдин-аёғ баён қилди. Уруғ, туғқонлар эшитдилар. Дўстлар шод, душманлар ғамгин

бўлдилар. Яъқуб алайҳиссалом ул арабни юзу кўзини бўса қилдилар. Андин сўнг дуо қилиб айдиларки: «Эй араб, сан мани хурсанд қилдинг. Сани Оллоҳ таоло ики дунёда шоду хуррам қилғой». Араб айди: «Ё набиуллоҳ, ўтуз қизим бор. Асло ўғлум йўқ. Бир дуо қилсангиз, Оллоҳ таоло манга ҳам ўғул фарзанд ато қилса». Яъқуб алайҳиссалом дуо қилдилар. Дуоларини барокотидин ул араб олтмиш ўғулни атоси бўлди. Умри тамом бўлди. Яъқуб алайҳиссалом бу воқеани ўғлонларига: «Юсуфни бўри еди демадингларму?» деб маломат қилдилар. Алар: «Ул айёр арабдур. Юсуфни шунда кўрган эрди. Сизга хушомад қилиб, таскин хотир қилғондур. Андоғ қаллоб сўзларга инонманг», деб кўнгулларини ул шодлиғдин ёндурдилар.

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом ҳадди балоғатга етдилар. Оллоҳ таоло илми ҳикмат ва илми таъбир каромат қилди: «Вақтеки, у камолотга етганда, биз унга илми бердик. Яхши амал қилувчиларни биз ана шундай мукофотлаймиз».

Андоғ дебдурларки, Азиз Миср Юсуф алайҳиссаломни сотиб олғонда Зулайҳо никоҳида эрди.

Ҳикоятда андоқ келтурубдурларки, Юсуф алайҳиссалом каломуллоҳдин ўқур эрдилар. Ҳар ким эшитса, вола ва шайдо бўлур эрди. Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, сани овозингни яхшилиғи жон ва дилимни ўртар. Манга ҳам иброний (яхудий) тилини ўргат. Сани ўқуганингни ман ҳам билай». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Қулни қуллик ҳолатида қўйғил. Узини қуллик ишиға машғул бўлгани беҳроқдур». Юсуф алайҳиссалом ҳар бора бошларини ювмоқ, гисуларини тарамоқ бўлсалар, Зулайҳо ўзгага қўймай ўзи ювиб, ўзи тарар эрди. Зулайҳо асло тоқати йўқ эрди. Шоҳона жомалар кийдуруб, таом еса, чорлаб олиб, ҳамроҳ ер эрди. Юсуф алайҳиссаломсиз бир лўқма таом ё бир қатра сув ҳалқумидин ўтмас эрди. Бир кун Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, неча йилдан бери санинг кўйингда қандоғ заиф ҳолдурман. Сан асло билурмусан?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Сани кўнглунгдаги нимарсани нима билай». Зулайҳо айдики: «Манда сани муҳаббатингдин ўзга нимарса йўқдур. Етти ёшимда тушумға кириб эрдинг. Шундин бери шавқинг ўтида куярман». Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Манга муҳаббат қилғунча, эринг Азиз Мисрға муҳаббат қилғонинг беҳроқдур. Санга ул фойда қилур». Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, ман сани Азиз Мисрдин юз ҳисса зиёд билурман». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Андоғ бўлганинг бефойди ва мундоғ сўзларинг ҳам беҳудадур». Зулайҳо: «Эй Юсуф, тириклик боғини гули наврастаси сандурсан. Жонимни ороми, кўзумни равшани сандурсан. Манинг тириклигим санинг дийдоринг била», деб нола ва зори била сўз айди.

Андин сўнг Юсуф алайҳиссалом ўзларини тортиб қочиб юрдилар. Зулайҳо Юсуф алайҳиссалом учун уч юз олтмиш жома, ҳар бири бир турлук матодин тиктуруб, тайёр қилиб қўйди. Ҳар кун уч қисм либос кийдуруб, зебу зийнат берур эрди. Яна бир кун, Зулайҳони бир бўстони бор эрди, чорлаб олиб айди: «Эй Юсуф, ушбу қисм бўстонларни асло томоша қилмайсан». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Мани боғу бўстоним Канъонда қолди. Манга ўзга боғу бўстон, тахту бахт керак эрмас». Зулайҳо айди: «Ман сани кўб зару зевар, дуру жавоҳир, пулу молларимни бериб, сотиб олдим, висолинг била кўнглумни ҳуш қилурманму, деб сани фироқингда йиғлаб кўзларим забун бўлди. Кошки бирор вақт орзум қонғунча кўролсам. Сан мани зархарид сотиб олғон қулимсан. Манга не учун гардантоблик қилурсан?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ман қачон сани қулунгдурман? Оллоҳ таолони қулидурман». Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, қўлунгни мани кўксимга қўйғил, сани фироқингда юракимда қўйдургон ўтни билғил. Мани кўнглумни хуш қилғил». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Зулайҳо, мандин андоғ таманни қилмағил, зино мандин келмас, умидингни узғил, Оллоҳ таолони ғазабидин қўрқадурман. Азиз Мисрни ҳақини сақларман». Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, бу ишқа Оллоҳдин қўрқар бўлсанг, сани учун хазинадаги молларимни бева-бечораларга садақа қилайин. Гуноҳингни афв қилур. Агар Азиз Мисрдан қўрқсанг, заҳар беройин, яна тавба қилойин». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Гуноҳ қилиб, тавбага муҳтож бўлгандин ул гуноҳни қилмаган хўбдур». Зулайҳони аччиғи келиб айдики: «Эй Юсуф, сўзимни қабул қилмасанг, боғқа ишлатурман, анда кўб кулфат кўрарсан. Бу иззату ҳурмат, нозу неъматларни қадрини билмадинг». Юсуф алайҳиссалом айдилар:

«Ҳар не қилсанг, фармонбардорман. Аммо сани ул ишингни ҳаргиз қабул қилмасман».

Алқисса, Азиз Миср бир боғ қилдуруб эрди. Анда иморат қилғони халқни ишлатур эрди. Юсуф алайҳиссаломни ер чобғони анда буюрди. Ул боғни ичида минг турлук мевалар, ранго-ранг гуллар очилиб, ариғларда сувлар оқар эрди. Юсуф алайҳиссалом яхши либосларини ташлаб, мардикорчилик жомасини кийиб, кетмонни олиб ишга машғул бўлдилар. Боғбонлар келиб: «Ҳайф, шундоғ зотга иш буюрубдур», деб қўлларидин кетмонни олиб эрдилар, ҳаргиз унамадилар. Алар айдилар: «Сиз томоша қилиб ўлтурунг, ишни бизлар қилолук». Қабул қилмадилар. Ўшал кун бир киши ўн кунлик ишни қилди. Ҳама кишилар билдиларки, ушбу ўғулни барокотидин мунча иш бўлди. Аммо Зулайҳо уйда қолиб эрди. Ҳаргиз тобу тоқат қилолмади. Боғқа бормасликға ҳеч илож тополмади. Бир неча қизлар била бориб, боғни деворини тешиб боқса, Юсуф алайҳиссалом намоз ўқуб турадурлар. Кўзиға тақи хўброқ ва беҳроқ кўрундилар. Бетоқатлиқдин боғқа югуруб кирди. Аиди: «Эй Юсуф, давлат ва иззатни билмадинг, мундин зиёда меҳнат ва машаққатга қолурсан». Юсуф алайҳиссалом: «Манга ҳарна кўргузсанг, ўшал давлатдур. Беҳуда сўзларингдин бу меҳнатлар-да манга шодлиғдур», деб ҳаргиз кўзларига илмадилар, сўзиға ҳам илтифот қилмадилар. Охираламр Зулайҳони бир энагаси бор эрди. Арзу ҳолини анга аиди. Энага ҳам Юсуф алайҳиссаломга кўб насихат қилди, ҳеч таъсир қилмади. Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломни оташу ишқларига ҳалок бўлғудек бўлди. «Эй ано, бу иш қиладурган иш эмас дерсан, мани жонимға дард устига доғ қўярсан, ишқ дардини ман тортадурман, жонимға тушган ўтни куйишини ман билурман, жоним биладур. Агар қўлунгдин келса, бу ишда манга ёвар (ёрдамчи)лик қилиб, ҳолимға боқсанг, яхши экансан, бўлмаса, сан ҳам манга душманлик қиладурсан», деб зор-зор йиғлади. Энагасини раҳми келиб аиди: «Эй Зулайҳо, ўзунгни Юсуфга маълум қилиб, ани кўнгул ишига таклиф қилдингму?» Зулайҳо: «Эй ано, ман этмаган арз, қилмаган тадбирлар қолмади. Ҳеч важ била домимға илинтуруб, ром қилолмайдем, ҳаргиз юзумға боқмайдур». Энагаси аиди: «Эй Зулайҳо, манга бирмунча мол бергил. Ман ани санга андоғ қилайин, сандин бир соат айрилурға тоқати бўлмасун. Кеча ва кундуз сани хаёлингда бўлсун». Зулайҳо: «Эй ано, сан агар андоғ қилсанг, ман сандин жонимни дариг тутмасман», деб минг мисқол олтун берди, минг мисқол кумуш, минг мисқол ипор, минг мисқол кофур (хушбўй модда) берди. Бу молларни харж қилиб, бир иморат бунёд қилди. Етти уй бир-бирини ичида. Ичкариги уйни тўрт девориға Юсуф алайҳиссалом бирла Зулайҳони суратларини ёндоштуруб солдурди. Ҳар тарафға боғқонда Юсуф алайҳиссалом бирла Зулайҳони сурати кўрунур эрди. Гоҳи кучоғлашиб ва гоҳи ўфушуб турур эрдилар. Вақтеки, бу иморат тамом бўлди. Бир кун Зулайҳо киймаган либосларини кийиб, ўзиға зебу зийнатлар бериб, товуси мастдек ясаниб ул уйға бориб ўлтурди. Юсуф алайҳиссаломни чорлаб келтурди. Ташқаридин киришлари бирла бу етти уйни эшикиға кулф солиб олди. Юсуф алайҳиссалом келиб, Зулайҳони кўрдилар. Ҳурдин фузун ясанибдур. Зулайҳо туруб, Юсуф алайҳиссаломға салом қилди. Юсуф алайҳиссалом юзларини ўгуруб деворға боқтилар. Ул сувратларни кўруб, бошқа тарафға боқтилар, яна ул суратлар кўрунди. Ночор бўлуб, Зулайҳоға боқтилар. Зулайҳо аиди: «Эй Юсуф, хўб яхши кўрклук нурунг бордур». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Гўрда сасир». Зулайҳо аиди: «На яхши сочларинг бор». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Гўрда тўкилур». Зулайҳо аиди: «Қандоғ яхши кўзинг бор». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Гўрда қурт ер». Алқисса, Зулайҳо аиди: «Эй Юсуф, юзумға боқғил». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Кўзум кўр бўлушидин кўрқадурман». Зулайҳо аиди: «Қўлингни кўксимға қўйғил. Жоним роҳат олсун». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Дўзах ўтидин кўрқадурман». Зулайҳо аиди: «Эй Юсуф, мандек жамила раънони кўнглунг тиламайдурму?» Юсуф алайҳиссалом: «Тилайдур, лекин парвардигоримдин кўрқадурман», деди. Зулайҳо аиди: «Ман сани азиз жонимдин беҳроқ кўрарман». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ман ҳамадин Оллоҳ таолони беҳроқ кўрарман». Зулайҳо аиди: «Эй Юсуф, сансиз бир дақиқа ҳам қарорим йўқ». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Атом ҳам кеча ва кундуз беқарор эрдилар, ул сабабдин мани қудуқға солдилар. Сан ҳам ундоғ дерсан, яна манга нима балолар келур». Зулайҳо аиди: «Эй Юсуф, мани бирла бирга

ётиб тургил». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Жаннатдаги уйларимдин маҳрум бўлурман». Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, сан мани зархарид қулумсан, нима учун манга бўйинтоблик қилурсан?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ман парвардигоримни қулиман». Зулайҳо айди: «Илгари келғил, манга яқинроқ ўтурғил». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Оллоҳ таолодин паноҳ тиларман, яна Азиз манга яхшилик қилди, ани ҳақини сақларман. Анга ямон соғинмасман ва зулм қилмасман. Албатта, зolim киши нажот тобмас». Вақтеки, Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломни оздуrolмади. Тутмоқға майл қилди. «Эй Юсуф, юзумға қараб ҳолимни билсанг, муродимни берсанг», деб кўб ёлборди. Юсуф алайҳиссалом кўрмайин деб юз ўгуруб эрдилар, бу ёғи сувратларини кўрдилар. Ҳар тарафға боқсалар, шул суратларни кўрдилар. Ночор бўлуб, Зулайҳо юзиға боқтилар. Кўрдиларки, ясониб, ниҳоят чиройлик бўлубдур. Яна ёлбориб турур, кўзини ёши асло қурумай турур. Юсуф алайҳиссаломни беихтиёр раҳмлари келди. Айтибдурларки, Зулайҳо ҳам андоғ жамила эрдик, Ҳаво Анодин бери Зулайҳодек жамоллик хотун анодин туғилмағон эрди. Юсуф алайҳиссаломни кўнгуллари майл қилди.

Савол «Зулайҳо кофира эрди, Юсуф алайҳиссаломға майл қилса, айби йўқ. Юсуф алайҳиссалом нима учун Зулайҳоға майл қилдилар? Ваҳоланки, пайғамбар эрдилар. Зино нечук раво бўлур?» Жавоб: «Зулайҳони майли қучмоғда эрди. Юсуф алайҳиссаломни майллари қочмоқда эрди. Зулайҳони майли ҳаромда эрди. Юсуф алайҳиссаломни майллари ҳалолда эрди. Зулайҳони майли айшу ишратда эрди. Юсуф алайҳиссаломни майллари аврамоқда эрди. Яна айтибдурларки, Юсуф алайҳиссаломнинг майл қилғонлари бу эрдик, Азиз Миср ўлса, никоҳ бирла олурман, деб. Юсуф алайҳиссаломда йигитлик ҳолати бор эрди. Зулайҳо ҳам янги очилғон гулдек эрди. Яна Зулайҳода рағбат бор эрди. Юсуф алайҳиссаломда қувват бор эрди. Агар Юсуф алайҳиссалом ул ҳолда майлу рағбат қилмасалар, эркакликдин бўлмағай эрди. Айтибдурларки, жами айблардин хезлик алами ямонроқдур. Аммо пайғамбарлар ҳам айблардин беридурлар. Андоғ бўлса, нима учун ҳам айб(нинг) ямонроқи Юсуф алайҳиссаломға раво бўлур?»

Ривоятда андоғ келибдурки, «Жорул баён» отлиғ тафсирда келтурубдурки, Мадинада Сулаймон Ибн Ясор отлиғ соҳибжамол киши бор эрди. Мадинани хотунлари анга ошиқ бўлдилар. Эрлари бирла ётмас бўлдилар. Сулаймон Ибн Ясор Шомға борди. Ётти йил анда турди. Бир кеча Юсуф алайҳиссаломни тушида кўрди. Айдики: «Ё Юсуф, анталлази ҳаммат (сиз, ул Юсуф алайҳиссалом, хотунға майл қилдингиз)». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ё, Сулаймон ибн Ясор, анталлази лам таҳумма (сан ул Сулаймонсанки, хотундин қочтинг)». Бас, бу далил бирла маълум бўлдики, хезлик ҳам айбларни каттароқи ва ямонроқидур.

Боз мақсудга келдук. Вақтеки, Зулайҳоға Юсуф алайҳиссалом майл қилдилар. Олдида бир бути бор эрди. Туруб, чодир ила ёбти. Юсуф алайҳиссалом сўрдиларки: «Ул ёшурғонинг нимадур?» Зулайҳо айди: «Сажда қиладурган бутумдир, андин уёлурман». Юсуф алайҳиссалом: «Сан ул бир пора олтун, кумушдин қилинғон бутунгдин уёлурсан, ман Оллоҳ таолодин уёлмасманмуки, ул ҳозурдур», дедилар. Яна ишқ мижози ила ҳирс ва шаҳват бир бўлди. Зулайҳо ила шайтон бир бўлди. Кўзлари ила Зулайҳони кўрдилар. Майл қилдилар. Яқинки номашруъ ишга қадам қўйсалар, Оллоҳ таоло бурҳон (гувоҳ). Ва мўъжиза кўрдиларки, уйни бир буржидин овоз келдики: «Эй Юсуф, қаноти юлунғон қушдек бўлурсан. Ҳама пайғамбарлар учсалар, сан ерда қолурсан». Юсуф алайҳиссалом сакраб ўринларидин турдилар. Яна бир ривоятда: том ёрилди, Оллоҳ таолони фармони бирла Жаброил алайҳиссалом Яъқуб алайҳиссаломнинг сувратларида бўлуб кўрундилар. Юсуф алайҳиссаломнинг кўзлари атолариға тушти, ҳаво ҳаракати паст бўлди. Яна бир ривоятда: Жаброил алайҳиссалом уч бўлак хат кўрсатдилар. Ул хатлар ҳам зино уқубатини баёни эрди. Ул сабабдин ёндилар, дебдурлар.

Алқисса, Зулайҳонинг кўнгли хуш бўлуб, муродим ҳосил бўлди, деб тургон вақтда уйни буржидин ҳайбатлик овоз эшитдилар. Юсуф алайҳиссалом сакраб турдилар. Зулайҳо хуши ва ҳаракати жону танидин чиқди. «Вой, нима бўлди, эй Юсуф», деб кучоғлаб олай деб югуруб ўрнидин турди. Юсуф алайҳиссалом қочтилар. Зулайҳо қувлади. Юсуф алайҳиссалом қайси эшикка етсалар, Оллоҳ

таолони қудрати бирла қулф жудо бўлуб ерга тушуб, эшик очилур эрди. Юсуф алайҳиссалом қочиб борур эрдилар. Зулайҳо етиб, кўйлақлариға қўл солиб эрди, кўйлақлари йиртилиб, Юсуф алайҳиссалом қутулуб чиқтилар. Зулайҳо ташидин беҳабар, ялангбош, Юсуф алайҳиссаломни арқолларидин қувлаб чиқти. Ташқарида Азиз Мисрни олдида кўб одамлар ўлтурур эрди. Андин бу воқеани кўруб ҳайрон бўлди. Ҳаргиз сўзлагудек тоқати қолмади. Зулайҳо айдики: «Эй Азиз Миср, санинг ҳаддин фузун ва ададдин берун (ҳаддан ортиқ) жавоҳирот-лаз бериб, сотиб олган қулунгни ишини кўргил, ман уйға кириб ухлаб эрдим. Манда хабар йўқ, мани бедор қилиб, номаҳрам кўлини манга узотти. Ман қабул қилмадим, оғзумға уруб, ики тишимни синдурди. Ман қувлаб санинг қошингға олиб чиқтим. Ханжар бирла урай деб эрдим, қочти. Эмди мун мукофотиға зиндонга солгайсан. Е бир қаттиғ азобу уқубатға гирифторм қилғойсан. То абад-ки, аҳли олам ибрат олғойлар». Азиз Миср айдики: «Эй Юсуф, сани мани хотунумға ҳаром қўл узотсун деб шул умид бирла олиб эрдимму? Ман сани ўғлум, деб эрдим. Санинг манга қилур ишларинг будурму?» Юсуф алайҳиссалом хижил бўлуб, айдиларки: «Мен мундоғ ишларни ҳаргиз қилғоним йўқ. Зулайҳо манга тухмаъ қилодур». Зулайҳо тоқат қилолмай қасам ичиб, ўз сўзини маъқул қилди. Азиз Миср бир қулига буюрдики, Юсуфни чормих қилиб, чунон азоб қилғилки, ўлса ҳам майли, деди. Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Эй Азиз Миср, рост ва ғалатни билмай буюрсангиз, кейин пушаймон қилурсиз, фойда бермас». Азиз Миср гувоҳ сўрди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ул бешикдаги бола гувоҳдур». Ул бола Талхом деган канизакни боласи эрди. «Андин сўранглар», дедилар. Азиз Миср айдики: «Эй Юсуф, таажжуб сўзларни айтурсан. Тўрт ойлик бола ҳам сўзларму?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Оллоҳ таолодин иноят бўлса, мани сўзум рост бўлса, сўзлар». Ул замон бу болани олиб чиқтилар. Азиз Миср сўрдики: «Эй фарзанд, бу номаъқуллик кимдин ўтти?» Ул бола айдики: «Эй Азиз Миср, сан боқғилки, Юсуфни кўйлаги олдидин чок бўлса, гуноҳ Юсуфдадур. Агар орқадин чок бўлса, гуноҳ Зулайҳодадур». Боқсалар, кўйлақ орқадин чок бўлубдур. Азиз Миср айдики: «Юсуф тоза экан. Мундоғ ишлар хотунларни макридур». Яна айдики: «Эй Зулайҳо, гуноҳни ўзунг қилиб, ўзгаға юкларсан».

Алқисса, Юсуф алайҳиссаломнинг покликлари маълум бўлди. Гуноҳни Зулайҳоға кўйдилар. Юсуф алайҳиссалом бўлгон воқеаларни баён қилай, деб эрдилар. Жаброил алайҳиссалом ҳозир бўлуб манъ қилдилар. Ўрни, Зулайҳони сирини ошкор қилиб, расво қилмағил. Азиз Миср айдики: «Эй Юсуф, бу ишни сан кўнглунгда сақлағил, ман ҳам кўнглумда тутай». Яна Зулайҳоға Азиз Миср: «Эй Зулайҳо, шарм тутмабсан, ўз қулунгға мундоғ ҳаракатлар қилибсан. Бу нечук нангу (ор) номусдур. Ман эмди бу бошимни на ерда олиб юрурман? Эй Зулайҳо, сан хатокорлардин бўлдунг», деб оччиғлаб, чиқиб кетди. Зулайҳо айдики: «Эй Юсуф, сан қочмасанг, ман бу ҳолларга тушмас эрдим. Ман санга андоғ азоблар қилғойманки, ҳаддин-ададдин берун бўлғой». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Зулайҳо, сан парҳез қилиб, шарм тутмадинг. Ҳар на сўзики манга айдилар, сан ҳам эшитдинг. Худодин кўрқмайсан, махлуқдин уёлмайсан. Нима қилсанг қил, ман розидурман». Яна Зулайҳо айдики: «Эй Юсуф, ул захрики манга тотдурдинг, ман ҳаргиз санга ичурмай кўймасман».

Алқисса, Зулайҳони кундин-кунга ҳоли забун, кечаси уйқу йўқ, кундузи ором йўқ, тобора ҳазрат Юсуф алайҳиссаломга иштиёқлари зиёда бўлур эрди. Аммо бу воқеа Мисрни беш-олти хотунларига эшитилди. Алар ғойибона маломат қилур эрдиларки, «Зулайҳо бир қулиға ошиқ эрмиш, ҳамиша қувар эрмиш, қули қочар эрмиш», деб.

Уламолар айтибдурлар: «Ул беш-олти хотун Зулайҳоға ҳасад этур эрдилар. Бири соқини хотуни, бири баковулни хотуни, бири ясовулнинг хотуни, бири вазирни хотуни, бири зобитаки подшоҳзода (подшоҳ ишини бошқарувчи) эрди, ани хотуни, бири мироҳўрни хотуни эрди. Азиз Мисрдин сўнг бу хотунларни эри подшоҳға муқарраб (яқин) эрди. Бу хотунлар ғойибона Зулайҳони маломат қилур эрдилар. Бу сўз-Зулайҳоға эшитилди. Зулайҳо кўб танг бўлуб, ўзини урарди. Андин сўнг Зулайҳо мажлис оғоз қилди. Айди: «Эй Юсуф, маломат ўқиға нишона бўлдум. Бир неча хотунлар ғойибона айб қилур эрмишлар. Ҳаразим улки, аларни меҳмондорлик қилғойман. Ул вақтда сан офтоба, жуйобча (дастшўй) олиб кирғил». Юсуф алайҳиссалом қабул қилди-

лар. Зулайҳо ул хотунларни чорлади. Обу таом қўйдилар. Ҳар қайси хотунни олдиға бир табақ ош, гўшт, бир фулод бичоқ (пичоқ) қўйдурди. Зулайҳо айди: «Эй дўстларим, бу ошни гўштини ўз қўлларингиз билан тўғраб енглар». Андин сўнг Юсуф алайҳиссаломни чорлади. Юсуф алайҳиссалом офтоба бир-ла жўйобча келтурдилар. Зулайҳо: «Ниқобингни очғил», деди. Ниқобни юзларидин олдилар. Ўт чақилғондек уйға равшанлик пайдо бўлди. Бу хотунлар бир кўмак била беҳуш бўлуб, гўшт ўрниға қўлларини тўғрадилар. Ҳама табақлар хунолуд бўлди. Зулайҳо ўлтуруб кулди. Бу хотунлар билмас эрдиларки, гўшт тўғрарларму ё қўлларини тўғрарларму? Бу хотунлар улуғ кичик қирқ хотун эрди. Ҳамалари бир кўрмак била бу қисм ҳолларға қолдилар. Бир вақт ҳушларига келиб, ўзларини бу ҳолда кўруб, хижолатдин бош кўтаролмай айтур эрдиларки: «Бу одам эмасдур. Магар фаришта бўлғай. Оллоҳ таоло ўзини жамолини элга кўрсатурға мундин юборғандур». Зулайҳо: «Мани мунинг учун маломат қилурсизлар. Маломат ўқиға нишона бўлғудек борму ё йўқмусизлар? Бир кўруб бу ҳолга туштунглар. Ман доим қошида бўлсам, нечук қилай», деди. Бу Зулайҳони сўзиға жавоб айтурға аларда мажол бўлмай турган вақтда Юсуф алайҳиссалом табассум қилиб, айдиларки: «Эй хотунлар, ҳушларингизга келинглар». Хотунлар боқсалар, гўшт ўрниға қўлларини тўғрабдурлар. Ҳама либос ва бисотларини қонға булғабдурлар. Ҳама хижолатдин бошларини қуйи солиб ўлтурдилар. Сўзлагудек ҳоллари қолмади. Зулайҳоға таҳсин қилиб, кўб узрлар айдилар. Охируламр Зулайҳо ўзини қилғон ишиға буларни олдини қилди. «Ман сани ўз нафсимға тарғиб қилдим, қабул қилмадинг. Агар қабул қилмасанг, турлук азоблар бирла қийнарман», деди. Айдики: «Мани худойим сани шаръ (гуноҳ)ингдин соқлайдур. Эмди зиндонға соладурман», деди. Бу хотунлар зиндондин манъ қилиб, айдиларки: «Биз ани кўрқутуб, сани тарафингизга мойил қилойлук». Бу хотунлар сўрдиларки: «Эй Юсуф, Зулайҳони на учун қабул қилмадинг. Ул на миқдор мол бериб, сани сотиб олибдур. Ўлдурса, ҳар қондоғ азоб қилса, қилур», дедилар. Аммо кўнгулларида ҳар қайсиси ўзиға бўлмоғини таманно қилур эрди. Шу аснода Юсуф алайҳиссалом муножот қилиб, айдиларки: «Илоҳи, Зулайҳо ёлғуз эрди. Шайтон бирла икови бир бўлуб, мани даргоҳида осий ва шарманда қилаёзди. Эмди бу олти хотун анга кўшулди. Саккизовлон бўлди. Эмди ҳолим на кечар?» Ул замон хотунлар маслаҳат қилдилар. «Эмди бу қулни Зулайҳо бизларға кўргузмас. Саъй қилайлук, зиндонға солсун. Шунда кўрармиз,— деб Зулайҳоға айдилар: — Агар сўзунгни қабул қилмаса, зиндонға солдурғил». Юсуф алайҳиссалом муножот қилиб, айдилар: «Илоҳи, Зулайҳони муҳаббатидин зиндон беҳроқдур».

Аммо бу сўзлари Оллоҳ таолони даргоҳиға хуш келди, дебдурлар.

Нақлидурки, ҳазрат Муҳаммад мустафо соллаллоҳу алайҳи вассалам айтибдурлар: «Раҳмат биродарим Юсуфғаки, ул сўзда ман бўлсам, унамағай эрди. Айтур эрдимки, илоҳи мани бу хотунларни шаръидин сақлағил».

Алқисса, бу олти хотун ҳар бора Зулайҳоға айтур эрдиларки: «Юсуфни зиндонға солдурғил. Мун бадномлиғи сандин айрилсун». Аммо буларни хаёли (шундай эрди): «Зиндонға солса, биз ҳам бориб кўрармиз». Азиз Миср Юсуф алайҳиссаломни поклик ва ростликларини билди. Бу макру ҳийла Зулайҳода эканлигини ҳам билди, лекин бу бобда ҳеч нима деёлмай, танг бўлуб: «Охир ўзум расво бўлгудекдурман. Эмди керакки, Юсуфни зиндонға юборай. Токи халойиқ беодоблиғ қулида экан дегайлар».

Нақлидурки: «Эй дарवेशи дилреш (кўнгли яра), қиёмат куни ҳама жам бўлғонда мўминларни гуноҳини шайтони лаинни гарданиға қўйгонларки, гуноҳ қилдурғон сан эрдинг, боис сан бўлдунг. Мани бандаларим гуноҳ қилмас эрди», деб дўзахдин халос қилғай. Шайтонни дўзахға юборғай».

Алқисса, Зулайҳо билдики, Юсуф алайҳиссаломни зиндонға юборур бўлди. Зулайҳо келиб айди: «Эй Юсуф, мани амримни қилурмусан ё зиндонға кирурмусан?» Юсуф алайҳиссалом ҳаргиз қабул қилмадилар. Андин Зулайҳо Азиз Мисрға далолат қилиб, Юсуф алайҳиссаломни зиндонға солмоққа роғиб қилди. Юсуф алайҳиссаломнинг жомаларини олиб, эски жома кийдуруб, ғулу занжир била зиндонға юборди. Юсуф алайҳиссалом зиндонға кирар вақтда: «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм», деб кирдилар. Андин сўнг: «Ассалому алайкум, эй аҳли зиндонлар», деб эрдилар, зиндонилар: «Ва алайкум ассалом ва роҳматуллоҳи ва барокатуҳу», деди. Андин сўнг Юсуф алайҳиссалом бориб

бир курсида ўлтурдилар. Бир вақтдан сўнг намози аср бўлди, ўқудилар. Оллоҳ таоло ул зиндонда ики туб дарахт ундурди. Биридин егани таом, яна биридин ичмоққа шарбат пайдо бўлди. Зиндонилар шод бўлдилар. Юсуф алайҳиссаломни аҳли зиндонлар эъзозу икром қилур эрдилар. Зиндонни бисотларини покиза қилур эрдилар. Юсуф алайҳиссалом кундузини рўза била, кечасини намоз била ўткарур эрдилар. Ул қўли кесилган хотунлар турлук таомлар тайёр қилиб зиндонга юборур эрдилар. Юсуф алайҳиссалом зиндониларга берур эрдилар. Зиндонилар айтур эрдиларки: «Эй Юсуф, бизлар сизни жондин азизроқ билурмиз. Юсуф алайҳиссалом айтур эрдилар: «Атом жондин азизроқ тутди, қул бўлуб сотилдим. Зулайҳо жондин азиз билурди, зиндонга туштум. Сизлар ҳам мундоғ дерсизлар. Яна нечук меҳнатга қолурман». Аммо Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломни зиндонга юборғонга бениҳоят пушаймон қилди, фойда бермади. Ҳаргиз ором қилолмади. Кўзидин ёш қурумади. Кунни тунга улаб, емай-ичмай, йиғлар эрди. Гулдек юзи заъфарондек сарғориб бир соат ва бир лаҳза унутолмай дарду фиروق, оташу иштиёқ жигарини кабоб, ҳолатини хароб қилди. Тоқат қилолмай мардона либос кийиб, неча канизагини ҳамроҳ қилиб, зиндонни эшигига келди. Зиндонбон Азиз Миср келди ўхшар, деб олдиға чиқиб, тўққиз ерда тиз букуб, заминбусликни бажо (ер ўпиб таъзим қилиш) келтурди. Зулайҳо айдики: «Юсуфни қўл ва аёғидин на учун занжирни олдинг?» Зиндонбон айди: «Олғонимиз йўқ, ғалат сўздур». Зулайҳо айди: «Қани буён чиқсун, кўрай». Фул ва занжирлар била олиб чиқдилар. Зулайҳони ғарази бир кўрмак эрди. Ногоҳ кўрди. Оҳ уруб, юрагини бўшотиб, ором олай, деб эрди, яна андиша қилиб, сабр қилиб ўзини тўхтатиб ёнди. Уйига бориб, бошини деворга уруб, чандон йиғладики, ҳама канизаклари нолаға келди. Бетоқатлиғидин зиндонбонга буюрдики: «Ҳар кун Юсуфни ўн таёқ ургил, чидамай қичқурсун деб». Ҳар кун урар эрди. Қичқирғонларини эшитиб, Зулайҳони кўнгли таскин топар эрди. Канизлари сўрдики: «Бир беғуноҳга мундоғ жавру жафо қилмоқни боиси надур?» Зулайҳо айдики: «Қандоғ қилай? Ўзини кўролмагач, овозини эштай, деб мундоғ қилурман. Кўнглум андак таскин топар». Яна зиндонбонни чорлатиб айдики: «Эмди урмағил, аммо кунда бир мартаба қичқирсун».

Алқисса, бу ҳол бирла бир ривоятда олти йил зиндонда ётдилар. Бир кун муножот қилдиларки: «Илоҳи, эмди ҳоли эмгаким (эмаклайдиган ҳолатим) қолмади, халослик бергайсан», дедилар. Дарҳол Жаброил алайҳиссалом ҳозир бўлдилар. Оллоҳ таолони саломини еткурдилар. Айдилар: «Эй Юсуф, шайтон сўзига кирмадинг, Оллоҳ таолони фаромуш қилмадинг, собирлардин ва сидиқлардин қилди». Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Атом саломат борму?» деб. Айдилар: «Саломатдур. Оллоҳ таоло сабру таҳаммул буюрди. Бесабрлик қилурга иложи йўқ. Эй Юсуф, сен ҳам сабр қилғил. Бир кун бўлурки, ҳама Миср халқи санга ғулмо (қул) бўлурлар. Ул тушики кўруб эрдинг, ани асарини кўрарсан. Яқиндурки, бандлиқдин озодлиққа еткайсан. Ул кишиларки, санга зулм қилдилар, пушаймон бўлғайлар. Мисрга подшоҳ бўлурсан. Ман санга туш таъбирини ўргатай», деб оғизларига бир дурри яғонадек бир нимарса солиб эрдилар, ҳама тамурларига тарқаб, туш таъбири андин зоҳир бўлди. Бу илми ҳикмат ва илми таъбир эрди.

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом яна неча муддат зиндонда ётдилар. Ул занжиру ғулларни ҳам Оллоҳ таоло осон қилди. Ҳар қачон хоҳласалар, олиб қуюб яна солур эрдилар. Зиндонни бир бурчидин Юсуф алайҳиссалом кўчаға боқиб ўлтурур эрдилар. Бир кун бир мусофир ўтуб борур эрди. Юсуф алайҳиссалом чорлаб олдилар. Сўрдиларки: «На ердин келурсан?» Бу мусофир айди: «Шомдин келган ғарибдурман». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ман ҳам шомликдурман. Яъқуб пайғамбарни билурмусан?» Ул одам айдики: «Ўзларини ҳам, ҳолларини билурман». Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Ул зот на ҳолдадурлар?» Айдики: «Бир баланд тефа бор. Шул тефаға чиқиб, йўлға боқиб йиғлаб ўлтурурлар». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Мани саломимни еткурурмусан?» Айдики: «Ори, еткурурман». «Яна не ҳоли бор?» деб сўрдилар. Айдики: «Ранглари сорғориб, қадлари ҳам, кўзлари нобино бўлубдур». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Агар борсанг, айтғилки, Мисрда зиндонда бир йигитни кўрдум, кўзи гирён, бағри бирён, ўзи ҳайрон, бўйнида, қўл ва аёғида занжир, етти йилдин бери зиндонда ўлтурубдур, деб саломимни еткурғил». Ул мусофир

номларини сўраб эрди. Айдилар: «Айтмоқға рухсат йўқдур». Алқисса, ул кимарса Шомға келди. Канъонга келиб, Яъқуб алайҳиссаломнинг қошларига кириб, салом қилди. Яъқуб алайҳиссалом: «Қайдин келурсан?» дедилар. Ул: «Мисрға савдога бориб эрдим», деб Юсуф алайҳиссаломнинг саломларини еткурди. Ҳар на эшитганини баён қилди. Яъқуб алайҳиссалом сўрдиларки: «Ул йигитни оти на экан?» «Номини сўрасам, айтмоқға фармон йўқтур», деди. Яъқуб алайҳиссалом: «Бу суратларини айтурсан мани Юсуфум бўлғой. Анга ҳам отини айтмоқға манъ бўлубдур», деб наъра уруб, беҳуш йиқилдилар. Ҳама ўғлонлари келиб ул одамға аччиғлаб айдиларки: «Бу марди калон касал эрди. Ҳар киши келиб сўз айтиб касалини зиёда қилур». Ул хабарчи кетди. Яъқуб алайҳиссаломға Юсуф алайҳиссаломни дарду фироқлари зиёда бўлди.

Алқисса, неча маҳал ўтди. Ул хотунларики, қўлларини кесиб эрдилар, Юсуф алайҳиссаломни жамолларини яна кўрмоқни орзу қилиб юрур эрдилар. Баъзи вақтларда дуо ва салом юборур эрдилар. Айтур эрдиларки: «Зулайҳо сизни бизни сўзимиз била зиндонға солди. Бизларни хурсанд қилсангиз. Ҳоло ҳам зиндондин халос қилурмиз». Юсуф алайҳиссалом айтур эрдиларки: «Андоғ тамаъни мандин қилманглар. Агар ман андоғ қилур бўлсам, Зулайҳони сўзини қабул қилур эрдим. Эмди ман андоғ ишни ҳаргиз қилмасман». Ҳамасини умиди узулди. Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломнинг ҳеч важҳ бирла кўролмади. Юсуф алайҳиссалом зиндонда кўрган кулфатларидин минг ҳисса зиёдалик меҳнат ва машаққат тортар эрди.

Ҳикоятда андоғ келтурубдурларки, Зулайҳо неча бор Юсуф алайҳиссаломни тушида кўруб, фироқ ўтида ўртаниб юрар эрди. Охируламр висоллари муяссар бўлди. Аммо кўнглидаги муроди ҳосил бўлмади. Кўрқутмоқ учун зиндонға солди. Ул ҳам фойда қилмади. Охири ҳушига келиб: «Ман хили ёшқа кирдим. Бир ёш болага гирифторм бўлуб, мунча маломатларга қолдим. Аввали улки, сабр қилғоймен», деб қилғон ишларига пушаймон бўлди. Яна: «Агар Юсуфни зиндондин чиқарсам, яна халқ таъна қилурлар», деб обу таом, либос йибориб турар эрди. Бу аснода Малик Райён соқи била баковулни зиндонга солди. Боиси бу эрдикки, Малик Райён била Мағриб подшоҳи муҳосим (хусуматли) эрди. Мағриб подшоҳи бир кун вазирлари бирла маслаҳат қилдики: «На илож бирла Малик Райёни барбод қилурмиз?» Вазири айдики: «Малик Райёни олдида ики мўътамад (ишончли) одами бор. Бири баковул ва бири соқи. Буларға қўб мол юборсак, соқи шароб бирла, баковул ош бирла заҳр бериб ўлдурур. Баъдаз мурод ҳосил бўлур». Бу сўз подшоҳға маъқул бўлди. Ики кишини чорлатиб келиб, зару зевар бериб, қўб ваъдалар қилиб борди. Бу ики одам келиб, бир кампирға ошно бўлуб, бир пора зару зевар берди. Бу кампир (буларни) соқи била баковулни уйиға олиб бориб, топиштурди. Алар хўб дўст бўлуб, подшоҳни хат ва харита (тўрва)сини бердилар. Булар ҳам қабул қилдилар. Соқи: «Малик Райён бизга ишониб ўзига хос қилди. На миқдор давлатини кўрдук. Мундоғ иш қилсак, кўрнамаклик бўлур. Ман бу ишни қилмасман», деб андиша қилиб турган вақтда кампир ҳам ушбу қисм хаёлни қилиб, бориб соқиға айдики: «Эй соқи, Малик Райён санга ишониб ўзига хос қилди. Яхши отини миндинг ва яхши тўнини кийдинг. Эмди кўрнамаклик қилиб, бир душманни ялғон ваъдасига ишониб, хиёнат қилурмисан?» Соқи: «Ман ҳам шундоғ андишада эрдим. Сани сўзунг мани фикримға қувват бўлди», деди. Андин сўнг соқи бориб Райёнга айдики: «Эй подшоҳи олампадох, ман баковулни хўйини (хатти-ҳаракатини) ўзгача англадим. Мабодо хиёнат қилиб бир ямон иш қилмағай, хабардор бўлсунлар», деди. Подшоҳ баковулни чорлатиб айдики: «Ман соқи била сандин ямон хиёнатни гумон қиладурман». Баковул айдики: «Манда ҳеч гумон қиладурғон иш йўқдур. Лекин соқидин ман ҳам гумон қилиб эрдим». Бу сўз бирла Райён икисидин ҳам бадгумон бўлуб, Азиз Мисрға маслаҳат қилди. Азиз Миср: «Одам ўлдурмак осон, тиргузмак мушкул. Буларни зиндонға солмак керак», деб соқи била баковулни зиндонга юборди. Соқини оти Баҳлис эрди. Баковулни оти Юно эрди. Булар ҳам неча кун зиндонда ётиб, тонуш бўлдилар. Юсуф алайҳиссалом зиндондагиларға панду насихат қилур эрдилар. Туш кўрсалар, таъбирини айтур эрдилар. Зиндонилар Юсуф алайҳиссаломни дўст тутар эрдилар. Бир кеча соқи туш кўрдикки, бир яхши боғи ораста, мевалари ранго-ранг пишиб турубдур. Яна бир туб ток бор, уч бош узуми бор, сиқай деб хаёл қилиб еб уйғонди. Хушҳол бўлуб, баковул

бирла келиб Юсуф алайҳиссаломға тушини айди. Унутқонини айтиб бердилар. Соқи ҳайрон қолди. «Айни тушумни мандин ҳам хўброқ билдингиз, таъбирини айтинг», деди. Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Сан уч кундин сўнг зиндондин чиқарсан, сўзунгни ростлиги маълум бўлиб, саруполар бериб, узрлар қўюб, мансабингни зиёда қилур. Иззату ҳурматинг аввалгидин зиёда бўлур». Андин сўнг баковул айдикки: «Ман ҳам бир туш кўрдум. Хон бурж (минора)хонасида эрмишман. Уч танур нон пишурубдурман. Бу танурларни бири қизил, бири оқ, бири сариғ эрди. Бу нонларни уч тарафға солдим. Бошимға кўюб, подшоҳға олиб борай деганимда ҳаводин қушлар келиб, талошиб олиб кетдилар». Юсуф алайҳиссалом жавоб айтмадилар. Баковул кўп жадал қилди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «...таъбири йўқдур». Баковул: «Ушбу қисм туш кўрдум», деб кўб жадал қилди. Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Сани уч кундин (сўнг) зиндондин чиқорурлар. Подшоҳ (осқоли) буюрур. Чорсуда осарлар, гўштингни қурту қушлар егайлар». Баковул бу таъбирни эшитиб айди: «Ман ялғон айтиб эрдим, туш кўрганим йўқ». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Кўрсанг-кўрмасанг шундоғ бўлурсан, тақдирда шундоғдур. Сизлар жавоб сўраб турган нарсаларингиз Оллоҳ таоло томонидан ҳукм қилиниб бўлган». Уч кундин сўнг киши келиб, буларни олиб борур бўлди. Юсуф алайҳиссалом соқиға айдиларки: «Сан аввалгидин подшоҳға муқарраб (яқин турувчи) бўлурсан. Аммо мани унутмай, подшоҳға изҳор қилғайсан, мани мундин халос қилғой». Бу сўзлари даргоҳи олийға нописанд бўлуб, Жаброил алайҳиссаломға фармон бўлдики: «Бориб Юсуфға айтгил, махлуқдин ёри тилаганиға яна олти йил зиндонда ёткурдурман». Дарҳол Жаброил алайҳиссалом келиб фармони олийни еткурдилар.

Алқисса, соқи бирла баковулни подшоҳни қошиға олиб келдилар. Соқини шаробиға тухмат бўлуб эрди. Соқи олиб ичди, ҳеч нима бўлмади. Баковул унамади. Соқини кўтариб, баланд ўрун бердилар, баковулни осиб ўлдурдилар. Гўштини қушлар еб кетди.

Хожа Исмоил Маржоний раҳимуллоху таоло айтибдурларки: «Зулайҳо ҳар кеча зиндонға бориб, бир гўшада ўлтурур эрди. Юсуф алайҳиссаломни Зулайҳо бирла парволари бўлмас эрди. Тонг отқонда уйға кетар эрди. Бир кун Жаброил алайҳиссалом келиб: «Эй Юсуф, бу дуони ўқуғил, Оллоҳ таоло сани зиндондин халос қилғой», деб ушбу дуони ўргатдилар: «Раҳмли ва меҳрибон Оллоҳ номи билан бошлайман. Эй барча улўғларнинг улўғи! На шериги ва на ўхшаши бор ва ҳар нарсаға қодир зот! Ва қуёш ва ёруқ ойнинг яратғувчиси, ёш гўдакка ризқ берғувчи ва эй улўғ ёшлик, мўйсафидга раҳм қилғувчи ва эй ўликларни тирилтирғувчи! Ва бу ишларни жуда ҳам осон қилувчи ва эй ҳар бир қийин ишни енгиллатувчи! Менинг ишимни енгиллаштиргин ва бу мушкулдан чиқиш йўлини кўрсатгил, эй раҳмдилларнинг раҳмлиси!»

Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом бу дуони ўқидилар. Бир фаришта келиб айдикки: «Эй Юсуф, Малик Райён туш кўргай. Сан ани таъбирини айтурсан. Бу сабабдин зиндондин халос бўлғайсан». Ривоят қилибдурларки, Малик Райён бир кеча кўб таом еди, кўб вақт бедор ўлтуруб, ҳикоят қилдурди. Вақтеки, уйқуси келди. Ётиб ухлади. Бир туш кўрди. Эртаси туруб, муаббирларни йиғдурди. Айдикки: «Бу кеча туш кўрдум. Тушумда дарёи Нилни лабида ўлтурур эрдим. Дарёдин етти сигир чиқди. Ҳамаси сариғ, қашқа, семиз эмчакларидин сут оқиб турур эрди. Яна етти сигир чиқди: оруқ (қуруксиз) тишлари тўнғузни тишидек, бурни филни бурнидек. Бу етти инак ул етти семиз инакларни еди. Қорни тўймади. Яна етти туб буғдойни кўрдим. Сабз, тару тоза, донаси етилган, сердон. Ул ориқ сигирлар ул буғдойни егани қасд қилди. Ҳануз егани йўқ эрди. Яна етти туб қуруқ, камдон буғдой пайдо бўлди. Ул ёш, сабз сердон буғдойға чирмошиб қурутти. Бу ҳолда бир қаттиғ шамол пайдо бўлди. Ул етти оруқ сигирни ва ул қуруқ буғдойни йўқ қилди. Муни кўруб, қўрқуб уйғондим. Эмди, эй муаббирлар, муни таъбирини айтинглар!» Муаббирлар таъбирини билмадилар. Уч кун муҳлат тиладилар. Уч кундин сўнг кўрқонларидин айдиларки: «Бу туш паришон ва бўлғончўк тушдур. Бизлар мунинг таъбирини билмасмиз».

Айтибдурларки, ул кеча Юсуф алайҳиссалом туш кўруб эрдиларки, бир кимарса кўкдин тушуб, Миср халқини молларини келтуруб Юсуф алайҳиссаломнинг қўйунларига солур. Юсуф алайҳиссалом ҳамасини қайтариб берурлар. Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом уйғондилар. Ўз тушларига андоғ таъбир қилиб

айдиларки: «Эй ёронлар, севунчи сизларғаки, ҳамаларингиз зиндондин қутулурсизлар. Миср халқи очлик сабабидин бизларға қул бўлур».

Ривоят қилибдурларки, ул кеча Зулайҳо ҳам туш кўрдик, Юсуф алайҳиссалом тахт узра бошларида тож ўлтурубдурлар. Зулайҳо аёғларига йиқилур. Юсуф алайҳиссалом Зулайҳони аёғлари бирла итарурлар. Зулайҳо ҳайрон бўлуб уйғонди. Эраса оҳ уруб айдики: «Тушумда ҳам мани хўрлар. Манга бўйинсунмас».

Алқисса, муаббирлар подшоҳни тушини таъбирига ожиз келдилар. Подшоҳ ғазаб бирла: «Шунча йилдин бери неъматимни едингизлар. Яна тушумни парижон ва бўлғончук дерсизлар», деб катталарини ўлдурди. Ул ҳолда соқини ёдига тушуб айди: «Эй подшоҳи олампаноҳ, сизни тушингизни таъбирини айтгучи одам бордур. Мани анга юборинг». Малик Райён сўрди: «Ул кимдур?» Соқи айди: «Бир доно, ростсўз йигитдур, хушсурат». Малик сўрди: «Ул йигит қайдадур?» Соқи айди: «Ул йигит зиндондадур». Подшоҳ соқини юборди. Соқи зиндонға бориб, Юсуф алайҳиссаломни подшоҳга айтмоғонидин уелиб, кўб узрлар қилиб: «Сизни фаромуш қилибдурман. Гуноҳимни афв қилғойсиз», деб, андин сўнг: «Эй сиддиқ, бир мушкул тушки, таъбирига келибдурман. Ки етти орук сигир етти семиз сигирни ебдур ва яна етти туб қуруқ буғдой етти туб ёш, сабза буғдойни чирмошиб қурутубдур. Буларни таъбири нимадур? Подшоҳ бу тушдин кўб ғамгин бўлуб, мани сизга юборди. Жавобингизга мунтазирдур». Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Етти семиз инак булки, етти йил маъмурчилик бўлғой. Ул етти бош сабза буғдой улки, ошлиғ яхши бўлур. Ул етти орук сигир улки, етти йил қаҳатчилик бўлур. Ул етти туб қуруқ буғдой улдурки, осмондин ямғур бўлмас, ошлиғ битмас. Одамлар нон деб жон бергайлар. Ато ўғлудин, ано қизидин қочар».

Нақлдурки, расули акрам соллаллоху алайҳиссалом: «Раҳмат биродарим Юсуфғаки, ўн икки йил зиндонда ётиб, тушни таъбирини подшоҳга ўзим бориб айтурман, деб баҳона бирла чиқмоқни ихтиёр қилмади. Агар ман бўлсам, шул баҳона бирла чиқор эрдим. Оллоҳ таоло карами била саломат сақлаб, шодлик бисотида, ғам зиндонда кўнглини шоду хуррам тутубдур. Оллоҳ таоло бир баҳона бирла подшоҳни юбориб юз минг иззату ҳурмат бирла зиндондин чиқорур».

Алқисса, соқи подшоҳга бориб, Юсуф алайҳиссалом айтқон таъбирларини баён қилди. Подшоҳ ҳайрон қолди. Айдики: «Яна бориб муни тадбирини сўрғил». Соқи келиб тадбирини сўрди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Етти йил ошлиғ, тариг кўб эксунлар, хўрақларига лойиқ янчиб, қолғонини анбор қилсунлар. Бу етти йилдин сўнг яна етти йил келгай, осмондин ямғур ёғмағай, ердин гиёҳ унмағай. Ул етти йилда йиққон ошлиғини бу етти йилда егайлар». Соқи бориб, бу сўзларни Маликка баён қилди. Малик Райён бу сўзни эшитиб, хўб яхши фаҳмлаб, соқиға айдики: «Бориб тушумни таъбирини айтғон йигитни мунда келтургул». Соқи бориб Юсуф алайҳиссаломга Малик Райённи сўзини еткурди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Мани Азиз Миср Зулайҳони сўзи бирла зиндонға солиб эрди, ўн икки йилдин бери зиндондадурман. Бориб подшоҳга айтгил. Аввал ул хотунларики, Зулайҳони олдида қўлларини тўғрадилар, Азиз Миср била Зулайҳони қамту қилиб сўрсунки, қўллари нима учун тўғралди». Юсуф алайҳиссаломнинг мақсудлари бу эрдик: «Зиндонға туштум, гуноҳим бору йўқини подшоҳ билсун. Зиндонға нима сабабдин туштинг деса, ман хотунларни қилғон макру ҳийлаларин айтсам, подшоҳга хуш келмас, ўзи сўраб билсун».

(Нақлдурки) Расул алайҳиссалом «Ул кун Юсуф ўрнида ман бўлсам, дарҳол зиндондин чиқор эрдим. Биродарим Юсуф ул ишни яхши қилди. Малик Райённи кўнгли соф ва равшан бўлсун», деди.

Соқи келиб, Малик Райёнга баён қилди. Малик ул хотунларни ва Зулайҳони чорлаб, Юсуф алайҳиссалом ҳолларини ҳам хотунларни ҳолини, Зулайҳо бирла Юсуф алайҳиссалом воқеаларини сўрди. Хотунлар гумон қилдиларки, бу қиссани подшоҳ эшитиб бизлардин сўрар деб. Ҳамалари Зулайҳо бошлиқ Юсуф алайҳиссаломнинг поклик ва бегуноҳликларига иқрор қилдилар. Ул ҳолда Зулайҳо соқидин сўрдик: «Юсуф мандин шикоят қилиб, ҳеч сўз сўзладиму?» Соқи: «Сани ҳеч ёмонлаб оғзига олмади». Зулайҳо: «Офарин зиҳи (ғўзал) олам, зиҳи обид, зиҳи муттақи (гуноҳ ишлардан сақланувчи) ўн икки йил

зиндонда мани тухматимдин ётди. Шундоғ бўлса ҳам мани сиримни фош қилмади», деб жойидин турди. Подшоҳни ўрдасини ўртасида айди: «Эмди ростни айтур вақт бўлди... ҳама гуноҳ мандадур, ошиқ бўлгон мандурман. Юсуфни уйга чақиргон мандурман. Ани қувлаб, этакини йиртқон мандурман. Анга гуноҳни ман юкладим. Гуноҳкор мандурман. Ул ростгўйлардиндур». Айтибдурларки, Зулайҳо Малик бирла Азиз Мисрни олдида уч сўзни рост айди: биринчи, ҳақиқат энди зоҳир бўлди; иккинчи, ман уни ўз томонимга мойил қилмоқ учун ҳаракат қилганман; учинчи, ҳақиқатда у ростгўйлардандур. Бу уч сўзни шарофатидин уч каромат топти. Кофира эрди — иймон топти, қари эрди — ёш бўлди. Юсуф алайҳиссаломға жуфт бўлди. Яна Зулайҳо айди: «Эй подшоҳи олампаноҳ, агар Юсуф бул вақтгача зиндонда турмаса эрди, ани ишқида ўзимни ҳалок еткурурдим». Подшоҳ Юсуф алайҳиссаломға соқидин бу сўзни айтиб юбордики: «Хотунлар ўз гуноҳлариға иқрор бўлдилар. Келгил, ўз ҳузурингда аларни азоб қилайин». Соқи зиндонға келди. Ул хотунларни ўз гуноҳларини иқрор қилгонларини, подшоҳнинг айтган сўзини Юсуф алайҳиссаломға баён қилди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Бу сўзларни сўратғоним аларни азоб қилдурмоқ учун эмасдур. Балки анинг учун эрдик, Азиз Миср билсунки, ман Зулайҳога хиёнат қилғоним йўқ. Оллоҳ таоло хоинлар ишини яхшиликка чиқармас». Абдулло ибн Аббос розиаллоҳу анҳума айтибдурлар: «Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом, ман хиёнатчи эмас, деб ўзларини яхшиладилар, Жаброил алайҳиссалом ҳозир бўлуб айдилар: «Эй Юсуф, Зулайҳога кўнглунг кетмадим? Ўз нафсингни яхшиға чиқорурсан». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Кўнглум яхшидур, аммо нафсимни яхши демасман. Бу нафс, албатта, ямон ишға буюрадурғондур». Айтибдурлар, Юсуф алайҳиссаломнинг сўзларини Маликка айдилар. Маликни иштиёқи зиёда бўлуб, мамлакатини охунду уламо, акобиру ашрофларидин либоси мулкона (подшоҳлик либоси) бериб юбордики: «Юсуф алайҳиссаломни манга келтурунглар. Ўзум учун холис қилай, яъни, мамлакатни ишларини анга топшурай». Юсуф алайҳиссалом бу башоратдин хурсанд бўлуб, зиндон эшикиға келиб, бошларини ювдилар, сочларини тарадилар. Подшоҳона либосларни кийдилар, тож бошларига кўйдилар. Зиндонилар ҳама йиғлашиб айдилар: «Эй Юсуф, кўб йил бизларға ош ва нон бердингиз, кўб яхшиликлар қилдингиз. Эмди бизлар сиздин айрилиб, бу зиндонда қандоғ турурмиз». Юсуф алайҳиссалом соқиға айдилар: «Подшоҳға боргил, айтгилки, Юсуф айтур, кўб йиллар бўлди бу зиндон халқи бирла анис (улфат) бўлуб эрдим. Эмди ман чиқиб борур бўлсам, буларни кўзи гирён, бағри бирён бўлуб қолур. Иноят қилиб, буларни озод қилиб, гуноҳларидин ўтсун, бўлмаса мани булардин айирмасун». Соқи бориб, Маликка айтиб эрди. Малик ҳамасини озод қилди.

Латифа: бу кун дунёда Юсуф алайҳиссалом шарофатлари бирла Малик Райён зиндониларни озод қилди. Тонгла маҳшарда Муҳаммад мустафо соллаллоҳу алайҳи вассалам шарофатлари бирла осий умматларни Оллоҳ таоло дўзахдин озод қилса, ҳеч ажиб ва ғариб эмас. Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом зиндонилар бирла зиндондин чиқтилар, кўрдиларки, олтун ароба турубдур. Ул вақтларда расм андоғ эрдик, ҳар кимни подшоҳ иззат қилса, олтун аробаға солиб юрур эрдилар.

Алқисса, Юсуф алайҳиссаломни олтун аробаға ўлтурғузуб, подшоҳни ўрдасига олиб бордилар. Миср халқи бу нав эъзозу иқромлар била кўруб айдиларки: «Ун ики йил бўлди, бу ўғулни қўлида занжир, аёғида кишан, зиндонға олиб борур эрдилар. Бу кун бу қисм давлатға мушарраф бўлубдур». Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом подшоҳни олдиға кирдилар, айдиларки: «Ассалом, марҳаматли фуқаролар». Малик Юсуф алайҳиссаломға ўз ёнида ўрун берди. Юсуф алайҳиссаломға етмиш ики тил бирла сўзлади. Ҳамасига жавоб бердилар. Малик таҳсин ва офарин қилди. Андин сўнг Юсуф алайҳиссалом ибрий (яхудий) тили бирла дуо қилдилар. Малик сўрди: «Бу нечук тилдур?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Атоларим тилидур». Ҳама халойиқ инсоф қилиб айдиларки, рўйи оламда одам фарзанди ичра мундин хўброқ ва беҳроқ киши йўқтур.

Алқисса, Малик Райён сўзлади. Тушини таъбирини сўрди. Жавоби дилпазир (ёқимли) эшитти. Айдики: «Бу кун сизни қадру манзилатингиз маълум бўлди ва ҳар нимаики мани тасарруфимдадур, сизга инондим, вазирликни

сизга берайин». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Вазирлик Азизнинг ҳаққидур. Анинг ҳаққи манинг зиммамда кўбдур. Аввал тирик борман, вазирликни ихтиёр қилмасман». Малик айди: «Эй Юсуф, подшоҳликка лойиқ мандурман, аммо сизни ҳамма беклардин катта қилиб ўрун берсам». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Малик, манга ерни хазинасини топшурунг, яъни, ҳар ҳосилотки ердин унар, мани анга хазиначи қилинг. Бошқа мансаб манга муносиб эмас. Деҳқончиликни яхши билурман». Малик хушнуд бўлди. Ул ишни Юсуф алайҳиссаломга топшурди. Яна айди: «Эй Юсуф, мани мулкумни ҳар нечук тасарруф қилсанг, қилғил, лекин ики ишдин ўзингни сақлағил. Улки, парда ичидаги хотунларим ва канизакларим бирла сўзлашмағил». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Бизни шариатимизда ул иш ҳаромдур». Яна Малик айди: «Мани бирла бир табақда ош емағил. Ман ҳам сани бирла ош емасман». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Малик, ман ҳам сизнинг била ош емасман». Андин сўнг Малик Райён Юсуф алайҳиссалом учун қасри олий тайёр қилдурди. Подшоҳ кўрқтики: «Юсуф мани иймонга даъват қилса, анга нима жавоб бергайман», деб. Андин сўнг: «Ман мулкумни ҳам сизга тобшурдум,— деди.— Ҳамчунонки, ҳосилоти заминни тобшуруб эрдим. Ман қаридим, ёшим улғайди».

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом етти йил экин эктурдилар. Ошлиқлар (дон, ғалла)ни сомони бирла кўмдурдилар. Тоғларда чуқурлар қоздуруб, ул чуқурларни ошлиғ бирла тўлғуздилар. Ул арзончилик ва маъмурчилик йил тамом бўлди. Қаҳатчилик йили етушти. Бир ботмон арпа бир олтун бўлди. Вақтеки, қаҳат келур кечаси бўлди. Юсуф алайҳиссалом хизматкорларга: «Арпа нонни пишуруб кўюнглар. Бу кеча саҳар вақтида манга келтуруб беринглар», деб буюрдилар. Ходимлар айтғонларидек қилиб қўйдилар. Вақтеки, саҳар вақти бўлди, малик «қорним оч», деб уйғонди. Юсуф алайҳиссалом арпа нондин келтуруб бердилар. Малик еб кўруб айди: «Эй Юсуф, умримда мундоғ ширин нон еганим йўқ эрди». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Малик, ул арпа нонидур, от ва сигирларни хўрагидур. Аммо ани ширин бўлмоғи қаҳатчиликни асаридур». Андин сўнг халойиқга ўлчак бирла ошлиғ бердилар. Бечора ва фақирларга ошлиғ садақа қилдилар. Ғаний (бой)ларга сотиб, пулини хазинага солдилар. Айтубдирларки, етти йилда хазинани ярмоқ (пул) бирла тўлдирдилар. Юсуф алайҳиссаломга ушбу мансабни берадурган вақтда шарт қилиб эрдик, беш йиллик экинни ҳосилотини Маликга бергайлар. Ики йиллик ҳосилни Юсуф алайҳиссалом олғайлар. Вақтеки, ҳосил навбати Юсуф алайҳиссаломга етди. Бир ботмон буғдой ўн харвор (эшак) ҳосил тўқди. Юсуф алайҳиссалом буғдойларни қобуғи бирла анборладилар, куя тушмасин деб. Юсуф алайҳиссаломни қирқ ҳожиблари (дарбозабон) бор эрди. Миср улуғлари ҳар кун мулозамат борур эрдилар. Аввалги йил халойиқлар олтун, кумушларини бериб, ошлиғ олдилар, иккинчи йил от ва тева ва сигирларини бериб, ошлиғ олдилар. Учунчи йил қул ва чўриларини сотдилар. Тўртинчи йил ватанларини (ер-жойларини) сотдилар. Бешинчи йил уй ва асбобларини сотдилар. Олтинчи йил ўғул ва қизларини сотдилар. Еттинчи йил ўзларини сотдилар.

Ривоят қилибдурларки, қаҳатчиликни бешинчи йили Канъондин биродарлари ошлиғ олғони келдилар. Юсуф алайҳиссалом йўлларига тўсқол (қоровул) қуюб эрдилар. «Қачон узун бўйлуқ, кўрклук юзлук йигитлар келса, мани олдимга олиб келинлар», деб эрдилар. Яъқуб алайҳиссалом ўғлонлари ўн йигит, ҳамма қаду қоматлари бирдек, шаҳрга дохил бўлдилар. Юсуф алайҳиссаломга хабар бердилар. Юсуф алайҳиссалом билдиларки, ағоларидурлар. Айтибдурларки, Юсуф алайҳиссаломнинг сотилғонлариға йигирма етти йил бўлуб эрди. Бу йигирма етти йилни ичида Юсуф алайҳиссалом атолариға эллик мартаба нома юбордилар. Оллоҳ таолони амри бирла ҳеч нома Яъқуб алайҳиссаломга етмади.

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом тўсқолларига буюрдилар: «Ул йигитларни келтурунлар», деб. Келтурдилар. Юсуф алайҳиссалом аларни танидилар. Алар Юсуф алайҳиссаломни танимадилар, кўп замонлар ўтган жиҳатидин, саҳиҳ (хатосиз) ривоят улдурки, қирқ йил ўтган эрди. Ёки Юсуф алайҳиссалом аларға ниқоб бирла сўзлашиб эрдилар. Анинг учун танимадилар. Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом ағоларини кўрдилар. Аларни қилғон ишлари ёдлариға тушди. Хоҳладиларки, ул ишларни айтиб сарзаниш (танбех) қилсалар, Оллоҳ таоло Юсуф алайҳиссаломни кўнгилларига ваҳм қилдики: «Эй Юсуф, аларға

қотилмағил (ўлдирмағил), яна келгусидур, марҳаматингни дариф тутмағил». Юсуф алайҳиссалом ағоларини кўрдиларки, йўлни гарди-ғубори рангу рўйларига ўлтурубдур. Юсуф алайҳиссалом кўнгулларида айдилар: «Мани улуғлиғим зоҳир бўлсун, буларни хурсанд қилиб юборай», деб сўрдиларки: «Қайдин келурсизлар?» Алар айдилар: «Канъондин келурмиз, Яъқуб пайғамбарни ўғлонларимиз». Яна сўрдиларки: «Атонгиз тирик бормулар?» Алар айдилар: «Балли». Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Нима иш қилурлар?» Алар айдилар: «Пайғамбардурлар, тоат ва ибодат қилурлар». Яна сўрдилар: «Кимдин, кимга пайғамбардурлар?» Ағолари айдилар: «Ҳақдин халқга пайғамбардурлар». Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Пайғамбар бўлсалар, нима учун Миср элига келиб, пайғамбарлик қилмаслар?» Алар айдилар: «Канъонда ва ҳам Канъонни атрофиға пайғамбардурлар. Яна ўзлари пир бўлғонлар ва кўзлари нобино бўлғон». Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Кўзлари на сабабдин нобино бўлди?» Алар айдилар: «Юсуф отлиғ фарзандлари бор эрди. Ани яхши кўрар эрдилар. Ул ўғуллари ғойиб бўлди. Ани фироқида кўб йиғладилар. Кўзлари кўрмас бўлди». Юсуф бу сўзни эшитиб, ниқоб ичида кўб йиғладилар.

Ривоят айтибдурлар, Юсуф алайҳиссалом ул ҳолда тахт узра ҳарир кийиб ўлтуруб эрдилар. Унг қўлларида минг аъламбачаи (билағон) дурри даргўш, мураассаъпўш, кумуш камар белларида, қўл қовуштириб турур эрдилар. Сўл қўлларида ҳам минг ғуломбача, дурри даргўш, мураассаъпўш, тилло камарлар турар эрдилар. Урдаларини эшикида бир юз киши қаро тўнлук, қўлларида олтун таёқ бирла, яна бир юз киши нуқра таёқ бирла турур эрдилар. Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Ун ўғул бир анодин туғилдингизму?» Алар айдилар: «Ҳар икимиз бир анодиндурмиз». Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Яна ағо ва инингиз бормулар?» Айдилар: «Ун бир ағо-инимиз. Биримиз уйда. Атомиз хизматиға машғулдур». Юсуф алайҳиссалом олдиларидаги беклариға боқиб, айдилар: «Ажаб хушрўй, хушсурат, хуш қадди-қомат йигитлар экан». Ағолари бу сўзни эшитиб, хурсанд бўлиб айдилар: «Ғойиб бўлган укамиз бизлардин ҳам хушсурат эрди». Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Қандоқ ғойиб бўлди?» Учлари якбора жавоб бердилар. Бири айди: «Бўри еди». Бири айди: «Уғри ўлдурди». Бири айди: «Кўйлагини биёбонда қонлиғ тобтуқ». Сўзлари бири-бириға тўғри келмади. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Булар жосусдурлар ё ўғридурлар. Зероки, сўзлари бир-бирига мувофиқ эмас». Алар айдилар: «Бизлар пайғамбарзодадурмиз. Бизларда ўғурлик бўлмас ва лекин ул инимиз йўқ бўлғон. Улук-тиригини билмасмиз». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Манда бир жом бор. Ҳар нимарсани сўрсам, айтар». Юсуф алайҳиссалом ул жомни қоқтилар. Садо чикди. Юсуф алайҳиссалом дедилар: «Бу жом инингизни тирик дейдур». Андин сўнг амр қилдилар: «Буларни жувол (катта қоп)ларига буғдой тўлғизиб беринглар. Атонгизга бир туя буғдой, уйдаги укангизга бир туя буғдой берсам, олиб борурмусизлар?» Алар таъзим қилиб айдиларки: «Бизларға давлат ва саодат бўлғай». Юсуф алайҳиссалом омборчиға буюриб: Аларни келтурган нуқра ва қурут (олтин)ларини ўзлариға билдурмай юклариға солиб юборгил, яна буғдойни шундоғ бергилки, йўлда жуволларини оғзини очмасунлар». Андин сўнг Юсуф алайҳиссалом аларга айдилар: «Яна ошлиқларингиз тугаса, манга келинглар. Ошлиғ берурман. Ва лекин яна келганда уйдаги инингизни олиб келинглар. Агар олиб келмасангиз, ошлиғ бермасман, мани шаҳримға келманглар». Ул ҳолда Яҳудо ўз тилида айди: «Бу Малик Юсуфга ўхшар». Ўзгалари айди: «Қандай сўзни айтурсан? Юсуфга бу мамлакат ва бу подшоҳлик қайдин етар?» Яҳудо айди: «Атомизни сўрди, яна Бинёмани сўрди, овози ҳам Юсуфни овозиға ўхшар». Ўзгалари айдилар: «Агар Юсуф бўлса, бизларга яхшилик қилмай, интиқом олур эрди». Юсуф алайҳиссалом буларни сўзларини эшитиб, парда ичра табассум қилур эрдилар.

Алқисса, ағолари юкларини юклаб, Канъонға жўнадилар. Манзил ва мароҳилларни тай қилиб (юриб), Канъонға етдилар. Атолариға салом қилдилар. Яъқуб алайҳиссалом хурсанд бўлиб, фарзандларини ҳол ва аҳволларини сўрдилар. Ўғлонлари айдилар: «Миср подшоҳи бизларға кўб яхшилик қилди. Бир тевадан буғдой берди. Сизни ва ҳам Бинёмани сўраб, иковингизга ҳам бир тевадин буғдой бериб юборди. Яна бизлар олиб борган нуқра ва қурутларимизни бизларға билдурмасдан жуволларимизға солиб юборибдур. Яна бизларга айди: «Уйдаги укангизни олиб келсангиз, яна ғалла берурман. Агар

олиб келмасанглар, ошлиғ бермасман». Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Юсуф-ни олиб бориб йўқ қилиб келдинглар, эмди мунини ҳам олиб борсанглар, йўқ қилиб келурсизлар». Алар айдилар: «Эй ато, ул бир хато бизлардин ўтуб, бепарволик қилиб эрдук, эмди мунини яхши сақлармиз, худо хоҳласа, саломат келтурурмиз». Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Бинёманга ёмон соғинмасмиз, деб Оллоҳ таолога аҳд қилиб, хат беринглар». Ҳамалари Яъқуб алайҳиссаломга аҳднома битиб бердилар. Айтибдурлар, Мисрға борур бўлдилар. Карвон кўб йиғилди. Уғлонлари айдилар: «Эй ато, бизларга насиҳат қилсангиз, анга қараб иш қилсак». Яъқуб алайҳиссалом: «Аввал сўзум улдурки, ул ярмоқ ва қурутларки, жуволларингиздин чиқти, ёдларидин чиқондур ё сизларни имтиҳон этмак учун жуволларингизга солиб юборгандурлар. Бизларга ҳалол бўлсун, ани эълон қилинглар. Икинчи шулки, Мисрға етганда, ҳамаларинг бир дарвозадин кирманглар, ҳар бирингиз бир дарвозадин киринглар», деб Бинёманни қўшуб юбордилар. Вақтеки, Мисрға етдилар, ҳар қайсилари бир дарвозадин кирдилар. Чунончи, атолари буюрғондек, Бинёман бирла Яҳудо бир дарвозадин кирдилар. Барчаларидин бурунроқ Юсуф алайҳиссаломнинг ўрдларини эшикига келиб турдилар. Булардин сўнг ўзгалар ҳам етиб келдилар, кириб салом таҳийят (дуо)ни бажо келтурдилар. Яъқуб алайҳиссалом бир дастор бериб юбориб эрдилар. Ул дастор Иброҳим алайҳиссалом амома (салла)лари эрди. Яъқуб алайҳиссаломга мерос эрди. Ани олиб кириб, Юсуф алайҳиссаломни олдиларига қўйдилар, «Атомиз юбордилар», деб Юсуф алайҳиссалом ул тухфани олиб кўруб, кўб хурсанд бўлдилар. Анинг учун ул амома ҳар кимга етса, ул пайғамбар бўлур эрди. Яна юкдин чиқгон нимарсаларни ҳам Юсуф алайҳиссаломнинг олдиларига қўйиб айдилар: «Бу нимарсалар бизларни юкимиздин чиқди, саҳв (хато) қўйулғондур, деб олиб келдук». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Яхши қилиб олиб келибсизлар. Аммо бу нимарсаларга бизни эҳтиёжимиз йўқ, сизларга бердук, олиб боринг, йўл харжи бўлур». Ходимларга буюрдилар: «Олти табақ ош келтуринглар», деб. Ходимлар олиб келдилар. Юсуф алайҳиссалом буюрди: «Ано бирлан ўлтуруб таом енглар», деб. Ҳар ким туғушқони бирла таом емоқга турди. Бинёман танҳо қолди. Юсуф алайҳиссалом ани кўруб ниқоб ичра йиғладилар. Бинёман таом емай йиғлаб ўлтурди. Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Бу қариндошингиз на учун йиғлар?» Алар айдилар: «Ўзидин сўранг». Юсуф алайҳиссалом сўрдилар, жавоб бердики: «Ман ҳам туғушгон ағом тирик бўлса эрди, бирла ош егай эрдим, деб йиғларман». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Бу ялғуз укангизга рухсат беринглар, мани бирла таом есун». Ҳамалари таъзиму тавозеъ бирла: «Бу иш бизларга давлат ва саодат бўладур», деб жавоб бердилар. Юсуф алайҳиссалом Бинёманни чодирга киргузуб, тахт узра ўлтургузуб, олдига бир табақ ош қўйдилар. Юсуф алайҳиссалом ниқобни кўтариб, юзларини Бинёманга кўрсатдилар. Бинёман оҳ уруб, беҳуш бўлуб йиқилди. Гулоб келтуруб, юзига себтилар, ўзига келди. Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Нима касалинг бор?» Бинёман айди: «Ман пайғамбарзодадурман. Манда саръ (тутқаноқ касали) бўлмас. Аммо юзунгизни кўрдумки, ғойиб бўлгон ағомни юзига ўхшар. Ани учун беҳуш бўлдум». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ғам емагил, ўшал ғойиб бўлгон ағонг мандурман». Андин сўнг Юсуф алайҳиссалом атоларини сўрдилар. Бинёман айди: «Сизнинг ғамингизда Байтул аҳзанда йиғлай-йиғлай кўзлари нобино бўлди», Юсуф алайҳиссалом кўп йиғладилар. Андин сўнг. «Эй Бинёман, сан таом егил, ман саргузаштларимни айтай», деб аввалдин то охир бўлган воқеаларни баён қилиб эрдилар. «Охируламр Оллоҳ таолони фазли бирла зиндондин чиқиб бу мулки давлатга соҳиб ўлдум. Эмди сан бу сўзни аларга айтмагил. Оллоҳ таолодин рухсат йўқ». Бинёман айди: «Эмди ман сиздин айрилиб нечук тоқат қилурман?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ман сани бир баҳона бирла олиб қолурман».

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом амр қилдилар: «Канъониларга ғалла беринглар», деб. Анбордорға буюрдилар: «Иш қилиб паймона (қадах)ни Бинёманни жуволига солиб юборгил, ҳеч қайсиси билмасун». Хазиначилар ғалла бериб бўлғунча, паймонани Бинёманни жуволига солдилар. Буларга рухсат бердилар. Булар карвон халқи бирла Мисрдин чиқиб, бир кунлик ерга келиб, Айнушшамс деган кентга келиб тушдилар. Эртаси субҳ вақтида Юсуф алайҳиссалом тўрт минг отлиғ бирла аслаҳа рост қилиб, орқаларидин етиб келдилар. Мунодий

қичқуруб айдик: «Эй йигитлар, бизлар сизларни ғаллага келган савдогар десак, сизлар ўғри экансизлар». Алар айдилар: «Бизни андоғ ишдин хабаримиз йўқ, биз пайғамбарзодадурмиз, ўғрилик биздин келмас». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ахтарсак, мабодо сизлардин чиқса, нима бўлур». Алар айдилар: «Ахтаринг, агар бизларни аромизда кимни юкидин чиқса, ўшал одам мол эгасига қул бўлсун, бизларни шариятимизда мундоғдур».

Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Бизларни ишимиз — ўғрини қўлини кесармиз, зиндонга солармиз. Алар айдилар: «Ихтиёр сизга, хоҳланг бизни йўлимизда ҳукм қилинг, хоҳланг ўз йўлингизда ҳукм қилинг». Вақтеки, ахтариб эрдилар, Бинёманни жуволидин чиқди. Ағолари хижолатдин айдиларки: «Муни ғойиб бўлгон ағоси ҳам ўғри эрди, андин халос бўлдук, мундин қутулмадик, аноси ҳам ямон эрди», дедилар. Бу сўзларға Юсуф алайҳиссалом сабр қилдилар.

Савол: «Юсуф алайҳиссаломнинг ағолари ўғри демоқлариға боис на эрди?» Жавоб улки, Роҳила Бинёманни туғарида ўлган эрди. Бинёманни энагага бердилар. Юсуф алайҳиссалом кичик эрдилар. Яъқуб алайҳиссаломнинг ҳамширалари бор эрди. Юсуф алайҳиссаломга кўб меҳрибон эрдилар. Юсуф алайҳиссаломни ул аммалари олиб бориб катта қилдилар. Беш яшар бўлдилар. Яъқуб алайҳиссалом бир кун олиб кетмоқға келдилар. Аммаларини бермоқға тоқатлари бўлмади. Исҳоқ алайҳиссаломдин қолгон бир камарбандлари бор эрди. Ани Юсуф алайҳиссаломни кўйлақларини ичидин боғлаб қўйдилар. Яъқуб алайҳиссалом бирла юбориб, орқаларидин камарбандим йўқ, деб келиб Юсуф алайҳиссаломни белларидин топиб олиб, эмди ўғлим бўлди, деб Юсуф алайҳиссаломни олиб кетдилар. Яъқуб алайҳиссалом ноилож бўлиб қолдилар. Ағоларини ўғри демоқлари бу сабабдин эрди.

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом дарғазабнамо бўлуб ўғиллари Афроҳимға мил (учи ўтқир асбоб) келтурдилар. Юсуф алайҳиссалом мил бирла жомни қоқтилар. Сўрдиларки: «Жом нима дейдур?» Ағолари: «Билмасмиз», дедилар. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Жом айтадурки, ағолари Юсуфни макру ҳийла бирла атоларидин тилаб олиб бориб, турлук азоблар бирла чоҳға солиб, андин сўнг «қулимизни уч айби бор», деб, уч шарт била сотдилар. Бўри еди деганлари ялғондур». Ағолари ҳайрон қолдилар. Яна қоқтилар. Сўрдилар: «Жом нима дейдур?» Алар: «Билмасмиз», дедилар. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Жом айтадурки, ул инилари тирик бордур, аммо йироқ ерда, яқин фурсатда топишурлар. Ағолари подшоҳға рост сўзларини айтарлар. Атолари бирла ҳам топишурлар. Оллоҳ таоло аларни омирзида қил (гуноҳини кечир)ғой дейдур». Яна жомни қоқтилар. Сўрдиларки: «Нима дейдур?» Алар: «Билмасмиз», дедилар. Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Жом айтадурки, Юсуфни чоҳға солиб, ўғлокни қониға кўйлагини булғаб атолариға олиб бориб, ялгон айдилар. Андин кейин ўн саккиз пучак пулга сотиб, иброний тилида хат ёзиб, муҳр босиб олгон кишиға бергандурлар. Сўзи ростму?» дедилар. Алар айдилар: «Бўри егани ростдур. Сотди дегани ғалат», деб тондилар. Юсуф алайҳиссалом яна жомни қоқтилар. Айдилар: «Жом айтадурки, буларни аросида бир эр бор. Ҳазаби келса, баданидаги мўйи эғнидин тешиб чиқар эмиш. Ул қайсингиздур?» Яҳудо жойидин туруб: «Мандурман», деди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Шарм қилмадингизму, мунча баҳодирлик била Юсуфни бўрига едурдингиз?» Яҳудо хижил бўлди. Яна жомни қоқиб айдилар: «Жом айтадурки, буларни аросида бир эр бор, Ҳазаби келганда, тошни чанғалига олиб сиқса, ундек қилур, дейдур. Ул киши кимдур?» Рубил туруб: «Ман», деди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Мунча қувватинг бор экан, Юсуф уканг бўлса, ани на учун бўриға едурдунг?» Жомни яна қоқтилар. Сўрдилар: «Жом нима дейдур?» Алар: «Билмасмиз», дедилар. Юсуф алайҳиссалом: «Айтадурки, буларни аросида бир эр бор, агар ўқ отса, олти йиғочлик ерга етар. Ул кимдур?» дедилар. Шамъун ўрнидин туриб: «Ман», деди. Айдилар: «Мунча қувватинг била Юсуф қариндошингни на деб бўриға едурдинг?» Жомни яна қоқтилар. Сўрдилар: «Жом на дейдур?» Алар: «Билмасмиз», дедилар. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Айтадурки, буларни аросида бир эр бор, ҳар нечук улўғ дарахтни Ҳазаби келганда бихи (томири) бирла қўпориб олур. Ул қайсингиздур?» Яшжир жойидин туруб: «Ман», деди. Айдилар: «Бу қадар қувват била Юсуф биродарингизни на деб бўриға едурдинг?» Яна жомни қоқиб, сўрдилар: «На дейдур?» Ағолари: «Бил-

масмиз», дедилар. «Айтадурки, булар аросида бир эр бор, агар шерга рўбарў бўлса, тутуб оғзини йирар. Ул қайсидур?» Козуро туруб: «Ман», деди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Шерга етган кучунг бўрига етмасмуди? Юсуф қариндошингни бўрига бердурдинг». Яна жомни қоқиб сўрдилар: «На дейдур?» Алар: «Билмасмиз», дедилар. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Айтадурки, ул хатики Малик Зағирга бериб эрдилар, алҳол подшоҳи Мисрни хазинасида дейдур». Уғулларини буюрдилар. Бориб ул хатни олиб келдилар. Юсуф алайҳиссалом аларга бердилар. Алар кўруб: «Мундоғ хатдин бизни хабаримиз йўқ», дедилар. Юсуф алайҳиссалом Бинёманга қараб: «Бу хат ялғонму?» дедилар. Бинёман айди: «Бу хат ағоларимни хатидур. Жомни сўзи росттур». Бинёман айди: «Эй подшоҳи олам, бу жом Юсуф тирик, тез фурсатда атоси бирла топишур, дейдур. Бир нома атомизга юборсалар, кўнгуллари хуш бўлур эрди». Ағолари айдилар: «Шул вақтгача тортган меҳнат ва машаққатлари озмуди, хат юбориб дарду фиरोқларини зиёда қилиб, янги бошдин ўт солай дермусан? Худо хоҳласа, сандин ҳам қутулгаймиз. Подшоҳни паймонасини ўғурлаб, бизларни хижолатга қўйдунг».

Латифа: қиёмат қойим бўлғонда Оллоҳ таоло ҳамма бандаларидин ҳисоб олғай, алар аъмоли саййиалар (гуноҳ ишлари)га мункир бўлғойлар. Номани аъмолини келтуруб, ой ва кун, кеча ва кундуз, жамъи юлдузлар гувоҳлик бергайлар. Фаришталар: «Эмди на дерсан?» дегайлар. Ул банда айтур: «Булар ҳамаси одам фарзандиға душмандур. Гувоҳликларини эшитиб бўлмас». Андин сўнг осмон ва замин гувоҳлик бергай. Анга ҳам қабул қилмагай. Андин сўнг жамъи аъзолари бўлак-бўлак гувоҳлик бергай. Андин сўнг дўзахқа ҳайдагайлар.

Алқисса, Юсуф алайҳиссаломнинг ағолари зиёда бетоқат бўлуб, айдилар: «Эй подшоҳ, бизга мундин зиёда озор берманг». Юсуф алайҳиссалом: «Атонгизни ҳаққу ҳурматини сақламасам, сизларга жазо берур эрдим. Нима қилайки, пайғамбарзодадурсизлар», деб Бинёманни зиндонга буюрдилар. Юсуф алайҳиссаломнинг ғаразлари — баҳона била олиб қолмоқ эрди. Ағолари кўб зори ва тазарру ёлбориб, атоларини шафеъ келтуруб тиладилар. (Бўлмади). Ағолари ночор бўлиб қолдилар. Маслаҳат қилдиларки, атомиз қошлариға қайси юзимиз бирла борурмиз. Юсуф учун бешармлик қилдук. Эмди муни бир иш қилиб, ажратиб олмасак бўлмас. Яҳудо: «Ман ялғуз ўзум имлоқни лашкарини мусаххар (забт) қилдим. Ман бориб зиндон яқосида ўлтурай, Бинёманни олиб келурлар, ул маҳалда бир наъра тортай. Сизлар йиғилишиб келинглари. Шамшир тортиб, Миср халқини куштадин пушта (ўликдан тепа) қилайлик», деб ҳар қайсилари ўз ҳунарлариға ишониб, бу маслаҳатни қилдилар. Юсуф алайҳиссалом буларнинг маслаҳатларини билиб, Иброҳим алайҳиссаломнинг дасторларин бойладилар. (Булар) ҳар қайсилари ҳар тарафга бордилар. Яҳудо ялғуз зиндонни олдиға келиб турди. Ани одати ул эрдикки, ғазоби келса, кўзидин қон тошиб, баданидаги туки жуббаси (узун ва кенг тўн)дин тешиб чиқар эрди. Иброҳим алайҳиссалом уруғларидин бир киши орқасини силаса, ғазоби паст бўлур эрди, ҳеч нима қилолмас эрди. Юсуф алайҳиссалом уғуллариға айдилар: «Яҳудо наъра урса, хотунларни ҳомиласи бўлса тушар, бориб орқасини силагил, сўзласа ҳаргиз сўзлама». Яҳудо наъра тортай деб хаёл қилиб эрди. Афроҳим келиб орқасини силаб кетди. Ғазоби паст бўлуб, наъра тортолмади. Ағолари кўб мунтазир бўлдилар. Овози чиқмади. Бир замондин сўнг ҳамалари йиғилишиб келдилар. Сўрдилар: «На учун овоз қилмадинг?» Яҳудо айди: «Мунда бизни уруғимиздин бор экан. Бир ўғлон келиб, орқамни силади, ғазабимни паст қилди. Наъра тортолмадим». Ағолари бовар қилмадилар. Яҳудо: «Эй қариндошларим, бўлғон воқеаларни билиб, атомға айтинглари. Бинёманни зиндонга тушганини ҳам айтинглари. То манга атом ижозат бермагунча, қимирламасман», деб қолди. Ўзгалари ёндилар. Манзил ва мароҳил тай қилиб, Канъонға келдилар. Бинёманни юкини очиб, номани олдилар. Ғаразлари бу эрдикки, подшоҳи Мисрни номасини кўрсатсак, бизга ғазаблари келмас, деб номани атоларини қошлариға олиб бордилар. Ҳамалари бир-бир кўруштилар. Яҳудо била Бинёманни сўрдилар. Алар: «Ҳар воқеа бўлса, бу номада», деб ўқуб бердилар. «Яҳудо сиздин кўрқуб анда туруб қолди», дедилар. Яҳуб алайҳиссалом кўп паришонҳол бўлуб: «Ҳар вақт манга шундоғ ғам ортурурсизлар. Эмди қилмаганинглари бу қолибдимму?» деб йиғладилар. Яҳуб алай-

ҳиссалом аҳли қофила (карвон)дин сўрдилар, ҳама аҳли қофила номани ичидагидек таҳрир берди. Яъқуб алайҳиссалом: «Хошалиллоҳ (худо сақласин), мани ўғлим ўғурлик қилмас эрди», деб кўб паришон бўлуб, қаттиғ ғамгин бўлдилар.

Тафсирда андоғ келтурубдурларки, Яъқуб алайҳиссалом муножот қилиб айдилар: «Илоҳи, манга бу қадар қайғуни на учун бердинг?» Хитоб келдики: «Фалон зиллат (хорлик, очлик)да бир яхши таом қилиб единг, ҳамсояларинг оч-наҳор қолдилар. Аларға бермадинг. Ани мукофотиға мунча қайғу воқеъ бўлди». Яна Яъқуб алайҳиссалом нола қилиб, айдиларки: «Илоҳи, билганим йўқ». Истиғфор айтиб, тавба қилдилар. Андин сўнг таомни ялғуз емадилар ва сабр қилдилар. «Қавли таоло эмди сабр яхшидур. Бири йўқ дедим, икени ёнига тортти, яқиндурки, ҳар учини манга етургай». Андин сўнг ўғлонлариға айдилар: «Эй фарзандларим, алар кўйиға кининглар, изланглар». Алар айдилар: «Юсуфга қирқ йил бўлубдур. Ани қайдин топармиз?» Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Иншооллоҳ, ҳама ўғлим Мисрдадур». Охируламр Миср подшоҳиға нома юбормоқға маслаҳат қилдилар. Номани мазмуни буки: «Бисмиллаҳи роҳмани роҳийим, подшоҳи Мисрға сўз шулки, манки Яъқуб набиуллоҳ ибн Исҳоқ набиуллоҳ, ибн Иброҳим халилуллоҳдурман, билгил ва огоҳ бўлгилки, бобом Иброҳим халилуллоҳ Намрудни ўтиға сабр қилдилар, куймай халилуллоҳ атандилар. Амаким Исмоил қўйдек бўғузланишга ризо бўлдилар, захибуллоҳ атандилар. Бизлар шундоғ балоларни қазонида қайнаб пишганлардиндурмиз. Қирқ йилдурки, бир боламни дарду фироқида йиғлаб кўздин ажрадим. Юзум сарғориб қаддим ҳам бўлди. Мунча ғам ва андуҳ ўзасиға жароҳатимға туз қўйиб, Бинёман ўғлимни ўғри деб тутубсиз. Бизни уруғимиздин ўғурлик келмас. Билмасман, нечук ҳийла анинг ўғрилиқға нисбат қилибсиз? Мани фарзандларимға аввал яхшилик қилиб, охири мундоғ ишлар бирла юрак-бағримни эздингиз. Э подшоҳи Миср, бу нома етгач, манинг фарзандларимни юборинг. Йўқ эрса, дуо қилиб, мулку амлокингиз бирла нобуд қилурман. Нома тамом, вассалом». Номани Рўбилга бердилар. Рўбил номани олиб, Мисрға равон бўлди. Манзилу мароҳил тай қилиб, Юсуф алайҳиссаломға келиб номани берди. Юсуф алайҳиссалом номани кўруб, уч кун йиғладилар. Андин сўнг номани жавобига нома ёзиб юбордилар. Мазмуни буки: «Эй худони пайғамбари, ато-боболарингизни ва яна аларга теккан балоларни ва нажот тобқонларини баён қилибсиз. Фарзандларимни юборгил, бўлмаса, дуо бирла мулку амлокингни ва ўзунгни нобуд қилурман, дебсиз. Манинг жавобим шулки, ато-боболарингиз балоға қандоғ сабр қилғон бўлсалар, сиз ҳам андоғ сабр қилғойсиз. Алар қандоғ нажот тобқон бўлсалар, сиз ҳам андоғ нажот тобқайсиз. Пайғамбарларга сабр қилмоқ меросдур. Зинҳор бизга дуои бад қилмағайсиз. Шоядки, (кўнглунгизда) ўғлунгиз тез фурсатда сизга қўшулса», деб номани тамом қилиб юбордилар. Вақтеки, бу нома Яъқуб алайҳиссаломға етди. Мазмуни билиби: «Бу нома кофирларни номаси эмас. Пайғамбарларни ва сидиқларни номасидур. Бу нома Юсуфни номаси бўлғай», деб умидвор бўлдилар. Ул вақтда Яъқуб алайҳиссаломни уйқу ғалаба қилди. Ухладилар. Тушларида Азроил алайҳиссаломни кўрдилар. Сўрдиларки: «Эй малакул мавт (ўликлар фариштаси), Юсуфни жонини олдингизму?» Малакул мавт дедилар: «Олганим йўқ. Яқин фурсатда сизга қўшулур». Уйғониб, кўб бетоқат бўлдилар. Ул ҳолда Жаброил алайҳиссалом келиб айдиларки: «Эй Яъқуб, Юсуф учун кўб паришон бўлмағил. Тез фурсатда фарзандингни санга қўшғайлар. Мисрға борурсан. Иншооллоҳ, Юсуфни топарсан». Одам алайҳиссалом уч юз йил йиғладилар, кўзлари нобино бўлмади. Аммо Яъқуб алайҳиссалом бир ривоятда қирқ йил, яна бир ривоятда саксон йил йиғладилар. Кўзлари нобино бўлди. Сабаб на эрди? Жавоб улки: Одам алайҳиссаломнинг гирялари Оллоҳ таолони хавфидин эрди, нобино бўлмадилар. Аммо Яъқуб алайҳиссаломнинг гирялари ўғуллари учун эрди. Ул сабабдин нобино бўлдилар.

Ҳикоятда андоғ келтурубдурларки, Довуд алайҳиссалом қирқ йил йиғладилар. Ерни атрофида қирқ қари ерда гиёҳ кўкарди. Ул унган гиёҳларни аросида Довуд алайҳиссалом кўрунмас эрдилар. Бир кун ҳаводин бир қуш келиб, кўзларини ёшидин ичти. «Ажиб хуштаъм, ширин сув экан», деди. Мунни эшитиб яна кўброқ йиғладиларки: «Манга қушлар ҳам таъна қилурлар», деб. Оллоҳ таолодин хитоб келдики: «Эй Довуд, ул жонивор рост айтадур. Гуноҳи учун

йиғлагонларни кўзини ёши ширин бўлур». Андин кўнгуллари таскин тобди. Айтибдурларки, меҳнатни охири роҳатдур, ҳар ғамни охири севинчдур. Чунончи, Юсуф алайҳиссалом ағолари бирла топишқондин сўнг ағолари бир кун сўрдиларки: «Бу подшоҳликни қайдин тобтингиз?» деб. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Подшоҳликни қулликдин тобтим. Азизликни хорликдин тобтим. Ҳар кимарса ўзини гуноҳдин сақласа, Оллоҳ таолодин қўрқса, балоға сабр қилса, ҳар ойна сабрлари машқур, ризқи маъмур бўлғусидур». Яна Юсуф алайҳиссалом айдиларки: «Оллоҳ таолони балосиға сабр қилдим, Миср хотунларидин ўзумни сақладим. Ани баракотидин подшоҳликға еттим».

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом атоларига нома юбордилар. Яъқуб алайҳиссалом номани мазмунидин билдиларки, бегонани номаси эмас. Умидвор бўлуб фарзандларига айдилар: «Мисрға бориб, Юсуф била Бинёманни изланглар». Алар айдилар: «Эй ато, бўри еган Юсуфни қайдин топармиз?» Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Оллоҳ таолони карамидин навмид бўлманглар. Навмид бўлғонлар кофирлардур».

Алқисса, Мисрға бордилар. Тусқовуллар Юсуф алайҳиссаломға хабар бердилар. Буюрдилар: «Мунда олиб келинглар», деб. Ҳар бирини бир курсиға ўтқуздилар. Бу навбат келганларида бир эшикни боши тўрт олтун эрди. Аларни олиб келган нимарсалари кўб қадрлик эмас эрди. Айдилар: «Эй азиз, бизларға ва авлодларимизға қаттиғлик бўлди. Муносиб нимарса келтурмадук. Андак нимарса олиб келдук. Ани олиб, ғалла садақа қилинг. Албатта, Оллоҳ таоло садақа қилувчиларға садақа эвазини бергай». Яна айдилар: «Бир заъиф пир атомиз бордурлар, бизларға раҳм қилмасангиз, атомизға раҳм қилинг». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ҳеч билурмусизлар нима ишлар қилдингизлар. Юсуфға ва ани укасиғаки, сизлар ул вақт нодон эрдингизлар?»

Савол: «Ағоларини Юсуф алайҳиссалом ҳақларига қилғон ишлари ошкоро ва маълум эрди. Аммо Бинёманга нима иш қилиб эрдилар?» Жавоб: «Бинёманга қилғон ишлари ул эрдикки, хору безътибор тутар эрдидар. Шул даражада эрдикки, агар Бинёман аларға сўз сўзласа, ожизлик била тавалло қилиб сўзлар эрди».

Амр ул сўзики, Юсуф алайҳиссалом ағоларига айдилар, иътоб (қаҳр) ва сарзаниш (койиш) учун айтмадилар, балки азрў насиҳат айтиб, юзларидин ниқоб ва бошларидин тожларини олдилар. Ағоларини кўзлари Юсуф алайҳиссаломни юзларига яқбора тушуб айдилар: «Эй подшоҳи олам, сиз Юсуфға ўхшарсиз». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ори, ман Юсуф, бу Бинёман мани укамдур». Айтибдурларки, ул куники Бинёманни зиндонга ҳукм қилдилар. Ағоларини кўзларига зиндонга солиб, ағолари кетгандин сўнг зиндондин чиқориб тахтға, ўз ёнларида ўлтурғузуб эрдилар. Ул сабабдин бу Бинёман укам дедилар.

Алқисса, ағолари хижолатдин бошларини яланг қилиб: «Эй Юсуф, бизларни бурунги гуноҳимизни бок (зарарли) тутманг, сизға Оллоҳ таоло мундоғ даража каромат қилибдур. Оллоҳ таоло сизни биздин эъзозлабдур, баргузида (мумтоз) қилибдур, биз хатогарлардиндурмиз», деб узрлар айтдилар. Юсуф алайҳиссалом ҳамалари бирла кўрушуб, йиғлаштилари. Айдилар: «Эй ағоларим, мани сизларға ҳеч ямонлиғим йўқтур. Оллоҳ таоло сизларни мағфират қилгай, сизлардин ҳеч кишиға шикоят қилмадим. Эмди ҳам қилмасман. Сизларни гуноҳларингизни Оллоҳ таолодин тиларман. Ул арҳамар роҳимийндур». Ағолари айдилар: «Эй азиз, сизнинг олдингизда бизлар шармандадурмиз, юзингизға боқолмасмиз». Юсуф алайҳиссалом: «Андоғ ишлар мани кўнглумда йўқки, бу даражаи олийға еттим, чоҳға туштум, зиндонға туштум, тахтға чиқтим. Ул кулфатлардин халос бўлуб, бу иззатларға уландим», деб ағоларини хижолатдин чиқордилар. Ҳамаларига подшоҳона сарупо бердилар. Ағоларини иҳонат (хўрлаш)ларини бадалиға иззат қилдилар. Яҳудо айди: «Эй Юсуф, бизлардин биримизға буюрсангиз, бориб бу хушхабарни атомизға еткурса». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Андоғ бўлса, мани бу кўйлагимни олиб боринглар. Атом кўзларига сўрулса, кўзлари очилгай. Андин сўнг ҳарна бор, аҳлу аёлларингизни олиб келинглар». Яҳудо туруб: «Илгари қонлик кўйлакни олиб бориб, ғамлик қилғон ман эрдим. Бу кун бу кўйлакни ҳам ман олиб бориб, шодлик еткурмоқ мандин бўлсин», деб кечалаб, кундузлаб хушҳол ва хуррам Канъонға юруш қилди.

Савол: «Яъқуб алайҳиссалом меҳрибон жигарбандларидин жудо бўлмоқға сабаб на эрди?» Жавоб улки: Яъқуб алайҳиссаломнинг Мубашшара деган бир қуллари бор эрди. Ани бир ўғли бор эрди. Боши кал, тиши олдин-кейин, кўзи чағир, оти Башир. Юсуф алайҳиссалом бирла мактабга борур эрди. Бир кун Юсуф алайҳиссаломни бир шафоти ўрди. Яъқуб алайҳиссалом ани кўруб, Баширни сотмоққа аҳд қилдилар. Яна бир ривоятда Яъқуб алайҳиссалом мактабхонани эшикидин ўтуб борур эрдилар. Мубашшара ҳамроҳ эрди. Қўлларида бир олма бор эрди. Мубашшарага бердилар, «Бу олмани олиб кириб бергил», деб. Мубашшара: «Кимга берай?» деди. Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Ким хушрўй бўлса, анга бергил». Мубашшара мактабхонага кирди. Кўзига ўғли яхши кўрунди. Олмани анга берди. Юсуф алайҳиссалом мактабхонадин чиқиб: «Манга ҳам олма беринг», дедилар. Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Мубашшарадин бериб киргуздум». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ани ўзини ўғлига берди». Яъқуб алайҳиссалом Мубашшарага айдилар: «Ман санга нима деб эрдим?» Мубашшара айди: «Ким кўзунгга чиройлик кўрунса, анга бергил, деб эдингиз. Ўғлумдин чиройлик тобмадим. Олмани анга бердим». Яъқуб алайҳиссалом Баширни сотмоқға аҳд қилдилар.

Алқисса, Яъқуб алайҳиссалом Баширни сотдилар. Атоси Мубашшара йиғлаб дуо қилдики: «Илоҳи, Яъқубни Юсуфни ҳам сан яратган, Баширни ҳам сен яратган. Юсуфни сабабидин Баширни сотди. Мани дарди фироқида қўйди. Ани ҳам боласини соттургил. Ани ҳам оташи иштиёқида қўйгил», деб. Дуоси мустажоб бўлди. Юсуф алайҳиссаломни жудо бўлмаклари боиси бул эрди. Айтибдурлар, Мубашшара ўғли учун йиғлаб кўзи кўрмас бўлди. Яъқуб алайҳиссалом ҳам Юсуф алайҳиссалом учун кўзлари кўрмас бўлди, дебдурлар. Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом ҳодисалари ошкор бўлуб, ағолари бирла топиштилар, бу иш ҳам Миср халқиға шуҳрат бўлди. Баширни олғон киши Мисрда эрди. Хожаси оламдин ўтуб, ани ўрниға ўлтуруб эрди. Юсуф алайҳиссаломни воқеаларидин хабардор бўлуб: «Бу муждани Яъқуб алайҳиссаломға еткуруб дуоларин олай», деб Яҳудодин илгари бормоқға тезлаб борур эрди. Айтибдурларки, бир кун Мубашшара йиғлаб келиб, Яъқуб алайҳиссаломға айдики: «Эй пайғамбари худо, ўғлум манга қовушқайму?» Яъқуб алайҳиссалом муножот қилиб айдилар: «Илоҳи, бу бечорани ўғли қачон қовушқай?» Хитоб келдики: «Эй Яъқуб, Мубашшарани ўғлини еткуруб бериб, андин сўнг сани ўғлунгга топиштурурман». Яъқуб алайҳиссалом бу хабарни Мубашшарага айдилар. Мубашшара хурсанд бўлуб, улўғ йўлга чиқиб ўлтуруб, бир кўзада сув қўйуб, ўтқучиларга сув бериб ўлтурур эрди.

Алқисса, Башир Яҳудодин бир кун бурун чиқиб, илгари етиб келди. Мубашшарани ўлтурғон ерига келди. Сув тилади. Мубашшара сув берди. «Қайдин келурсан?» деб сўрди. Башир айдики: «Мисрдин келурман. Яъқуб алайҳиссаломнинг ўғли Юсуф алайҳиссаломни хабарини еткурурман». Мубашшара айдики: «Бу сўзунг ялғондур. Манга Яъқуб алайҳиссалом хабар берғондурларки, сани ўғлунг санга қовушмагунча, мани Юсуфум манга қовушмас», деб. Башир: «Отинг нимадур?» деб сўрди. «Отим Мубашшара», деди. «Ўғлунгни оти нимадур?» деди. «Ўғлумни оти Башир», деди. Вақтеки, Башир бу сўзни эшитди. Ўзини тевадин ташлаб, атосини бўйнидин қучоғлаб: «Ўшал Башир деган ман бўлурман», деди. Мубашшара ўғлини қучоғлаб, йиғлашиб беҳуш бўлдилар. Замондин сўнг хушларига келдилар... Мубашшарани кўзи очилиб, ўғлини кўрди. Қачонки, Яҳудо ярим йўлга етти, Юсуф алайҳиссаломнинг ислари Яъқуб алайҳиссаломнинг димоғларига етти. Айдилар: «Эй ёронлар, бу соат Юсуфни исини оладурман. Димоғимни муаттар қиладур», деб наъра урдилар. Яъқуб алайҳиссалом кулуб, хурсандлиғ қилур эрдилар. Олдиларидаги бор набиралари айдиларки: «Сиз ҳануз бурунги Юсуфни муҳаббатини орзу қиласиз. Ҳоло ҳам фаромуш қилмабсиз». Шул аснода Мубашшара бирла Башир икови кириб келдилар. Юсуф алайҳиссаломнинг хабарларини еткуруб айдики: «Мани атомдин жудо қилиб, сотиб эрдингиз. Мундин бери Мисрда эрдим, Юсуф алайҳиссаломнинг хабарларин еткуруб, дуо олғони келдим», деб. Яъқуб алайҳиссалом бу сўзни эшитиб, кўб йиғладилар. Айдилар: «Нима талабинг бор? Дуо қилай». Башир айдики: «Жон бермоғим осон бўлсун, гўрни қоронғулуғидин амин бўлай». Дуо қилдилар. Дуолари ижобат бўлди. Дуодин фориг бўлмай туруб, Яҳудо етиб келди. Юсуф алайҳиссаломнинг кўйлақларини олиб кўзларига

сурдилар. Оллоҳ таоло сиҳатлик бағишлади. Кўзлари равшан бўлуб, ҳама аҳли байтларини кўрдилар. Яҳудодин Юсуф алайҳиссаломнинг аҳволларин сўрдилар. Яҳудо кўб таърифлар бирла баён қилди. Яъқуб алайҳиссалом ҳаргиз териларига сиғмас эрдилар. Ул кунни хурсандлик бирла ўтқардилар. Ваҳоб ибн Манбани ривоятларида кўйлакни олиб келгувчи Бинёман эрди, дебдурлар.

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом кўйлакни юбориб, тонгласи ағоларига: «Сизлар ҳам боринглар. Бола-чақаларингизни олиб келинглар», деб рухсат бердилар. Бинёмандин сўрдилар: «Канъондин келадурғон неча кишидур?», деб. Бир ривоятда улуғ-кичик етмиш тан, бир ривоятда тўрт юз киши, деб жавоб берди.

Алқисса, Юсуф алайҳиссалом одам бошига юз мисқол олтун, юз мисқол кумуш, юз мисқол анбар, юз мисқол уд бериб юбордилар. Андин сўнг юк юклатиб от, тева ва қаро тавор (майда мол), буларни Бинёманга бериб нома ёздиларки: «Мулозаматларига ўзум борай деб эрдим, фармони илоҳий бўлмади. Фармон мундоғ бўлдики, ҳамалари мунда келгайлар. Бу зару зеварни юбордим. Йўл ҳаражларига сарф қилиб келсунлар», деб. Бинёманни бош қилиб, ағоларини Канъонга юбордилар. Ағолари келиб атоларига айдиларки: «Эй ато, бизлар гуруҳи бадкирдорлардурмиз. Оллоҳ таолодин бизларни гуноҳимизга мағфират тиланг, омирзада (гуноҳни кечиб) қилсун». Яъқуб алайҳиссалом: «Гуноҳларингизни парвардигоримдин тиларман», деб ўшал он тиласдин қайтардилар. Баъзилар айтурлар, саҳарда дуо қилайин деб қайтардилар. Саҳар вақтида дуо ижобат бўлур, деб. Ваҳоб ибн Манба андоғ ривоят қилурларки, Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломнинг хабарларин эшитиб, ики ракат намози шукрона адо қилдилар. Жамиъ набира ва абираларига келган ҳадя ва тухфалардин бердилар. Узларига даркорлик асбоб, зебу зийнатларини тайёр қилиб, ҳамалари Мисрға равона бўлдилар. Рўбилни ўзларидин илгари хушхабарга юбордилар. Рўбил Юсуф алайҳиссаломга хушхабар еткурди. Юсуф алайҳиссалом Мисрни жамиъ амиру умаро ва вазиру вазаро, уламо ва фозил, ашрофларига: «Ҳамаларингиз ўзларингизни ораста қилиб, Канъон йўлига чиқинглар», деб фармон қилдилар.

Алқисса, ҳамалари фарик-фарик (тўда-тўда), фавж-фавж (тўп-тўп) бўлиб, Канъон йўлига равона бўлдилар. Яъқуб алайҳиссалом илгариги жамоага етдилар. Тўрт минг одам чоғладилар. Сўрдиларки: «Юсуф мунда борму?» Бинёман айди: «Ҳоло булар Юсуфни сипоҳидур». Булар ҳамаси пиёда бўлуб таслим ва таҳийят (салом) бажо келтурдилар. Ва яна тўрт минг жиҳозлик тева келди. Ҳар тевада ики канизак ўлтурубдур. Сўрдилар: «Булар кимлардур?» Бинёман айди: «Ағомни канизакларидур». Яна бир пора халқ йўл юруб келди. Ҳар тевада ики канизак ўлтурубдур. Сўрдилар: «Булар кимлардур?» Бинёман айди: «Ағомни канизакларидур». Яна бир пора халқ йўл юруб келди. Ун қаро алам (нишона)лик ўн минг киши келиб, рикоб (узанги)ларини бўса қилдилар. Яъқуб алайҳиссалом сўрдилар: «Булар кимдур?» Бинёман айди: «Ағомни кеча ва кундуз хизматларида турадурғон ғуломларидур». Андин сўнг тўрт минг оқ тўнлук, оқ дасторлик, оқсоқол, оқ отликлар келдилар. Сўрдилар: «Булар кимдур?» Бинёман айди: «Булар ағом ўз гуноҳини сиздин тилағони юборган олим ва акобирлардур». Яъқуб алайҳиссалом сўрдилар: «Нима гуноҳ қилмиш?» Бинёман айди: «Кўрган тушунгни ағоларингга айтмағил деган экансиз. Қулоқларига тутмай, ағоларига айтғон эканлар. Ани тилармишлар». Яъқуб алайҳиссалом дарҳол авф қилдилар. Андян сўнг пора йўл юбордилар. Ун минг одам бирла Юсуф алайҳиссалом пайдо бўлдилар. Яъқуб алайҳиссалом: «Булар кимдур?» деб сўрдилар. Бинёман айди: «Ағом Юсуф хос лашкари бирла келадур». Яъқуб алайҳиссалом тевадин тушуб, пиёда равона бўлдилар. Аммо Юсуф алайҳиссалом камолу ғалаба иштиёқидин пиёда бўлмоқни фаромуш қилиб борур эрдилар. Ҳазрат Жаброил алайҳиссалом огоҳ қилдилар, дарҳол ўзларини отдин ташлаб, пиёда югурдилар. Ҳама халқ пиёда бўлдилар. Бу ики ғамзадағо оташи иштиёқ ва меҳнат, расидаи бадияи фиروق (айрилиқ) бир-бирларига уландилар. Муборак кўлларини бўйунларига солишиб, гоҳи ҳушларидин кетиб, гоҳи ҳушларига келур эрдилар.

Алқисса, Яъқуб алайҳиссаломнинг иззат ва ҳурматлари ҳама халойиқга маълум бўлди. Вақтеки, Юсуф алайҳиссаломнинг чодирларига кирдилар. Ул чодирни истиқбол учун тайёр қилиб эрдилар. Юсуф алайҳиссаломнинг холалари Яъқуб алайҳиссаломнинг никоҳларида эрди. Яъқуб алайҳиссалом бирла

холаларини тахтға чиқордилар. Атолари ва холалари ўн бир ўғуллари бирла Юсуф алайҳиссаломға сажда қилдилар. Ул ҳолда Юсуф алайҳиссалом атолариға айдилар: «Эй ато, Канъонда ўн бир юлдуз бирла ой, кун сажда қилди, деган тушумни таъбири будурки, парвардигорим ул тушумни рост қилди».

Савол: «Сажда махлуқға раво эрмас эрди. Сабаб надурким, Яъқуб алайҳиссалом ҳама ўғлонлари бирла сажда қилдилар?» Жавоб улки: «Сажда тўрт қисмдур. Саждаи ибодат, саждаи саҳв, саждаи тиловат ва саждаи таҳийят. Саждаи ибодат улки, Оллоҳ таолодин ўзгага раво эрмас. Саждаи саҳв улки, намоз ичида саҳв воқеъ бўлса, анинг учун қилурлар. Саждаи тиловат улки, Қуръонда ўн тўрт ерда келур. Саждаи таҳийят улки, улуғларга қилурлар. Яъқуб алайҳиссалом қилғон саждалари саждаи таҳийят эрди».

Алқисса, андин сўнг Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломдин ўтган воқеалардин сўрдилар. Юсуф алайҳиссалом жами саргузаштларини бир-бир баён қилдилар. Лекин ағоларини қилғон кирдикорларини айтмадилар. Токи алардин кўнгуллари совумасун, деб.

Алқисса, атолари бирла кўрушуб, шаҳрға борур эрдилар. Малик Райён бир пора сувора бирла пешвоз келди. Отдин тушуб, пиёда келиб, риқобларини бўса қилди.

Алқисса, Яъқуб алайҳиссалом шаҳрға кирдилар. Кўрдиларки, шаҳрни кўчаларига ойнабандлик қилибдурлар. Ҳар қайси суфаларда булбуллар сайраб турур эрди. Хушовоз ҳофизлар ўқуб турур эрдилар. Баҳарҳол кўб эъзоз ва эҳтиром бирла олиб кирдилар. Тамоми Миср халқини масжиди жомеъага жам қилиб, Яъқуб алайҳиссаломни меҳмондорлик қилдилар. Таомдин фориг бўлғондин сўнг Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Миср халқи, сизлар кимдур-сизлар? Ман кимдурман?» Алар яқбора овози баланд бирла айдиларки: «Эй подшоҳи олам, сиз бизларни дилнавозимизсиз. Бизлар ҳама катта ва кичик, марду зан (аёлу эркак) зархарид қулунгиздурмиз». Юсуф алайҳиссалом баланд овоз бирла айдиларки: «Эй халойиқ, билинлар ва огоҳ бўлинларки, бу пайғамбари баргузида мани атом бўладурлар. Булар ҳама фарзанди аржумандлари, мани биродаримдурлар. Булар ҳамалари ҳурматидин ҳамаларингизни озод қилдим». Мулку амволлар ҳама ёндуруб (қайтариб) берди. Миср халқи Яъқуб алайҳиссалом мундоғ улуғ зот эканларини билиб, шул замон имон келтуруб, «Ла илаҳа иллоллоҳу Яъқубу набиуллоҳ», деб мусулмон бўлдилар. Анга ўхшаб, вақтеки, қиёмат қойим бўлғонда, ҳама жам бўлғонда, ҳазрат Муҳаммад мустафо соллаллоҳу алайҳи вассаламни ўнг қўлларини Жаброил алайҳиссалом, сўл қўлларини Микоил алайҳиссалом тутғайлар. Мақоми маҳмудға (муносиб жой) элтғайлар... минбар қўёлғай. Расул соллаллоҳу алайҳиссалом ул минбарға чиқғойлар. Оллоҳ таолодин нидо келурки: «Эй аҳли ирсот, сизлар кимдур-сизлар? Ман кимдурман?» Алар айтқойлар: «Илоҳи, сан бизни парвордигоримиз ва хожаимздурсан, бизлар сани осий гуноҳкор қулунгиздурмиз». Ул замон Оллоҳ таолодин нидо келғайки: «Ман сизларни бу ҳабибим Муҳаммаднинг хушнудлиги учун ҳамаларингизни дўзахдин озод қилдим», деб.

Иншооллоҳ, роббил-ал-ъаламийн.

Алқисса, эртаси Малик Райён Миср улуғлари бирла Яъқуб алайҳиссаломға келиб, салом қилди. Ҳузурларида мусулмон бўлди.

Ривоят қилибдурларки, Юсуф алайҳиссалом Малик Райён ҳузурига келганларида урдусини олдида қизил олтундин бир тегирымон тоши қўйдуруб эрди. Оғирлиғи беш юз ботмон эрди. Ул замонки Малик Райён Юсуф алайҳиссаломға илгары бориб кўрушойин, деди. Аёғи ул тегирымон тошига тегди. Кўрушгондин сўнг Юсуф алайҳиссалом ул тошни кўтариб йироқ ташладилар. Малик Райён Юсуф алайҳиссаломнинг ул куч-қувватларини кўруб ҳайрон қолди. Вақтеки, Юсуф алайҳиссаломнинг ағоларини кўрди. Юсуф алайҳиссаломдин сўрдики: «Ағоларингиз соҳиби шижоатмидурлар?» Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Имтиҳон қилиб кўрсангиз бўлур». Малик Райён аларни овға олиб чиқти. Шамъун бир арслонни тутуб, Маликни олдига олиб келди. Рўбил бир шерни тош бирла уруб ўлдурди. Ловия минг ботмон тошни бир қўли бирла ҳавога отиб, яна бир қўли бирла тутти. Шул тариқа ҳар бирлари бир зўрбозу кўрсатдилар. Малик Райён офаринлар қилди. Юсуф алайҳиссаломға келиб, айди: «Ағоларингизга айтинг, манга бир эл, вилоят очиб берсунлар». Юсуф алайҳиссалом ағоларига айдилар, алар қабул қилиб, атоларидин истиоламин

(ижозат) тилаб, ҳар қайсилари бир минг кишига бош бўлуб, ўн минг киши бирла ўн ағолари Румға бордилар. Шом бирла Рум аросида ўн бир қўрғон бор эрди. Ҳамасини олдилар. Келиб Маликдин сўрдилар: «Яна қайси тарафда душманинг бордур, айтгил, йўқ қилай». Малик айди: «Ман эмди пир бўлубдурман, қаридим. Манга вилоят керак эрмас. Аввал, азал бир кентки очтингизлар, ўзларингизга бердим».

Алқисса, алар ҳар бирлари бир кентга ҳоким бўлдилар. Бани Исроил қавми аларни авлодларидур.

Ҳикоят қилибдурлар, Румда бир азиз одам бор эрди. Яъқуб алайҳиссалом ўғлонларини бирларини вафотидин сўнгра тушида кўрди. Сўрдик: «Оллоҳ таоло на муомала қилди?» деб. Ул мутаваффий (вафот этган) айди: «Оллоҳ таоло мани итоб (қаҳр)га тутди. Кўб азоб қилурман, яна карам бирла азоб қилмай авф қилди».

Алқисса, Малик Райённи Муассаб отлиғ ўғли бор эрди. Фиръавни атоси ул эрди. Тўққуз яшар эрди. Ани Юсуф алайҳиссаломға топшурди. Малик муслмон бўлгондин сўнг уч йилу саккиз ой умр кўрди. Андин сўнг вафот тобди. Яъқуб алайҳиссалом Мисрға келиб, йигирма тўрт йил ўтгандин сўнг оламдин ўтдилар. Жасади муборакларини Канъонга элтиб қўйдилар. Юсуф алайҳиссалом атоларидин сўнг тўрт йил умр кўрдилар. Андин сўнг рихлат қилдилар. Жасади муборакларини Мисрда қўйдилар. Мусо алайҳиссаломнинг замонларигача. Андин сўнг Мусо алайҳиссалом Канъонга олиб бориб, атоларини ёнларига қўйдилар.

Юсуф алайҳиссалом Зулайҳони ақдлариға олғонларини баёни

Вақтеки, Азиз вафот тобди, андин сўнг (Зулайҳо) мулку манолин (дунёси) Юсуф алайҳиссаломнинг йўлларига сарф қилиб, фақира бўлди. Юсуф алайҳиссаломни кўролмади. Қўли кутохлик қилди. Юсуф алайҳиссаломнинг фиरोқларида йиғлай-йиғлай кўзи кўрмас бўлди. Қачон бўлса, оҳ Юсуф, дер эрди. Кунлардин бир кун Юсуф алайҳиссалом овға отландилар. Зулайҳо ани эшитди. Бир канизак қолиб эрди. Анга айди: «Мани Юсуфни йўлиға олиб боргил». Ул канизак Зулайҳони кўлидин тутуб, Юсуф алайҳиссаломнинг келур йўлларига олиб бориб турди. Вақтеки, Юсуф алайҳиссалом келдилар, ул канизак хабар берди. Зулайҳо асоға суяниб турди. Айди: «Сано Оллоҳ таолоға, покиза қулни баланд мартаба бериб подшоҳ қилур, ёзуқ қилиб ҳавойи нафсға юрган подшоҳни қул қилур». Юсуф алайҳиссалом лашкарнинг ва отларнинг шовқуни бирла Зулайҳони овозин эшитмадилар. Оллоҳ таолони амри бирла шамоя Зулайҳони овозини Юсуф алайҳиссалом кулоқларига еткурди. Юсуф алайҳиссалом отни бошини тортиб: «Эй Зулайҳо», дедилар. Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломнинг овозларини эшитиб, оҳ уруб, беҳуд бўлуб йиқилди. Яна ўзиға келди. Юсуф алайҳиссалом ани кўруб, раҳмлари келиб, айдилар: «Эй Зулайҳо, ул ёшлигинг ва ҳусн ва жамолинг қани?» Зулайҳо айди: «Сизни ишқингизда барбод бердим». Яна сўрдилар: «Молинг қани?» Зулайҳо айди: «Сиздин хабар келтургонларға бердим». Яна сўрдилар: «Кўзунг на учун кўрмас бўлди?» Зулайҳо айди: «Сизни фироқингизда кўр бўлди», Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ҳоло тилагинг надур?» Зулайҳо айди: «Сизни жамолингиздур». Юсуф алайҳиссалом буюрдилар: «Муни ўрдаға олиб боринглар», деб. Зулайҳони Юсуф алайҳиссалом ўрдалариға олиб бордилар. Яъқуб алайҳиссалом ҳаёт эрдилар. Зулайҳони чорлатиб келиб, ўтган воқеаларни сўрдилар. Зулайҳо барчасини ростлик бирла баён қилди. Яъқуб алайҳиссалом айдилар: «Ҳануз Юсуфни ишқи кўнглунгда борму?» Зулайҳо айди: «Аввалгидин зиёдароқ». Сўнг Юсуф алайҳиссалом шикордин келдилар. Яъқуб алайҳиссалом Зулайҳони Юсуф алайҳиссаломнинг хизматлариға олиб келдилар. Юсуф алайҳиссаломнинг қўлларида бир қамчилари бор эрди. Дастаси олтундин эрди. Лаъл ва ёкут ва зумрад бирла мурассаъ қилингон (зийнатланган) эрди. Зулайҳо айди: «Ул қамчингизни учини манга беринг». Юсуф алайҳиссалом бердилар. Зулайҳо қамчини учини оғзиға олиб бориб бир оҳ урди. Оғзидин ўт чиқиб, ул қамчиға тутошти. Ул олтун қамчин эрди. Андин сўнг Юсуф алайҳиссалом сўрдилар: «Эй Зулайҳо, кумушдин

қилғон бир бутинг бор эрди. Ул қани?» Зулайҳо айди: «Бир кун ул бутга: уч ҳожатим бор, раво қилғил. Аввал ёшлигимни қайтариб бергил. Иккинчи — кўзумни очгил. Учинчи — ҳусн ва жамолимни бергил, деб кўб зору тавалло қилдим. Ҳеч жавоб бермади. Турдум, бир тош била урдим. Пора-пора қилиб, дарвешларга улашдим. Эмди сизга келдим. Тўрт ҳожатим бор. Агар худойингиз раво қилса, имон келтуройин». Юсуф алайҳиссалом қабул қилиб: «Айтғил», дедилар. Зулайҳо айди: «Аввал ёшлигим, иккинчи кўрар кўзум, учунчи ҳусн ва жамолим. Бу уч ҳожатим раво бўлғондин сўнг ул бир ҳожатимни айтурман». Яъқуб алайҳиссалом дуо қилдилар. Юсуф алайҳиссалом «Омийн», дедилар. Зулайҳонинг ҳожатлари раво бўлди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Яна бир ҳожатинг нимадур?» Зулайҳо айди: «Мани никоҳ бирла олгил». Юсуф алайҳиссаломнинг аччиқлари келди: «Ҳануз бу сўздин ёнмадингму? Муни чиқоринглар», дедилар. Ул ҳолда Жаброил алайҳиссалом келиб айдилар: «Эй Яъқуб, Юсуфга айтғил: Зулайҳони ул ҳожатини раво қилсун, кеч қўймасун». Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломга Жаброил алайҳиссаломнинг сўзларини айдилар. Юсуф алайҳиссалом тўй асбобини тайёр қилдилар. Жаброил алайҳиссалом келиб, никоҳ қилдилар. Одам алайҳиссалом била Ҳаво Анони никоҳ қилғонда ўқулғон хутбани ўқудилар. Юсуф алайҳиссалом била Зулайҳо иковлон хилватга кирдилар. Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, сизни ўйнашлик учун севганим йўқ. Аммо ики важдин севдим. Бири улки, манда сунъудо бор эрди. Иккинчиси улки, эрим Азиз Миср манга ярамас эрди. Агар ногоҳ майл қилиб, манга яқин келса, фарёд уруб қочар эрди. Ман сўрсам, айтур эрди: «Сандин икки арслон пайдо бўлур. Андин қочарман». Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Ул ики фариштадур, манинг учун сақлағондур». Зулайҳо айди: «Бу умрум ичида ҳеч эр бирла суҳбат қилғоним йўқ ва ҳам Азизнинг сиррини ҳеч кимга ошқоро қилғоним йўқ. Узга кишини ҳам кўнглум тиламади. Оллоҳ таолога бениҳоят шукрки, муродимга еткурди».

Айтибдурларки, Оллоҳ таоло Зулайҳони кўнглидаги ишқини Юсуф алайҳиссаломга солди. Зулайҳога ўзини муҳаббатини солди. Зулайҳо тоат ва ибодатга машғул бўлди. Юсуф алайҳиссаломни унутди. Юсуф алайҳиссалом Зулайҳога майл қилсалар, Зулайҳо қочар эрди. Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Эй Зулайҳо, ман сандин қочар эрдим, сан манга зору қилур эрдинг. Бу кун ажаб ҳолдурки, сан мандин қочарсан. Ман сани қуварман». Зулайҳо айди: «Ман ул маҳалда ҳусн кўрдум. Лутф бирла анга кўз олдурдим. Бу кун латиф бўлдим».

Айтмишларки, Зулайҳо бир кеча ибодатхонага бораи деди. Юсуф алайҳиссалом қўймадилар. Зулайҳо қочти. Юсуф алайҳиссалом орқасидин қўл солдилар. Зулайҳони яқоши йиртилди. Шул замон бир фаришта келиб айдикки: «Эй Юсуф, эмди ҳеч қайсиларингизни ҳақларингиз бир-бирингизда қолмади. Зулайҳо сизни дарди фироқингизда яқонгизни йиртиб эрди. Сиз ҳам Зулайҳони фироқида яқосини йиртдингиз». Зулайҳо айди: «Эй Юсуф, ман сизни севдим, манга тараҳҳум қилмадингиз, молим ва олтун, кумушларимни сизни йўлингизда нисор қилдим. Ҳеч илтифот қилмадингиз. Охир яратган парвардигорим даргоҳига ёндим. Алҳамдулиллоҳ, муродимга еттим. Эмди кеча ва кундуз парвардигорим ибодатига машғул бўлойин».

Айтибдурларки, Зулайҳо Юсуф алайҳиссалом бирла ўн саккиз йил умр кўрди, беш ўғул, икки қиз туғди. Андин сўнг вафот топти. Вақтеки, Юсуф алайҳиссаломнинг умрлари охир бўлди. Эрса муножот қилдилар. Айдилар: «Илоҳи, манга мулк бердинг ва туш таъбирини ўргатдинг, шарият аҳкомини билдурдунг».

Савол: «Юсуф алайҳиссалом айтган мулклари надур?» Жавоб: «Етти навъ жавоб берибдурлар. Аввал Юсуф алайҳиссалом ҳосидлари мусаххар бўлди (ҳасад қилувчилари забт этилди); иккинчи — жамий эр ва хотун севарди, бу баважҳ (кўркам юз)дин муҳаббат мулки; учунчи — ишқ ва ҳусн мулки; тўртинчи — Миср мулки; бешинчи — илм мулки; олтинчи — жавонмардлик мулки эрди. Еттинчи — қазога рози, балога собир, атога қонё (ҳадяга қаноатли) бўлганлари эрди».

Ва яна Юсуф алайҳиссалом айдилар: «Мани ва еру осмонни яратқонсан». Яна айдилар: «Илоҳи, мани қудуқдин чиқорғон ва қуллуғдин халос қилиб, подшоҳ қилғон сансан. Илоҳи, дунё ва охирадда мухторимсан. Илоҳи, дунёда

азиз ва мукаррам қилдинг, охиратга борурда мани иймон ва ислом бирла дунёдин элтгил».

Савол: «Шариатда ўлум тиламак раво эрмас. Ҳикмат надурки, таввафни дедилар (ўлим тилади)?» Жавоб: Юсуф алайҳиссалом ўлум тиламадилар. Айдилар: «Вақтеки, ажалим етса, ислом бирла ўлум бергил». Савол: «Пайғамбарларга хавфи хотам (сўнги хавф) бўлмас эрди. Таввафни мусулмон демакка ҳикмат на эрди?» Жавоб улдурки: «Ўзгаларга таълим учун эрди. Юсуф алайҳиссалом ўзларини неъмату мулк, нубувват (пайғамбарлик) ва исмат (поклик) ичида кўрдилар. Билдиларки, ҳама неъматлар кейнидин завол бўлур. Тирикликни кейнидин ўлум келур. Бу аломатларни билиб: Мани дунё неъматим тамом бўлди. Дунёдин кетар вақтим бўлди. Илоҳи, мусулмон ўлдургил. Яхшилар ва солиҳларга қўшгил, дедилар».

Савол: «Солиҳлар кимдурлар?» Жавоб: «Уч қисмдур. Биринчи солиҳлар жаннатилардур. Иккинчи солиҳлар валилар ва муттақий (парҳезкор)лардур. Учунчи солиҳлар ато ва боболаридурлар, яъни, Иброҳим алайҳиссалом ва Исҳоқ алайҳиссалом ва Исмоил алайҳиссалом ва Яъқуб алайҳиссаломдурлар».

Дуолари мустажоб бўлди. Дарҳол Жаброил алайҳиссалом келиб айдилар: «Эй Юсуф, Оллоҳ таоло сизга салом айди. Эмди уч кунлук умрингиз қолибдур, охират ишига муқайяд (банд) бўлунг. Юсуф алайҳиссалом Яҳудоға васият қилдиларки: «Ман ўлсам, тошдин тобут қилиб, Нил дарёсиға солғил. Бизни уруғимиздин Мусо отлиғ пайғамбар чиқар. Мани дарёдин олиб, Канъонға олиб бориб, атомға қўшғай деб. Уч кун тамом бўлди. Малакул-мавт келиб қабзи руҳ қилдилар. Яҳудо рухом (мармар) тошдин бир тобут тарошлаб, Юсуф алайҳиссаломни ул тобутга солиб, Нил дарёсиға солдилар.

Айтибдурлар, бу қиссада кўб ибратлар бордур. Ҳамасини айтмоқ малол келтурур. Равшанроғи улдурки, Юсуф алайҳиссаломға ағолари ямонлиқ қилдилар, деб аларга нописанда этмак дуруст эрмас. Чунки Юсуф алайҳиссалом кечурдилар. Оллоҳ таоло ҳам кечурди. Ул ишларда аларга ҳақорат бўладурғон сўзни айтмоқ ўзини ҳалок қилмоқдур. Ул иш олами ғайбдин эрди.

«Эй Муҳаммад, анда сан йўқ эрдинг. Юсуфға нечук ҳоллар тегди. Анга ағолари қандоғ ишлар қилдилар, кўрмадинг. Алдрни ишларидин санга хабар бердим, ибрат олғил».

Бу қиссада соҳиби басират (ўткир зеҳнли)ларга ибрат бор. Валлоҳу таоло аълам биссаваб.

Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Эгамберди АСАДУЛЛО ўғли

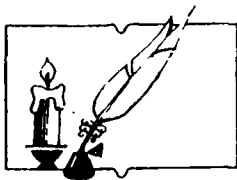
Алишер НАВОИЙ

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»ДАН

Кимки шоҳга хизматкор ва қарам бўлса, иши ва муносабати ҳам шоҳниқига ўхшаш бўлади. Агар шоҳ адолатпарвар бўлса, аҳолисиди ҳам адолат асарлари бўлади. Агар шоҳнинг одати халққа зулм-килишлик эса, эли ҳам зулм фикри билан яшайди. Агар шоҳ эътиқодли бўлса, халқининг шиори ҳам ислом ва дин бўлади. Агар шоҳ кофиртабиат бўлса, қарамоғидагиларда ҳам шундай кофирлик феъли бўлади.

Донишмандлар шоҳни улуғ, пишқириб оқадиган дарёга; аҳолиси ва яқинларини эса дарё атрофидаги анҳорларга ўхшатадилар. Дарё сувида қандай хосият ва кайфият бўлса, анҳорларида ҳам шу каби кайфият ва хосият бўлади. У аччиқ бўлса — бу аччиқ; у чучук бўлса — бу чучук. У лойка бўлса, бу лойка, у тиник бўлса — бу тиник.

*Ариғларки, ул баҳрдин айрилур,
Биликлик аларнинг суйин бир билур.
Чу бирдур сув дарё била наҳр аро,
Эмас таъмида ҳожати можаро.*

Асқар Маҳкам

ИШҚ

Шеърин қисса¹

*Хожа Баҳоуддин Нақибанд ҳазратлари тавал-
лудларининг 675 йиллигига бағишлайман*

ИБТИДО ВА ИҚТИДО

Сен менга жазо бергил ошкора сазо бергил
Кўйида адо бергил эй Ишқ балойи жон

Қисматки азал шулдир ёндир мени куйдиргил
Дардимга даво бергил эй Ишқ балойи жон

Менки адашиб сендин айро тушайин элдин
Минг қатла хато бергил эй Ишқ балойи жон

Девоналарим басдур афсоналарим басдур
Бир ақли расо бергил эй Ишқ балойи жон

Васлингга етолмасдан пойингда агар ўлсам
Бир пора мато бергил эй Ишқ балойи жон

Ёнсам чидамас маҳшар куйсам чидамас маҳшар
Рухимга сафо бергил эй Ишқ балойи жон

Гар ёр жафо истар пайваста хато истар
Умримга қазо бергил эй Ишқ балойи жон

¹. Ойнома нусхаси.

...Ҳаром ўлса кеча мўмин бўлган каслар
 ҳаром ўлса танглайлари қўпорилган
 кўзи кушод қўли кушод оғзи кушод
 ҳаром кетса ҳалол элнинг болалари
 Авлиёлар фарёд чекиб гўрдан қўпар
 ва шайх Абубакр Шиблий ва Қораний
 ва Бистомий
 ва Бағдодий
 ва Ҳоконий
 ва Санжарий
 ва Термизий
 ва Сайрофий
 ва Сомимий
 Сухравардий
 ва Занжоний
 ва Иброҳим Адҳам
 Абулаббос Нисо
 Ҳусайн Мансур Ҳаллож
 Абубакр Розий
 Баҳоуддин Балогардон
 ва Яссавий
 Ё Малику Ё Қуддусу Ё Салиму Ё Мўмину Ё Мухаймину
 Ё Азизу Ё Жаббору Ё Мутаккаббиро Ё Холиқу Ё Мусаввиру
 Ё Ғафору Ё Қаҳҳору Ё Ваҳҳобу Ё Раззоку Ё Фаттоҳу
 Ё Алийму ё Қодиру Ё Боситу Ё Ҳофизу Ё Рофиъу Ё Муъиззу¹

¹ Бу ерда ва кейин келган Исми Аъзам ҳақида қисса сўнггида маълумот берилади.

Асқар Маҳкам — анча танилган шоирлардан, яхши таъби, ўзига хос сўфиёна тасвир олами бор. Хусусан, «Газарру» тўпламида бу нарса кўзга аниқ чалинади. Инсон тақдири, кечмиши ва ташвиши, қалби ва армонларини илоҳий Қудрат ҳикматидан деб билиши, шу Қудрат абадийлигию инсон ва фоний дунё кишиларининг зиминий ғами, интилиш-интиқлиги, гуноҳу савоби, тивбаси ва сабри тасвирланади.

«Ишқ» достонида бу мавзунини хийла рамзий йўсинда чуқурроқ маънолар билан кўрсатишга, тасаввуфий ишқнинг беҳудудлигини адабий-бадиий тасвирлар орқали тафсил этишига уриниш бор. Ишқ уни англаган одам учун моҳиятлар моҳияти, асосларнинг асоси, жавҳари аввал. Олам ва Одам — Ишқ туфайли, Ҳаракат ва Борлиқ — Ишқ ижоди. Ишқ — қалб, иштиро, ҳаёт, лаззат ва ҳақиқат. Ишқ — Оллоҳнинг неъматини ва Оллоҳнинг ўзи Шоир илоҳий ишқнинг қудратини шеърини тил билан шарҳлашга киришиб, хийла муваффақиятларга эришган. У сўфиёна муҳаббатни теран англайди, сўфиёна адабиётдан илҳомланган ҳолда ушбу гояларни ҳозирги шеърини шакллари воситасида беришга интилаган.

Ишқ — тасаввуфнинг ўзи демак, шу боис тасаввуфнинг кўп масала ва гоялари ҳам ишқ мавзунини туфайли тилга олинади ва муносабат билдирилади. Чунончи, нафс, фано, руҳ, жон, изтироб ва азоб, маърифат ва маънивият. Асқар Маҳкам шўларни эътиборга олиб, уларни атоқли шайхлар, сўфийлар ҳикмати ва кўз қариши билан ёришмоқчи бўлади. Албатта, шоирнинг меҳнати самара берган, нияти кишиларни пок муҳаббат ҳарамига олиб кириши, олий илоҳий гоялар билан шууримизни мунаввар этиши...

Аmmo, назаримда, бу мураккаб асарни тасаввуфдан тайёргарлиги бўлмиган одам тушунамайди, агар шу гоялар шайхлар, дарвишлар ҳаётидан олинган ривоят ҳикоятлар орқали тасвирлиб берилса эди, ўқувчиларга яқинроқ бўларди. Худди классик шоирларимиз сингари. Иккинчидан, асар «қисса» деб номланган, лекин, бу қисса эмас, қисса — воқеабанд асардир. Асқар эси, бошдан-оёқ шуурий-тафаккурий тарзда фикрини баён этади. Менимчи, кишиларнинг номини қаторлаштириб келтириш ҳам бадиий асар учун ортиқчи декоратив юк. Маълумот эмас, бадиий тасвир талаб қилинади бунда.

Қаминанинг фикри шу. Умуман, «Ишқ» достонини фалсафий-рамзий асар сифатида қабул қилиш мумкин.

Нажмиддин КОМИЛОВ,
тил ва адабиёт фанлари доктори

Е Музиллу Е Самиъу Е Басиру Е Ҳакаму Е Адлу Е Латифу
Е Хабийру Е Ҳалиму Е Азиму Е Шакуру

* * *

Офариниш тилсимлари тилсиз эди
офариниш ҳодисалари асрор эди шарор эди
офариниш
офариниш
офариниш

Ҳаққо нечун тупроққа жон
ҳаққо нечун жонга иймон
ҳаққо руҳ не-не бу сайрон
ҳаққо руҳ не — бу саргардон
бу саргардон
бу саргардон
бу саргардон

Еллар танин сўрар мозор пушталарин
қаландарлар
қаландарлар
қаландарлар

Кўзларида ҳалқалари зикрлари тасбеҳлари
кўлларида асолари кашкуллари кангуллари
оёғида ғуссалари ўлкалари кўчалари
Бодлар танин сўрар мозор лаҳадларин
лаҳадларнинг туйнугидан боқар тун кун битта нигоҳ
битта нигоҳ
битта нигоҳ
битта нигоҳ
заҳру шароб
заҳру шароб
заҳру шароб

Ким заҳр ичар ярақлайди кулгу тиғи лабларида
ким шаҳд ичар тентирайди йиғи сели кўзларида
Мен шаҳд ичиб лабларимни кўмдим хумга
хум сап сариқ деворларин парчалади
хум қип қизил қовурғасин майдалади
хум йиқилди қабристоннинг пуштасига
Бод танасин ялаган гўр кунгураси
хумга ўхшар
хумга ўхшар
хумга ўхшар

хум сап сариқ сув қаърига ташланди мен
Эй навосоз эй нағмасоз эй қазосоз
эй садосоз эй сафосоз эй азосоз
эй балосоз
эй балосоз
эй балосоз

Девонага Ишқ бергали Гадо келди
мозорларнинг қат қатидан оқ кафанда
оқ кафанда
оқ кафанда
оқ кафанда
Деди Гадо Улим бу Ишқ сармояси
сармояси
сармояси

Деди Гадо Улим бу Ишқ ҳамсояси
ҳамсояси
ҳамсояси

Деди Гадо Улим бу Ишқ остонаси
остонаси
остонаси

Деди Гадо Улим бу Ишқ ҳамхонаси
Деди Гадо
Деди Гадо

Тўхта Гадо Тўхта Гадо Тўхта Гадо
Пушталардан ўтиб келдинг оёғинг хўл

ер йиғлади кўк йиғлади мен йиғладим
 мозорлардан ўтиб келдинг кўзларинг ҳўл
 гўр йиғлади ел йиғлади сен йиғладинг
 Деди Гадо Ишқ келтирдим кўлларимда
 кўлларимда мана сопол кафтларимда
 кўзларимда мана булоқ кўзларимда
 оёғимда ориқ ёриқ оёғимда
 тилларимда тимдаланган тилларимда
 ўнглларимда
 сўлларимда
 тушларимда
 Ишқ келтирдим деди Гадо
 Деди Гадо узоқларда дилдек узоқ узоқларда
 ёвукларда дилдек ёвук ёвукларда
 бир шуъла бор нури совуқ куйдиргичдир
 ўликларни тиргизувчи нури ато
 тирикларни ўлдирувчи нури қазо
 Деди Гадо ер қабарган оёғимдир чориғларим
 оғриқларим олиб юрган хуржунларим
 сочиб келдим тариқлардек оғриғимни
 оғриғимни
 оғриғимни
 хуржунларда кашкулларда халталарда
 ким олмади кимлар олди бул тариқни шул тариқа
 ким олмади оёқлари янчиб ўтди тариқларни
 кимлар олди лабларида тутиб кетди тариқларни
 Ҳей Ишқ тухмин сочиб юрган бир гадонинг
 тариқлари тариқлари тариқлари
 кўкаргайми кўкрагида кўм кўк бўлиб
 кўкракларим тешиб оққан тариқларим
 Деди Гадо хуржунлари тўла тилло
 Деди Гадо кашкуллари тўла тилло
 бу тиллолар сариқ эди юз зардидек
 дил зангидек дашт чангидек
 бу тиллолар кизғиш эди қон рангидек жон рангидек
 нон рангидек
 Бу тиллони Ишқ қони минг йил чайқаган
 бир гадонинг устихони ибриқида
 ибриқида
 ибриқида
 ибриқида
 суянгансан чирангансан тиралгансан
 тан кўрғони ичра итдек яралгансан
 яралгансан
 Деди Гадо тан кўрғони дарвозасин зулфинлари
 эй кўрғоннинг устунлари тўсинлари
 бул ҳисорнинг оқ синчлари
 Тиш михлари қадалган тан сиз бўласиз
 тил шилтаси тўкилган тан сиз бўласиз
 кўз қирлари сочилган тан сиз бўласиз
 дил қонлари занглаган тан сиз бўласиз
 Мен Гадоман бул пуштада борар йўлим
 бул пуштада оёқларим майингина сўйлашади гиёҳ билан
 кулдек тупроқ билан унсиз сўйлашади тўпигларим
 тўриқларим
 тўриқларим
 тўриқларим
 Пушта тилга кирган кўклам кезларида
 товонимга суйкалади соғин еллар
 мозорларда чайқалади вужудлардан
 кўчаётган арвоҳларнинг нафаслари
 ер тилини тишлаганча чайқалади
 чангиб кўчар туёқларнинг шиддатидан
 руҳ тарк этган қолипларнинг қолдиқлари
 Осмон ерга ёғаётган мовий ёмғир
 бу ёмғирнинг зарралари нур нурлари
 бу ёмғирнинг томчилари ёш ёшлари

Осмон ёққан саҳроларда ёбонларда
 карвон рўзгор тўзонини ютиб кўчар
 карвон рўзгор тупугини ютиб кўчар
 осмон ёққан далаларда ўнгирларда
 карвон борар ўз гўштини кавшаб борар
 карвон борар
 карвон борар
 карвон борар
 Гадо деди пушталарда гуллар унар
 бари яшил
 барги яшил гуллар унар
 гуллар унар яшил уни кўрмас кўрлар
 гуллар унар яшил яшилликча ўлар
 Гадо деди пушталардан ўтар бўлсанг
 танга видо айтмоқ фарзин адо қилгил
 ташла унинг юкларини чиркларини
 ташла унинг сўнгаларин сувратларин
 ташла унинг лойларини
 карвон ўтар
 карвон ўтар
 Пушталарда
 бир фаною бир гадою бир қаландар
 бир гадою бир бақою бир дарбадар
 ўлтиришар авлиёнинг гўри каби
 оёқларин тикиб мозор кўрпасига
 Чинқирайди бул пуштанинг сўл соғида
 сағир даҳр
 сағир даҳр
 сағир даҳр
 қуш боқолмас
 гўр боқолмас
 улар ейди
 улар ейди
 Мозор Пушта Гадо Холи Чанг сояси
 тўшалади ҳолсизгина гадо узра
 тўшалади ушалади
 Гадо дейди
 унинг сўзи тугамайди
 сўйлайверар чуқур чуқур кўзлар билан
 сўйлайверар киприкларин тили билан
 лабларида қуруқшаган даҳр этлари
 ёноғида ўрмалайди даҳр излари
 тиззалари қора тортган даҳр бетидек
 товонига кириб чиқар қумурсқалар
 чолворида хомушгина уҳлар чибин
 (чибин дунё кезиб гадо узра уҳлар)
 ...Эй дил нима сўрдинг бердим бердим тамом
 Эй дил охир кимга банданилик қилдинг
 Эй дил мен «тан тахтаси»¹ дан кечай девдим
 Эй дил танни тахта бирла тилик қилдинг
 Эй дил лаҳим вужуд ила сўқишдинг чўх
 Эй дил бало бўлдинг мени ўлик қилдинг
 Эй дил неча душвор бўлди соликлигим
 Эй дил оғир қилдинг яна муҳлик қилдинг
 Эй дил «фанофиллаҳ» дедим² «лилл .ҳ» дедим
 Эй дил мени гадо қилдинг тирик қилдинг)
 тўзиб борар
 ўзиб борар
 Гадо деди чуқур чуқур кўзи билан
 бир нуқтага санчилган ўқ кўзи билан
 зангор нафас ютиб шундай деди кўзи
 пушта бўйлаб бораётган Одам қара
 икки ёнда икки олам ўймалашар
 биринчиси пуштанинг соғ томонида
 иккинчи пуштанинг сўл томонида

¹. Алишер Навоий ибораси.

жан талашар
 жон чиқмаган
 Уни олмоқ керак талаб бўлмас жонни
 жон талашар
 жон талашар
 жон талашар
 пуштанинг сўлу соғида
 Мозор Пушта Гадо Елғиз гадо Е Рабб
 бу кўзларнинг садолари ёрилганда
 фано бўлди кимлар Ато бўлди кимлар
 бало бўлди кимлар Гадо бўлди кимлар
 (Эй Рух сени нуру мени тандин яратибдир
 Эй Рух мени «Ул» битта кафандин яратибдир
 Эй Рух бу фалак ичра вужудимни кўейин
 Эй Рух мени осгилки расандин яратибдир
 Эй Рухи Сафо Рухи Сафо Рухи Сафойим
 Эй Рух сени гулзору чамандин яратибдир
 Эй Рух тўкилиб мен гаҳи дашт гоҳи даманда
 Эй рух мени сўнгат ва бадандин яратибдир
 Эй Рух сени гардунга гирифторлигинг бор
 Эй Рух мени байтимни ҳазандин яратибдир
 Эй Рух бу вужудим яралиб хоки раҳингдин
 Эй Рух сени Ғаффор қачондин яратибдир
 Эй Рух мени нафсу нафасим куйдуродир кул
 Эй Рух сени афсуну фусундин яратибдир
 Эй Рух адашибмен бу кангул кўчаларинда
 Эй Рух сени ғам бирла ҳузундин яратибдир
 Эй Рух чу зулол эрди сенинг чашми хуморинг
 Эй Рух мени кул бирла кукундин яратибдир)
 Мозор Пушта Гадо Елғиз гадо Е Рабб
 Бир чашмаи сафо эрди кўк мунаққаш
 ер саҳнида изғир ғусса туманлари
 этагини ёйганича пушталарга...
 мингта марҳум вужудидан ўсган каби
 юксалади қўлларини силтаганча
 абадият ҳадларига

* * *

Мозор Пушта Гадо Елғиз гадо Е Рабб
 Пуштами бу ё қаҳқашон билиб бўлмас
 гоҳ тупроққа чўмаётган гавдалардан
 гоҳ тупроқдан чиқаётган каллалардан
 аён бўлар бу ерларнинг ҳасбу ҳоли
 кирдикори
 Бу тупроқда ниш отган ҳўл уруғ каби
 аста аста бош кўтарар бош чаноқлар
 улар турфа кимсалардан қолган ёдгор
 улар турфа уруғлардан қолган бисот
 улар энди олисларга боққан билан
 нигоҳининг ковагидан еллар ўтар
 еллар ўтар чибинларни йўлдан тутиб
 еллар ўтар қумурсқалар шаштин бузиб
 Бу кўзларда бир маҳаллар ёнган чўғнинг
 кулларини дунё кезган бодлар билар
 Бу қошларнинг ўрнидаги куюк туклар
 ёндирарди термилгучи нигоҳларни
 ва чаноқнинг сўл соғида изи ҳам йўқ
 икки юзнинг таърифини қилиб бўлмас
 Бу бир юзки унда қонлар оқар эди
 бу бир юзки унга ёйлар ботар эди
 бу бир юзки унда ёнар эди лаблар
 Пуштами бу эй Гадойим
 пуштами бу
 сен қаёққа қараяпсан улуғ Гадо
 нечун жимдир нигоҳларинг туб тублари

аҳли башар чўкиб кетган бу сирли чоҳ
 нечун жимдир нигоҳларинг забонлари
 ё кимлардир уни элтиб осдиларми
 мозордаги тақводор тут шохларига
 нечун жимсан
 нечун жимсан
 Сўйла дунё аҳли қисмат қиссаларин
 сўйла ошиқ дарвишлардан фасоналар
 сўйла Гадо
 Қўй сен менга Искандардан сўйламагил
 шамширларнинг жарангидан сўйламагил
 ва хуфёна ханжарлардан сўйламагил
 Сен менга бир ИШҚ қиссасин сўйла Гадо
 Сен менга бир ИШҚ қиссасин сўйла Гадо
 Деди Гадо ИШҚ бу фано мақомидур
 зоҳир олам боғларида гуллар ичра
 фано бўлмоқ
 Зоҳир олам арконида айшдан кечиб
 фано бўлмоқ
 фано бўлмоқ
 фано бўлмоқ
 фано бўлмоқ
 Деди Гадо Абубакр Шиблийдир Ишқ
 оёқлари уёлган ер хокларидан
 нигоҳлари уёлган кўк рангларидан
 томоқлари уёлган сув сасларидан
 димоғлари уёлган даҳр боғларидан
 панжалари уёлгандир асосидан

Деди гадо Абубакр Шиблийдир Ишқ.
 Деди Ишқ бу Абубакр Жавзакийдир
 умри бўйи кўк тоқига бир боқмаган
 нигоҳлари ерга сингиб ўтиб кетган
 оёқлари ерга кириб ўтиб кетган
 Деди Ишқ бу Мусо Имрон Чурбатийдир
 ким тиламиш рақибига комронлиғ
 комронлиғ тиламишдир мавжуд аро
 ўзан ўзга ҳар кимсага
 Деди Гадо Ишқ бу Ҳасан Кирмонийдир
 Деди Гадо Ишқ бу Ҳасан Сарагийдир
 Деди Гадо Ишқ бу Шариф Уқайлийдир
 Деди Гадо Ишқ бу Шабўй Марвазийдир
 Деди Гадо Ишқ бу Луқмон Сараҳсийдир
 Деди Гадо Ишқ бу Саййид Абдулхайрдир
 Деди Гадо Ишқ бу Мусо Сулламийдир
 Деди Гадо Ишқ бу Мўмин Шерозийдир
 Деди Гадо Ишқ бу Ҳаммад Сараҳсийдир
 Деди Гадо

Деди Гадо
 Деди Гадо
 (Эй Жон бу вужуд ичра на қилдинг
 Эй Жон бу лаҳм ичра йиқилдинг
 Эй Жон адашиб қайга борурсан
 Эй Жон тўкилибсенки тўкилдинг
 Эй Жон менга раҳм айлама зинҳор
 Эй Жон неча жон жондин сўкилдинг
 Эй Жон сени «ширин» деди ошиқ
 Эй Жон сен унга захр ила кулдинг
 Эй Жон бу вужуд маҳбаси ичра
 Эй Жон танага мунча берилдинг
 Эй Жон чиқаринг билмайин охир
 Эй Жон гаҳи каззобга юкидинг
 Эй Жон мени ўткинчида не айб
 Эй Жон яна сен менга ўкидинг
 Эй Жон бу вужуд ичра на қилдинг
 Келдинг кетасан айт нима қилдинг)

* * *

Мозор Пушта Гадо Ё Рабб
 Кўргиликлар Одам шаклин олди бунда
 тирикликлар Одам шаклин олди бунда
 бунда Одам бўлди фиску фужурлар ҳам
 Одам бўлди хиёнат ҳам диёнат ҳам
 Одам бўлди хоинлигу мунофиқлик
 жумла эзгу
 жумла ёвуз
 эҳтирослар
 Бу оламга пайғом элтгувчилар кўпдир
 бу оламга низом элтгувчилар кўпдир
 Пайғом элтди улар Раббил Оламийдан
 ким эй Одам фарзандлари Одам бўлинг
 Одам бўлинг
 Одам бўлинг
 Одам бўлинг
 Аммо Одам бўлолмади бу фарзандлар
 аммо Одам бўлолмади бу бандалар
 Улар калом элтган Пайғомбарларини
 Ўлдирдилар
 Ўлдирдилар улар Пайғомбарларини
 Пайғомбарлар калом элтди улуг Аршдан
 пора пора бўлди пайғом
 сўнг ортидан
 пора пора бўлди кўкнинг элчилари
 Осмон Замин ораллиғи титрайверди
 Осмон Замин ораллиғи тутайверди
 тутайверди
 Бир кун ногоҳ Ҳуру Осмон қўпмоғига
 Имо қилиб Пайғомбарлар куяверди
 Пайғомбарлар куяверди
 куяверди
 Пайғомбарлар ўлаверди чорчўпларда
 чорчўпларда
 қозикларда
 ва чоҳларда
 Пайғомбарлар ўлаверди
 Ҳар бир Элчи бир Нур элтди кўзларида
 ҳар бир Элчи бир Сўз элтди тилларида
 «ЎЛДИРМАНГИЗ»
 Ўлдирдилар ўлдирдилар
 ўлдирмоқдан чарчагунча ўлдирдилар
 ўлдирмоқдан то ўлгунча ўлдирдилар
 Ҳар бир Элчи бир Нур элтди кўзларида

ҳар бир Элчи бир Сўз элтди тилларида
 «ҲОРАТ ҚИЛМАНГ»
 Таладилар таладилар
 Ҳар бир Элчи бир Нур элтди кўзларида
 Ҳар бир Элчи бир Сўз элтди тилларида
 «ЁЛҲОМ ДЕМАНГ»
 Алдадилар алдадилар
 алдадилар чақалокни бачадонда
 Сўйла менга Элчиларнинг каломидан
 сўйла борлиқ Ҳидоятдан кейин оппоқ
 туманларга бурканганин хосиятбахш
 яшил Борлиқ Одамзодни кутганини
 тоғу тошлар Одамзодни кутганини
 ўт гиёҳлар паррандалар ва ҳайвонлар
 тўда тўда одамзодни кутганини
 Сўйла Одам нафасини сезиб кушлар
 хушнағмалар қилганини чаманзорда
 сувлар тоғлар оша сачраб оқ мавжлари
 Одамзодга энтикканин сўйла ГАДО
 Эй Ишқпараст Момо Ҳаво Момо Ҳаво
 Одамзодни хом сут билан боққан Она
 Одамзодни Ҳақ сўз билан боққан Она
 Одамзодни ҳалол тузда боққан Она
 Момо Ҳаво Момо Ҳаво Момо Ҳаво
 хом сут эмган зурёдларинг катта бўлди
 улуг бўлди
 бўйларига бўй қўшилди
 кўзларига кўз қўшилди
 тилларига тил қўшилди
 Момо Ҳаво зурёдларинг улуг бўлди
 ер мулойим кўксинг каби момиқ эди
 шир шир оқар эди унинг оқ сувлари
 шир шир оққан каби кўксинг инжулари
 нуқралари садафлари асаллари
 Ер қип қизил олма эди гўё биҳишт
 олмасидек курт тушмаган чурумаган
 Азозилнинг кир назари қадалмаган
 ЕР ҚИП ҚИЗИЛ ОЛМА ЭДИ Момо Ҳаво
 юзларингдек
 дудоғингдек
 ёноғингдек
 Ёнар эди ўттиз уч шом ғурублари
 ловуларди ўттиз уч тонг шафақлари
 чарақларди ўттиз уч тун юлдузлари

порилларди ўн тўрт кунлик моҳитобон
 Ер қип қизил олма эди Момо Ҳаво
 Момо Ҳаво
 Момо Ҳаво
 Момо Ҳаво
 Ой осилиб келар эди риштасига малоикнинг
 кокилига фариштаннинг
 сочларига расулларнинг
 Ой осилиб тушар эди беҳи қаби биҳишлардан
 беҳи эди оининг сариқ ламъалари
 оининг заъфар ламъалари

Момо Ҳаво Момо Ҳаво Момо Ҳаво
 Дарёларда шовуларди асал сутлар
 хораларда ярақлаган харсангларда
 сувларилар ётишарди узанишиб
 сувларилар кўйлаклари хубоблардан
 оқ мавжлардан
 тўлқинлардан ҳарир эди
 оёқларин чалпиллатиб чаярди сув
 ойдан ойдин оёқларин
 тирноқларин чалпиллатиб чаярди сув

...Авлиёлар фарёд чекиб гўрдан кўпар
 ва шайх Абубакр Шиблий ва Қораний
 ва Бистомий
 ва Бағдодий
 ва Хоқоний
 ва Санжарий
 ва Термизий
 ва Сайрофий
 ва Сомимий
 Сухравардий
 ва Занжоний
 ва Иброҳим Адҳам
 Абулаббос Нисо
 Ҳусайн Мансур Ҳаллож
 Абубакр Розий
 Баҳоуддин Балогардон
 ва Яссавий
 фарёд чекиб чекиб келар
 Ё Алию Ё Кабиру Ё Ҳафизу Ё Муқийту Ё Ҳасибу Ё Жалилу
 Ё Кариму Ё Рақибу Ё Мужийбу Ё Восеъу Ё Ҳакиму Ё Вадувду
 Ё Мажийду Ё Боису Ё Шаҳиду Ё Ҳаққу Ё Вакийлу Ё Қавию
 Ё Матийну Ё Валию Ё Ҳамийду Ё Муҳсию Ё Мубдию Ё Муъийду
 Ё Муҳию Ё Мумийту Ё Ҳайю Ё Қайюму Ё Вожиду Ё Мажду
 Ё Воҳиду Ё Аҳаду Ё Самаду

ИСМИ АЪЗАМ ҲАҚИДА

Улуғ исмлар. Яратгувчининг исм ва сифатлари. Улар баъзи манбаларда тўқсон тўқ-қиз, баъзиларида эса ундан ҳам зиёд, деб зикр қилинади. Бу исмларнинг ҳар бир мўмин томонидан доимий зикр қилиниш ғоятда савоб амаллардан бўлиб, мазкур қиссада келтирилган Исми Аъзам улуғ ислом файласуфи, мутасаввуф шайх Мир Саййид Али Ҳамадоний (Оллоҳ ул зотдан рози бўлсин)нинг «Фатҳиян аврод маа дуойи риқоб» китобидан келтирилди. Шайх ҳазратлари бу ҳақда шундай ёзадилар: «Бир минг тўрт юз авлиёи комилни кўрдим ва уларнинг ҳар биридан ўзимга нисбатан олдим. Шу жумладан яна тўрт юз комил авлиёни бир мажлисда топдимки, уларнинг ҳар бири мени навозиш айладилар ва уларнинг тариқат фатҳи кушойиши бўлган «Асмаи ҳусна»нинг ҳар бир исмини ато қилмоғимни топширдилар. Мен бундан зиёда баҳра ва кушойиш топдим...»

Ё Оллоҳу	— Эй Оллоҳ.
Ё Раҳмону	— Эй барчага меҳрибон.
Ё Раҳийму	— Эй мўминларга раҳмли.
Ё Малику	— Эй зоҳир ва ботин подшоҳи.
Ё Қуддусу	— Эй айблардан пок.
Ё Салому	— Эй айбсиз.
Ё Мўмину	— Эй омонлик бергувчи.
Ё Муҳаймину	— Эй назорат қилгувчи.
Ё Азизу	— Эй ғолиб ва ўхшаши йўқ.
Ё Жаббору	— Эй жабр қилгувчи.
Ё Мутакаббиру	— Эй улуғлик, кибриё соҳиби.
Ё Холику	— Эй жумла нарсаларни яратгувчи.

- Ё Бориу
 Ё Мусавиру
 Ё Гаффору
 Ё Қаҳҳору
 Ё Ваҳҳобу
 Ё Раззоқу
 Ё Фаттоҳу
 Ё Алийму
 Ё Қобизу
 Ё Боситу
 Ё Ҳофизу
 Ё Рофъиу
 Ё Муъиззу
 Ё Музиллу
 Ё Самийъу
 Ё Басийру
 Ё Ҳакаму
 Ё Адлу
 Ё Латийфу
 Ё Хабийру
 Ё Ҳалийму
 Ё Азийму
 Ё Ғафувру
 Ё Шакуру
 Ё Алийю
 Ё Кабиру
 Ё Ҳафийзу
 Ё Муқийту
 Ё Ҳасийбу
 Ё Жалилу
 Ё Карийму
 Ё Рақийбу
 Ё Мужийбу
 Ё Восийбу
 Ё Ҳақийму
 Ё Вадувду
 Ё Мажийду
 Ё Баису
 Ё Шаҳийду
 Ё Ҳаққу
 Ё Вакийлу
 Ё Қавийю
 Ё Матийну
 Ё Валийю
 Ё Ҳамийду
 Ё Муҳсию
 Ё Мубдиъу
 Ё Муъийду
 Ё Муҳий
 Ё Мумийту
 Ё Ҳайю
 Ё Қайюму
 Ё Вожиду
 Ё Можиду
 Ё Воҳиду
 Ё Аҳаду
 Ё Самаду
 Ё Қодиру
 Ё Муқтадиру
 Ё Муқаддиму
 Ё Муахиру
 Ё Аввалу
 Ё Ахиру
 Ё Зоҳиру
 Ё Ботину
 Ё Волий
 Ё Мутаолий
- Эй махлуқларни бетакрор яратгувчи.
 — Эй махлуқларига бетакрор шакл бергувчи.
 — Эй мағфират қилгувчи.
 — Эй қаҳр қилгувчи.
 — Эй инъом бергувчи.
 — Эй ризқ-рўзи бергувчи.
 — Эй мушкулларни очгувчи.
 — Эй ҳамма нарсани билгувчи.
 — Эй руҳларни қабз қилгувчи.
 — Эй ҳиммат билан ризқ-рўзи яратгувчи.
 — Эй такаббурларни паст қилгувчи.
 — Эй мўминларни юксалтирувчи.
 — Эй иззат бергувчи.
 — Эй хор қилгувчи.
 — Эй яхши тинглагувчи.
 — Эй кўргувчи.
 — Эй ҳукм қилгувчи.
 — Эй одил.
 — Эй мулойим зот.
 — Эй ҳамма нарсадан воқиф-хабардор.
 — Эй бағоят мулойим.
 — Эй буюк зот.
 — Эй кечиргувчи.
 — Эй шукр қилгувчиларнинг қадрдони.
 — Эй ҳаммадан ҳам олий.
 — Эй ҳаммадан улғ.
 — Эй асрагувчи.
 — Эй қудрат соҳиби, марҳамати кенг зот.
 — Эй ҳамманинг ҳисобини билгувчи.
 — Эй мутлақ бузруквор.
 — Эй карам соҳиби.
 — Эй бандалар ҳолидан огоҳ.
 — Эй дуоларни қабул қилгувчи.
 — Эй марҳамати кенг.
 — Эй ҳикмат билан иш юритгувчи.
 — Эй дўст.
 — Эй улғ ва шарафли.
 — Эй қабрдан тургузувчи.
 — Эй ғойиб бўлмас.
 — Эй борлиги ҳақ.
 — Эй барча ҳожатини ундан сўргувчи.
 — Эй забардаст.
 — Эй юмушлари устувор.
 — Эй мадад бергувчи.
 — Эй ҳамд этилгувчи.
 — Эй забт айлагувчи.
 — Эй йўқдан пайдо қилгувчи.
 — Эй ўлимдан сўнг тирилтиргувчи.
 — Эй тирилтиргувчи.
 — Эй ўлдиргувчи.
 — Эй доимо тирик.
 — Эй тадбири билан тургузувчи.
 — Эй барчадан севикли.
 — Эй шавкатли.
 — Эй сифатида ягона.
 — Эй зотида ягона.
 — Эй бениёз ва пок.
 — Эй мутлақ қудрат соҳиби.
 — Эй ожизлик билмас.
 — Эй ҳамма нарсани олдин қилгувчи.
 — Эй гуноҳлар жазосини кечиктиргувчи.
 — Эй ҳаммадан биринчи.
 — Эй ҳаммадан сўнг боқий қолгувчи.
 — Эй ошкор.
 — Эй пинҳон.
 — Эй раҳнамо.
 — Эй баланд даража соҳиби.

Ё Барру	— Эй кўп яхшилиқ қилгувчи.
Ё Таввобу	— Эй тавбаларни қабул қилгувчи.
Ё Мунъиму	— Эй неъмат бергувчи.
Ё Мунтақиму	— Эй ёмонлардан ўч олгувчи.
Ё Афувву	— Эй гуноҳкорликдан асрагувчи.
Ё Рауфу	— Эй кўпдан кўп раҳм айлагувчи.
Ё Моликул мулки	— Эй жаҳон подшоҳи.
Ё Залжалоли вал икромии	— Эй буюклик в иззат соҳиби.
Ё Раббу	— Эй парвардигор.
Ё Муқситу	— Эй адолат қилгувчи.
Ё Жомъиу	— Эй парокандаларни жамъ айлагувчи.
Ё Ғанию	— Эй мутлақ бениёз.
Ё Муғиню	— Эй беҳожат айлагувчи.
Ё Муътию	— Эй яхшилиқ бергувчи.
Ё Мониъу	— Эй тўхтатгувчи.
Ё Зорру	— Эй зиёнли нарсаларни яратгувчи.
Ё Нофиъу	— Эй фойда етказувчи.
Ё Нуру	— Эй мавжудияти зоҳир.
Ё Ҳодий	— Эй раҳнамо.
Ё Бадийъу	— Эй жумла нарсаларни яратгувчи.
Ё Боқий	— Эй мангу қолгувчи.
Ё Ворису	— Эй фанодан сўнг мутлақ қолгувчи.
Ё Рашийду	— Эй раҳнамо.
Ё Сабуру	— Эй сабр айлагувчи.
Ё Содикү	— Эй садоқатли.
Ё Саттору	— Эй гуноҳларни яширгувчи.

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»ДАН

Ҳақиқий тавба — ёмон феъллар туфайли келадиган азоб-уқубатларнинг олдини олмокдир ва ҳақ мадади билан у феълларидан чекинмокдир.

Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ заъигидан тозалайди, авф сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва башарият уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолойиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, кўзга кўринмас ярамасликларини ҳис қилмоқ, керакмас нарсаларга интилиш зараридан хабардор бўлмоқ — кабиҳ ишлар, шармандалиқ ва расвоғарчилик туфайли хижолатга қолишдан огоҳ бўлмокдир. Тавба — инсонга хос саркашлиқдан вокиф бўлмоқ; кишини тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итоатсизлигидан нафратланмокдир.

Тавба — ҳақдан нажот тилаш вақти қелганидир; банданинг нафсга тобеъ бўлишини тарк этганидир. Бу — кечани ёритувчи гавҳар, ҳар бир қора кун кечирувчи кимсага лойиқ эмас. Бу тавфик шамини яхшилиқлар йўлбошчиси ҳар кимга ҳам ато қилмайди...

Илоҳо, инсоф шамоли эсиб, йўлдан озганларни ёмон ҳолатдан огоҳ этгай. Огоҳ бўлгач, ўз қилмишидан хижолат тортиб, димоғидан уят дуди чикқай ва бу каби ишларидан ибод қилиб, авф сўраб ножўя ишларидан тавба қилиб ўринсиз феълни ўзгартиргай ва адашган йўлидан чикиб, тўғри йўлга киргай...

Илҳом Ҳасанов

БИРИ ҚАМ ДУНЁ

Трагикомедия

Иштирок этувчилар:

Улуғ ая — аскар беваси

Ҳалим — эри, уруш қурбони, ҳалок бўлган ёшида, яъни 40 ларда

Ҳаким — тўнғич ўғли, 55 ёшда

Ҳамида — қизи, 53 ёшда

Ҳикмат — кенжа ўғли, 50 ёшда

Куёв — Ҳамиданинг эри

Мансур — Ҳамиданинг ўғли, 10—12 ёшда

Намоз Ҳосилов — тақводорнамо, ожиз, 75—80 ёшда

Файзи — жамоа хўжалиги раиси, 60 ёшда

Воқеа шу кунларда, олис қишлоқларнинг бирида бўлиб ўтади.

МУҚАДДИМА

Саҳна қоп-қоронғи. Чироқнинг кучли нури зулмат қўйнидан чиқиб келаётган Улуғ аяни ёритади. Ая бошдан-оёқ оппоқ кийимда.

Ая (паст, ўксик товушда ўз-ўзига гапириб). Эҳ, кемтик дунё, кўзларинг тешилиб, кулоқларинг том битсин-а, дунё! Чумчуқдай жоним бор, шугинани намунча қийнамасанг, ўтдан олиб ўтга солмасанг?! Қачондир бир кун умидларимни рўёбга чиқаролмас экансан, дилимга илинж солиб, бунча сабру тоқат бериб нима қилардинг?! Наҳот сенга ишонган, кўнгил берган ҳар жон шундайин абгор бўлса? Кел, қайтар жону жаҳонимни бир бо-ор... Атиги бир боргина, тўйиб-тўйиб кўриб олай. Марҳаматингдан бенасиб этма, карамингни кенг тут, эй дунё! Сўнг, майли, кўп қийнамай омонатингни ола қол...

Чақмоқ чақнаб, момақалди роқ гумбурайди. Соат чиқиллай бошлайди. Саҳнанинг иккинчи бурчидан аскар кийимидаги Ҳалим чиқиб келади. Боши эгик, бир қўлида автомат, бошқасида пилотка.

● Илҳом Ҳасан истеъдодли, истиқболли ижодкор эди. Унинг қатор ҳикоя ва таржималари, адабий-танқидий мақолалари жумҳуриятимиз матбуотида, шунингдек, «Шарқ юлдузи»да ҳам чоп этилган ва жамоатчилик мақтовига сазовор бўлган эди.

● У аяни ижодий куч-қувватга тўлган чоғида орамиздан кетди... Куйида Илҳом Ҳасаннинг ҳаёти сўнги дамларида ёзган асарини эътиборингизга ҳавола этаймиз.

Ая (эрига талпиниб). Тузукмисиз, Ҳаким, тан-жонингиз бутми, шуқр, сизни ҳам кўрадиган кун бор экан. (Чироқлар нури бирлашади. Ая эшитилар-эшитилмас, аммо юракдан йиғлайди, эрининг юз-қошини авайлаб силайди, ишонқирамагандек, гимнастёркасинию погонларини ушлаб-ушлаб кўяди). Намунча ҳаялладингиз, Ҳаким, йўлларингиз кўзларимга мил тортди-ку! Шунчалар узоқмиди?.. Хафақон кўринасиз, йўл чарчатдимми? Вой, эсим курсин, ўтиринг ҳам демабман, келинг...

Ҳалим. Мени кўя тур, Улуғ, марҳумлар жой танлашмайди. Менга қара... Чўкибсан, нима, ташвишларинг шунчалар кўпми?

Ая. Тирикчилик-тирриқчилик, биласиз-ку, тупроқдан ташқарида юришнинг ўзи бўлмайди.

Ҳалим. Биламан, ҳаммасини сезиб ётибман. Улуғ, борингга шуқр. Одамни тўпу автомат, совунланган арқон билан ўлдириб бўлмас экан. Жон вужуддан айри тушса-да, яшайвераркан. Одамлар унутган, эсламай қўйган кунни ўларкансан. Шуқр, сен борсан, тирикман. Чеккан азобларинг кўз ўнгимда. Баъзан ўйлаб қоламан — мени унутсанг, эсламай қўйсанг-чи. Узинг ҳам азоблардан қутулардинг, мени ҳам адоқсиз қийноқларга тилсиз гувоҳ бўлишдан халос этардинг. Ахир, озмиди буңдақалар? Шулардан бири бўлса қолсанг, нима қиларди, Улуғ?

Ая. Нега ундай дейсиз, Ҳаким? Ё сиз айтганчалик кута олмадимми, аразлаган-мисиз?

Ҳалим. Йўқ, йўқ, Улуғ, кечир, хафа бўласан деб хаёлимга келтирмабман, ҳарқалай, кўнглингга олма, Улуғ. Шунча йил унутмай...

Ая. Қандай унутаи, Ҳаким? «Қайтаман, ишон, албатта қайтаман, ўлишга ҳаққим йўқ», дегандингиз-ку. Унутадиган гапларми шу, Ҳаким?

Ҳалим. Ҳа, яхши эсламан. Ушанда, мангу айрилиқни етаклаб келган машъум тонгда бағримга суқилиб, шивирлаганларинг ҳали-ҳамон кўлоғимда. Баъзан бу ёқда ҳам шундай тонглар отади — оппоқ, пахтадай оппоқ. Бошим устидаги қайиннинг шохлари оенинг қўлларингдай оппоқ. Тонгги шабада ўйнаган баргларнинг шитири шивирлашингдек... (Ҳалим унинг қўлларини елкасидан оҳиста олиб кўяди, ортига тисарила бошлайди.) Мен энди қайтай, ҳадемай тонг отади.

Ая. Ҳаким, бирпас тўхта. Болаларингиз...

Ҳалим (тўхтаб). Дарвоқе, болалар... Бари эсонми, Улуғ? Илгари кўриб турардим, анча бўлди, ҳар қанча уринсам ҳам кўролмайман. Назаримда, нуқул шаклу шамойилсиз кўланкалар ўтади. Соғиндим, бир кўрсайдим... Ростини айт, Улуғ, ё мени эсламай қўйишдимми, унутишдимми?

Ая. Ундай деманг, Ҳаким, эслашади... сўрашади... энди улар бу ердан йироқда, шаҳарда. Балки, шунинг учун...

Ҳалим (ўксиниб). Кўнглимни кўтармай кўя қол. Биласан-ку, арвоҳга масофа чўт эмас. Улар эса ана, ҳу десанг, овоз етгулик.

Ая. Улардан ранжиманг, Ҳаким, барининг ташвиши ўзига етиб ортади. Тўнғичингиз каттакон идорада бошлиқ, егани олдида, емагани ортида. У билан гаплашганда, оғзимдан бирор ножўя гап чиқмасин, деб ўзим ҳам ҳайиқиб тураман... Ҳикма-тингиз олим, бирам ақлли бўлганки... «Ёқлашим керак, минг билган билан, бир парча қоғоз бўлмаса, бари сариқ чақа», дейди ҳар замонда. Қанийди ёқласа. Нималаргадир шама қилади, тушунмайман. Кимга кераги бор бунақа ёқлашнинг? Ҳамиданинг бош оғриғи сира адо бўлмайди. Дўконда ишлайди, қачон қараманг, текшир-текширдан нолигани-нолиган. Бирор кор-қол рўй бермасин, деб жоним ҳалак. Ишқилиб, ўзларига тинч бўлишса, бўлди-да.

Ҳалим. Шундайку-я, аммо улар мени — ўликнигина эмас, сени — тирикни ҳам анчадан буён эсламай қўйган кўринишади. Ана шуниси алам қилади, Улуғ! Қани қўлоғинг бут бўлса-ю, гурс-гурс юриб, олдиларига борсанг...

Ая (шоша-пиша). Ҳали ёш-да, тушуниб қолишар...

Ҳалим. Овутмай кўя қол. Биз марҳумларнинг илинжи ёлғиз тирикларнинг оқибатида. Агарки ўз фарзандингдан оқибат кўрмадингми, унда... Юр, яхшиси, ўзим билан олиб кетай, Улуғ барчасига қўл силта. Кел, кела қол мен билан, кетамиз, кел... кел-л-л... (У имлай-имлай саҳнадан чиқади. Ая унга эргашиб, уч-тўрт қадам ташлайди-ю, мажолсизланиб, кўкрагини чангаллаганча чўқади.)

Ая. Мансур... Ман-суржон, бо-о-лам, қайда қолдинг, кел, бо-о-лам, ўлиб қоламан шекилли... (Судралгудек бўлиб, саҳнадан чиқади. Нурлар сўнади, соат тинмай чиқил-лайди...)

Одмигина жиҳозланган уй. Тўрда Ҳалимнинг ҳарбий либосдаги сураги. Сал қуйида уруш йилларидан қолган қора радио карнай.

Ундан ҳазин куй элас-элас қулоққа чалинади. Сандиқ устида тўрт-беш кўрпача тахлоғлиқ. Токчада чойнак-пиёла, косалар терилган.

Бурчакда уч-тўртта стул; эски стол. Ойнадан гулга кирган ўрик шохлари кўринади. Дерази остидаги каравотда ая ётибди. Кўзлари юмук. Машина келиб тўхтагани эшитилади, уйга Ҳамида киради, эгнида қйк, бошида оқ.

Ҳамида (ўзини унутар даражада бўзлаб, сочларини юлгудай бўлиб, кўкрагига муштлаб.) Во-ой, аяжо-он, аяжоним, бизни ташлаб қайга кетдингиз, етим қилиб кетдингиз, аяжо-он... жо-он, меҳрибоним, суянган тоғим, ишонган боғим, сизсиз қандай яшаймиз, аяжоним, меҳрибоним-а... (Ўзини аяси устига ташлайди, ая ғайришуурий тарзда сесканиб тушади). Аяжо-он? Ая?! (Кўзлари олайиб, оғзи бир лаҳза қийшайганча, очик қолади). Ая-я, тирикмисиз?.. (Аянинг лаблари билинар-билинемас қимирлайди.) Туф, туф... эшитиб ўтакам ёрилди-я, эсимни еб қўяй депман. (Эшикдан Мансур беш сукади). Ҳа-а, жувонмарг, тилгинанг чопилсин, тахтачага тортай сани, уялмай-нетмай «ўлдилар» дейсан-а? Ҳаҳ тилгинадан осилиб ўлгур-а...

Ая. Уни қарғама, қизим. Мен аслида ўлган эдим, сенларни кўрай деб тирилдим. Қарғама...

Ҳамида (дока рўмолни аста тушириб, халатини еча туриб). Уф-ф, ҳафо ҳам қайнади бугун, пишиб кетдим-а... (рўмолу халатини ўраб, тахмондаги кўрпачалар устига ташлайди).

Мансур дадилланиб, ичкари киради.

Мансур. Улдилар демасам, келмасдингиз-да. Касаллар дегандим, бугун болролмайман, мол тушади, бошида турмасам хомталаш бўп кетади, деддингиз-ку.

Ҳамида. Деган бўлсам, дегандирман, лекин сен муштдай бошингдан ёлғон гапиришни кимдан ўргана қолдинг, жувонмарг?

Мансур. Сиздан. Ҳа-а, ёлғонми, ана у мўйловли одам ҳам исқладда, ёнингизда эди, қўлингиздан ушлаб, «нельзя, сенга нельзя, шундай моментда-я» деди-ку?!

Ая дардли инграниб, тўлганди.

Ая. Яна ўша биланми, қизим? Ахир, онт ичундинг... Уялмайсанми, беш боланг, гулдай эринг бўла туриб-а?

Ҳамида. Эр эмиш, ол-а, қора ер-ку. Топган-тутгани ҳемири-ю, ичганига ўлайми? Расвойи раддисини чиқариб, ишдан бўшатишди. Шундай жойдан-а, кимсан болалар врач эди, хондай яшаса бўларди. Топаман деганга хазина-ку бу. Эплломмади, шуни ҳам эплломмади.

Ая. Нима бўлганда ҳам номи — эр...

Ҳамида. Сиз кўп нарсани тушунмайсиз, ая, отсталийсиз... Паранжини ҳам ҳаммадан кейин ташлаган экансиз.

Ая. Агар сенинг шундай бўп кетишингни билганимда, ташламасдим. Сен ҳам паранжида катта бўлардинг.

Ҳамида. Ҳо-ҳо-ҳо, мана бу-оригинал гап бўлди. Яшанг, ая! Кўраяпсизми, барибир, отсталийсиз! Мана бу зумрашани ҳам ўзингиздай қиласиз-да. (Мансурга қарайди.) Тилим бор деб ҳар гапни айтаверасанми, тилгинангга чипқон чиққур безори, хулиган! Пиянистанинг боласисан-да, гўр бўлармидинг?

Мансур. Отам кўп ичадилар, аммо пияниста эмас, индамай келиб ётадилар. Сиз эса уйни бошингизга кўтариб...

Ҳамида. Кимга тортдинг сен, бунча беюз, бетга чопарсан? Улар бўлсам, ўлиб бўлдим. Бу нонкўрларнинг дастидан на ишда, на уйда осойишталик бор. Ҳамманг бир бўлиб, қон қилиб ўлдирасизлар мени, қон бўлиб кетгурлар.

Ая. Қўй, қизим, фаришталар яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам «омин» дейди.

(Уйга ҳаллослаб Ҳикмат киради. Аясига кўзи тушиб, бўшашганча стулга ўтириб қолади.)

Ҳикмат. И-е, тузукмисиз, ая?

Ая. Шукр, пича тузукдайман. Узинг яхшимисан, болаларинг, келин...

Ҳикмат. Уф-ф, ўтакам ёрилди-я. Кеч қолмай деб машина кира қипман, ўмариб кетди ўзи ҳам, уф-ф... Опа, намунча ваҳима қилмасаларинг?

Ҳамида. Не билай, мана шу жиянинг-да, «ўлдилар» деб борса чиппа-чин ишонибман.

Мансур. (Тоғаси кўзига мўлтираб). Ассалому алайкум, тоға, яхши келдингизми?

Ҳикмат қизариб-бўзариб зардали «иҳм»лаб қўяди.

Ҳамида. Үзи анчадан бери мазалари бўлмай юрувди, ростдир депман-да, қайдан билай. Ҳали акам ҳам йўлда, ўпқасини қўлтиқлаб келаётгандир.

Ая (хижолатли). Ҳксинманглар, болам, яқинда ўламан, ўзимга аён бўлди, кўпга бормасман.

Опа-ука тезгина кўз уриштириб олишди.

Ҳикмат (тараддудланганча). Қўйсангиз-чи, ая, ҳали кўп яшайсиз. Нечага кирдингиз-а? Ётмиш бешга? Э, ҳали юз билан юз кўришасиз, ҳа-а, ундан ҳам ошасиз. Иссиқ жон-да, гоҳ ундай, гоҳ бундай дегандек...

Ая. Шунисига ҳам шукр, болам, ками қолмади шекилли.

Ҳикмат. Ёмон ният қилманг, ая, сиз бўлмасангиз... ҳм... кетиб қолсангиз, одамларнинг маърақаси нишолдаю, ҳолвасиз қолади.

Ая. Ҳа-а, бу яқин ўртада сумалаку нишолда қиладиган қолмади ҳисоб.

Ҳикмат. Ана, кўрдингизми? Сиз эса ўлимни кўп ҳам ўйлайверманг, ая.

Ая. Қайдам, болам, ўйламай бўларканми?

Ҳамида. Ҳа-ҳа, яхшиси, ўйламаслик керак, балони қанча ўйламасангиз, сиздан шунча узоқ бўлади. Мана, ўзимдан қиёс: ОБХСС, ревизорни ўйлайвердимми, ўша куни албатта бир гап бўлади. Уйламасам-чи, ҳеч гап йўқ.

Ая озор чеккан каби гап-сўзсиз бурилиб, болаларига орқа ўгириб ётади.

Ҳикмат. Толиқдилар шекилли, майли, дам олсинлар... Йўғ-е, тўхтаг, опа, сизга у-булурни айтдиларми?.. Жойини кўрсатдиларми, ё... (Ҳамидадан садо чиқмагач, сўзида давом этади.) Яна шундай-шундайлигича кетиб қолиб, «аям»лаб қолавермайлик?! (Овозини атайин кўтариб, сохта хушчақчақлик билан) Ая, ҳой ая, бирпас менга қаранг, айтиб кетинг, қайси девор тагини қовлайлик-а, овора бўлиб ҳамма жойни афдариб ташламайлик яна. Бу нишолдаю ҳолванинг пули жа-а мўрт бўлади-да, ҳаво етмай чириб кетмасин, тагин. (Бирпас тўхтаб қулоқ тутати, аядан садо чиқмайди). Ишқилиб, тан-жонингиз соғ бўлсин-да, ая, эсингиздан чиқарманг, олдинда заши-там турибди, ҳа-а...

Ҳамида. Қара, бечора чўпдай озибдилар. Бошлари демасанг, кўрпа остида бор-йўқликлари билинмайди ҳам. Одам боласи тупроққа айлангунича бошига не савдолар тушмайди. (Гапнинг даҳшатини кейин англади шекилли, ваҳимали шивирлади). Худоё товба қилдим... Туппа-тузук юрган одамнинг бир ҳовуч тупроққа айланишини ўйласам, муз бўп кетаман. Бу қандай адолатсизлики, одам боласи йўқликдан яралиб, ақлини танир-танимас ўзини ўтга, чўққа урса-ю, охир-оқибат бир ҳовуч жонсиз тупроққа айланса?

Ҳикмат. Бошқаларга қараганда, сиз, магазинчилар ўлимдан кўпроқ кўрқасизлар. Мол аччиғи ёмон... Кўрқманг, бу ёқда не-не одамни алдаб ўрганган, келиб-келиб, битта чаласавод Мункарнакирга бас келолмайсизларми, сотиб оласизлар, уддалайсизлар, опа, хавотир олманг.

Ҳамида (чинакамига жаҳли чиқиб). Эҳ, мен ҳам аҳмоқ, келиб-келиб сенга гапираманми? Магазинда ишласа, ярим подшоликка эга бўлади, деб ўйлайсанлар-да. Кўрган кунимиз қурсин, бир тийин топсак, қирққа бўлиб, эга-эгасига топширамиз... Омади гапни айтдим-да. Ҳамманинг бошида бор савдо-ю, худоё тавба, эсимга тушса, юрагим орқага тортиб кетади.

Ҳикмат. Қаранг, акам келяптилар...

Уйга икки қўли орқасида, виқор билан юриб Ҳаким кириб келади. Укалари билан қўл учида кўришади.

Ҳаким. Ҳа-а, азизларим, тинчликми, бир гапни бошлаганга ўхшайсизлар... Кечикмадикми, ишқилиб?

Мансур. Айни пайтида келдингиз, тоға, ўзи сиз етмай турувдингиз.

Ҳаким (бурчакдаги Мансурга энди эътибор беради). Бу кимнинг норасидаси, қайдан келиб қолди?.. Ҳай, жиблажибон... э, э, бу жиян-ку, жиян, бери кел, кўришмайсанми, исминг нима эди, а?

Ҳамида. Мансур, тоғаси, Мансур... (шивирлаб. Яқинроқ бор, жувонмарг, кўришсанг-чи.

Мансур. Кўришиб зарил кептими, ҳатто кимлигимни билмайдилар-у...

Ҳаким. Ҳа-а, энди, катта одам ҳаммани таниши шарт эмас, уни танишса бўлгани. Уқдингми, жиян? Хўш-ш, аямга нима қилди? (Аяси бошига ўтади). Ая, ҳай ая! (Бармоғи учи билан аяни ижирганганнамо ниқтайди). Ая, менга қаранг... Э, тилу қулоқдан баб-баравар қоптилар чоғи. Анча бўлдимми? Да-а, чатоқ-чатоқ. Дўхтир кўрдими? Кўриб нима ҳам қиларди, ўзи унга иш ҳам қолмапти. Бу, бу... У-бу нарса айтдиларми, олдинда маърақалари, ўз-ўзидан бўлмас, ахир.

Ҳикмат. Тўнғичим келгунча, ҳеч нарса айтмайман деб туриб олдилар. Ўзингиз бир сўраб кўринг, ака.

Ҳаким (гердаиб). Тўнғич — тўнғич-да, усиз ота-она бирор иш қилиб кўришсин-чи... Ая, ҳай ая, мен келдим. Ая, сўраган экансиз, Ҳакимман...

Ая. А?.. (Кўзлари чарақлаб очилади, аммо ҳеч кимни кўрмайди шекилли, аллақайси нуқтага тикилганча пайдар-пай гапирди). Ҳаким? Келдингизми? Билардим, келишингизни билардим. Ҳаким... (Каравотдан сирғалиб тушади, кўллари ярим кўтарилган, пайпаслаганча олдинга қараб юради.) Ишонардим, бир кунмас бир кун ана шундай кириб келишингизга ишонардим, кўнглим сезарди, хайрият...

Ҳаким. (четга қараб). Худоё тавба. Шўрлик аям-м... ақлдан озилтилар. Берган омонатини елдай келиб селдай олиб кетиши ҳам катта бир давлат экан-да.

Ҳикмат (ўз-ўзича). Худоё тавба, қип-қизил даҳрийман-у, аммо бундақа пайтда яратган эгам борлигига имон келтириб қоламан, худоё тавба...

Ая. Вой, нега тўхтаб қолдингиз, Ҳаким, ўтинг, ҳовлига ўтинг, одамлар кутишяпти. Мен ҳозир, тўн-белбоғ қилгандим, ҳозир... Бу болалар қайда қолди-а, бирортаси бундоқ чой қуйворса-чи, Ҳамида-ю!..

Ҳамида (йиғламсираб бўзлаганича). Аяжон, ая, сизга нима бўлди, ая? (Чўкка тушиб аяси кўлларидан ушлайди, оёқларидан кучоқлайди). Ая!!

Ая. Ҳамида-ю-ю... Қизим, болажонларим, келинглар, қайда қолдинглар-ар?!.

ПАРДА

ИККИНЧИ ПАРДА

Улуғ аянинг ҳовлиси. Бир тарафдан Мансурнинг «кишт, кишт-э, ҳаром йлгур, кишт», деган товуши эшитилиб туради. Бошқа тарафдан капкирнинг қозонга урилгани эшитилади. Урик остидаги чорпоёда Ҳикмат Намоз ҳосилот билан ўтирипти.

Намоз (бошини баланд кўтариб, бақиргудек бўлиб). Бу фоний дунёда одамнинг қилган ишларигина қоларкан. Яхшиликлари тез унутилса ҳам, ёмонликлари... Афсус... афсус... Шарти кетиб, парти қолган бўлсам, менинг тавбамга кимнинг ҳам кўзи учиб турибди дейсан, жиян?

Ҳикмат. Нега, амаки? Астойдил тавба-тазарру қилсангиз, ижробат бўлар.

Намоз. Э, жиян, бизники ижобат бўлмайдиган туридан. Ешликда ўзингни дунёга устун сезаркансан, на охиратни ўйлайсан, на диёнатни. 43-йилда ҳам шундоқ бўлганди. Эрта-индин туғаман, деб турган сигирларингни олиб чиқиб қўшга солдим-у, иккинчи бориб келишга ярамай чўзилиб қолди. Ҳар кўзи пиёладай бўлган, лим-лим ёш эди. Жониворнинг кўз билан гапиришини ўшанда кўрганим, ҳалигача эсимдан чиқмайди... Ун йилча бўлди, иккала кўзим ҳам оқиб тушди. Уволларинг тутди, жиян.

Ҳикмат. Э, бўлди, бўлди, эсладим. Яна тавба дейсиз-а, ким ҳам ишонарди? Ушанда аям билан биз, уч гўдак чирқиллаб қолганмиз... парво қилмагандингиз-а? Охирги насибамиз, умидимизни етаклаб кетгандингиз. Унутиб бўладими буни, амаки? Энди қаранг, туппа-тузук мулла бўлиб олибсиз, ўғри қариса, сўфи бўлади, деганлари шуда!

Намоз. Шусиз ҳам қон дилимга яна туз сепма, жиян. Нима қилай, жаҳл келса, ақл қочаркан. Раҳматлик отангнинг мени кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ эди, негалигига ҳали-ҳамон ақлим етмайди. Уттизинчи йили кулоқ қилворишига бир баҳя қолувди, бор-будимни топшириб, зўрға қутилувдим. Кейин колхозга ҳосилот бўлиб ҳам унинг дастидан на еганимда, на ичганимда маза бор эди. Таёқдай тўғри эди отанг, на яхши гап билан кўндириб бўларди, на ёмон гап билан. Урушга кетаётиб, военкоматда кўрсатган томошасини айтмайсанми? Ҳамма ўзи билан ўзи, бу ёқамга ёпишган: «Сен фашистан ҳам баттарсан, йўқса, шундай кунда кўзингга нос тикиб, бадинингни қиздирилган ёғ билан куйдирармидинг», — дейди. Ўзингни бил, ўзгани қўй, биров сўрадим сендан? Ана шунақа, отанг на ўзини аярди, на ўзгани. Асли шунақалиги бошига етдими дейман-да.

Ҳикмат. Билмадим, отамни эслолмайман.

Намоз. Сезардим, Файзулла Хўжаев билан боғлиқ ўша «ур-сур»лардан сўнг мени баттар ёмон кўриб қолганди. Гўё барчасига мен айбдордай... Тирик қолиб, гуноҳкор бўлдимми? Мен бўлмасам, қўл қўйсам-қўймасам, бари бир шундай бўларди, олдиндан ҳаммаси тайёрлаб қўйилганди.

Ҳикмат. Нима, нима эди у қўл қўйганингиз, амаки?

Намоз. Аллақандай қорғоз, айбнома дейишди. Хўжаев билан унинг ҳамтовоқлариникими-ей. Уқитишмади. Узимнинг ҳам ўқигим йўқ эди. Даф бўлиб кетишмайдим, айбномалари билан.

Ҳикмат. Нима, ўқимай қўл қўйдингизми?

Намоз. Йўқ, аввалига тихирлик қилиб турдим. «Файзулла Хўжаев бизнинг қишлоқда бор-йўғи икки марта бўлган, мен фақат узоқдан кўрганман, раис билан ора-ларидан нима гап бўлган билмайман», деб қутулмоқчи эдим. Рости ҳам шу эди. Қа-

расам, ҳазилни тушунмайдиган. Ечинтириб... Эҳ, нимасини айтмай, ечинтириб махсус стулга ўтирғизишди. Пастда шам ёнапти. О, бунинг азобини мен айтмай, сен эшитма, жиян... Аланга тафти нақ бўғзиму миямга чиқди. Ичак-чавоғимдаги бор мойлар ҳам эриб, шамга томади, олов баландроқ ловуллайти. Шунақа... (сукут қилади) «Қўл кўяман, шамни олинглам», деб бақирдим. Шамни олишди, кийиндим. Қоғозни рўпара қилишди. Шайтон яна васваса қилди. Аммо милтиллаб турган шамга кўзим тушди-ю... Бўлмади, жиян, бўлма-ди!

Ҳикмат. Эҳ-ҳ, амаки, Файзулла Хўжаевни ҳам, қишлоқдошларингизни ҳам сотипсиз-да?

Намоз. Ундоқ дема, жиян, гуноҳга ботма. Мен бир кичкина одам, сотганим нима бўларди, айтяпман-ку, ҳаммаси олдиндан тайёр эди. Бу ёғини сўрасанг, шам ёниб турса, Хўжаев тугул, дунёни ҳам сотворар экансан. Ҳаммининг яшагиси келади, ё гапим нотўғрими? Отанг эса буни тушунмасди, тушунгиси ҳам келмасди. Унинг жабри кўзимни кўр қилганди, касри ўшанда сен бегуноҳларга урди. Уйлаб боқсам, мендан кўп номаъқулчиликлар ўтган экан-у, лекин ҳеч кимга сенларга ўтказгандай жабр қилмаган эканман. Кечиринглам, жиян, рўзи маҳшарга довуру гуноҳга ботиб ётмай.

Ҳикмат. Бу ёғи қизиқ бўлди-ку, амаки, мендан сўраб нима қиласиз. Мен бунда бир меҳмондай гап. Менга қолса, икки дунёда ҳам кечирмасдим сизни. Яхшиси, ана, уйга ўтинг, аямдан сўранг, кечирсалар, бир нави...

Намоз. Асли ниятим ҳам шу, жиян, аянгни мазаси қочганини эшитиб, кечикмай деб... Узи шифо берсин-у, жиян, лекин гуноҳимдан кечмай, дилида олиб кетгудай бўлса, шунча тоат-ибодатим ҳам, садақаю қурбонликларим ҳам ҳаром! Аянгни билман, отангдай ўжар. Узим-ку юрак ютиб келолмадим-а, бурноғи йили бир соғин сигир юбортиргандим, изига қайтарди. Аламдан сўқир кўзимга ёш тўлди. Бундан ҳам ортиқ хўрлик бўладими, жиян?

Ҳикмат. Билмадим, амаки, мен бу элдан чиқиб кетган одамман.

Намоз. Аянгдан гуноҳимни сўраб бер, ўзинг бир қўлла, жиян. Худо урган бир қариянинг ўтинчини ерда қолдирма. Мана, мана, жиян. (Тимирскилаб белбоғини ечади, унинг қатини очади, пул боғламларини силтаб-силтаб кўрсатади). Пулини олиб келдим, бир эмас, учта сигир олса бўлади, кўндир, жиян, кечирсин, агар кам десанг, яна...

Ҳикмат (тахдидли шивирлайди). Бас-э, бунча шовқинлайсиз (атрофга олазарак қарайди. Ошхонада қозон-товоқнинг тарақ-туруғи кучаяди, бошқа тарафдан товуқнинг «қоқ-қоқ»и. Мансурнинг «кишт-кишт»и эшитилади). Пастроқ, пастроқ (пулларни шоша-пиша чўнтақларига жойлайди). Ана, бўлди... Энди бу ёғига хотиржам бўлинг, амаки, аямнинг авфи... э, тўхтаг, сизга ёзма авфнома керакми ё у ёққа оғзаки бўлса ҳам ўтаверадими?

Намоз. У ёғинг нимаси, болам? Э, ҳа-а, у-ёқ-қ дегин... Бош бармоғи билан юкорини кўрсатади). Билмасам, бориб, қайтиб келган одамни кўрмадим, сўраб билолмадим. Худога ҳаммаси аён-ку, аянгни кўнглидан чиқарсанг бўлгани, жиян... Хўп, мен кетдим, омин, облоҳу акбар.

Ҳикмат уни эшиккача кузатиб, изига қайтди.

Ҳикмат (дўппайган чўнтақларини пайпаслаб). Эҳ, худо бераман деса, беравераркан-да, энди кандидатлик тугул, докторликни бошласам ҳам бўлаверади. Нима, анов Исмоил Мардаевдан қаерим кам? Қалла бор, тилдан бир қарич бўлса... фақат шу зорманда (чўнтагига шাপпатилаб) етмай турганди, энди бу ҳам бор. Агар отамнинг ўлишини билганимда, бир қоп сомонга алмаштирдим, деган экан бир жабрдийда. Рости ҳам шу: отангни сот, онангни сот, имконингда неки бор, барини сот, пулдор бўл экан! У, белимнинг мадори, кўзимнинг қуввати, тилу ақлимнинг қалити, сеҳру жодунг борми дейман-да. Боягина жиним суймай турган одамни ота қадрдон қилдинг-қўйдинг, қойил. Шунингга борман-да, мана-ман деган не-не одамларни аввалига кўкка қўтариб, сўнг ер билан яқсон қилдинг, эсу ҳушидан жудо этиб, дину диёнатдан қўқардинг. Макру жозибангни жиловлаб олганлар эса... Шунақалар ҳам бормикан?... Йўқ, бўлса, мана энди бўлади (кўкрагига муштлаб). Ҳали бунинг қуввати билан шундоқ ишлар қилайки... Лекин бунга ҳали андак бор, бу жонивор тўласича ўзимники бўлиб қолиши керак. Акам билан опам сезишмадимикан... Сезишганда нима, олиб бўлишипти, қўл тегизиб кўришсин-чи! Меники, ёлғиз меники бу!.. Ана, келишяпти, ҳидини олганга ўхшашади, маҳкам түр, Ҳикмат!

Ҳаким ва Ҳамида келишади. Ҳикмат тараддудда, қўллари дўмпайган чўнтақлари устида, совуқ қотгандек жунжикиб, елкаларини ичкари тортади, уларга орқа ўгиради. У қараб турган томондан Мансур кириб келади. Қўлларида тухум. Ҳикмат энди саҳнага қараб тек қотади.

Мансур. Буни қаранг, тоға, иссиқ, тандирдан янги узилган нондай иссиқ. Мана, ушлаб кўринг. (Тухумларни Ҳикматга тутаяди).

Ҳикмат (чўнтакларини чангаллаганча). Даф қил, даф қил, ичида... жўжаси бор (тисарила-тисарила чорпоёга етади, ўтиради).

Мансур (тухумни кўзига яқин келтириб). Қизиқ, ана шу юпқагина девор ортида тирик жон бор, биз эса уни қайнатиб, қовуриб еймиз... Қанчалар бағритош, ваҳший-миз, а?.. У мени эшитаётганмикан?.. Салом, эй қадрдон жўжа! Сенга ҳам салом, эй ҳаёт девори!.. Қизиқ, одам ҳам ана шундай девор ортидан ҳаётга келса, кўз очишидан олдин унга ҳам шундоқ салом беришса. Қизиқ-а, ая?

Ҳамида. Бувсининг касали юқипти бунга ҳам. Куфр гапларингни ел учирсин-эй!

Ҳикмат (ўнғайсизланиб). Утирсанглар-чи... но-қулай (чўнтакларини уларнинг таҳдидли нигоҳларидан яшириш учун беўхшов ҳаракатлар қилади, ёстиқларни икки томонига суяб қўяди. Ҳаким билан Ҳамида унинг чўнтакларидан кўз узмай, икки томонидан ўтиради). Мансур эса тўнкариғли челакка ўтириб, учовини синчков кузатади). Бундоқ гапириб ўтирсанглар-чи, нима, мотам тутаяпсизларми?

Ҳаким. Нимани гапирайлик?

Ҳикмат. Мен қайдан билай?

Ҳаким. Билмасанг, индама.

Ҳамида. Ака, ичкари кириб, аямни гапга солинглар, индамай ётганларига қўрқиб кетяпман.

Ҳикмат. Ичкари дим, нафасим қайтиб кетади.

Ҳамида (Ҳикматнинг чўнтакларидан кўз узмай). Аямга раҳмим келяпти. Ўзим билан олиб кетсам бўларкан, ёнимда бўлардилар, кўнглимга бир келгандек бўлувди-я.

Мансур. Елғонламанг, ая. Отам «аянгни олиб келайлик», деганда, «Қайси она қизиникига бориб ётиб олувди, ана, акам билан укам, бирови олиб кетсин-да» деддингиз-ку.

Ҳамида. Ҳаҳ, ўша тилгинанг танглайингга ёпишгур.

Ҳаким (жеркиб). Ҳамида! Болани ҳам шунақа қарғайдиларми? Педагогика буни тамоман ман этади.

Ҳамида (ийғламсираб). Болами — бу бало-ку! Эшитмаяпсизми, қандай ёлғон гапиряпти? Нима, мен шундай дермидим? Алдаяпти, жувонмарг. (Акаси кўзида таъна кўриб, йиғиси қирқилади, ловуллайди). Нега менга бундай ёмон қарайсиз? Келмай-келмай бир пайдо бўласиз-да, бор-будларини еб кетасиз, сиз ҳам фарзанд, мен ҳам... Ҳафта — ўн кунда елкаларим яғир бўлиб нарса ташийман, у ёқда ҳам олтита оғиз кўлимга қараб турипти, бир қушга ҳам сув, ҳам дон керак. Сизлар эса... Ана, иссиқ-совуқларидан хабар олсин, деб боламни ҳам келтириб қўйибман. Қани, сизларнинг болаларингиз ҳам уч кунгина келиб турсин-чи, йў-ўқ, улар бунга ярамайди, уст-бошлари ифлос бўлади, тарбиялари бузилади, шундайми? Ҳа-а, меҳрибон акажониму қимматли укажоним, аввал ўзларингга боқиб, сўнг ноғора қоқинглар. Индамасам, қип-қизил модаркушга чиқарасизлар. Нима, ҳам хизмат, ҳам тўхматми, ахир бундоқ... (Яна йиғламсирайди).

Ҳикмат. Опа, бас қилинг, уялмайсизми?

Ҳамида. Нега, нега энди сизлар эмас, мен уялишим керак. Нима... нима, мен онамни пуллапманми?

Ҳикмат (сапчиб туради). Опа!.. (Бўшашиб, қандай тез турган бўлса, шундай тез чўқади). Ким... ким пуллапти?

*Дарвоза тарақлаб очилиб, ҳовлига шовқин-сурон солиб
Ф а й з и раис кириб келади.*

Файзи (лапанглаб, кучоқ очиб келганча). И-и, и-е, кўз тегмасин, кўз, хода синдириш керак эди-ку, а, хайрият-э, бизни ҳам эслайдиган кунларинг бор экан-ку! (Ҳаким, Ҳикмат билан кучоқлашиб, ўпишиб кўришади. Ҳамида «ассалом, раис бува», деб четга ўтади).

Ҳамида. (Мансурни киши билмас чимчилаб, ниқтаб шипшийди). Юр бундоқ, жувонмарг, бувинга қара, гап пойламай ҳар нарса бўл.

Мансур. Аста-а, ая, ўйиб олдингиз-ку, аста! Жўжа ўйғониб қолади... Мана, кетяпман, кетяпман...

Ҳикмат (хушчақчақ, очилиб-сочилиб). Қалай, амаки, ҳали ҳам «бажарамиз, ошириб бажарамиз»лар бўляптими?.. Бажариш қандай, ҳали ҳам бир хурма сариеғни ўн етти марта заготканторга пуллаб, қайта ўн етти марта сотиб оляпсизларми ё... Эшитганмисиз, ака? (Ҳаким жавоб бермайди, эшитмаганга олади).

Файзи. Ҳазилингиз ҳам бор бўлсин, Ҳикматбой. Ундоқ деманг, Ҳакимбой бошқа хаёлларга бориб юрмасинлар. Ҳарқалай, каттаконлар билан ўтириб турадилар, «бизнинг Файзи раис шунақа одам экан», десалар, доврўғимиз оламға ёйилмасин.

Ҳикмат. Қизиқмисиз, амаки, нима, катталар билмайди дейсизми. Ўзлари фатво беришмаса, топширган сариеғингизни қандай яна сотиб олиб, қайта топширардингиз?

Ҳаким (жеркиб). Ука, катталарга тил текизма, охири вой бўлади.

Ҳикмат (кулиб). Гап келганда, айтдим-қўйдим-да. Нима, бир учи тегиб кетдими дейман?

Файзи (насиҳатомуз). Рост гап ҳам икки хил, Ҳикматбой: бирини айтиб бўлади, бирини йўқ. Яна билмадимку-я, биз бир ижрочи, мана, катта-катта одамлар ўтириштипти. Ўзингиз ҳам ўқигансиз, сизга уқтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шу десангиз... шу пайтгача ўзимдан ярим қарич баланд одамга «гапингиз ножоиз», деган эмасман. «Маткул, жуда соз» оғзимиздан шу гап тушмайди, қўл доим кўксимизда — энг қулайи шу. «Маккажухори — малика», дейишди, шоҳ қаерда, шаҳзода-чи, сўраб ўтирмасдан, ҳамма жойни маккажухорига тўлдириб ташладик. Бу маликамиз жа-а серпушт чиқиб қолдилар... «Чўчқачилик — кони фойда», дейишди, фермаларимизда сигир ўрнида ҳам чўчқалар хуриллаш бошлади... «Пахта фахримиз», дейишди, томорқамизга, пойгагимизгача пахта экдик. Шу билан фахрландик. «Пахта — олтин», дейишди, мана бўлмаса деб колхозчининг оғзидагини юлиб, пулга «олтин» сотиб олдик. «Арча байрамигача пахта тердир», дейишди. Мактаб ўқувчисию талабанинг жонига тўзим берсин экан, теришди. Бу пахтадан бир ҳовуч тупроқ, хашак афзаллигини билардим, индамадим. Еш болани алдагандай, «охирги сорт пахтадан порох олинади» дейишди. Ўзим ишонмаган нарсаларга одамларни ишонтирдим. «Кўни билан терган бир ҳовуч пахталарингиз неча бешотарга ўқ бўлади, тераверинглар. Ҳозир империализм қутурган, порох жуда зарур», дедим. Юқоридан нима дейишган бўлса, эню бўйига қўшиб-чашиб паства етказиб турдим. Лекин бирор марта «ахир, бу ножоизку» деган эмасман. Кутаман. Сабрда ҳосият кўп. Ҳаётнинг ўзи барини ажрим қилиб беради. Ёки, ана, Наврўзни олинг. Бири чиқиб, Советларнинг байрами эмас экан, деди. Советларники эмасми, демак буржуа идеологларининг диверсияси — тақа-туқ тақилдадик. Ҳатто Улуғ аяга «сумалак қилманг, катталарнинг қулоғига етса, ўғилларингизга гап тегади», деб ўзим ётиғи билан тушунтирдим. Бу йилига Наврўз ўзимизники экан, дейишди. Ўзим бошида туриб шунақа байрам қилдимки...

Ҳикмат. Пишиқсиз, амаки, тарози қалласи қаёққа босаётганига қарайсиз-а, қойил. Майли, қўйинг бу гапларни. Бу-у, газетада ўқиб қолдим, колхозда хурофотни авж олдирибсиз, нима бўлди ўзи?

Файзи. Хурофот деб аста айтасизми, Ҳикматбой, фирқадан ўчишимизга сал қолди-ку.

Ҳаким. И-е, и-е, нима бўлди, тушунтириброқ гапирсангиз-чи.

Файзи. Турди малимнинг касофатига қолдим. Шу одам пенсияга чиқди-ю, миясига курт тушди. Нима эмиш, гўё биз ўзимизни танимас, қайда яшаётганимизни билмас эмишмиз. Кўзимизни ёғ босганмиш. Қишлоққа кираверишда колхознинг отхонаси бўларди. Отларга қирон келгач, бўшаб ётувди. Малимни гапича, буни кимсан Садриддин Айнийнинг бобоси қурган, биринчи имоми ҳам ўзи бўлган, ёзувчи саводини шунда чиқарган экан. У ёқ-бу ёғини тузатиб, зиёратгоҳ қилиб қўйишимиз керак экан. Бу чолнинг дастидан идорага киролмайман, кирсам — чиқолмайман. Қўлтиғида бир даста сарғайган китоб, вайсаб кетади-ку. Жонимга тегди. «Бор-е, бўлсанг, сен бир нима бўл», деб усталарни қўшиб бердим. Бу чол эса ташвиқот қилиб одамлардан пул йиғиб, ёғочу бўёқлар сотиб олибди. Раис айтган, деб усталарга шунақа ремонт қилдирибдики, бир кун ноҳос кўзим тушиб, ҳушим учди. Иложи бўлса, кабинетимни ўша ёққа ўтказиб қўя қолардим. «Музей қиламиз, эҳ, ҳали бир ажойиб жой бўлсинки», дейди. Ҳафта ўтмай, газета қарсиллатиб урди-ку. Сал қолди, бу чолга қўшилиб ўзим ҳам «музей» бўлишимга. Гапнинг дарагини эшитдим-да, бир кечада ер билан текислатиб ташладим. Уймакор устунларни чўлга, янги қурилаётган фермага жўнатдим. Эртасига юқоридан келиб, тап-тақир ерни кўришди. Худо бир асради-да.

Ҳикмат. Яшашни биласиз, раис бува.

Файзи. Замон нозик, жиян, илгари ичаримизни бир пуфласак, энди икки-уч пуфлайдиган бўлдик.

Ҳикмат. Турди малимни жонига ҳам оро кирипсиз-да.

Файзи. Э, яхшилиқни биладим бу халқ? Эрталаб туядек кўпик сочиб кепти-ку. Ақлдан озипти шўрлик, машинага солиб жўнатвордим, топшириб келишди.

Ҳаким. Ишонганимиз сиздай пишиқ, тажрибали одамлар-да, раис бува. Сиздай кадрлар олтин фондимиз.

Файзи. Раҳмат, жиян, кўнглим тоғдай бўлди. Сиздай суянчиқлар бор, хор бўлмаймиз... (у ёқ-бу ёққа қараган бўлиб). Бу, ая кўринмайдилар, товлари қочган деб эшитдим? Янгангиз ҳол-жонимга қўймади... Тинчликми ўзи-а? Кўриб кетай дегандим.

Ҳаким (уй томонга ишора қилиб). Узларини билмай ётиптилар, кириб нима ҳам қилардингиз.

Файзи. Энди-и, Улуғ ая жаннати аёл. Нима десам экан, у кишининг олдида гуноҳларимиз бисёр, имкони бўлса тавоф этиб, гуноҳларимни сўраб чиқмоқчийдим. Хўп, майли, бунга ҳам аталган вақти бордир-да.

Ҳаким (ўсмонқилаб). Қанақа гуноҳ экан? Биздан сўрай беринг. (Ҳикматнинг кўзига тик қараб.) Ҳозир ҳамма билан ўзимиз ҳисоблашаяпмиз, шундай эмасми, Ҳикмат?

Ҳикмат (нонлож). Шундай, шундай, гуноҳингиз бўлса...

Файзи. Гуноҳ бўлиб гуноҳга ҳам ўхшамайди. Шу... хўп, майли, бир пайти билан айтиб берарман. Ҳозир туринглар, амаки-жиянлар бориб бир кабобхўрлик қилайлик. Асли шунга, сизларни олиб кетишга келгандим. (Кўзгалади.)

Ҳикмат (чўнтақларини чангаллаганча туради.) Яхши кабоб қолгунча, ёмон қорин ёрилсин, кетдик.

Ҳаким (ёш боладай аразлаб). Мен боролмайман, амаки, тобим қочиб турипти, йўл азоби... Сизлар баҳузур.

Файзи. Кўйсангиз-чи, Ҳакимбой, одамнинг юзи иссиқ, даб-дурустан йўқ деманг. Қолаверса, ҳаммани ҳам меҳмонга айтавермаймиз, ҳа-а...

Ҳаким. Чарчадим, амаки, бир ёғи аям... бошларида бўлай.

Файзи. Ҳм... ундай бўлса, майли. Биз Ҳикматбой билан кетаверамиз, шундайми, жиян?

Ҳикмат. Албатта албатта.

Ҳаким уларни эшиккача кузатиб чиқади, Ҳамида билан бирга қайтади.

Ҳаким. Гуноҳ эмиш... Шу чолда ҳам бир гап бор-да, чайнаиб қолди. Бориш керакмиди... оёғим тортмади, туғишганимнинг сурбетлиги рағбатимни қайтарди. Ҳамида, билдингми, аям у-бу нарсаларини тайёрлаб қўйиптиларми, шошиб қолмайлик тагин.

Ҳамида. Қандай сўрайман, ака?

Ҳаким. Сеники қизиқ бўлди-ку, қизлари бўла туриб, сен сўрамасанг, ким сўрайди?

Ҳамида. Аям ҳам қизиқ, ўзлари билиб айтсалар экан. Нима қаерда эканини билиб бўларканми?

Ҳаким. Ҳозир эс-хушлари ўзларида бўлганида билиб олиш керак, кейин фойдаси йўқ. Ҳозир ҳам нимани қайга қўйганларини билмасалар керак. Ҳикматни кўрдинг-ку, йўқ ердан хазина топди.

Ҳамида. Шуниси алам қилади-да, бир оғиз маслаҳат ҳам солмади. Бегона эмас, бир қориндан тушганмиз, ахир.

Ҳаким. Кўп ҳам куюнаверма, бу ёқда қолгани ҳам анча-мунча бордир. Аям ёмон топмасдилар. Ҳикмат ўзиникини олиб бўлди, «финг» деб кўрсин-чи...

Ҳамида (жонланиб). Ҳа-а, бу ёғига маҳкам туриш керак, ака. Раис буванинг пашшахўрда бўлаётгани ҳам бежиз эмасми дейман, хотини ҳам балога аралашиб юрарди, унинг дастидан қозон-товоқ, кўрпа-тўшак қолмасди, ишқилиб, назари тушмаган бўлсин-да.

Ҳаким (ҳовлиқиб). Тезроқ, Ҳамида... Мен Мансурдан гап сўраб кўрай, бирор нарсани сездимикан. Мансур-р... (Чиқишади.)

Бошқа тарафдан Мансур чиқиб келади. Қўлида ҳамон тухум.

Мансур. Йў-ўқ, ҳаёт девори, сен одам боласига дош беролмасдинг, у бегуноҳ жўжа эмас, о-одам! Унинг макридан тарс-тарс ёрилиб кетардинг. Сен ёрилмасанг ҳам, одамларнинг ўзиёқ бир-бирини қовуриб, қайнатиб еб қўярди... Шунақа... Сен эса хотиржам ёт, жўжа, сени ҳеч кимга бермайман...

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

Аянинг уйи. Ҳеч бир ўзгариш сезилмайди. Ая ҳамон тўшакда, кўзлари юмук. Радиодан сўнги ахборот эшитилмоқда.

1-диктор. Учишни бошқариш марказидан хабар қилишади. Мана, икки ҳафтадирки, космосда халқаро экипаж ўз меҳнат вахтасини муваффақиятли давом эттирмоқда. Бугун программада белгиланган техник ва тиббий тажрибалар ўтказилади. Бошқарилувчи термоядро реакциялари комплекс тадқиқотларга кирувчи тажрибаларнинг энг муҳим қисми амалда синаб кўрилади. Ана шундай тажриба инсоният тарихида биринчи марта ўтказилмоқда. Бу халқлар ўртасида дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, ҳурмат ва яхши қўшничилик принципларига амал қилинганида, қандай натижаларга эришиш мумкинлигини кўрсатиб турипти.

2-диктор. Мухбирларимиз хабар қилдилар. Гулбоғ район «Москва» колхози марказида Улуғ Ватан уруши қаҳрамонлари шарафига ёдгорлик комплекси очилди. Мотамзада она ва мағрур, ғолиб жангчи ҳайкали комплекснинг марказий фигураларидир. Ҳайкалнинг очилиш маросимида вилоят ва туман раҳбарлари, уруш ва меҳнат ветеранлари, ёшлар вакиллари қатнашдилар.

3-диктор. Чет эл хабарлари. Бугунги кунда АҚШда 6,5 миллион ишсиз, 4 миллион бошпанасиз кишилар бор. Бу ерда, айниқса, қариялар оғир моддий ва маънавий қийноқларга дучор бўлишмоқда. «Нью-Йорк Таймс» газетасининг маълумотларига қараганда, сўнги икки йилда фарзандлари ва яқин қариндошлари томонидан кўчага улоқтирилган кексалар сони 30 фойизга кўпайган.

4-Диктор. Ироқ бир неча йилдан буён Эронга қарши химиявий қурооллар қўллаб келмоқда. Мамлакат ташқи ишлар министри яқинда матбуот конференциясида шу ҳақда хабар берди. У яна шуларни таъкидладики... (дикторнинг овози қирқилади, алланима тиқирлайди).

Овоз. Диққат! Диққат! Колхоз радиоузелидан гапирамиз. Бугун кечқурун Ашир бригаднинг шийпониди «Бобби» ҳинд фильми кўрсатилади. Билет баҳоси — 1 сўм. Ашир ака, шийпонни тозалатиб қўяр экансиз. Катта хонадан олтингугурт билан селитрани чиқартирар экансиз. Партком шуни тайинладилар. Кино ўша хонада бўлармиш. (Яна алланима тиқирлайди).

1-Диктор. Сиз сўнгги ахборот эшитдингиз. Энди классик куйлардан бериладиган концертимизни тингланг.

(Ҳазин куй эшитилади. Уйга аста қадам босиб, Ҳ а м и д а киради.)

Ҳамида (шивирлагудек). Ая, ҳай ая?.. Ухлаяспизми? (Ая бошида бир нафас қаққайиб туради, сўнг сандиққа қараб юради. Кўрпачаларни тушириб, сандиқ зулфинидан ушлаб тортади, очилмайди. Аланглаб калит излайди. Сандиқ остини пайпаслайди, тоқчадаги чойнак-пиёгаларни эринмай кўриб, чиқади. Калитни тополмайди. Ая бошига келиб, ёстиқ остига қўл суқади. Сўнг ёстиқни аста тортиб, гижимлаб-гижимлаб кўради. Аяси бршини кўтариб, ёстиқни яна жойига қўяди. Бир нарсани эслагандек, қайта жонланади. Кўрпа остига қўл тикади, аяси кўкрагини пайпаслайди).

Ая (бошини хиёл буриб, кўзларини очиб). Болажоним, қизгинам, бу не кўргулик? Намунча аячк бўлмасаларинг-а, болам, дилбандим? Берган сутларим ҳаром, минг қарра ҳаром! Отанг тўғри қилган экан, бу кунларингни кўрмай кетгани дуруст бўлган экан!

Ҳамида (талмовсираб, қўл қовуштириб). Ая... уйғоқмидингиз? Мен... мен кўрпани тузатмоқчи эдим, устингиз очилиб қопти.

Ая. Сандиқни қаттиқроқ торт, қизим, очилади, маҳкам ёпилган-да. (Тўшакдан қийинчилик билан узилади.)

Ҳамида. Қизиқмисиз, ая, сандиқда нима бор менга? Шунчаки...

Ая. Қарайвер, қизим, уялма, мана, мен чиқиб тураман (бир-бир босиб, уйдан чиқади).

Ҳамида. Бу ёғи қизиқ бўлди-ку. Акам қайда қолдилар? Киравермайдиларми энди. (Эшикни қия очиб қарайди. Ҳовлиқиб Ҳ а к и м киради).

Ҳаким. Хўш, бўлдимми?

Ҳамида. Э, сезиб қолдилар, уятдан ўлиб бўлдим.

Ҳаким. Уятни қўятур ҳозирча, қорин тўярмиди, натижадан гапир, натижадан!..

Ҳамида. Натижа ана (қўли билан сандиқни кўрсатади). Ҳозир очиб қараймиз.

Икковлон сандиққа ёпишадилар. Очиб, ичидаги латта-путталарни апил-тапил олиб ташлайдилар.

Ҳамида. Шуми? Бари шуми ҳали?

Ҳаким (захарханда билан). Бу дейман, эртақдаги Зумраднинг сандиғидан бўлди-ку. Энди нима қилдик-а? (Иккови ҳам бўшашиб, сандиққа ўтиришади). Йў-ўқ, кампиршо, гўлликка солман ўзингизни, топамиз (ўрнидан шахд билан туради). Барибир топамиз. (Дераза олдига келиб, ҳовлига қарайди). И-е, Ҳамида, қара, аямни кўр... бу нимаси, намоз ўқияптиларми десам, шарққа қараб ўтириптилар, қаршиларида панжакаш девор, бу нимаси?.. Уз-ўзларига гапиряптилар ҳам шекилли... Э, тўхта, тўхта, менга қара, топдим... топдим... энди кампиршо алдаб бўптилар. Қара, тезроқ у ёқ-бу ёққа қараб кетмон топ, ҳозир... ҳозир... (уйдан ҳовлиқиб чиқишади).

Даҳлизда шовқин кучаяди. Аяни суяб, к у ё в кириб келади.

Куюв (ширакайф). Аям, меҳрибон аяжоним, мен билан хўшлашмай кетмоқчи бўлдингизми-а, яккаю ягона қизингизнинг биринчи эри билан-а? Қиёматда қандай юз кўришардик-а, ая? Ўтиринг мана мундоқ (стулга ўтирғизади, ўзи ҳам ўтиради). Нима гап, ая, ҳовлида нима қилаётгандингиз-а? Ҳазина кўмаётганмидингиз? Ҳай, тентак аям, яшириб нима қиласиз, топишади, бу қора кўзларингиз қўйишмайди, кўзларига қарадингизми уларнинг? Ҳай-ҳай демасангиз, ҳутни ютвораман дейди-ю...

Ая. Уларни қўя тур, болам, ўзингни гапир. Иш топдингми?

Куюв. Иш-ку топилади-я, аммо ким учун, нима учун ишлайман? Ҳатто ўз болаларим ёнимдан юз ўгириб ўтишади-ю... Қизингизни-ку қўяверинг. Айтинг, кимга кетарман?

Ая. Қўй, куйма, болам, яхши бўп кетар. Шу-у, ичмасанг, бари жойига тушиб кетармиди...

Куюв. Сиз ҳам шу гапни айтасиз, ичмай бўладими, ахир? Ҳар кеча тушимга киради. Бор-йўғи уч яшар эди... Аввал оёқларимга йиқилади, тирмашади, ёрдам сўрайди, ялинади, ёлворади, мадори қурийди, гапиришга ҳам мажоли қолмайди. Сўнг кўзлари тилга киради, юракларим эзилиб кетади, ая... Кейин бадбуруш, бақалоқ одамга айланади-да, гирибонимдан олиб, бўға бошлайди. Кошки ўлдирар қолса дейман, бир йўла ҳаммасидан қутулардим дейман, йўқ, ўлдирмайди, тирик қолдиради.

Келаси тунда яна келиш учун тирик қолдиради. О-о, азоб, ая, а-зоб-б-б! Уни мен ўлдирдим...

Ая. Нималар деяпсан, болам, тавба де, бари яратганнинг иродаси.

Куёв. ...Ишонинг, уни мен ўлдирдим, ана шу қўлларим билан ўлдирдим. Буни фақат сизга айтяпман, зора енгил тортсам.

Ая. Гапир, болам, одам тафтини одам олади, нима бўлди ўзи?

Куёв. Ҳаммаса уйдаги ғиди-бидилардан бошланди. Қизингизни биласиз-ку. «Сен билан ишлайдиган Фалончиев ҳар йили курортга боради, Фалончиевнинг уйидан клиентлари узилмайди, Писмадончиев...» Жонимга тегди бари, пичоқ суякка етди. «Қиламан, мен ҳам бугун қиламан», деган аҳд билан чиқдим уйдан. Тушга яқин бўлимимга узоқ қишлоқдан уч яшар бола тушди. Еган-ичганини шу заҳотиёқ қусиб ташларди. Узи нимжон, бу кетишда узоқ чидаш беролмайди. Бир қарашдەк билдим: бутифоснинг касри. Ошқозонга дефолиациядан заҳарланган алланима тушган. Давоси жунгина. Ошқозонни ювиш керак, тамом-вассалом! Шу ерда шайтоним кўзиди: эрталабки аҳдим эсимга тушди. Боланинг ота-онаси ҳар ишорамга маҳтал туришипти. «Чатоқ», дедим уларга бош чайқаб. «Болани адои-тамом қипсизлар-ку!» Эру хотин сапчиб туришди. Эри кела солиб кучоқлаб олди, қалт-қалт титрайди шўрлик. «Бир иложини қилинг, доктор, боламни кутқаринг!» «Тамом, дедим, бўлди!..» Чўнтакка индамай ташлаб кетишади, деб эшитганим бор эди. Дилим ҳаққириб, қўшни хонага ўтдим. Халатим чўнтагига қўл суқдим. Бўм-бўш эди. Аламдан ловуллаб кетдим. Ичимдаги шайтон яна бош кўтарган, «қўйма, каттароқ ол, каттароқ», деб шипширди. «Сен билан бўлганим бўлсин», деб қўйдим. Иш тугади, аммо кетгим йўқ эди. Кечки навбатчиликни ҳам сўраб олдим. Жон-жон деб беришди. Болакай кечгача йўлакдаги йиғма каравотда ётди. Номига икки-уч кераксиз дорини ёзиб бердим. Уларни пайқаманга олиб, залдан нари-бери бориб келардим. Неча марта кўзим тушди — боланинг отаси йўлак деразасига маҳкам ёпишган, гўё ўғлига келадиган балони даф этадигандек. Ужармикан, ғирт соддами, билмадим, ҳеч бўлмаганда қириб, у-бу нарсани шама қилса ҳам бўларди. Болага шундай ёрдам бергим келаётганди... Йўқ, ғирт тентак экан бу бало... Ярим тунга бориб, боланинг аҳволи оғирлашди. Реанимацияга буюрдим. Ичимда ота-онаси гўрига ғишт қалаб, садқаи сар, нима бўлса бўлди, ёрдам берганим бўлсин, дедим. Аммо, минг уриндим, фойдаси бўлмади, кечиккан эканман...

Ая. Худо урган экан, болам.

Куёв. Шунақа, ая. Энг ёмони, худо урганни пайғамбар ҳам ҳассаси билан туртиб ўтар экан. Ушанда бош врач чақириб, уришди-урушди-да, қоғозларни ими-жиммида текислатиб қўйди. «Сиз учун қияпман, бундан кейинга ҳушёр бўлинг», деб маъноли кулди. Сездимки, қўл-оёғимга ўз ихтиёрим билан кишан урдирдим. Орадан кўп ўтмади, қизингизни гап қилишди, ая. (Оғир жимликдан сўнг куёв ясама жиддийлик билан). Уйлайверманг, ая, мана, сиз ўласиз, кейин оғзимга умуман олмаганим бўлсин, эшитдингизми? Олсам, майли, куёвим деманг!

Ая. Ростингми, болам. (Куёвига илкис қараб, қув кўзларини учратади, хўрсинади).

Куёв. Ҳа-а, ая, ҳушим ўзимда бўлганида айтиб олай. Қизингизга айтинг, сиз... кетгач, уйни бузиб, ёғочларини олиб кетмасин. Бирда айтувди-да... Мен шу ерда, Мансур билан яшай, майлими?

Ая. Келавер, болам, бугуноқ келавер. (Чуқур хўрсинади).

Куёв (эшитмагандек). Ая, ўн сўм беринг, қарзга. Ишга кирай, қайтараман, ўн сўм.

Ая. Ҳеч бўлмаганда, шу бугун ичма, болам. Худо ёрлақасин, бугун ичма.

Куёв. Бугун?.. Ичмай бўладими, ахир бугун ҳаво ҳужумидан ҳимоя қилиш қўшинлари куну-ку, ичмасак бўлмас. Қўрқма-анг, қайтимини олиб келиб бераман... қолса агар...

Ҳовлида «гуп-гуп-гуп» товуш, алланарсаннинг гурсиллаб қулагани эшитилади. Дераза ойналари зириллайди.

Ая (деразага қараб юрар экан). Яна зилзилами, нима эди бу? А?.. (Деразадан қарайди-ю, ўзини даҳшат билан орқага ташлайди). Йўқ-йўқ. Болам, чоп, чиқ, айт, деворни ағдаримасин, унда оталарининг панжалари изи бор, бўлак нарса қолмаган оталаридан, айт, болам. (Куёв чопиб чиқиб кетади. Ая судралгудек бўлиб тўшакка етади-ю, кулайди). Бу не кўргулик, Ҳаки-им, бу шўр манглайимга нималар битилган экан?

Уйга уст-боши чангу тупроқ Ҳ а к и м, Ҳ а м и д а киришди. Чангни қоққан бўлишади. Куёв кўринадди. Унинг ортидан гандирақлаб Ҳ и к м и т кириб келади.

Ҳикмат. Бизни мамаша — герой, йў-ўқ, герой эмас, миллионер! Бутун колхозни, катта-кичикни пулга кўмиб ташлайдилар, фақат ўз фарзандларини эмас, шундай-

ми, мамаша? Мо-ло-дец, қойилман сизга! Омон-эсон ўлсангиз, ўзим битта духовой олиб келаман, подмузика кўмдираман, ҳа-а, қўрқмай ўлаверинг.

Ҳамида. Вой ўлмасам...

Ҳаким. Шу етмай турувди, яна нима каромат бор, кўрсатавер, ука.

Куёв. Хайрият-э, бу уйдан ҳам эркак чиқипти, яша, Ҳикматбой! Фақат бир ўзинг ичганинг чатоқ, ука.

Мансур. Йўқолларинг ҳамманг, бувимни баттар қилдиларинг! Тоға, туринг, йўқолинг бу ердан! Кетмасаларинг, биз кетамиз, буви, туринг, бу ердан тезроқ кетайлик, сизни талаб, адоий тамом қилишади булар, буви...

Ҳикмат. Се-ен, жиян, йў-ўқ, жиян эмас, меросхўр, бо-ош меросхўр, кўп кариллайверма, хўпми, ҳеч балога тушунмайсан, ўтир бундай. (Кўлидан силтаб ўтирғизади). Гап деган бундай бўпти. Энди эшит, сенлар ҳам эшит. Аямининг мол-дунёси қайга кетган-а? Биладиган мард борми? (Ҳаким, Ҳамиданинг кўзида қизиқиш, жонланиш. Куёвнинг боши кўксига, мудрайди).

Мансур (паст, таҳдидли товушда). Фақат мол-дунё керак сенларга, моллар!

Ҳамида. Жим ўтирсанг-чи, жувонмарг!

Ҳикмат. Билмасаларинг, билиб қўйинглар, аср сенсацияси. Меҳрибон аямиз ризқимизни қийиб, тўплаган давлатларини колхозга, уруш қурбонлари ҳайкали қурилишига ўтказиптилар. Бизлардан кўра тошни афзал кўриптилар.

Ҳамида. Вой, ёлғондир, ким айтди?

Ҳикмат. Раис ўз қўли билан олган.

Ҳамида. Вой, ўлмаса-ам...

Ҳаким. Да-а, чиройли бўлмапти.

Ҳикмат. Айтяпман-ку, етти иқлимдан ҳам аямизга ўхшагани топилмайди, ака. Ҳа, ҳайкаллардан бирини отамга ўхшатиб ясашни сўраптилар, шунақа.

Ҳаким. Нима, раис ҳаммасини ишлатиптими?

Ҳикмат. Э, қизиқмисиз, ака, раис анойилардан эмас. Ёдгорликка деб ўзи тегишли маблағ ажратилган бўлса, буниси осмондан тушгандай-да. Уша кунлари планнинг аҳволи чатоқ экан, пахта сотиб олибди, билдингизми? Бу биз билан сиз, оғзимиздагини олдириб ўтирадиган. Хайриятки, янгам қўрқинчли тушлар кўриб, эрининг ҳолжонига қўймапти, «тавба қилиб қайтинг», деб йиғлабди. Йўқ-са, бу сирни икки дунёда ҳам билолмасдик, ҳамма жойни ағдариб ташлаган бўлардик. О, меҳрибон аяжоним-а, орқалаб ўзингиз билан опкетганингизда ҳам бунчалик алам қилмасди.

Ҳаким (тушқун кайфиятда). Энди нима қиламиз, ука?

Ҳикмат (тутақиб). Нима қолди ўзи? Мана шу чордеворми? Узингиз билан олиб кетмасиз, ая? Йўқми? Хайрият-э. Унда бизга қолгани шу — ўт қўямиз, ўт! (Сапчиб туради. Оғзидан кўпик сочиб бақирганча эшикка қараб юради. Ҳаким, Ҳамида унинг қўл-оёқларига ёпишишади. Ҳикмат уларни судраб бир-икки қадам ташлайди. Мадори қуриб йиқилади. Энди уни акаси ва опаси судрашади).

Ҳаким. Ошхонага... ошхонага қамаймиз. Ўзига келсин. Тамбалаб ташлаймиз.

Ҳамида. Тортинг, ака.

Куёв (Хушёр тортиб, уларга қарайди, Ҳикматнинг гапини такрорлайди). Ўт қўямиз, ўт... Қўйсанг, ука, тезроқ қўй, чекким келяпти (чўнтагидан сигарет чиқаради.) Гугуртни ташлаб кепман... Ўтни қачон қўясан?..

Ҳаким билан Ҳамида ҳаллослаб чиқишади.

Мансур (йиғламсираб). Буви, кўзингизни очинг, туринг, кетайлик бу ердан, ҳозир бир балони бошлашади...

Ая аста қўзғалади. Шу пайт ошхона тарафдан аланга кўринди. Олов тобора баландроқ ловуллади.

Ҳамида. Олов! Ака, ўт кетди, ошхонадан ўт кетди! Уйимиз куйди, ака!

Ҳаким, Ҳ а м и д а, к у ё в чоғиб чиқиб кетишади. Чироқлар ўчади. Коронғиликда олов даҳшат билан чарсиллаб, ловуллади. Чироқнинг тасмадек нури аянию уни суяб олган Мансурни ёритади...

ХОТИМА

Ҳазин куй янада кучайган.

Ая. Эҳ, кемтик дунё, кўзларинг тешилиб, қулоқларинг том битсин-а, дунё! Чумчуқдай бир жонни намуноча қийнамасанг, ўтдан олиб ўтга солмасанг! Ёзуғимда яна

не бор, кўрсат, армонинг қолмасин... Гуноҳим не эди менинг? Емай едирганимми? Киймай кийдирганимми? Отасиз ўксинмасин, дедим. Энди булар на отани танийди, на онани. Булар бизнинг фарзандларимиз, Ҳақим, жигарбандларимиз. Уларни шу аҳволда кўрганингизда нима қилардингиз, Ҳақим, бир қаранг...

Чақмоқ чақнаб, момоқалди роқ гумбурлайди. Соат чиқиллай бошлайди. Ошхона тарафдаги шовқин кучайиб, тинади. Бошқа чироқ нурлари афтодаҳол уст-бошдаги маҳбуслар тўдасини ёритади: Ҳақим, Ҳамида, Ҳикмат, қуёв, Файзи раис, Намоз ҳосилот... барининг қўлида кишан. Уларга автомат милини тўғрилаган Ҳалим кўринади. Маҳбуслар бир-бирига гал бермай дийдиё қилиб келишади.

Намоз. Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ, ё қудратингдан!.. Арвоҳ бор дейишса, ишонмасдим, бор экан, арвоҳ!.. Гуноҳларимдан кечармикан?..

Ҳикмат (боши эгик, ялиниб). Мени... мени неча ушлади, нима қилмоқчи, ахир мен бунда қололмайман, диссертация ёқлашим керак, диссертация...

Файзи (аланглаб). Ҳай, менга қара, Ҳикматбой! Сўраб кўр бундан, неча сўм берсак бўшатар экан, сўрасанг-чи, рози қиламиз де...

Ҳамида (йиғламсираб). Бугун импорт товар тушаётган эди, амаки, қўйворинг, хомталаш бўлмасин, жо-он амаки...

Ҳақим (мағрур, бошини баланд кўтариб). Тушкунликка тушманг, азизларим, йиғланмасин!.. Дўстлар бизни бу аҳволда қолдиришмайди... Ҳақиқат биз томонда, прокурорнинг санкцияси бўлмасдан қамашди, тегишли жойда жавоб беришади.

Ҳалим. Юр, юр, тезроқ... Аллақачон шундоқ қилишим керак эди сенларни, орқада қолма... Мана, Улуғ, олиб келдим. Урушда бунақа тўдалардан неча-нечасини кўрмадим. Тугагандир, деб ўйлагандим, янглишган эканман, оёқларимиз тагида ўралашиб юришган экан бу қузғунлар. Улуғ, айт, нима қилай буларни, девор остига териб, битта-битта отайми ёки...

Ая. Йўқ, йўқ, Ҳақим, қўлингизни буларнинг айниган қонига урманг, мана, одамлар гувоҳ, ўзларига беринг, билганларини қилишсин... Биз эса сиз билан... эҳ-э, бизнинг умидимиз энди ёлғиз шулардан... (Мансурни бағрига тортади) шулар одам бўлсин, дейман.

Ҳалим бир-бир босиб уларга яқинлашади, ҳар икковини қучади.

Ҳалим (ўпкаси тўлиб). Одам бўл, болам, чинакам одам бўл!

Парда

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ» ДАН

Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз. Кўп, бемаза сўзлайдиган эзма — кечалари тонг отгунча тинмай ҳурадиган итга ўхшайди. Тили ёмон одам — халқ кўнглини жароҳатлайди, ўз бошига ҳам офат етказади. Нодоннинг ваҳшийларча бакирмоғи — эшакнинг бемаҳал ханграмоғи. Хушеухан одам юмшоқлик билан дўстона сўз айтади; кўнглига тушиши мумкин бўлган юз ғам — унинг сўзи билан дафъ бўлади. Сўзда ҳар қандай яхшилиқнинг имкони бор, шунинг учун ҳам айтадиларки, «нафаснинг жони бор...»

Ўзи хунук, гапи бемаъни, овози ёқимсиз одам қурбақага ўхшайди. Бахт бағишловчи тоза рух манбан ҳам тил; ёмонликлар келтирувчи наҳс юлдузининг чиқар жойи ҳам тил. Тилини тиёлган одам — донишманд оқил; сўзга эрк берган одам — беандиша ва пасткаш. Тил ширин ва ёқимли бўлса яхши; тил билан дил бир бўлса яна яхши. Тил билан дил — инсондаги энг яхши аъзолардир. Бўстонда — гулсафсар, гулғунча ва райхонлар энг ёқимли гуллардир.

Одам — тил билан бошқа ҳайвонлардан имтнэзlidir. Униг тили оркали бошқа одамлардан афзаллиги билинади. Тил — шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса — тилнинг офатидир.

*Ҳар неча бийми ҳажр сўзи ошиқ ўлтурур,
Вуслат башорати яна жисмига жон берур.*

Замира Рўзиева

БУ СОКИН ЛАҲЗАДА

РУҲИМ ЁНАДИ

* * *

Муҳаббат аршидан қулаган кўнгул,
Ғамдийда лаҳзанга қараб йиғлар ой.
Бу бир кам дунёнинг макрига кўнгил,
У сендек адашган дарвишларга бой.

Айлана ип тортган сеп кўрғонига,
Тўлғин тугунлардан ҳасрат тўкилди.
Ғамгин ўлан айтган боғ хазонига,
Залвори ўзидан оғир юк илди.

Дардлар келин қилиб туширмиш сени,
Рақиблар пойида уволинг қолди.
Сен тошдан тиландинг гул нафасини,
Музлаган вужудда саволинг қолди.

Қўлингда қон рангли духоба — ўкинч,
Кетасан ишончлар юзини ёпгач.
Тиғлари бағрингни тирнаган соғинч,
Эгасин бесубут дайрдан топгач.

Тўхтагил, қадаҳда лимиллар кўз ёш,
Бесубут дайрнинг тошига сунгил.
Эвазига осмон тўлайди бардош,
Муҳаббат аршидан қулаган кўнгул.

* * *

Бу сокин лаҳзада руҳим ёнади,
Нигоҳимни тирнар гирдоб ҳалқаси.
Ўттиз йиллик умрим кимни таниди,
Мен кимнинг кечаси, кимнинг эртаси?!

Бошқа сўз айтишга етмайди ҳолим,
Учган сўз оғриғи турар бўғзимда.
Қотган қорачиқдан томар саволим:
«Мен оғриқ сезяпман, наҳот, ўттизда?!»

Кўнглумдан армонлар ўтади саф-саф,
Дил дегани фақат дардгами паноҳ.
Недир дегим келар куя бошлар лаб,
Отилиб чиққани битта сўз — гуноҳ!

Мана, ўт олган дил, ўт олган вужуд,
Кулга айланади алданган кунлар.
Ўттиз бирни излаб жовдирар умид,
Ўттиз бирдан ечим кутар тугунлар...

* * *

Ой нурига мусибат инди,
Юлдузларнинг жаранги тинди,
Тўпори тун ёлғонга кўнди,
Минг кулфат мендадир.

Ҳақкага сир айтди дунёлар,
Чирмовуққа дўнди риёлар,
Жарга қулаб тушди зиёлар,
Минг ҳасрат мендадир.

Муҳаббат йўқ, шунчаки сўз бор,
Севдим деган дил йўқ, оғиз бор,
Хиёнатнинг йўлида из бор,
Минг нафрат мендадир.

Лабинг теккан шароб йиғлади,
Оёқ ости меҳроб йиғлади,
Туман ютган офтоб йиғлади,
Жон қарахт мендадир.

Совуқ симга азоб ортар, оҳ,
Сел ёғади қароқдан ногоҳ,
Уғирлаган мулкингми гуноҳ,
Дил бадбахт мендадир.

* * *

Кўнгул бутунича, ишқ бутунича
Сизга девдим, мардим, кечиринг, бироқ
Унинг бир бурчидан ушатиб пича
Ўзиники қилди митти қизалоқ.

Кейин яна, яна яна бўлинди,
Сизга бешдан бири қолди туғённинг.
Аммо ишонинг, шул бешдан бир энди,
Минг йил ҳам кўтара олур дунёни.

Алишер Нарзулло

...УЗИЛАДИ

СЎНГГИ ЯПРОҚЛАР

Ҳарбийдан мактуб

Оқшом чўқар, яна бу оқшом —
деразангдан муштоқ қарарсан.
Кўзларингдек зериккан бўм-бўш
юрагингга кулоқ соларсан.

Ҳув-в тераклар,
таниш тераклар,
қарайсан, — у —
дилинг эзади.

Деразангнинг тагида энди
номаълум бир кимса кезади.

Бор қаршила,
ҳузурига чиқ,
кўзларига қара... интизор.
Чиқ, нетарсан магар кутганинг
келмас бўлса яна бир баҳор?

Чиқ,
кирит, ё
ўчир чироқни,
эзилмасин бунча юраклар.
Деразангни беркит, то мени —
эслатмасин кейин
тераклар...

* * *

Ярим тун, йўлакда йиғлади биров,
яланғоч дарахтга
кўксини тираб.
Кимдир, кимнидир
соғинди узоқ,

умрини яшаган баргдек
қалтираб.
Ярим тун.
Ярим тун...
эшикка чиқдим,
чақмоқ чақиб, аччиқ
йиғларди осмон
Ва кимдир,
ва кимдир
кетиб борарди,
даҳшатга айланган
мангулик томон...

* * *

Соддагина ёвшан, дарахтлар
бисотини тўкаверади,
хотиралар шунчалар аччиқ —
дил тубига чўкаверади.

Кофарниҳон армон-ла
ҳар бир
харсангга бош ураверади,
хаёл суриб соҳил бўйида
кетмончи қиз тураверади.

Соғинч тўла қиз кўкрагини
ўтган кунлар тиглайверади,
Қиз юзига босиб хазонни
аччиқ-аччиқ йиғлайверади...

«Талабалик йиллари» туркумидан

Адабиётшуносликка кириш дарсида

Адабиётшуносликка кириш дарси эди,
кўзларимиз оч,
сиқилардик, сиғмас эдик тор бир хонага.
Биз қишлоқдан чиқиб келган содда болалар
отамизга ишонгандек,
ишонардик оқсоч домлага...

Адабиётшуносликка кириш дарси —
домла, комил инсон ҳақида
гапирар эди бизга...

Ҳар куни тинимсиз куйиниб
гапирарди
адабиётшуносликка кириш дарсида:

«Мана Эркин Воҳидовни олсак,
шеърларида сакталар талай.

Ойбек домла қовун туширган,
Ғафур Ғуллом шоир ҳар қалай...

Бахт ва шодлик куйчиси эмиш-
қани ўша Ҳамид Олимжон?!

Мен ўргилдим бахт куйчисидан
томиридан оқмас экан қон...»

Аудитория жим.

Аудитория тинч,
кўзлар оч.

Аудитория жим.

Аудитория тинч,
кўзлар оч.

Эркин Воҳид шеърларининг фиғони —
кўзларимга қуйилади қон бўлиб.

Устоз Ойбек кечирмайди ёлғонни,
кириб келар юракларга жон бўлиб...

Шеър ёдлардик, боз устига дўстлик ҳақида.

Тиклагандек бўлар эдик ўлаётган муҳиб қасрини.

Олди-қочди гаплар ила тугатардик биз —
адабиётшуносликка кириш дарсини...
Программа борми, йўқми... билмас эдик биз.
Такрор-такрор эшитардик:
шоирларнинг кўпи муттаҳам...
Оқсоч домла жоҳил эди, қаттиққўл эди,
савол берсак кечирмасди у дунёда ҳам.
«Хатга тушдинг, ўтга тушдинг
мана кўрамыз,
йигит, қайси каналдан сен ичаркансан сув...»
Мен биламан;
заҳар ютди нақ бир йил бир қиз,
адабиёт дарсларида
юзларини ёш ювди дув-дув...
Мен эслайман:
курсдошларнинг нигоҳларини,
мен эслайман:
ёруғ кунлар бизга эш эди.
Оқсоч домла, кечирмаймиз сизни
ҳеч қачон.
Мен эслайман: кузак, сана —
минг тўққиз юз саксон беш эди...

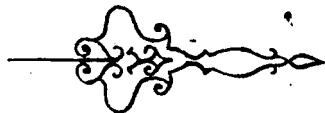
Тарих дарсида

Куз.

Тийрамоҳнинг чексиз бағрида
узилади сўнгги япроқлар.
Аудитория, сукут сақлама,
аудитория-қўрқоқ, олчоқлар!
Қилич кесар эгилган бошни,
устоз улуғ эмас отангдан.
Аудитория, сукут сақлама,
аудитория, портлагин бирдан...
Мен илк марта кўрдим, бунда,
қориндор домла
ёт кўз билан қараганин қишлоқи қизга.
Мен илк марта кўрдим, ахир,
олтмиш ёшда ҳам,
қон бўлмаскан бўғирсоқдек
шишган юзларда...
Тўқсон лаҳза айланади ёш бола каби,

Дилоромхон, қани... қани...
Бошқалар бекор,
Тийрамоҳнинг хазон бўлган япроқларини
ногоҳ кўмар гупиллатиб ёғаётган қор...
Мен йиғладим, синиқ парта унутмас буни,
мен йиғладим, кўз ёшимни ичимга ютиб.
Аудитория, сукут сақла бир мазор каби,
қололмасанг бир гумроҳнинг қўлидан тутиб...
Сим-сим ёмғир қуя бошлар. Ташқарида куз.
Дарс тугайди. Домла қолар кўзлари ғилай:
«Дилоромхон, сиз... курс иши...»
Бошингдан қолсин.
«Кей, Дилором, кўзларимга сени яширай!..»
Куз.
Тийрамоҳнинг чексиз бағрида,
узилади сўнгги япроқлар.
Аудитория, сукут сақлама,
аудитория-қўрқоқ, олчоқлар!..

ҚАЛБИНГДА НИМАДИР УЙҒОНДИ НОГОҲ...

Эшмўмин Али Мардон

* * *

То тириксан, субҳи-шом, ҳақ меҳрини наззора қил,
Ишқ ўтида хор кўнгулнинг дардиға бир чора қил.

Бузма дил кўрғонини, унда шоҳ ҳам қул яшар,
Сайди бўлма кулфатим, кулфат юзини дора қил.

Гар оёқ ости этиб мискин ошиқни булғасанг,
Қўрқасан, ҳақ зулмидин то, юзларингни қора қил.

Ҳеч ниҳон тутма, ғаюр қилмишларинг бисёр экан,
Уйлама, Оллоҳ кўзидин қочмагай, минг чора қил.

Оғриғон кўнгул қулининг ҳолидан тутма ғараз,
Бо жудолик ўлса ҳамки, ҳақни де, хўб, пора қил.

Алдама, дил боғига жонини тиккан ёр эса,
Сўлмасин ҳеч бир ниҳоли, жонни жона бора қил.

* * *

Бу тонгларнинг жилвасини, кўзингга тўтиё айла,
Тушар тўнлар қаролиғин, қошинг узра сиёҳ айла.

Умр оний азобдурким, онинг неъматлари ғамдур,
Зулумот бул жаҳон ўлса, яшин ўлғил, адо айла.

Самандар суврати бирлан, замонларға кириб борғил,
Суманбар гуллари тимсол, шамолларга «ҳидо» айла.

Наво ўлғил, туманларга таратғил сасларинг хушбўй,
Кетарсанки: туриб ўзга, замонлардин садо айла.

Бу кун кўзинг тушибдурким, молу ҳол дардида куйғон
Кишилардин йироқ бўлу ўзинг ёлғиз хато айла.

Сени яротғон Оллоҳнинг, кўзини кўзда кўргину
Қаю ғариб, қаю дардманд, қаю муҳтож, даво айла.

* * *

Не насиб бўлди менга, оғриқлара тўлди бағир,
Минг азобнинг тийрасидин, кулмайин сўлди бағир.

Гоҳ қиёмат қойиму гоҳи дўзахнинг оташи,
Урлади жоним оро, ки, ҳар нафас кулди бағир.

Не насиб бўлди менга, борки уқубат залвори,
Кўзлара ғурбат селидек, қон ила тўлди бағир.

Ҳар қаро тушган дила солмоқ ёруғлиқ истадим,
Зулмат ўлди бир умр, зулматга ёр ўлди бағир.

Кимки жонга ташнадир, кимки ғамга ошнадир,
Жон бериб, ғамини олдим, ғамидин сўлди бағир.

Ломақоним йўқ эрур, дил сўрорим йўқ эрур,
Бир меҳрибоним йўқ эрур, қабр ила тўлди бағир.

Яккабоғ

Гулсара Худойберганова

* * *

Сирқиратар ситамгар кунлар.	Йиғлар руҳим осмонлари, ох,
Айланаман зим-зиё тунга.	Йиғлайверар юрагим унсиз.
Нолаларим бунча узунлар,	Ингранади кўксим узра-тоғ,
Қуйлаб турар муножот менга.	Босиб келар деворлар сўнгсиз.

Умид тонги кўринмас асло,
Туманларга кўмилган борлиқ.
Бемадорман, бемажол, гўё
Урган каби яшинлар қаттиқ.

* * *

Имиллайди бемор лаҳзалар,	Руҳим менинг қафасларда сил,
Бағрим ўртар зулмат сазалар,	Сиғмас асло мискин қалбга қил,
Ютар ғусса, ғам деразалар,	Нураб-нураб кетаяпман зил,
Ҳижрон тунлари.	Ҳижрон тунлари.

Яширади ойни коинот,	Кўнгил — шиша, чилпарчин, пора,
Зухроларнинг кипригида дод,	Борми дилим дардига чора,
Борлиқ аро тўлғанар фарёд,	Нолаларим етмас ҳеч ёра,
Ҳижрон тунлари.	Ҳижрон тунлари.

Гирён қушлар чирқиллаб елар,	Енаётган ишқнинг лаъл тоши,
Гулзорлардан муҳаббат тилар,	Санамларнинг кўзин дур ёши,
Амулардан илтижо келар,	Кириб келар Лайли бардоши,
Ҳижрон тунлари.	Ҳижрон тунлари.

Шайтонларнинг макрида куфур.
Ҳар дақиқа хавотир, кусур,
Лек Оллоҳдан ёғилар шукур,
Ҳижрон тунлари.

* * *

Юрагимда денгизлар мавжи,	Муҳаббатим уммонлари — бу,
Дарёларнинг кўшиғи оқар.	Айтиб бўлмас мўъжиза — тилсим.
Тортаверар сеҳрли, кучли	Тошиб турар муқаддас туйғу,
Жилолари кўзимни ёқар.	Дардлашаман тунлари ўзим.

Ҳазорасп

Бу шахло кўзларнинг борми жодуси,
Уларда барқ урган оташми, чақин?
Бу ойдай баркамол юзлар ёғдуси,
Ой каби нақадар кўнгулга яқин.

Наҳот, мавжуд бўлса шундай ҳур малак,
Мен сизни туш кўриб турибман, балким?!
Жисмим ҳам, руҳим ҳам қолди муаллақ,
Бу ҳол ҳам нақадар кўнгулга яқин.

Бу лаблар таърифин келтирмоқ мушкул
Ва яна сўз билан айламоқ талқин.
Улар бамисоли бир жуфт лолагул
Ва гулдай нақадар кўнгулга яқин.

Эҳ, тақдир бўлсаю бир қур раҳнамо,
Ушласам шу оппоқ қўлларингиздан.
Нақадар кўнгулга яқинсиз, аммо,
Мен эса нақадар йироқман сиздан!

* * *

Висолингга етишмак ишқи-ла ёндим ҳавасларда,
Севаман, деб ҳитоб этдим фақат пинҳона сасларда.

Наҳот, мен булбули шайдо ила йўқдир ишинг, эй гул,
Наҳот, умрим ўтар ҳижронларинг тузган қафасларда?

Гулим, кўрсат жамолингни, яна ул сарв камолингни,
Тугар бўлса, аё, умрим, кўрай сўнгги нафасларда.

Мени чорлармисан, деб ёр, фалакни кўзлаган эрдим,
Назар сол, энди чўлпоним, қолиб кетдим-ку пастларда.

Муҳаббатни нечук билсин, боши осмонда юрганлар,
Муҳаббат барқарор мендек, фақир хору хасларда.

Келурми абри найсон деб, гиёҳ янглиғ умидвормен,
Сенинг кўнгулунг эса майдан хумор мастона-мастларда.

Не қасдинг бор Сулаймонда, наҳот, умринг ўтар, жоним,
Жоним олгувчи ул беҳад ситамлар бирла қасдларда?

* * *

Кўзларинг сўйлади:

«Севаман, ахир!..

Севаман, севаман умрим борича!»

Кўзлар тилга кирса, сирлашса соҳир,

Бир калом ортиқча, гумон ортиқча.

Лабларинг дедилар, бесўз ва беун,

Тумор қилиб олса арзирли байтни:

«Жисму жоним билан сизнингман бутун,

Шу ҳаёт ҳурмати, севгимиз ҳаққи!»

Аммо оёқларинг қилмай итоат,

Кетдилар тингламай қалбинг амрини.

Сени олиб кетди улар ниҳоят...

Наҳот, раво кўрдинг менга жабрни?!

Шунда, мен югурдим ортингдан бўзлаб,

Меҳру шафқат сўраб ёйдай эгилдим.

Тиз чўкиб ёлвордим содиқ кул мисол,

Жисмимни йўлингга остона қилдим.

Қалбингда нимадир уйғонди ногоҳ,

Меҳрми...

Кўзларинг айлади ошкор.

Чехранг ҳам нурланиб айлади огоҳ,

Лабларинг жилмайиб қўйдилар такрор...

Муҳаббат!!!
Келмаса шафқат жоласи
Суйганинг кўзлари-қароқларига,
Унга садоқатинг кўрсатмоқ учун
Йиқилмоқ шарт экан оёқларига...

Бухоро

Зиёда Ғайбуллаева

* * *

Нурланиб бормоқда умримда осмон,
минглаб ситоралар улғаяётир.
Азобим тош лабин ўпиб иблислар
юрагимга солар сирли хавотир.
Узлат эртасида ўйғониб гоҳ
малул ва осуда хаёллар ила,
ғолиб бораяпман — мен бахтсиз даҳо,
Мағрур сўзларимдан кулар оломон,
букчайиб кетади бағримдаги тоғ.
Унутилган, хароб гўшалар аро
тентираб бораяпман — йўл эса йирок.
Офтоб ўлкасида яширинмиш моҳ,
шаффоф ёғду узра йиғлайди қизлар.
Мураккаб дунёнинг қаватларида
туткунликда ётар гўё юлдузлар.
Нариги оламнинг эшиклари берк,
дўзах оловида қонсираган тун.
Биҳишт чорбоғлари ичра адашар —
парилар — мен сажда айлаган бугун...

* * *

Рутубатгоҳ уфқларда
кичрайиб борар
муҳаббатим иморати-ижмон¹ хаёллар.
Тонгги шафақ жилвасида
ором топар тонг,
фикратимда ўйғонади сулув аёллар.
Миям шаҳри дарвозаси беркдир гоҳида,
хасталардек шивирлайди
мудраётган онг
ва юрагим бекатида ёлғиз қолади
кўзларидан пичоқланган тонг.

Қўшработ

Мўмин Аваз

* * *

Кўнғироқ овозинг нафис ва теран,
Эркалаб титратар бутун борлигим.
Беқиёс чиройни табиат берган,
Сенинг учун азиз менинг борлигим.

Ой лаб ғардишида юқи шаробнинг,
Сирли тун висолнинг майини ичган.
Беқиёс дил севинч, изтироблари,
Енгилгина оҳлар чекгум соғинчдан.

Ногаҳон, энг чуқур юрак қаъридан
Кўзгалар мудраган нозик ҳисларим.
Мулоийм нигоҳлар эрир бағримда,
Димоққа урилар ялпиз ислари...

1. Ижмон — нимжон маъносида.

Кўйинг, фаришталар учсинлар кўкда,
Бизнинг ҳунаримиз гулларни ўлмоқ.
Юрак меҳримизни заминга тўккан,
Савоб ишларимиз гуноҳдан кўпроқ.

Табиат яратиб борлигин тўккан,
Ўзига боғлаган шу она тупроқ.
Фаришталар Оллоҳ измида кўкда,
Сиз куйдириш учун ярабсиз кўпроқ...

Мудраган боғларни уйғотар еллар,
Қаршимда чарақлар кўзларинг ўти.
Ойнинг ёғдусида исингим келар,
Йўталиб кўяди сой ўқтин-ўқтин.

Ел пахмоқ булутлар қулоқларидан
Чўзиб, беркитади ойнинг юзини.
Айтолмам ҳаяжон тўлғоқларидан
Бўғзимда тиқилиб қолган сўзимни.

Эрк ҳаё олдида тутолмас ўзин,
Қулоқ қар, ўчириб бўлмас дил ўтин.
Кўкракда юмилар безовта кўзинг,
Йўталади тентак сой ўқтин-ўқтин.

Сирдарё

Самаджон Исмоилов

Сандикда туради бобом пичоғи,
баъзан бувим олар авайлаб.
«Уша кун — урушга отланар чоғи
қўйган эди умидин боғлаб.»

Йилларнинг занглари қолдирди юкин,
бувим кўнгли сандикда ҳамон.
Ҳамон кўз тикади тунлари секин,
ёри ташлаб кетган келинчаксимон.

Табиат — мангулик тилаган ҳусн,
майиндир, нақадар, оромбахш сабо.
Ўзгармас қуёшнинг ҳусни ҳеч қачон,
ой чиройи абад заррин, дилрабо.

Сен-да, Ватанингни шундай кўр, дўстим,
ҳар бир қаричидан бефарқ ўтма, боқ.
Кўқдан томчилаган ёмғир мисоли —
уйғонган ҳусндан оламиз сабоқ.

Шофиркон

Тўлқин Рўзи Кўлоб

Дилсиёҳ бир кун ҳам ўтди-да кетди,
Сенинг нигоҳингга чўмиллолмадим.
Тонгнинг гумбазида гуллаган гул-ла,
Тушингга зилолдек кўмиллолмадим.

Қоғоз қоралайман, қақшайди қалбим,
Дилсиёҳ дилимга гулим келурсан.
Келурсан дилтортар машраб элимга,
Кетурсан, унда-да юкдак эурсан.

Кўлоб

Григол Абашидзе

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН

(«Ялдо кечаси» романидан)

Учинчи БОБ

ХОРАЗМИЙЛАР ТИФЛИСДА

Бу ғалаба мусулмон юртлари учун ниҳоятда улғу аҳамиятга моликдир, чунки шу вақтгача гуржилар уларни кўпинча юртдан ҳайдаб чиқарган ва кўнгилдагидек иш тутган эдилар. Гуржилар Озарбайжоннинг хоҳлаган қисмига бостириб кирар ва жиддий қаршиликка учрамас эдилар. Рукниддин гуржиларни тўхтатолмасди... Тўғри, у бир марта, 1125 йили Гуржистон сарҳадларига бостириб кириб, Арчашни олди. Аммо бошқа ҳеч ерни ололмади. Шундан кейин укаси султон Масъуд подшоҳлик қилди. Аммо у заиф эди. Кўп ўтмай, Эл-дегиз Гуржистон билан саваш қилишга уринди, аммо беҳисоб кучлари бўлишига қарамай, аранг қочиб қутулди. Унинг ўғли Паҳлавон даврида ҳам аҳвол ўзгармади. Элдегизларнинг подшоҳлиги даврида Гуржистон олтинга ҳам, одамларга ҳам бой эди, бу даҳолар гуржиларга зарар етказолмадилар. Мамлакат (Озарбайжон ва Эрон Ироқи) аввал гуржилар, сўнг мўғул-тоторлар босқинидан вайрон бўлиб турганида мазкур султон Жалолиддин келди ва мамлакат тақдири ўзгариб кетди.

Ибнул Асир

Бир халқнинг бахт-сәодати гоҳо бошқа халқнинг бахтсизлиги устига қурилади.

Муҳаммад Нисавий

Гуржистонда ҳаёт бир маромда кечиб турган пайтда унинг жанубидаги ўлкаларда улкан воқеалар юз берди. Мўғуллардан қочган хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммаднинг ўғли султон Жалолиддин бутун Эронни босиб ўтиб, Озарбайжонга етиб келди ва уни эгаллади.

У Эрон ва Озарбайжонда доимий дарбадар юришлардан дам олиб, куч тўплаб, сўнг мўғуллар устига, жанг билан уларнинг қўшинларини пароканда қилиб юбормоқчи эди.

Озарбайжон бойликлари бутун шарқда маълум ва машҳур эди. Жалолиддин аввало Озарбайжон олтинларига кўз тиккан эди.

Озарбайжон ҳокими Ўзбек Ганжи қалъасига яширинди. Султон элчиларини унинг ҳузурига юборди. Шартлар унчалик кўп эмас эди: озар ҳокими султоннинг олий ҳокимиятини эътироф этиши, мачитларда султонни мақтаб хутба ўқитиши, унинг номи билан тангалар зарб этиши ва ҳар йили султон хазинасига хирож тўлаб туриши зарур эди.

Бунга жавобан Ўзбек султонга қимматбаҳо совғалар юборди. У султоннинг барча шартларига рози бўлди-ю, биттасини бажара олмайман, яъни хирож тўлолмайман, деб узр сўради, негаки, гуржилар билан бўлган тинимсиз урушларда юрт хазинаси

куп-куруқ бўлиб қолган. Шундай қилиб, Озарбайжонда султонни хафа қилган билвосита сабаб — гуржилар бўлиб чиқди.

Гуржистон подшоҳлиги борлиги тўғрисида Жалолиддин аввал ҳам эшитганди. Аммо отаси (Алоиддин Муҳаммад) давлатининг мулклари ва унга қўшни давлатлардаги мулклар оз дейсизми? Агар тақдир шамоли султонни улкан Хоразм давлатининг энг олис вилоятларига қувиб келтирмаганида у Гуржистон подшоҳлиги борлигини билмай ўтиб кетиши ҳам мумкин эди.

Бунинг устига, султон ҳузурига Мароға элчилари келиб қолди. Тўғри, султон уларни шахсан қабул қилмади. Шаҳарликлар не мақсадда келганлигини бил-чи, деб вазирига амр қилди. Лекин аён бўлдики, вакил қилиб юборилган муакиллар султонга оз эмас, кўп эмас, бутун шаҳарни совға қилиш учун келишган экан.

Жалолиддин тез орада совға шаҳарни кўздан кечирди. Шаҳар чиройли ерда жойлашган, лекин шаҳар қалъаси бутунлай вайрон бўлиб кетганига султон ҳайрон қолди.¹ Бунинг сабабини сўради.

Ана шу пайт мароғаликлар султон оёғига йиқилиб, бошларига муштраб, сочларини юлиб, ёқа йиртиб, юзларини тирнаб, султонга яна ўша гуржилар устидан арз қилишди. Муакиллар айтишича, (Озарбайжон ҳокими) Отабек Ўзбек базм ва шикордан бошқа нарсани билмайди. Озарбайжонда ягона қаттиққўл раҳбар йўқ. Гуржилар мусулмонларни ҳудди тулки овлагандек қувлаб юришар экан. Уларга қарши қалъалар ҳам бас келолмайди. Султон ўзи кўриб тургандай, шаҳар қалъасини дабдала қилиб ташлашган.

Жалолиддин харита келтиришларини талаб қилди. У харитага қараб:— «Гуржилар олис шимолда яшайдилар, бундай узоқ жойларга келолмайдилар»,— деди. Мароғаликлар эса султонга гуржиларнинг улар шаҳридан ҳам жанубга бориб, Қазвинни қамал этишганини, Ромғургача етиб боришганини, Эроннинг ярмидан хирож олишганини гапириб бердилар.

Харитадан Қазвин ва Ромғурни топган султон норозилик билдирди.

— Наҳотки шундай улуғ бир мамлакат (Озарбайжон)да ва бутун мусулмонлар оламида кофирлар ҳужумини тўхтата оладиган, уларнинг жазосини бериб қўядиган бирор одам топилмаса?

— Бизга раҳнамо йўқ,— такрорлашди мароғаликлар.— Бизни кофир гуржилардан ҳеч ким ҳимоя қилмайди. Агар сен улуғ султон бизни ҳимоятингга олмасанг, биз ўз ерларимизни ташлаб, бошимиз оққан тарафга кетиб қоламиз. Кетмасликнинг фақат бир йўли бор: биз учун нафратли Исо динига ўтиб, уларнинг лаънати хочига чўқинишимизга тўғри келади.

Султоннинг бояги норозилиги энди қаҳр-ғазабга айланди. У мачитга кириб, қўлига Қуръон олганича, гуржилар подшоҳлигига ўт қўйиб, барчасини қиличдан ўтказаман, шу ишни қилмасам Каломулло урсин, деб онт ичди. «Гуржиларнинг мағрурлигини абадулабад йўқ қиламан!» деб тугатди султон ўзининг ғазабнок нутқини.

Султон Озарбайжон шаҳарлари билан танишди. У қайси шаҳарга кирмасин, ҳамма ерда: «Гуржилар кучли, гуржилар бизнинг шаҳарга босиб кириб, бизга зулм қилади, гуржиларга қарши курашишга кучимиз етмайди», деган гапларни эшитарди.

Султон жуда кўп сиёсий китоблар билан танишиб чиқди. Ҳаммасида гуржилар юз

¹ Мароға шаҳрида Носириддин Тусий қурдирган машҳур расадхона бор эди. (М. М.)

² Аслида Қуръонда Исо динига ҳурмат билан қаралади. Исо йўлидан чекинганлар лаънатланади.

Атоқли гуржи адиби Григол Абашидзе «Лашарела», «Ялдо кечисн», «Цотнэ» деб номланган роман-трилогиясида жаҳон тарихига таъсир кўрсатган Эрон, Урта Осиё ва Озарбайжон ҳамда Гуржистон халқларининг Чингизхон истилочиларига қарши миллий озодлик курашларини ишончли, асл манбалар асосида тасвирлайди. Айниқса, адиб роман-трилогиянинг иккинчи қисмида Хоразмшоҳлар давлатининг буюк халқаро мавқеини, султон Жалолиддин яшаган, курашган мураккаб муҳитни Гуржистон нуқтаи назаридан ҳалол тасвирлайди.

Бир неча йиллар аввал ўзбек тилига таржима қилинган бу асар Ўзбекистон истиқлолигача дунё юзини кўрмади. Афсуски, ҳозир ҳам миллий ифтихоримиз бўлган буюк қаҳрамонларга лоқайд қаровчилар йўқ эмас. Азиз ўқувчимиз, Сиз албатта ундайлардан эмассиз, деб ўмид қиламиз ва сизга асарнинг султон Жалолиддин курашларини акъ эттирган қисмини бағрингизга порлоқ хотира олиб кирувчи она тарихининг ёруғ саҳифалари сифатида тақдим этамиз.

Маҳкам Андижоний, Илҳом Тошкандий, мугаржимлар.

йилдан буён кўшни ислом давлатларини тобеликда тутиб келганлиги ёзилган эди¹. Аммо султонни диний эътиқоддан кўра тожу тахт муаммоси кўпроқ қизиқтирарди.

Султон бир аср давомида гуржилар нечта шаҳарни талаб кетганларини, бир шаҳарнинг ўзи неча марта таланганини, ҳар босқин вақтида голибларга қанча ўлжа тушганлигини ҳисоб-китоб қилиб, ҳаммасини жамлади ва англадики, гуржилар ҳадсиз-ҳисобсиз бойликларга эга экан. Унинг узун шамшири билан фатҳ этиладиган энг бой мамлакат Гуржистон экан.

Султон мусулмонларга дин-имон учун курашаман дер, аммо айни вақтда гуржиларнинг соф олтини, жавоҳирлари, гилам ва шойи-атласлари, гуржи пўлатини қўлга киритишни ўйларди. У бир зарб билан Гуржистон подшоҳлигини йўқ қиламан ва ундаги бор бойликларни қўлга киритаман, деган қарорга келди.

Жалолиддин Озарбайжонда туриб, Рум ва Шом султонларига элчилар юборди. Улар орқали мусулмонларга: «Хонадон энди соҳибини топди, бундан буён биз, султон соҳибқирон, ҳақ йўлдаги Озарбайжон халқини кофир гуржиларнинг жабр-зулмидан озод қилгумиздир, гуржилар эса шафқатсиз жазо топгусидир. Султоннинг Озарбайжонни эгаллашдан мақсади Рум ва Шом султонлари билан яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатишдан иборат», деган мазмундаги мактубларни жўнатди.

Жалолиддин Гуржистонга ҳам ўз элчиларини юборди. Вақтдан ютиш учун гуржиларни чалғитиб, уларни ғафлатда қолдирмоқчи эди. Улар орқали Гуржистон маликасини майингина оғоҳлантириб айтдики, бундан буён гуржилар Озарбайжонни безовта қиладиган бўлсалар, энди озарлар билан эмас, Хоразм султони Жалолиддин билан муомала қиладилар. Султон эса ажойиб диёр Гуржистон билан тинчлик ва яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатишни истайди.

Тўғриси айтганда, гуржилар ўз чегараларидан ташқарида, Шарқда қандай воқеалар бўлаётганидан яхши хабардор эмасдилар.

Мўғуллар билан биринчи тўқнашув гуржилар ғалабаси билан якунланди. Бу жуда улуғ ва шонли ғалаба эди. Бўлмаса-чи! Мўғуллар жуда кўп қудратли мамлакатларни забт этиб, вайрон қилдилар, ҳатто хоразмшоҳни Каспий денгизидagi чўл-оролга қувиб юбордилар, у ерда Хоразмшоҳ юраги сиқилиб ёхуд очликдан вафот этди. Мўғулларга бас келишга ҳеч ким журъат қилолмади. Фақат гуржилар сарҳадида улар қарши зарбага учраб, орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Ғалаба шундай бўлади-да, асрларга татийдиган шон-шухрат шу эмасми?

Аслида аҳвол бутунлай бошқача эди. Гуржи сарҳадларига мўғулларнинг Субудой ва Жебе бошчилигидаги кичик илғор гуруҳлари яқинлашган эдилар! Улар Гуржистонга ва умуман, Кавказга ҳужум қилмоқчи эмасдилар. Мўғуллар илғорига Эрондаги ва Россиянинг жанубий ҳудудидаги аҳволни билиб келиш топширилган эди. Шунинг учун ҳам мўғуллар гуржилар билан қайта жангга киришмадилар. Гуржилар эса буни бизнинг қудратимиздан ва мўғулларнинг заифлигидан деб билишди. Улар мўғулларнинг юз буриб кетишини гуржи қиличига дош беролмай, шармандали қочиш деб тушундилар. Дастлабки, эҳтиёткор илғор гуруҳлар ортидан қандай даҳшатли қора булутлар, даҳшатли довул, саҳро бўрони яқинлашаётганини гуржилар билмас эдилар. Иссиқ шабада эпкинини гуржилар саҳронинг одовли қуюни деб қабул қилдилар. Улар бу қора қуюннинг вайрон қилувчи даҳшатидан ҳали хабарсиз эдилар.

Қора қуюн ўз йўлида учраган ҳамма нарсени: қалъаларни, шаҳарларни, бутун-бутун халқларни супуриб, чирпирак қилиб, совуриб келарди. Жалолиддин худди шу қуюндан қочиб, юртдан-юртга ўтиб келарди.

Гуржилар соддадиллик билан шундай хаёл қилишарди: модомики, султон биз енгган мўғуллардан қочиб юрган экан, демак у заиф, биздан анча заиф, деб ўйлашарди. Шундай экан — унинг нимасидан кўрқамиз? Аслида Жалолиддин изидан қонхўр Чингизхоннинг ўзи тушган, хунхўрликда шафқатсиз отасидан қолишмайдиган тўрт ўғли ҳам у билан бирга султонни қувиб келишарди. Улар бошлаб келаётган қўшиннинг сон-саногии йўқ эди. Қўшин билан бирга келаётган асирларнинг ҳам сон-саногии йўқ. Мўғуллар асирларни олдинга, қалъаларни эгаллашга юборишар, улар кетидан мўғулларнинг шафқатсиз мерган ўқчилари боришарди. Асирлар учун олдинда қандайдир умид чироғи бор эди, чунки жангда ўлмаи қолиш мумкин эди. Орқада эса фақат ажалнинг ўқи бор эди.

Мана шу сон-саноксиз ўрда ўзи билан қалъабузар, девортешар манжанақларни олиб юришарди. Агар манжанақлардан отишга яроқли тошлар топилмай қолса, мўғуллар юз йиллик тут ва чинор дарахтларини кесиб, арралаб, тош ўрнига ишлатишарди. Баҳайбат тўсинлар ҳавода ўқдай енгил учиб бориб, қалъа минораларига тегар, пишиқ ганч билан мустаҳкамланган тош гумбазларни ҳам пачақлаб юборарди.

Тўғри келса, мўғуллар наҳрларнинг тўғонларини бузиб, қишлоқ ва шаҳарларни сувга

¹ Гуржи адаби муболаға қилган, юз йил давомида Салжуклар ва Хоразмийлар давлатлари Боғдогчага бўлган ерларни забт этган эдилар. (М. М.)

² 1220-йилларда Россия давлати йўқ эди. Псков Новгород, Москва князликлари бор эди. (М. М.)

бостиришарди. Жалолиддиннинг улардан қочганича бор эди. Гуржилар эса Чингизхоннинг кучига фақат айғоқчиликка юборилган илғор гуруҳларга қараб баҳо беришганди. Рост, мўғулларнинг бу гуруҳлари гуржилардан енгилганди, Гуржистон подшолиги чегарасидан орқага қайтишганди. Аммо гуржи лашкарбошилари мўғулларнинг кучқудратини жуда хира тасаввур қилишарди.

Шунинг учун гуржилар султоннинг оғохлантиришини мақтанчоқлик деб ўйлашди. Бир аср давомида зафарлар қозониб, эркаланиб, кеккайиб кетган гуржилар Хоразм султонининг Озарбайжонда пайдо бўлиб қолганидан кўрқмадилар. Улар ўзларича такрор-такрор, Жалолиддинни мўғуллар қувлаб келяпти, биз бўлсак мўғулларни енгганмиз, демак, Хоразм султонидан кўрқмаймиз, деб такаббурлик қилишарди.

Аммо Озарбайжондаги айғоқчилардан келаётган хабарлар бири-биридан нохуш эди. Хуфияларнинг етказишича, Хоразмнинг қўшини жуда кўп, қурол-яроғлари жуда яхши, султон барча мусулмонларни ғайридин насроний Гуржистон подшолигига қарши муқаддас урушга, жиҳодга даъват қилмоқчи эди. Хабарларда айтилишича, ҳужум кутилмаганда бўлади.

Гуржистон ҳукмдорлари шундан сўнг ташвишга тушиб қолишди ва жавоб тараддудини кўра бошлашди. Аввал улар Жалолиддинни чалғитиш мақсадида қимматбаҳо совғалар юбориб, Озарбайжон хавфсизлигига дахл қилмаймиз, деб ваъда беришди. Айни вақтда мамлакатнинг турли чеккаларига шоҳ чопарлари юборилиб, шошилинич равишда қўшин йиғишга киришилди.

Жалолиддин Гуржистон сафарига тайёргарликни қаттиқ сир тутди. У ўзини фақат Озарбайжон муаммолари билан шуғулланаётган қилиб кўрсатарди. Тўғриси, Озарбайжонда ҳам анча-мунча ишлар бор эди. Султонга мустақкам қалъада ўтириб олиб, тобелик изҳор қилган отабек Ўзбекнинг тутган иши шубҳали кўринарди. Султон кутилмаганда қўшинни оёққа тургазиб, Ўзбекнинг пойтахтини (Табризни) қуршаб олди.

Базм ва шарбатга берилган Ўзбек аллақачон мамлакатни бошқариш жиловини хотини Маликага оширган эди. Жалолиддин Табризни камал қилиб турган вақтда Ўзбек шаҳардан сирғалиб чиқиб кетган, шаҳар ҳимоясига бошчилик қилиш Малика зиммасига тушган эди. Малика қалъа деворларида, ёвга қарши жанг қилаётганлар сафида эди. Маликанинг жасоратини кўрган табризликлар дадил савашар эдилар. Аммо бу аҳвол давом этмаслиги, эртами-кеч шаҳарни барибир топширишга тўғри келиши ҳаммага аён эди. Қамалнинг олтинчи куни Малика ўзига ва яқин кишиларига шаҳардан чиқиб, Ҳой қалъасига кириб олишга тўсқинлик қилмаслик шарти билан султонга Табризни топширди.

Жалолиддин шартга рози бўлиб, Маликани кузатиб боришга кўпгина соқчилар ажратиб берди ва ўзи тантана билан Табризга кирди. Жалолиддин Табризда атиги бир неча кун турди. Худди шу ерда эканлигида у ғоят махфий ва ғоят шиддат билан Гуржистон сафарига тайёргарлик кўрди. Султон худди шу Табриздан, худди шу кунлари амирларини ҳар тарафга, қўшин тўплашга жўнатди. У амирларга Озарбайжон шимолида махфий йиғин жойини тайин қилиб, ўзини жанубга бораётгандай қилиб кўрсата бошлади. Султон ҳараму ҳашамларини катта дабдаба ва асьаса билан жанубга жўнатди.

Худди шу кунлари султон Жалолиддин Ширвонга бораётган карвондаги эронлик бадавлат бир савдогарни энг содиқ одами орқали ўз ҳузурига чақиртирди. Савдогарнинг келиши ниҳоятда сир тутилди. Савдогарни махфий эшиқдан олиб киришди. Ҳатто султон саройидаги аъёнлар ҳам бу ишдан хабарсиз қолдилар. Жалолиддин эронлик меҳмон билан нималар тўғрисида сўзлашганини ҳеч ким билмаганлиги турган гап эди.

Ниҳоят, ҳамма нарса тахт бўлди, махфий ишларни ошкор қилиш вақти етгач, султон кутилмаганда Табризни тарк этиб, бир кечанинг ўзида от чоптириб тайинланган жойда қўшинлари тўпланиб турган қароргоҳга етиб келди. У қўшинларини тезлик билан гуржи ерларининг ичкарасига султон қўшинлари қор тўпи думалагандай кўпаярди. Жалолиддин қўшинига жуда кўп турклар, форслар, курдлар, араблар, озарбайжонлар сафар чоғида қўшилишди.

— Фақат Тифлисида дам олиш, — деб эълон қилди султон Жалолиддин лашкарбошилари ва улар орқали барча қўшинларга. Айни вақтда дам олиш қанақа бўлишини, дунёда энг гўзал гуржи аёллари, дунёда энг яхши гуржи майлари, гуржи олтинлари — бари жангчилар ихтиёрида бўлишини шайма қилиб, Тифлисни талашга уч кун руҳсат этилишини айтди.

Хоразмийлар қўшинидаги ҳар бир жангчи Тифлисида иложи борича кўпроқ, кейин етти пуштига етадиган бўлжа олишни ҳаёл қиларди.

Жалолиддиннинг бу ваъдаси барча вилоятлардаги мусулмонларга тарқалди. Омад изловчилар ҳисобига султон қўшинлари қор тўпи думалагандай кўпаярди. Жалолиддин қўшинига жуда кўп турклар, форслар, курдлар, араблар, озарбайжонлар сафар чоғида қўшилишди.

Тўғри, Жалолиддин каби дохий чиқмаган вақтда гуржиларнинг мусулмонларни талаб орттирган, Гуржистон ёрларида сақланаётган сон-саноксиз олтин-кумушлари

бор, деб фақат шивирлаб гапиришарди. Йўқ, олтин-кумушдан эмас, дин-имондан очик гапиришарди. Муҳаммад дини учун, Исо дини қавмларига қарши курашамиз, дейишарди.

Ҳа, шу вақтгача мусулмонлардан дохий чиқмагани учун гуржилар истаган ишларини қилар эдилар. Бир асрдан зиёд гуржилар мусулмонларни талаб, хўрлаб келдилар, негаки (Озарбайжон ва унинг атрофидаги), мусулмонлардан ўша вақтда кучли дохий чиқмади.

Мана энди Жалолиддин келди, унинг насли-насабининг ўзи улуғ, аини чоғда кучли, жасур, оқил, эътиқодда мустаҳкам. Энди мусулмонларни ким тўхтата олади? Гуржиларни энди ким халос қила олади? Энди гуржилар илгари Арзи-Рум, Озарбайжон ва ҳатто Ўлис Ислоҳот мусулмонларига даҳшат солиб келгани учун жавоб беришлари керак. Жалолиддин қўшинлари тоғ кўчкисидай силжиб, ёйилиб келарди. Мана шу кўчки тўхтовсиз силжиб келаётганидагина кучли эканлигини султон яхши тушунарди. Мабодо, бу кўчки тўхтатиб қолинса, у эриб, йўқолиб кетиши мумкин. Тезроқ ҳаракат қилиш, гуржилар ўзларини ўнглаб олиб, йўлни тўсиб чиқмаслиги учун зудлик билан ҳаракат қилиш керак!

Султон Аракс дарёси бўйига етганида ўзи юборган айёр илғорлар тўдасини учратди. Айёрлар тўдаси амирининг кўнгли ғаш эди. У нимадандир қўрққан кўринарди. Унинг айтишича, гуржиларнинг жуда катта қўшини яқинлашиб бўлмайдиган тоғларда жойлашиб, жангга тайёр турган экан.

— Катта қўшин деганинг нимаси?— зарда билан сўради султон.— Бу гуржилар шунақа кўпми?

— Гуржилар сон-саноксиз. Санаб ҳам бўлмайди. Уларнинг қароргоҳига яқинлашиш жуда мушкул...

Жалолиддин амирни бошқа гапиртирмади. У жаҳл билан амирга найза отди. Султон тажрибали жангчи бўлгани учун найза амирнинг тўғри юрагига санчилди. Қолган айёрларни ҳибсга олишди, гуржиларнинг куч-қудрати тўғрисида оғизларидан гуллаб қўйишмасин, жангчиларимиз кўрқиб қолмасин, деб шундай қилишди.

Жалолиддин ҳеч нарса бўлмагандай, ўзини бепарво тутди ва отига қамчи уриб, Аракс тўлқинларига отилди. Тоғ кўчкисидай қўшинлар Араксдан кечиб ўта бошладилар.

Сал ўтмай, гуржиларнинг илғор айёрлари кўринди. Етти кишилик гуруҳ яйдоқ, очик жойда, қимир этмай туришарди. Султон қўшини сайхонликда ёйилиб, энди қора чақмоқли булутга ўхшаб босиб келарди. Ёй-ўқи етгудай масофа қолганида гуржилар отларини орқага буриб, кўздан ғойиб бўлишди, ортларида енгилгина чанг булути кўтарилди. Шу заҳоти бу кичик булут Жалолиддин мўрмалах аскарларининг отлари туёқларидан кўтарилган чанг бўронида йўқолиб кетди.

Султон баногоҳ қўшинларини тўхтатди. Олдиндан тор ва чуқур дара чиқиб қолди. Дарага кираверишда баланд ва тик қоялар осилиб турарди. Гарнисидеб аталган бу қоялар тепасида гуржилар қароргоҳ қилган эдилар.

Жалолиддин юборган илғор айёрларининг чўчиб кетганлиги бежиз эмасди. Гуржилар чиндан ҳам кўп эди, улар қароргоҳи чиндан ҳам яқинлашиб бўлмайдиганга ўхшарди. Уларга бутун водий қафтдай кўришиб турарди. Бутун қўшингина эмас, ҳатто ҳар бир отлик нима қилаётганлигини кўриш мумкин эди. Истеҳкомлар дара йўлини тўсиб ташлаган, уларни айланмиб ўтиш мумкин эмасди. Фақат ана шу тўсиқларни бузиш керак эди, Гуржистонга киришнинг бошқа йўли йўқ эди.

Жалолиддиннинг эҳтиёткорлиги, унинг барча махфий тайёргарликлари зое кетди. Султон ҳужум ниятини ҳали энг яқин вазирларига айтмасидан аввалроқ гуржиларга бу нарса маълум бўлган эди.

Ёвни ғафлатда босиш режаси амалга ошмади.

Хуфиялар маълумотига кўра гуржи қўшинида олтмиш мингдан саксон минггача жангчи бор эди. Улар орасида лаклар, осетийлар, ясуқлар ва зурзуқлар бор эди. Гуржи лашкарбошилар буларни бир жойга тўплаб улгурганлигининг ўзи ҳайрон қоларли эди.

Истеҳкомларни очик жанг билан эгаллаш мумкин эмасди. Ё бирор мўъжизага умид боғлаш, ёки қалъани ичкаридан портлатувчи бир нарса ўйлаб топиш керак эди.

Жалолиддин қўшинларини тоғ этагида шундай жойлаштирдикки, мабодо гуржилар пастга тушса, тоғ жилғасини денгиз ютиб юборгандай бўларди.

Ҳа, Жалолиддин бу ерда қанча вақт турса ҳам гуржилар унга зарар етказолмасди. Чамаси, гуржилар ҳам ҳужумга шошмасди, улар ўз уйларида эдилар. Гўё улар бир асргача тоғдан тушмай, хоразмийларнинг хушманзара қароргоҳини томоша қилишлари мумкин эди.

Аммо султон гуржиларни томоша қилиш учун келмагани, у буларни енгил учун, Гуржистон подшолигини эгаллаш учун келгани. Орқага қайтиш, энди руҳланиб турган мусулмонлар олдида шармандаликка йўл қўйиш мумкин эмасди. Мусулмонлар султонга бор умидларини тиккан эдилар, султон саркардалик, ҳукмдорлик, қудратли дохийлик шухратини сақлаб қолиш учун уларнинг умидини оқлаши зарур эди.

Жалолиддин ўз қароргоҳини айланиб чиқди. Ҳеч кимдан ҳеч қандай маслаҳат сўрамади, аммо бирма-бир фармонлар ёғилди. Султон кетма-кет шундай фармонлар берар эдики, амирлар буларни ўйлаб, англаб етмас эдилар. Аслида ҳам султоннинг нияти шу эди. Агар амирлар Гарнис олиб бўлмас қалъа эканлигини тушуниб қолишса, бу фикр қўшин орасида ҳам ёйилса, кўпчилик жангчилар бу ерда бекор туриб вақт ўтказишни хоҳламас эдилар. Айниқса, олиб бўлмаслиги олдиндан маълум тоғ қалъасига ҳужум қилишни хоҳламай қолишлари мумкин эди. Айниқса, султон қўшинларига беғамлик билан қўшилган омад изловчилар — турклар, форслар, араблар, курдлар — барчаси қандай осонлик билан Жалолиддин байроғи остига тўпланган бўлса, шунча осонлик билан тарқалиб кетишлари турган гап эди.

Ҳаракатсиз, бекор ўтган ҳар бир кунда юз ва минг жангчини йўқотиш мумкин эди. Қамал эса бир кун, икки кун эмас, худо билади, эҳтимол, ойлаб чўзилиши мумкин. Султоннинг тоқати-ку, бир йил туришга ҳам етарди. Энди барча жангчиларга шундай сабр-тоқат зарурлигини тушунтириш зарур эди.

Гуржиларнинг шу вақтдаги аҳволи қандай эди? Чоптирган отлари терлаб кетган айёрлар илғори қайтиб келиб, душман қўшинлари Араксни кечиб ўтганлиги хабарини етказишлари билан гуржилар жангга тайёрлана бошладилар. Ҳар бир жангчи ўз жойини эгаллаб, ҳамма тоғ этагидаги сайхонликни кузата бошлади. Хуллас, хоразмийлар дарҳол тепаликларга ҳужумга ўтишига жуда кам одам ишонарди.

Ҳақиқатдан, султон қўшинлари ҳаракати секинлашган, улар текис сайхонликка ёйилган ва аста-секин қароргоҳ тиклаган эди.

Иванэ Мхаргрдзели барча лашкарбошиларни ҳузурига тўплади. Варам Гагели, иккала Ахалцихели, Сурамели, Бакурцихели, иккала Жакели, Дадиани, Свани эристави¹ Маргвели ва Захариянинг ўғли, ўз жияни Шамше ҳамроҳлигида бир тепаликка чиқиб, душман ҳаракатини кузатар эдилар.

— Эҳ-ҳа! Улар мўрмалахдай бутун водийни босибди-ку! — беихтиёр хитоб қилди Шамше.

— Сенинг отанг бундан ҳам кўп душманни кўрганди, лекин у ёвнинг кўплигидан ажабланмаганди. У дадил ҳамла қилиб, душманни худди қўйлардай тумта-рақай қочирганди, — танбەҳ берди Иванэ унга.

Гап шундаки, Шамше бу ҳарбий сафарга қўшилишни хоҳламаганди, Иванэ уни бу ерга зўрлаб олиб келганди. Гуржистоннинг буюк лашкарбошлиғи, амирсипоҳсолори Захария Мхаргрдзеленинг ўғли жанг майдонларини ушшамасди. Уни ўқларнинг чувилаши ва қиличларнинг жарангидан кўра малика саройидаги беғам-беташвиш ҳаёт, базм ва эрмаклару ов-шикорлар кўпроқ қизиқтирарди.

Унинг тенгқур авлоди, саройда ўсган олтин ёшларнинг фикрича, ота-боболари етарли жанг қилишди, ватан олдида ота-боболари қилиб қўйган хизматлар уларга ҳам етиб-ортади. Янги авлод энди жанг совутларини киймай, қизғин жанглардан ва умуман, ватан ва халқ олдидаги мажбуриятлардан қутулиб, дам олишга ҳақлидир. Энди беғам, беташвиш ҳаётнинг барча лаззатларидан баҳра олиш бизнинг зиммамизга тушди, деб ўйлашарди.

Албатта, токи уларнинг оталари тирик экан, уларнинг қўлидан қилич тушмаган, ёвларни чопишдан чарчашмаган экан, бу ёшлар лаззатли, беташвиш ҳаёт кечирishi керак. Лекин оталар бир кун оламдан ўтади (амирсипоҳсолор Захария энди йўқ-ку!), тупроқларда улар тўққан душман қонлари қотади, кейин нима бўлади? Мана бу Шамшега ўхшаган ёшларни ким ҳимоя қилади, ким уларга беташвиш ҳаёт кечирish учун шароит яратиб беради?

Бир Шамшеми бундай ўйлайдиган?.. Машҳур вазирлар ва арбобларнинг фарзандлари ва неваралари ким кўпроқ дабдаба ва асьаса билан яшаркин, деб ўзаро баҳслашаётганга ўхшайди. Улар чиройли чўриларни талашиб, бир-бири билан баҳслашади, аммо қўшни ерларни душманлардан талашиб баҳслашмайди. Тасодифий аёлларнинг қучоғида ётиш учун улар пулларидан, мол-мулкларидан, покиза номлари, обрўларидан айрилишади.

Лекин бу ёшларнинг шундай тантиқ бўлиб қолганига оталар ҳам айбдор эмасми? Иванэ шу лаҳзаларда Шамшенинг тоғаси, Авагнинг отаси сифатида ўзини ҳам айбдор ҳис қилди. Шамше-ку, бир нави, ҳозир шу ерда, отининг узангисидан гавдасини кўтариб қараб турибди. Узининг ўғли Авагни эса бу сафарга қизиқтирилмади. Йўлда қочиб қолди. Ҳозир аллақаерларда бирор нозанин гўзални тиззасига ўтказиб май симираётган бўлса керак.

Эҳтимол, бу йигитларни энди қайта тарбиялаб бўлмас, энди кечдир? Энди уларни ҳаётнинг ўзи тарбиялайди. Бунга, чамаси оз қолди. Оталарнинг жангларда чўтир бўлиб кетган қиличлари энди иш бермас. Энди кишанлар, занжирлар, бўйинтуруқларга кунимиз қолар? Ана шундагина бу болаларнинг кўзлари очилади, аммо унда кеч бўлади...

Иванэ шундай ўйлар билан жар ёқасига келиб қолди. У оғир ўйлардан ҳушига

¹ Эристави — вилоят ҳокими.

келиб, оти узангисида тикка турганича, душман қўшинларининг жойлашувини кўздан кечира бошлади.

— Агар эсипастлик қилиб ўзимиз пастга тушмасак, душман бу ёқларга чиқа олмайди,— деди кулимсираб Свани эристависига.

— Эҳтимол, улар чиқишга уриниб кўришар, аммо оғиз-бурни қонайди,— қўшиб қўйди Варам Гагели.

— Демак, шундай қиламиз, хоразмийлар жанг қилишни хоҳлашса, марҳамат қилиб, ўзлари бу ёққа чиқсин,— деди Иванэ Мҳаргдзели ортида ғуж бўлиб турган лашкарбошларига.— Демак, узил-кесил шу қарорга келдик.

— Биз рози,— маъқуллашди лашкарбошилар.

— Султоннинг ортидан Чингизхоннинг ўрдалари қувиб келяпти,— у абадий шу ерни қамал қилиб туролмайди. У ё таваккал қилиб, бизга ташланиб, қўшинини ҳалок қилади ёки изидан келаётган бўриларга ем бўлади.

— У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам биз хурсанд,— деб суҳбатга қўшилди Бакурцихели.— Султон Чингизхондан Гуржистонга қочайми?— деб сўрамабди-да. Биз уч йил олдин қўйларни ҳайдагандай тиркиратган мўғуллардан сўраганида яхши бўларди. Ҳа, ўша хоразмшоҳни ҳам, унинг ўғли Жалолиддин қўшинини ҳам шамолдай тўзғитиб юборган худди ўша мўғулларни биз қувиб солганмиз. Ҳа, султон ўша мўғуллардан маслаҳат сўраганида, Гуржистонга бурнингни суқма, деган бўлишармиди?

— Ҳадеб мағлубиятга учрайвериб султоннинг эси оғиб қолганга ўхшайди,— сўз қотди Сурамели.— Шунинг учун ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлайди. Ер юзида тинчини топмайди.

— Дунёда бошпанаси ҳам, номи-нишони ҳам қолмаган одамдан кўрқиб керак,— Шалва Ахалцихелининг ўйчан айтган бу гапи қайсидир китобдан олинган ҳикматли сўзга ўхшарди.

— Уйсиз, бошпанасиз ит қутуради, у тишласа ёмон бўлади,— қўшимча қилди Дадиани.

— Аммо итга тишлатадиганлар йўқ бу ерда, қуйруғидан тишлаш учун аввал ўша қуйруқни кўриш керак-да,— ҳаҳолаб аския қилди Свани эристависи.

Баҳайбат паҳлавоннинг бу содда ҳазилига ҳамма кулиб юборди.

— Мўғуллар султонни қувлаб, орқасидан тишлайвериб, унга тишлаш қанақа бўлишини ўргатиб қўйишмаган бўлса, деб хавотирдаман. Улар неча йилдан бери султонни қувлаб, худди қуйруғидан тишлайдилар.

— Шундай. Қуйруғини тишлатади-ю, боши омон қолади. Қуйруғи эса...

Хаҳолаб кулаётган гуржилар эгарларидан йиқилаёзишди. Худди шу лаҳзаларда пастда, водийда, ўз юртидан ҳайдалган, асабийлашиб, шафқатсиз бўлиб қолган Жалолиддин ҳам ўша мўғуллар ҳақида ўйлаётганини гуржилар пайқар эдилар. Султон мўғуллар билан шу вақтгача бўлган жуда кўп муваффақиятсиз тўқнашувларда орттирган тажрибаларини ҳозир гуржиларга қарши қандай ишлатсам экан, деб ўйларди. Улуғ муҳориб Чингизхон доно ва маккор эди. Наҳотки шунча вақтдан буён султон ундан бирор нарсани ўрганмаган бўлса?

Гуржилар қамалнинг биринчи кечаси ўзларини қандай тутиши кўп нарсаларни билдирарди. Агар гуржилар чиндан ҳам кўп бўлса, ўз кучларига ишонса, пастга тушиб жанг қилишлари мумкин эди. Ҳужум қиладиган бўлишса, биринчи кунгек, хоразмийлар ҳали яхшилаб ўрнашиб олмасларидан аввал, нафас ростлантирмай ҳужум қилишарди. Улар тоғдан пастга лочиндай ташланиб, хоразмликларни тутдай тукишлари мумкин эди.

Кутилмаганда ҳужум қилиш гуржилар учун фойдали бўлиши мумкин эди. Агар улар жиддий ғалабага эришса, хоразмийлар гангиб қолиши, эҳтимол Жалолиддин чекиниши мумкин эди. Улар хоразмийларни анча ташвишга солиб кўярди. Хоразмийлар Гарниси тепаликларига ҳужумни тезлаштирган бўлардилар. Аммо унда денгиз тўлқинлари қояга урилгандай хоразмийлар пачоқланиши турган гап эди.

Коронғилик тушиши билан султон қўшин сафларини қайта туза бошлади. У ўртага отлич жангчиларни қўйди. Булар яхши қуроллаган хоразмийлар эдилар. Сўл қанотга пиёдалар, ўнг қанотга камончилар қўйилди.

Жалолиддин алламаҳалгача ухлаёлмади. У ҳамон душман қароргоҳи томон қараб, гуржиларнинг энг пинҳоний сирларини, ниятларини билиб олишга уринарди.

Бу орада гуржилар тарафда гулханлар ёқилди. Улар ўз тепаликларини шундай ёриштириб юбордиларки, гўё урушга эмас, базм, тўй зиёфатига келгандай эдилар.

Гарниси узра каттакон шуъла балқиди. Мана шу шафақ-шуълада аллақандай каттакон соялар липиллар, дўзахнинг бир бурчида гуноҳкорлар ўтда ёнаётгандай эдилар. Жалолиддинга шундай кўринарди, чунки унинг назарида барча гуржилар осий, дўзах азобларига муносиб эдилар.

Аммо гуржиларнинг овозлари дўзах азобиде қовурилаётган гуноҳкорларнинг дод-фарёдларига ўхшамасди. Уларнинг шодиёна қийқириқлари осмони фалакка кўтариларди. Гуржилар қароргоҳидаги шовқинларни эшитган султон англадики, улар Жалолиддин

катта қўшинлари билан яқинлашиб келганлигига парво ҳам қилмай, ўзларини жанг майдонда эмас, пасха байрамида юргандек тутишяпти.

Душманларнинг мана шу бепарволиги тажрибали саркардаларга айёрларнинг маълумотларидан кўра кўпроқ маъно англатарди. Гуржилар кечаси жанг қилиб юрамизми, дегандай, пастга тушишни хаёлига ҳам келтиришмасди. Улар ўзларини шунчалик хавфсиз жойда, деб ҳисоблашардики, уруш шароитидаги энг зарур шартни — ҳушёрликни унутган эдилар.

Лекин Гарниси қалъасини ростдан ҳам олиб бўлмасмикин? Ахир, Чингизхон, ахир Жалолиддиннинг ўзи бундан ҳам мустаҳкамроқ қалъаларни олишмаганми? Модомики, мана шу юксак қоялар устидаги одамлар беғам, бепарво экан, шу совуқ қояларга чиқиш машаққати ҳеч гап эмас-ку?!

Иккинчи кун ҳам осойишта ўтди. Қоронғилик чўкиши билан султон оловларни ўчиришни буюрди, жангчилар яхшилаб ухлаб олишсин, деди.

Гуржилар қароргоҳида эса аксинча, кечагидай шовқин-сурон пасаймади. Аммо аста-секин тоққа ҳам жимлик чўкди. Гулханлар ўчди. Аҳён-аҳёнда олдинги сафдаги кичик гулханларнинг шуълалари кўриниб қоларди. Фақат соқчи марраларидаги жангчиларгина уйғоқ эканлиги, қолганларнинг ҳаммаси донг қотиб ухлаётганлиги сезилиб турарди. Сергак бир жимжитликда учинчи тонг ҳам отди.

Хоразмийлар қароргоҳида норозиликлар бошланди. Кўпчилик яйдоқ жойда, гуржилар кўзи олдида бекордан-бекор тураверишни ёқтирмасди. Баъзилар сабрсизлик қилиб, тезроқ тоққа ҳужум бошлайлик, деб қистарди. Баъзилар эса ҳеч кимга айтмай, уйга жуфтакни ростлашни ўйларди. Озроқ жангчиларнинг ҳам қароргоҳни ташлаб кетиши қолган жангчиларга ёмон таъсир кўрсатар, уларнинг сабр-матонати ва ишончини сусайтирарди. Жалолиддин буни билар ва бекорчи қўшинларни нима билан банд қилсам экан, деб ўйларди.

Хоразмийлар қароргоҳи яқинида бой-бадавлат ва яхши мустаҳкамланмаган Двин шаҳри бор эди. Двинда гуржилар гарнизони йўқлиги ҳам маълум эди. Ўлжага ўч озарбайжонларни ёки туркманларни Двинга қўйиб юбориш мумкин эди. Ана шундай қилинса қўшинда норозилик овози ўчади, бой ўлжалар келади. Бундан ташқари, Двин вайрон қилинса, Гарниси қоясидаги жангчиларнинг бир қисмини бу ёққа тушириш ҳам мумкин эди.

Гуржи амирсипоҳсолори ҳарбий кенгаш — машварат чақирди. Аввалги қарорни ҳамма лашкарбошилар яна маъқуллашди — қоялардан бир қадам ҳам пастга тушмай, душманни шу ерда кутиб олиш керак. Ҳарбий кенгаш шу билан тугаши мумкин эди. Аммо ногоҳ Иванэ Ахалцихели сўз сўраб қолди. Энг биринчи бўлиб мустаҳкамланган қароргоҳдан ҳеч қаёққа жилмаслик керак, деб жон куйдирган одамнинг бошқа фикрни ўртага ташлаши янада ажабланарли эди.

— Гўё тўғри фикрлаётганга ўхшаймиз, — деди у. — Тўғри, Гарниси — мустаҳкам қалъа ва уни эгаллаш қийин. Биз учун шу ерда ўтириб, душман ҳаракатини кузатиш фойдали. Биз уйдамыз, улар узоқдан келган. Биз ҳеч қаёққа шошмаймиз, улар эса шошади ва асабийлашади. Улар умрбод кутиб туришолмайди, ҳужум бошлашга мажбур бўлишади. Қулай пайт пойлаб, Жалолиддин албатта ҳужумга ўтади. Султон қўшинларининг адади бизнинг қўшинимиздан бир неча баравар ортиқ. Бундан ташқари, Жалолиддин янги кучлар келишини кутмоқда. Яхшилаб ўйлаб кўрсак, мутлақо олиб бўлмайдиган қалъа дунёда йўқ. Гарнисини олиш жуда қийин, лекин олса бўлади. Ниҳоят, султон юз минг жангчисини тепалик учун қурбон қилиб бўлса ҳам қолган юз минг жангчиси учун йўл очади.

Султонга юз минг жангчи нима бўпти? Гуржистонни эгаллаш учун у бундан кўпроқ қурбонлар ҳам бериши мумкин.

Шундай бўладими, йўқми, бундан қатъи назар биз учун уруш муқаррар. Жалолиддин шундоқ кетмайди. Шундай экан, биз қароргоҳимиз мустаҳкам, деб бу ерда қўл қовуштириб ўтираверишимиз тўғри бўлармикин? Келгиндиларга нисбатан бизнинг кучларимиз кам ва заифроқ.

Иванэ Мхаргрдзели аллақачон қовоғини уйиб олганди. Унга Иванэ Ахалцихелининг гаплари бошданоқ ёқмаганди. Тинглаш асносида унинг кайфияти баттар ёмонлашди ва ниҳоят, Гуржистон кучларининг заифлиги ҳақидаги гапни эшитганида чидаб туролмай, хитоб қилди:

— Бу ерда Гуржистон қўшини кучсизлиги ҳақида неча марта гапирилди? Бизнинг мана бу қалъага ўхшаган қалъада туриб ўн минг аскар дунёдаги барча мусулмонларнинг ҳужумини қайтара олади.

— Биз фақат гуржи аскарларининг қаҳрамонлигига умид қилиб ўтирмаслигимиз керак. Фурсат борлигида қўшимча қўшинлар тўплашимиз зарур. Ана шундагина бизнинг кўнглимиз тинчиди.

— Бошқаларни билмадим-у, лекин менинг кўнглим ҳозир ҳам тинч, — деб эътироз билдирди Мхаргрдзели ва такаббурлик билан жилмайди.

Иванэ Ахалцихели амирсипоҳсолорларнинг бу гапига эътибор бермади ва ўз фикрини давом эттирди:

— Янги кўшинлар етиб келгунича тоғ ёнбағирларида бир-бирдан узоқ масофаларда гулханлар ёкамиз, султон бизни яна ҳам кўп экан, деб ўйласин.

— Бу яхши фикр,— маъқуллади уни Дадиани.

— Вақти-вақти билан қалъадан ташқарига чиқиб, душманни безовта қилиб тура-миз, токи у ҳамма кўшинларини шу ерда тутиб турсин, мамлакатнинг ҳимоясиз қолган бошқа қисмини вайрон этмаслиги учун шундай қиламиз.

— Бу гапни ким айтяпти, Иванэми ёки уканг Шалвами?— заҳарханда кулди Мхаргрдзели.

— Акам Иванэ Ахалцихелининг ўз боши ва ўз тили бор,— жаҳли чиқди Шалванинг.— Менинг гапим бўлса ўзим айтаман.

Лекин Мхаргрдзели барибир тинчимади, у Шалвага бутунлай хўмрайиб қарай бошлади.

— Мамлакатнинг ҳимоясиз қолган бошқа қисми деганда Иванэ албатта, Двинни кўзда тутяпти. Бўлмасам-чи, ахир Двин — Шалванинг мулки-ку. Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига. Муҳтарам саркарда, бизга нимани маслаҳат берасиз? Бир Двин тинчини ўйлаб, бутун мамлакатни ҳалок этишимиз керакми? Азизим Шалванинг мулклари учун мен ҳам қайғураман. Лекин малика меҳри ва бутун Гуржистон меҳри менга аллақандай шахсий манфаатлар учун давлат манфаатларини қурбон қилишга ҳуқуқ бермайди, ҳатто ўз манфаатларим бўлса ҳам.

— Гуржистонни ва маликани сендан камроқ суйган одамга худо жазосини берсин!— ҳайқирди Шалва шартта ўрнидан тураркан.

Мхаргрдзели ҳам сакраб түрди. Иккаласи қиличлари дастасига қўл уришди.

— Агар бошқаларнинг ҳам фикрини эшитишга сабр-тоқат қилмасанг ҳарбий машварат чақириб нима қилардинг? Ўз чодирингга бизни нима учун чақирдинг бўлмаса?— жаҳл билан деди Иванэ Ахалцихели.

— Энди иккинчи бу ерга кириш йўқ! Олдинда уруш бор! Тахтни ҳам, ватанни ҳам ким кўпроқ севишни уруш кўрсатади!— деб ҳайқирди Шалва ҳамда чодирнинг этагини шарт кўтариб, бош кўмондон ҳузуридан чиқиб кетди.

Иванэ ҳам индамай, укаси кетидан чиқди.

Мхаргрдзели жаҳлдан ҳамон ўзига келолмас, бармоқлари ҳамон қиличининг дастасини маҳкам чангаллаганича қолганди. Шу маҳал чодирга чопар шошиб кирди.

— Хоразмийлар Двинга бостириб киришди. Шаҳар ҳам, теварак-атрофдаги ерлар ҳам ўт ичида қолди!— ҳайқирди чопар тиз чўкар экан.

Амирсипоҳсолор атрофидаги лашкарбошиларга қараб мийғида кулиб кўйди.

— Ака-ука Ахалцихелилар нимага ташвиш чекканлигини мана энди билгандир-сиз? Двин қисмати мен учун ҳам қайғули. Аммо уруш-уруш-да. Жалолиддин шаҳарни фақат ўлжа учун вайрон қилди, деб ўйлайсизми? Йўқ, у бизни Гарниси юксаклигидан пастга туширмоқчи. Йўқ, биз султон қармоғига илинмаймиз. Агар сизларнинг ҳам фикрингиз шундай бўлса, демак, биз истеҳкомларимизни ташлаб кетмаймиз ва душманининг кейинги ҳаракатларини кузатамиз. Хуллас, машварат тамом, сизларга руҳсат, азизлар.

Жалолиддин ғоят бой ўлжаларни қўлга киритди. У Гуржистоннинг энг гуллаган ўлкаларидан бирини вайрон қилди. Буни ўз кўзлари билан кўриб турган гуржи кўшини жойидан силжимади. Демак, шубҳа йўқки, гуржилар текис ва очиқ жойда жанг қилишдан кўрқади. Демак, улар кам ва заифроқ. Ҳар қандай ҳолда иккидан бири: ё Гарниси қояларига ҳужум бошлаш, ё бу ердан кетиш керак. Учунчи йўл йўқ. Лекин кетиб ҳам бўлмайди. Демак, бир йўл қолади... Шуларни ўйлаган султон ҳараму ҳашамларини, кўй-молларни ва уғруқ¹ни орқароққа олиб кетинглар, деб буйруқ берди. Майли, гуржилар бизни Двинни вайрон қилиш билан чекланиб, қамални бекор қилди, деб ўйлаверсин.

Амирсипоҳсолор қароргоҳига Тифлистан хушхабар келди: малика Русудан ўғил фарзанд кўрибди.

Маликанинг соғ-саломат қутулиб олганлиги, тахт вориси — валиаҳд туғилганлиги хабаридан Мхаргрдзелининг боши осмонга етди. У кўшинларни сафга тизишга буйруқ берди. Иванэ лашкарбошилар кузатувида барча ҳарбий тўдаларни айланиб, жангчиларга шодиёна хабарни айтиб чиқди. Паҳлавон келбатли бош кўмондон оқ саманда кўшин айланиб, гулдуракдай овози билан.

— Яшасин, малика! Яшасин валиаҳд!— деб ҳайқирарди.

Кўшин сафлари ҳам гулдиракдан «Ваша!» деб жавоб беришарди. Гулдурак овозлар тобора кучайиб, ёйилиб, теварак-атрофдаги тоғларни тутиб кетди.

Ҳарбий кўмондонларга кўшиннинг сеvimли лашкарбошилари Иванэ билан Шалва Ахалцихелилар Мхаргрдзелининг қаторида йўқлиги маълум бўлди. Иванэ ҳам, Шалва

¹ Уғруқ — кўшин ортидан эргашадиган эравалар. Хотин-халаж, болалар, хазиналарни олиб юрди. (М.М.)

ҳам бевосита ўз қўл остидаги қўшинлар олдида туришган эди. Улар бош қўмондонни сафда туриб, кутиб олишди. Ҳарбий низомга кўра, сипоҳсолор сафлар ёнидан ўтгач, саф бошлиқлари унинг кетидаги мулозимларга қўшилишлари керак эди. Ака-ука Ахалцихелилар ҳам шундай қилишди. Мхаргрдзели ака-укаларга ўгирилиб, уларга биринчи бўлиб, кўришиш учун қўл узатиб:

— Шундай улуг айёмда аразларни унутайлик,— деди.

Ака-укалар галма-галдан қўл сиқишди, лекин индашмади.

Гуржилар қароргоҳидаги тантанали шовқин-суронни Жалолоиддин бошқача тушунди. У гуржиларни чалғитдим, улар жанговар шов-шув эълон қилишди, деб ўйлади. Амирлари қуршовида у ўз қароргоҳини айланиб чиқди. Ҳарам ҳашамлар уғруқи атайлаб, дабдаба ва асъаса билан жойидан силжиди. Гўё бир ҳарбий қароргоҳ эмас, балки бутун салтанат кўчиб кетаётгандай туюларди. Сон-саноксиз қўй-молларни аввал чўлга ёйиб, тарқатиб юборишди, сўнг яна йиға бошлашди. Чўпонлар ҳар ёққа югуриб, қулоқни қоматга келтиргудай шовқин-сурон кўтаришди. Улжаларга, озиқ ва буюмларга лиқ тўла аравалар, хотин-халаж ва болалар тўла хоразмийлар уғруқи филдиракларини ғийчиллатиб йўлга тушди.

Гуржи қароргоҳида Жалолоиддиннинг қамални бўшатиб кетаётганлиги тўғрисидаги хабар билан айни вақтда мўғулларнинг Табризга яқинлашганлиги хабари ҳам келди. Бу хабар султон қўшинининг шошилич йўлга чиққани хабарини оқлар эди. Кейинги хабар қандай тарқалганлигини ҳеч ким билмасди. Аслида бу хабарни Гарнисига ҳужум бошлаш арафасида Жалолоиддин билан махфий учрашган савдогар Ҳожи Жаҳоннинг қарвончилари тарқатган эдилар.

Мана шу гап-сўзлар оралаганидан сўнг Гарнис қароргоҳига тасодифан Ҳожи Жаҳоннинг ўзи ҳам келиб қолди. У бош қўмондоннинг якка ўзи билан гаплашсам, деб истак билдирди. Шу заҳоти уни амирсипоҳсолор ҳузурига олиб киришди.

Мхаргрдзели Ҳожи Жаҳон ҳалол ва бой савдогар деб эшитганди. Узаро салом-алик ва ҳол-аҳвол сўрашдан сўнг Ҳожи Жаҳон амирсипоҳсолорга жуда катта дур ҳада қилди. Дур кабутар тухумидай келар эди. Мхаргрдзели жавоҳиротни яхши фарқлай оларди. Дурнинг ҳам баҳосини яхши биларди. Дур унинг кафтига думалаб тушиши билан сездики, бу дур бутун Шарққа машҳур «Наслсиз» деб аталган гавҳар эди.

Эрон савдогарининг бу ишидан Мхаргрдзели унчалик ажабланмади. Авваллари ҳам савдо келишуви ёки давлат шартномалари тузиш вақтида унга савдогарлар ёки хорижий элчилар қимматбаҳо ҳадялар қилишарди.

— Аслида мен келтирган хабар манави гавҳардан ҳам қимматлидир,— деб сўз бошлади эронлик меҳмон.— Ганжадан келган савдогарларнинг айтишича, мўғуллар Табризни қуршаб олган эмишлар. Шунинг учун ҳар лаҳза Жалолоиддин қамални бўшатиб, қочиб қолиши мумкин.

— Менга деса султон хоҳлаганича тураверсин,— кулди гуржи сардори яхши тарашланган оппоқ соқолини мамнунлик билан силаркан.

Худди шу пайт ипак чодирнинг бир чети очилиб, икки бош кўринди, бири ёш жангчи Шамше, иккинчиси Свани эристависи эди.

— Тезроқ чиқ, тоға, хоразмийлар қочяпти!— қичқирди ёш йигит.

— Отабек! Душман қароргоҳни ташлаб қочяпти!— унинг гапини тасдиқлади эристави ҳам.

Қўмондон қиличини қўлга олди ва бояги гавҳарни ҳам қўйнига тиқишни унутмай, чодирдан югуриб чиқди. Барча лашкарбошилар шу ерга йиғилган, ҳаммаси хурсанд, қизишиб, бир-бирига гал бермай гапиришарди.

— Хоразмийларнинг сабри чидамади.

— Чодирларини йиғиштиришяпти.

— Подаларини ҳайдаб кетишди.

Лашкарбошилар отларига сакраб миниб, кузатув тепалигига келишди. Улар пастдаги сайхонликка боқиб, ажабланишди. Душман от, араваларидан кўтарилган чанг-тўзон сарғиш булут бўлиб атрофга ёйилмоқда эди. Уғруқ ва подалар шундай чўзилиб кетган эдики, уларнинг олдинги қисми кўздан ғойиб бўлган, кейингилари ҳам қароргоҳдан энди йўлга туша бошлаган эди. Жанггоҳда гулханларни ўчиришиб, чодирларни йиғиштирар эдилар.

— Ростдан ҳам кетишяптими?— шубҳа билдирди амирсипоҳсолор.

— Кетсалар катта кўча! Тезроқ уларига боришиб, ҳаммомга тушиб, у ёқ-бу ёғидаги кирларини ювиб олишса бўларди,— ҳаммага эшиттириб орзу қилди Шамше.

Иванэ жиянига ўқрайиб қаради.

— Нега қўшинлар жойидан силжимаяпти?

— Бизнинг қувишимиздан кўрқишади.

— Қўшинлар кечқурун, қоронғуда кўчади.

— Уйлаб кўрайлик — қувамизми, қувмаймизми?

— Қувиб нима қиламиз? Ҳеч нарчасиз келишган эди, ҳеч нарчасиз кетишяпти.

— Подаларнинг кўплиги-чи, ҳаммаси бўрдоқи яна.

— Лашкари ундан ҳам кўплигини унутмайлик. Сенинг подаларинг эса, эристави, уларнинг подаларидан ҳам кўп, баридан айрилиб қолмагин яна. Ҳаётингни хавф остига қўйгандан кўра подаларингни эҳтиёт қил.

— Тўғри, қўйлару отлар уруш бошлашимизга арзийдими? Улар жанг қилмасдан кетишаётганига хурсанд бўлиш керак.

— Ҳаммангиз чодиримга марҳамат қилинглар,— таклиф қилди бош кўмондон.— Яна бир марта малика билан валиахд соғлиғи учун қадаҳ кўтарамиз. Эронлик савдогар менга бир бочка аъло навли мусаллас совға қилди, ўшани ўртада баҳам кўрамиз.

Ака-ука Ахалцихелилар ўзаро маслаҳатлашиб олишди ва каттаси кўмондонга мурожаат қилди:

— Агар рухсат берсанг, амирсипоҳсолор, биз шу ерда қолсак. Душман кўшинларининг ҳаракатини кузатиб турсак.

— Душман кўшинларини кузатишга сиздан бошқа одам йўқми? Лекин, агар ҳамма билан байрам қилишни хоҳламасангиз, қолаверинглар, мен сизларни мажбур қилмайман.

Кўмондон шундай деб шартта отининг бошини бурди ва ўз чодири томон чоптириб кетди. Ҳали ҳам хурсанд ва қизишган лашкарбошилар унинг ортидан от солишди. Тепаликни фақат ака-ука Ахалцихелилар тарк этишмади. Улар ҳамон душманининг ростдан қамални ташлаб кетишига ишонмаётган эдилар.

Қоронғилик чўкди.

Бўғиқ қоронғи тун атрофни чулғади. Ака-ука Ахалцихелилар кўзлари оғригудек бўлиб, ойсиз зулмат қаърига тикилишар, қоронғилик ичида нималар бўлаётганини билишга уринишарди. Аммо қоронғилик қалин, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Қоронғи кеча фақат шовқинни яширолмасди. Отларнинг кишнаши, сон-саноқсиз туёқларининг дупури душман қароргоҳида жангчилар камаяётганидан далолат берарди. Бунинг устига, шовқин-сурон водий қаъридан қоялар томонга гуржи қароргоҳининг олдинги марраларига яқинлашаётганга ўхшарди. Шалва барча гулханларни ўчиришни буюрди, қоровулларни текширди. Қоронғилик жимлигида ака-уканинг шивирлаши эшитилди:

— Мен Жалолиддиннинг қайтиб кетишига ишонмайман.

— Тўғри айтасан. У кетадиган бўлса шовқин-суронсиз кетарди. Мабодо, шовқин-сурон бўлганида ҳам биз тарафга яқинлашмасдан, узоқлашар эди.

— Бу тўс-тўполоннинг ҳаммаси алдов бўлса-чи?

— Султондан ҳар нарсани кутиш мумкин.

— Агар бизнинг гумонимиз тўғри чиқса, улар тонгда ҳужум бошлашади. Хайр, майли. Эрталаб бир гап бўлар. Тонг отгунча бироз мизғиб олиш керак. Агар кўмондон менга қўйиб берганида эртага уларга ҳужум қилиб, чўлга тарқатиб юборардим. Лекин Мхаргрдзели буни яна Двин учун қиялпти, деб ўйлайди. Гап фақат Двинда эмас-ку. Биз ҳаракатсиз тураверсак, хоразмийларнинг ғайрати кўзийди. Улар бизни кўрқади деб ўйлашяпти, мана кўрасан, эртага улар ҳужумга ўтишади.

— Қоровуллар ухлаб қолмадимикин?

— Ҳориган соқчиларни алмаштирдим.

— Кўмондон боя хафа бўлди, унинг чодирига борсакмикин?

— Қўявер. Эртага бир гап бўлар. Бир оз ухлаб олайлик. Хайрли тун, Шалва.

— Хайрли тун, ака.

Оға-иниларнинг кўзи илинди.

* * *

Жалолиддин кўшин сафларини тузаркан, жон қулоғи билан душман қароргоҳидаги товушларни тинглашга уринарди. Аввал гуржиларнинг марказий қароргоҳида гулханлар ёниб турди. Гулхан алангалари шуъласи осмонни ҳам ёритар эди. Айни вақтда турли-туман овоздаги кўшиқлар, қарсақлар, алёр қийқириқлари, хуллас, беғам, беташвиш гуржиларнинг шод-хуррамлигини ифодаловчи барча ҳайқириқлар осмони фалакка етарди.

Демак, султонга содиқ эронлик қув савдогар Ҳожи Жаҳон гуржиларни хоразмийларнинг жангда бахтини синамай, қайтиб кетишаётганига ишонтирган. Демак, Ҳожи Жаҳон ҳумидаги май анча ўткир экан.

Демак, биз қочяпмиз, гуржилар халос бўлганлари шарафига базми жамшид қуришяпти. Яхши, эртага кўрамиз, ким қочади-ю, ким зафар базмини қуради?

Гуржилар қароргоҳи аста-секин тинчиди, гулханлар ўчди, кўшиқлар тинди. Шунгача султон кўшинларини жангга шай қилди. У амирларига бориб, дам олинглар, деб фармон берди, ўзи намозини ўқиб, уйқуга кетди.

Султон куш уйқусида ухлади. Субҳи содиқда уйғонди. Амирлар ҳам аллақачон оёққа туришганди. Остонасида уни кутишарди. Жалолиддин ташқарига чиқди ва оташин нутқ ирод этди:

— Ёв урушишни истамайди, чунки у биздан кўрқади. Вақтнинг чўзилиши гуржиларга

фойда, чунки улар ўз уйларида. Олдинда бизларни бу кофир гуржилардан бошқа ишларимиз ҳам кутиб турибди. Биз беҳуда вақт ўтказолмаймиз.

Ҳозир ҳар лаҳза ғанимат. Гуржилар бизни кетишди, деб ўйлашиб, кечаги базмдан сўнг чодирларида донг қотиб ухлашмоқда. Биз уларнинг беғамлигидан фойдаланишимиз, темир ўқларимизни улар устига дўлдай ёғдиришимиз керак.

Пайғамбаримиз Муҳаммад-алайҳиссаломнинг муборак сўзларини эслайлик: «Йигирмата кучли эркак икки юзта кофирни енга олади. Юзта шундай эркак минг душманни қочиради». Оллоҳ-таоло кофирларни бизга дуч қилганининг боиси шуки, биз уларни чилпарчин қилишимиз керак. Қани, ёв устига олға, баҳодирларим! Оллоҳ бизни қўллайди, худо ёр бўлсин, биз енгамиз!

Осмон ёришиб, кабутар пайтидай оқарди. Совуқ шабада эса бошлади. Хоразмийлар ҳужумга ўтишди.

Торели совуқдан бадани жунжикиб, уйғониб кетди. Маза қилиб керишган эди, бели қирсиллаб кетди. Шу пайт у тошларнинг гувиллаб тушаётганини ва қиличлар жарангини эшитди. Сал ўтмай, жанг ноғораларининг шовқини бошқа барча товушларни босиб кетди. Иванэ Ахалцихели ўз чодир олдига отига мишиб, қандайдир топшириқлар бера бошлади. Укаси Шалва от чоптириб, қиличини сермаб, алланима деб қичқириб борарди. Бир дақиқанинг ўзиде ака-ука Ахалцихелилар раҳбарлигидаги гуржи армиясининг илғор, манглай қисми¹ жангга шай бўлиб улгурди. Лекин, энди яқин масофада, ҳар тарафдан: «Ло-илоҳа-иллоллоҳ!» деган ҳайқириқлар билан хоразмийлар қалъа деворларига кўтарилишаётганди. Улар буталарга, қақир тошларга тирмашиб, қилич айлантиришга ҳам имкон топишарди. Гуржилар ўзига келгунича, улар анча жойга келиб қолган эдилар.

— Ё, оллоҳ! Ё, оллоҳ!

Истеҳкомга яқинлашиб, гуржиларга ўқ ёмғирини ёғдириб келаётган камончилар паноҳидаги хоразмийлар қоронғилик ва жимжитлик қўйнида қояларнинг шундоқ остига етиб қолган эдилар.

— Ё, оллоҳ! Ўзинг мадад бер!

Ҳужум қилиб келаётган ёв лашкари гўё подалардай тоғ ёнбағирларини тўлдирган эдилар. Султоннинг укаси Ғиёсиддин билан амир Ўрхон бошчилигидаги гуржиларнинг жавонғори² эндигина уйғониб кетган ва ўзларини ўнглаб олмаган гуржиларни шиддат билан қисиб келишарди. Хоразмийларнинг баронғори³ эса гуржиларга шундай қалин ўқ ёмғирини ёғдираётган эдиларки, улардан омонлик топиш қийин эди.

Гуржилар ҳам тинмай ўқ ёғдиришарди, аммо уларники анча сийрак эди, ҳужумчиларнинг ўқ ёмғири қалинлигидан паноҳланган Ғиёсиддин ва Ўрхон пиёдалари деярли тўсиқсиз босиб келарди.

Ака-ука Ахалцихелилар аввало ёвнинг мана шу хавфли қанотига ўзларини уришди. Ўз йўлбошчиларини кўрган гуржилар руҳланиб, ёв устига янада шиддат билан ташланишди. Ёқалашув, муштлашув бошланди. Хоразмий жангчилар тоғ этагига тисланишди. Шалва Ахалцихели жангларда кўзи пишганидан ёв бир муддат эсанкираб қолганини сезди.

— Ур душманни, пачоқла, ҳайда!— деб ҳайқирганича Шалва ўзи ёв сафига ҳамла қилди. Ёв «девори» қалтираб, майишди. Аммо хоразмийларнинг бир қаноти тоғ ёнбағридан пастга, тоғ этагига сирғаниб тушаётганида, унинг бошқа қаноти тепалик устига чиқиб олиб, сафини тиклаётган эди. Аслида хоразмийлар ака-ука Ахалцихелиларнинг тўдалари орқасига ўтиб олган эдилар. Шунда Иванэ Ахалцихели яна тепаликка ташланиб, у ерда шундай хунрезлик, шунақа қиёмат-қойим бўлдики, ит эгасини танимай қолди. Ҳайтовур гуржилар кам бўлса ҳам қулайроқ вазиятда эдилар. Эҳтимол, улар тепаликни душмандан қайтариб олишарди, лекин худди шу пайт Жалолиддин бу ерга асосий — манглай қўшинларини етказиб келди. Султоннинг совутли, зирхли суворийлари шовқин-сурон, ваҳшат билан гуржилар устига ташланишди.

Еприлиб келган бу офатни кўрган Шалва яна бир марта гуржиларнинг марказий қароргоҳи томонга умид билан қаради: қонга беланиб, жони узилаётган ҳаровул кучларга бош қўмондон гуржиларнинг асосий кучларини мададга юборармикин? Аммо марказий қароргоҳ томон ҳамон жимжит, ҳеч ким кўринмасди. Мхаргрдзелининг қароргоҳига Шалва саккиз марта чопар юбориб, мадад кучларини тез юборинг, деб илтимос қилди. Лекин бирорта чопар қайтиб келмади, гўё гуржи армияси ё қирилиб битган, ё қаёққадир кетиб қолган кўринарди.

Душман отлиқлари тепаликни эгаллашига йўл қўймаслик керак эди. Акс ҳолда ҳаровул бутунлай ҳалокатга учрарди. Шалва тирик қолган энг сара жангчиларини омонсиз отлиқлар ҳужум қилаётган жойнинг ўртасига жойлаштирди. Қояларни йиқитиб, душман устига тошлар ёғдиришди ва ниҳоят, душман манглайи чекинди. Аммо ёв отлиқлари-

¹ Манглай — авангард.

² Жавонғор — сўл қанот.

³ Баронғор — ўнг қанот.

нинг ўнг ва сўл қанотлари олдинга ўтиб олишарди. Иккала қанотга қаршилиқ қилувчи кучлар йўқ эди. Шалва ана шу паллада душманларнинг пўлат исканжаси орасида қолмаслик учун чекиниш зарурлигини англади.

Шу пайт қайсидир қанотдан хуноби чиққан, тажанг Иванэ келиб қолди.

— Қани бизниқилар? Улар бизни ёвга ем қилишмоқчимиз? Саккиз марта чопар юбордим, амирсипоҳсолордан жавоб йўқ.

— Мен ҳам чопар кетидан чопар юборяпман.

— Демак, бизни ҳалок этишмоқчи?

— Кетган бошимизга афсус чекмаймиз, лекин душман бу тоғликда мустаҳкамланиб олса урушда мағлуб бўламиз, Гуржистон қўлдан кетади!

— Мхаргрдзели ҳузурига ўзим бораман, ё уни чопиб ташлайман, ё қўшинни ҳужумга бошлашга мажбур қиламан.

Иванэ отининг бошини буриб, марказий қароргоҳ томон чоптириб кетди.

Тоғлар устида аста-секин ёқалашув, муштлашув, қиличбозлик авж олди. Бир ҳовуч гуржилар ҳар ёқни босган ёв кучлари орасида денгизга тушган жилғадай эриб, йўқолиб кетди. Шалва Ахалцихели ҳамон умидини узмаганди. У асосий кучларнинг кечикаётганлигини Мхаргрдзелининг ҳарбий ҳийласи деб ўйлади. Эҳтимол, амирсипоҳсолор иложи борица кўпроқ хоразмийларни чўққиларга алдаб чиқариб олиб, сўнг бир зарба билан уларни пастга улоқтириб, тошлардай думалатиб юбормоқчидир? Малика Тамар замонида ҳам гуржилар Шамхор жанггида шундай йўл тутган эдилар. Ана шу жангда ҳам душманлар гуржиларнинг манглай қўшинини яқсон қилаёзган эдилар. Уруш оқибати қил устида турганида асосий кучлар жангга кириб, масалани бир зумда ҳал этган эдилар.

Эҳтимол, Мхаргрдзели ҳам шундай йўл тутмоқчидир, аммо негадир, у ҳаддан ташқари имилляпти.

Хоразмийлар барча чўққиларни эгаллаб бўлишди. Гуржистон салтанатининг сара баҳодирлари сўнгги нафасигача олишиб, жонфидо қилдилар. Шалва минган отнинг чотиға найза тегиб, жароҳатланди. От қон кўлмагига йиқилаётиб, суворийни босиб қолаёзди. Шалва пиёда бўлса ҳам қиличини қўлдан қўймади. Тўғриси, у энди атрофида ким борлигини кўрмас, ўнгу сўлга қилич ураб, ҳар қилич урганида ёв сафи сийраклашар, аммо уларнинг ўрнига бошқа ёвлар келиб, сафни тўлдиршарди. Шалва шиддат билан қилич урганида, ёв сафи қисилиб тисарилар, у бошқа ёққа ўгирилиши билан яна дарров саф ўз жойига келарди. Лашкарбоши жаҳд билан қилич ураб, қўли бу иш билан банд экан, боши ўзга хаёллар ила банд эди.

«Наҳотки кўмондон бизни қурбон қилган бўлса, наҳотки ака-ука Ахалцихелиларга ҳасад қилиб, бутун қўшинни ва Гуржистонни ҳалок этса? Бошқа гуржи саркардалари қани? Шалванинг амакиваччаси, кўп йиллик жанговар сафдоши Варам Гагели қаерда? Наҳотки у ҳам дўстининг бошига фалокат тушганида ёлғиз қолдирса? Саройнинг содиқ паҳлавони Бакурцихели қани? Олижаноб, шаън-шавкатли Цотнэ Дадияни қани? Қани... Шалванинг кўзи тиниб кетди. Зеро, бирор муттаҳам хоразмий жангчи унинг дубулғасига қилич тушириб қолган бўлса керак. Лекин душман паҳлавон Шалвани осонликча ҳалок этолмайди».

— Шалва!— у сарой шоири Торелининг товушини шовқин орасида элас-элас эшитди. — Қароргоҳга учиб бор. Ё отабекни чопиб ташла, ё қўшинни олиб келишга мажбур қил.

Аммо энди Шалва марказий қароргоҳга ҳам учиб боролмайди. Ёв ўқи уни барибир қувиб етади, сўнг Шалва жанг майдонидан қочаётганида ўлган деб ўйлашади. Йўқ, Шалва ҳеч қачон ёвларга орқа ўгирган эмас.

— Шалва, эҳтиёт бўл, қоч!— жон-жаҳди билан қичқирди Турман Торели бир ўзи тўрт душманнинг ҳамласини қайтарар экан.

Мана шу иложсиз қичқириқдан сўнг бир ҳовуч гуржи сарбозлари қуршовни ёриб чиқиб кетиб, ёвга орқа ўгириб қоча бошладилар. Ёвлар Гуржистон байроғи эгилганини, орқага, жанг майдони ичкарасига кетаётганини сезиб қолдилар. Улар янада шиддат билан байроқ ортидан югуришди. Байроқ чайқалди, бир зум қаддини тиклади, сўнг қонли тупроққа ағдарилди.

Шалва ўнг елкасини чангаллаб қолди. Бармоқлари орасидан қон сизиб чиқди. У қонга беланган қўлнини юзига, манглайига, яноқларига сурта бошлади. Лаблари шўр таъмин сезди. Торели унга қараб, Шалванинг юзи ўрнида қонли ниқобни кўрди.

— Сен ҳам сурка, бетинг қонли бўлса, ўлик экан, деб ўйлашади!

Шундай деб, Шалва йиқилди ва сон-саноқсиз ўликлар орасида кўринмай кетди. Торели қўлнини кимнингдир (эҳтимол, хоразмийнингдир) қониға ботириб, ўз юзини бўяди-да, у ҳам ёвлар ва ўз биродарларининг ўликлари устига йиқилди.

Пиёда хоразмийлар Шалва билан Торелининг гавдаларини босиб ўтишар, суворийлар ҳам алланималар деб қийқариб, учиб ўтишарди. Жанг қизигида ўлик билан тирикни ажратиб бўлмасди. Мана бир отлик Торели устидан сақраб ўтди, отининг туёғи кўтарилганида кимнингдир қони сочилди, гўшт парчалари атрафга учди. Ёвлар мағлуб гуржилар устидан ғизиллаб ўтишади, тинмай оллоҳни ёд этишади:

— Ё, оллоҳ! Ё, оллоҳ!

Ёвлар физиллаб учиб ўтаверади, ўтаверади, ўтаверади... Қиличлар чувиллайди, одамлар оҳ уради, туёқлар тақиллайди, совут-қалқонлар жаранглайди. Ёвлар ўтаверади, ўтаверади, ўтаверади. Ё, раббий, буларнинг охири борми ўзи? Хоразмийларнинг манглайи аллақачон гуржиларнинг бош қароргоҳига етган бўлиши керак эди. Аммо у тарафда нега жанг шовқин-сурони эшитилмаяпти.

Яқин, юзма-юз жангда қандай шовқин кўтарилишини, ёв қувганда қандай товушлар чиқишини Шалва билади. Ахир, бизнинг кўшинлар қани? Улар нечун жангга киришмаяпти? У ёқда, бош қароргоҳда нима бўляпти ўзи? Қандай ёмон фалокат юз берганикин?

Шундай ёмон иш бўлганга ўхшайдики, у туфайли Гуржистон кўшини уч минг кишилик манглайдан ажрабгина қолмай, бу ёмонлик мислсиз даҳшатли кўргуликка дебо-ча бўлгуси.

Қуёш найзага етди, осмон ўртасида туриб қолди. Гуржистон августининг қуёши борлиқни қиздириб, ёндиради. Торели ва Шалва бировнинг қони қотган мижжаларини ишқалаб, кўзларини очгиси келади, очолмайди. Олисларда жанг сурони тинди. Фақат ярадорларнинг фарёди, инграши эшитилади.

— Нима учун омон қолдик, Шалва? Бизга энди яшашнинг нима қизиғи бор?

— Э, йўқ, мен энди қасдма-қасдига яшашни хоҳлайман. Бизни ким, не мақсадда қурбон қилганлигини, нега ҳаммамизни ҳалок этишганини билмай туриб ўлиб кетмайман. Ё, раббий, мени ўлимдан ва асирликдан ўзинг асра! Ана шунда... Майли, хоин истаган жойида яширинсин. Ерга кирса сочидан, осмонга чиқса оёғидан тортаман, ғажиб ташлайман. У Мхаргрдзели бўладими, бошқами, менга барибир...

Шалва Ахалцихели тишларини гижирлатиб, шундай бир оҳ урдик, бутун вужудидаги ғазаби, оғриғи шу оҳ билан чиқиб кетгандек бўлди.

Хоразмийлар гуржиларнинг манглай кўшинини ёриб ўтиб, асосий қароргоҳига ҳужум қилдилар. Ҳужум шиддатли тус олганидан уни тўхтатиш қийин эди. Гуржиларнинг манглай кўшини гўё таранг тортилган ёй ипи бўлиб, Жалолоддиннинг оғир ўқини вақтинча тўхтатиб турди, аммо ҳудди шу туфайли хоразмийлар гуржиларнинг асосий кучлари устига ўқдай отилди. Гуржи кўшини чайқалиб, ёв кўшинига аралашди, сўнг сал ўтмай орқа ўгириб қоча бошлади. Лашкарбошилар уларни тўхтатишга ва сафга солишга роса уриндилар, аммо уларнинг уринишлари зое кетди.

Гуржилар даҳшатга тушиб, бир-биридан ўзиб қочар, чуқурлар ва хандақлар, жарларга тойиб кетишарди. Султон суворийлари уларга етиб олиб, қилич уришар, хандақларга қуларат ва асир олар эдилар. Жалолоддин қочаётганларни охириғача, ё ҳаммаси ўлгунича, ё асир бўлгунича қувинлар, деб амр қилди.

Жанг майдонида тўрт минг гуржи шаҳид бўлди. Қилич зарбидан жароҳатланганлар сон-саноқсиз эди. Асирлар ундан ҳам кўп эди. Жалолоддин жанг майдонини айланиб чиқди, гуржиларнинг истеҳкомларини кўриб, бош чайқади.

— Бу зафарни бизга оллоҳнинг ўзи етказди. Мундоғ метин қалъани бузмоқ, мундоғ сон-саноқсиз ва кучли кўшинини мавҳ этмоқ бандасининг қўлидан келмайди. Бизга шундоқ музаффариятни насиб этган оллоҳ таолога беҳаду беадад ҳамду санолар бўлсин!

Султон тоғ чўққиларининг энг юксагида катта шоҳона чодир тикишни буюрди ва ўзи ўлжаларни ҳамда асирларни қабул қилишга ҳозирлик кўра бошлади.

Кун пешиндан оққан бўлса-да, борлиқ янада қизиб кетганди. Торели ўлиқлар орасида юзига ёпишган пашшаларнинг визиллашини эшитиб ётарди. Пашшалар унинг юзида ўрмалаб, қитиғини келтирар, чақар эди. Мана, пашшалар унинг мўйловидан лабларига, ундан киприқларига ўтди. У бир қўл силтаб уларни қувиб юборгиси келарди, лекин иложи йўқ эди. Чунки жанг майдонида ўлаксабоз аскарлар изғиб юришибди. Улар ўлиқлар кийимидаги чўнтақларни титишади, қуролларини тортиб олишади, ҳали жони узилмаганларини асирликка олиб кетишади. Сал қимирладингми, ўлаксабозлар устингга ёпирилиб келади. Узинг ҳам нобуд бўласан. Шалвани ҳам нобуд қиласан, ўйларди иложсиз шоир.

Шалва Ахалцихели ҳам Торелидан кам азоб чекмаётганди. Унинг юзини ҳам асалга келгандай, арилар талаётганди. Бундан ортиқ азоб борми? Лекин Шалва барча азобларга чидайди, қимирлолмайди, жон асарини кўрсатмайди. Баҳодир Шалва ёш ниҳоллар орасида кесиб ташланган қудратли чинордай ўлик жангчилар орасида ётарди. Ўзи ҳам ўлиқдай узала тушган, сездириб қўймаслик учун аранг нафас олади.

Ўлаксабозлар ёнларидан ўтиб кетишди. Сўнг яна қайтиб келишди, кимнингдир ханжарини топиб олишди, кимнингдир кийимини ва этигини ечиб олишди. Яна бир дақиқа ўтса, улар кетиб қолишарди. Аммо, аксига олиб, қимдир қоқилиб кетиб, худди Шалванинг устига тушди. Унинг лунжи бир лаҳза Ахалцихелининг кенг кўксига тегиб кетди, шу заҳоти у тирик жангчининг секин эшитилаётган, лекин тез ураётган юрагининг товушини сезиб қолди.

Ўлаксабоз ҳали мўйлаби қиқмаган ёшгина йигитча эди. У таъмагирлик билан Ахалцихелининг кўксига қулоғини тутганини ва нарироқдаги дўстларига тезроқ келинлар, деб ишора қилганини Торели кўз қири билан кўриб турарди.

— На учун чақирдинг?

— Нима, тирик эканми? Айиқдай экан ўзиям! Гуржи амирларидан бўлса керак.

— Тирик, — тасдиқлади мўйлабсиз йигитча ва Шалванинг юзига диққат билан тикила бошлади.

— Бу одамни мен қаердадир кўрганман, ўнг лунжидаги чандиқ ҳам эсимда.— У шундай деб, Ахалцихелининг юзидаги қон доғларини чакмонининг бари билан арта бошлади. Шу заҳоти бу одамни таниб, илон чаққандай сапчиб туриб кетди.— Ахир бу Шалва Ахалцихели-ку! Ё, оллоҳ, қудратингдан! Бу ўша, ҳа, ўша Гуржистоннинг энг улуғ саркардаси, гуржи подшосининг ўнг кўли-ку!

— Адашган бўлмагин, йигитча?

— Қандай адашаман? Ахир у кўз олдимда отамни чопиб, иккига бўлиб ташлаган. Бу воқеа Нахичеванда бўлган, гуржилар ўшанда Нахичеван қалъасига босиб кирган эдилар.

— Узинг бўлганмисан, у ерда?

— Ҳамма оила аъзоларимиз билан ўша ерда эдик. Гуржилар тўсатдан бостириб киришди, бизларни қалъадан олиб чиқишга улгуришолмади. Мен ўзим кўриб турган эдим — отам унга қилич кўтарди, лекин мана бу гуржи кўппаги ундан аввал қилич уришга улгурди, отамни иккига бўлиб юборди.

— Кўшоғи қимматбаҳо экан, лекин қини бўш,— деди хоразмлик жангчи ўлжасини кўздан кечирар экан.— Анави дастасидан синиб ётган қилич шуники бўлса керак. Айтишларича, жанг вақтида унинг бир неча шамшир ва қиличлари синиб кетар экан.

Нахичеванлик йигитча ўртоқлари билан асирни нима қиламиз, деб узоқ маслаҳатлашиб турди. Ўртоқлари унга асирни ўлдириб, қимматбаҳо кийим-анжомларини ечиб олишни маслаҳат беришди. Нахичиванлик асирнинг либоси ҳар қанча қимматбаҳо бўлгани билан уни султон ҳузурига олиб борилса катта мукофот олиш мумкинлигини исботлашга уринарди.

Ахалцихелининг қўлларини орқага қилиб боғлашди. Унинг қўлларига текканларида сакраб туриб, ўлаксабозларни кучукларни ҳайдагандай улоқтириб ташлаш истаги туғилди. Аммо ўзини босди. Барибир энди бу жанг майдонидан, бахти кулмаган Гарниси қояларидан қаяққа ҳам қоча оларди? Бу аҳволни кўрган Торелли ожизлигидан ғазабланиб, тишларини ғижирлатди.

— Э, бу ерда яна биттаси бор экан. Уни ҳам султон ҳузурига олиб борамиз.

Кўп ўтмай, гуржи маликасининг сарой шоири билан унинг энг яхши саркардасини қўллари боғлиқ ҳолда Жалолиддин чодирига олиб боришди.

Кун ботаётган бўлса ҳам султон чодир олдидан ўтаётган асирларнинг охири кўринмасди. Асир арбоблар билан Жалолиддин бир-икки оғиз суҳбатлашар, уларнинг кимлиги, қаерданлиги, Гуржистон учун қилган хизматларини суриштириб сўрар эди. Асир арбоблар зиндонда тутилар эди.

Насл-насабсиз оддий жангчиларни сўл томонга олиб ўтишарди. Уларни Озарбайжон бозорларида қул қилиб сотиб, Хоразм йўлбошчисининг бўшаб қолган хазинасини тўлдиришарди.

Султоннинг орқасидан укаси ғиёсиддин келиб, энгашиб таъзим қилганича, аста шивирлади:

— Менинг кўкалдошим Гуржистоннинг энг улуғ зодағони, маликанинг ўнг кўлини асир олибди...

— Ким экан у?

— Шалва Ахалцихели, вазир, йирик саркарда.

Ғиёсиддин ҳар қанча секин гапирса ҳам султон атрофидаги мулозимлар Шалванинг номини эшитишди. Амирлар қўлларини ёйиб осмонга қараганича хитоб қилишди:

— Алҳамдулиллоҳ!

— Валлоҳи-аълам!

— Узинг одилсан, караминг кенг!

— Кофирлар оқибатда жазо топгусидир!

Амирлардан бири, отабек Ўзбекнинг собиқ мулозими хитобларга қаноатланмай, султон пойига тиз чўқди ва кўлини ёйиб, илтижо қилди:

— Ҳазратим, Ахалцихелига жазо беринг.

У кофирлар ичида энг золими эди, мусулмонларга кўп азоб берарди.

— Унинг шарманда бўлишидан қувоняпсизлар. Жангда бўш келмаган шекилли?

— Жангда адабимизни берарди,— тан олди тиз чўкиб турган собиқ вазир.— Аммо у жангдан бошқа пайтларда ҳам хавфли ва шафқатсиз эди. Бир марта отабек Ўзбек мени гуржилар саройига элчи қилиб юборди. Мени шоҳ ҳузурига қўйишмади. Мени шоҳнинг Шалва деган вазири қабул қилди. Отабек Ўзбек, гуржи шоҳидан илтимос қилдики, Озарбайжонга ҳужумлар тўхтатилса, деб ҳукмдорим тилагини етказдим. Лекин Шалва деган вазир одам мени итоаткорларча гапиришга ҳам қўймади, жаҳл билан соқолимдан ушлади-да: «Ҳозир кўлимга ҳазрат Али тушганида, унинг ҳам соқолини мана шундай юлиб ташлардим!»— деди.

Жалолиддин қовоғини уйди. Собиқ вазирнинг ҳикоясидан жаҳли чиқди.

Шу пайт халойиқ жимлиги бузилди:

— Олиб келишяпти!

— Олиб келишяпти!— хитоб қилди халойиқ.

Султон қичкирганлар томонга ўқрайиб қаради. Ҳали мўйлови чиқмаган кўримсиз йигитча арқонга боғланган паҳлавонни судраб келарди. Сал нарида бошқа бир хоразмлик қўллари боғлиқ Торелини олиб келарди. Хоразмлик шоирнинг елкасига шундай ёпишиб олган эдики, гўё уни одам эмас, олтин тўла ҳамён деб ўйларди. Ахалцихели султон қаршисида тўхтади.

— Қани, шоввоз, айт-чи, тилларда дoston бўлган, енгилмас баҳодирлигинг қаёқда қолди? Ўзинг бизни енгадиган зот йўқ, деб мақтанардинг. Тошни кесадиған шамширинг, тоғни парчалайдиган зулфиқоринг қани?

Султон юзига яна табассум ёйилди. У мағлуб баҳодир устидан кулмай деса, ақли «кул» дерди. Йўқ, у масалага чуқурроқ қарарди. У, одамзоднинг барча уринишлари, шухрату дабдбаси ўткинчи эканлигини ўйлаб, шунга кулаётган эди. Улуғлик нима? Қуруқ ваҳима. Ахир, Жалолиддиннинг ўзи ҳам неча бор шу аҳволга тушаёзган, неча бор ўзи ҳам асирликка тушаёзган, хор-зорлик ёқасига келиб қолган эмасмиди?

— Уруш нард ўйинига ўхшайди, ҳукмдор,— деди оҳиста, виқор билан Шалва.— Одам гоҳ ютади, гоҳ ўтқизади. Кечагина самода менинг юлдузим чарақлаб турган эди. Бугун у сенинг шўхратинг нурларидан хиралашиб қолди.

Султонга Ахалцихелининг бу сўзлари хуш келди, Шалванинг тақдири қил устида турганида ҳам ўзини йўқотмай, вазмин ва сипо тутгани, тузатиб бўлмас қисматни тузатишга беҳуда уринмагани маъқул келди.

Жалолиддин ҳам худди шундай табиати билан кўпинча ажал чангалидан омон қоларди. У Ҳинд дарёси бўйидаги жангда мўъжиза билан омон қолди. Ушанда ҳаммаси барбод бўлди, деб ўйлаш мумкин эди. Неча бор шундай аҳволга тушган у? Аммо султон ҳар гал яна курашга бел боғлар, яна куч-қувватга тўлар, яна ғолиб чиқарди. Мана, ҳозир ҳам султонга пешонасига ёзилган яна бир ғалаба насиб этиб турибди.

Султон ўйлашиб қолди. Ҳали бу, гуржилар билан бўяган биринчи жанг, холос, Тўғри, биринчи жангдаёқ султон уларни анча довдиратиб қўйди, уларнинг анча-мунча илдиизига болта урди. Аммо ҳали Гуржистон пойтахти Тифлис анча олисда. Гуржистон қудратли ва фаровон давлат. Улар яна қўшин тўплаб, тоғларнинг тор дараларида жанг бошлаши мумкин. Уруш эса, мана бу гуржи айтганидай, нард ўйинига ўхшайди, бугун ютишинг, эртага ютқазишинг мумкин. Урушда дами ўткир, пўлат шамширгина эмас, оллоҳ иноят қилган зулфиқоргина эмас, гоҳида иблисдай айёрона иш тутиш ҳам керак бўлади. Агар Гуржистоннинг энг асил одами бўлган манови баҳодирни ёнига хизматга олсамми?..

— Баҳодирнинг қўллари ечилсин.

Шу заҳоти бир неча навкар султон амрини бажаришга киришди. Шалва увушган бармоқларини ёзди.

— Қани, айт-чи, князь, сира мўғуллар билан савашганмисан?

— Мўғуллар билан савашига икки марта тўғри келган. Қонли жангда жароҳат ҳам олганман.

— Хўш, хўш? Мўғулларга қандай баҳо берасан? Уларни енгил мумкинми ўзи?

— Агар худо насиб этса, ҳар қандай ёвни енгил мумкин, ҳукмдор.

— Тўғри айтасан, князь, биз эмас, оллоҳ енгади. Ғолибият ҳам, мағлубият ҳам оллоҳнинг қўлида. Бугундан бошлаб, сен Хоразм султонининг амирисан. Гуржистондагидан ҳам кўпроқ ер, мулкларинг, қул, чўриларинг бўлади. Садоқат билан хизмат қилсанг, меҳр-муруватимиздан бенасиб бўлмагайсан. Ана ўшанда оллоҳнинг қудрати улўғлигини, айниқса, ноҳақ йўлдан ҳақ йўлга кирганларни худойи-таоло қанчалар ярлақашини ўзинг кўргайсан.

Ахалцихели тиз чўкиб, султонга таъзим қилди.

— Баҳодирни чодирга кузатинг, амирга муносиб иззат-ҳурмат кўрсатинг. Унинг асил наслига муносиб, ғулмонлар ва хизматкорлар беринг.

Султон ўзи Шалвага яқинлашиб, елкасига қўлини қўйди ва қаддини тиклади. Шалва чодир йўлагига таъзим қилганча орқаси билан уч қадам юрган эдики, бирдан биров елкасидан тутгандай таққа тўхтади. Султон олдида Торели турарди. Шалва иккинчи марта султонга таъзим қилди.

— Шафқат қил, ҳукмдор, мана шу инсоннинг ҳаётини ҳам бағишла. У менинг амаки-ваччам, ҳеч қачон давлат ишларига аралашган эмас, мусулмонларга ҳеч қачон ёмонлик қилган эмас, Торели бор-йўғи сарой шоири, холос.

Султоннинг афти ғазабдан титраб кетди. Шалва илтимоси ўтмаганлигини сизди ва итоаткорона бош эгди, сўнг аста ўрнидан туриб, ўзига ажратилган чодирга аранг юриб кетди.

Бу орада Жалолиддин асирга назар ташлади. Қаршисида яғрини кенг, ихчам белли дилбар йигит турарди. Яғрини кенг бўлса ҳам у нозикниҳол кўринарди.

— Қўлларини ечинг.

Асир арқон ботганидан увушиб, қони қочган бармоқларини узоқ ёйиб-йиғиб турди. Султон унинг қўлларига қаради. Доимо қалам, қоғоз билан машғул одамнинг қўллариғина шундай нозик бўлади. Жангчи, хунарманд ва деҳқонларнинг қўллари қуёшдан ва меҳ-

натдан қорайган, кўполлашган бўлади. Сарой шоирларини ҳам жангга юборган бўлса, гуржи маликасининг аҳволи чатоқ экан,— ўйлади султон.

— Асирнинг камари ва ханжарини олиб кўйинглар, булар унга оғир юк кўринади,— мийиғида кулимсиради султон.

Торелининг камари ва қуролини олишаётганда унинг кўйнидан бир китобча тушиб кетди. Султон ортида ўтирган озғин, соқоли оқарган нуруний бир киши китоб муқовасида нима ёзилганлигини билиш учун ўрнидан турди. Сал олдинга ўтиб, китобни олиб кўришга султондан изн сўради. У китобни аста варақлаб кўраркан, чеҳрасида ажабланиш ва ҳатто ҳайрат акс этди.

— Не ёзилган эркан анда, мавлоно Муҳаммад?

— Бу, араб ва форс шоирларининг баёзи эркан. Ашъорлар нозик фаҳм ва дид билан тузилган.

Муҳаммад Нисавий — сарой девонбегиси султонга китобни узатди. Султон китобни бепарво варақлаб, бошини, ўртасини ва охирини очиб кўрди ва Нисавийга қайтарди. Чамаси, уни ҳатто нозик фаҳм, дид билан тузилган араб, форс шеърларидан кўра асир кўпроқ қизиқтирарди.

— Форсийни билурмисан?

— Билурман, ҳукмдор.

— Арабийни-чи?

— Ўқурман ва сўзларини англарман.

— Арабийни билур экансан, нечун Қуръони шарифни ўқимадинг?

— Бир неча марта ўқиганман.

— Ғалати, модомики Қуръонни ўқибсан, нечун пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом динига кирмабсан? Сен, Қуръони шарифни ўқиган одам, нечун муслмонларга қарши қўл кўтардинг?

Торели хўрсинди ва индамади. Боядан бери тиз чўкиб турган Нисавий, султонга яқинлашди ва қулоғига алланима деб шивирлади.

— Туркча билурмисан?

— Йўқ, туркчани мутлақо билмайман.

— Ашъорни қай тилда ёзурсан, форсийдами ё арабийдами?

— Мен гуржиман, фақат гуржи тилида ёзурман.

— Йўғ-е? Наҳотки бошқа тилларда ҳам шеър ёзилса? Уни ким ўқийди?

— Менинг ашъоримни гуржилар ўқурлар.

— Астағфириллоҳ! Сиз гуржилар, ахир, бир ҳовучгинасиз, денгиздан бир томчи, холос. Шу бир ҳовуч одамга ҳам шеър ёзиб ўтирадимми шоир? Шарқ — бу бир денгиз. Агар оқилроқ бўлганингда шеърларингни арабийда ва ёки форсийда ёзур эдинг, ана шунда сени Шарқ олами ўқирди.

— Майли, форсийда форслар, арабийда араблар ёзаверсин. Мен гуржиман, ўз она тилимни севаман.

— Бас, етар! Бахтинг бор экан, шеъриятни жон-дили билан севгучи Муҳаммад Нисавий сени тилаб олди. Нисавийнинг бизга қилаётган хизматларини қадрлагаймиз. Шу туфайли сенга омонлик берурмиз.

Нисавий Жалолиддин чопонининг енгини кўзига суртди, яна бир бор боши ерга теккудай таъзим қилди. Сўнг хизматкорини чақириб, шоирни чодирига элтиб кўйишни амр қилди.

* * *

Тахт вориси туғилиши шарофати билан заргар Мамукага иш кўпайди. Аъёнлар, давлатмандлар, паҳлавонлар унинг устахонасига оқиб кела бошлашди. Уларнинг ҳар бири малика Русуданга муносиб ҳадя тайёрлашга уринарди.

Заргар кун бўйи бош кўтармай ишлар, остона ҳатлаб кўчага чиқмас, шаҳарда нелар бўлаётганини билмасди.

Шаҳарда байрам тантаналари авжида эди. Малика эсон-омон кўзи ёриди, ўз халқига ворис, валиаҳд ҳадя этди. Гуржилар шодликдан бошлари осмонда. Сарой олди одамлар билан гавжум. Улар маликанинг соғлигини сўраб-суриштиришарди. Кўча ва майдонларда шодиёна шовқин-сурон. Қутлуғ айёмлар муносабати билан устахоналар, бозор ва дўконлар, расталар ёпилган. Пойтахтда вақтинча ҳар қандай юмушлар тўхтаган, одамлар меҳнат нималигини гўё эсдан чиқаришган. Фақат қаҳ-вахоналар ва черков, ибодатгоҳлар гавжум. Черков қўнғироқлари эртаю кеч жаранг-журунг қилади, барча фуқаро малика ва ўғли шарафига ибодат-хутба ўқийди. Бутун Гуржистонда тўй-томоша.

Мабодо бир оқшом Тифлисга ҳолдан тойган, уст-боши чангга беланган, оти аямай чоптирилганидан жиққа терга ботган бир суворий — Гарнисидаги жанг майдонидан пойтахтга етиб келган биринчи қочоқни кўришмаганида бу байрамлар ҳали узоқ давом этган бўларди. Уша одам саройга кириб кетди-ю, одамлар уни бошқа кўришмади. Лекин шаҳар кўчалари бўйлаб мишмишларнинг каттакон қора илони вишиллаш бош-

лади. Базм-зиёфатдаги одамларнинг юзидан кулгиси қочди, қўшиқлар тинди, қўнғироқларнинг уни ўчди. Минг хил овозда шовқин-сурон қилаётган шаҳар бирдан сув сепгандай жимжит бўлиб қолди. Гўё жони узилаётган одамнинг баданида қон тўхтаб қолгандай эди.

Сарой остонасига қора хабар етказувчи суворийларнинг кети узилмай қолди. Саройдан эса ҳар томонга чопарлар юборилиб, тез орада Гарнисидаги мағлубият хабари бутун мамлакатга тарқалди.

На амирсипоҳсолор Мхаргдзели, на бошқа бирор саркарда Тифлисгача етиб келолмади. Малика ва унинг яқинлари мамлакат бошига қандай фалокат тушганлигини ҳали тузукроқ билмас эдилар. Гарнисида қанча одам ўлгани, қанчаси соғ қолганини (агар қолган бўлса), лашкарбошилардан ким ўлиб, ким асир тушиб, ким озодликда юрганлигини ҳали ҳеч ким билмасди.

Яқинда кўзи ёриган маликанинг соғлиги ёмонлашган, табиблар уни жойидан жилдиришни, бирор ёққа олиб боришни таъқиқлаб қўйишди. Шошилинич янги қўшин тўплаш, пойтахтда истехкомлар қуриш, асосий кучлар етиб келгунича шаҳарни мудофаа қилиб туриш керак эди. (Асосий кучлар деганда Гарнисида омон қолган қўшин кўзда тутилари.)

Яна қўнғироқлар садоси янгради. Аммо энди бу байрам садолари эмасди. Жарчилар шаҳар даҳаларига бориб ҳукумат топшириқларини етказишарди: «Ким қўлида қурол тутишга қурби етса, маликамиз ва юрт ҳимоясига отлансин», деб жар солишарди.

Кўпдан-кўп вазиру амирларнинг буюртмаларини бажараётган Мамуканинг ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ эди. Устахона кечаю кундуз ишларди. Мамука ҳатто барча қўнғироқлар бирданига тўхтаб қолганини ҳам, сўнг яна ўзгача овозда янраганини ҳам сезмади.

Мамука ҳеч нарсага парво қилмасди, аммо ҳаёт энди унинг ҳам тинчини бузди. Бутун мамлакат бошига келган фалокат ҳар бир фуқарогача етиб келди. Бирдан устахонага кетма-кет ҳамма буюртмачилар келиб, олтин, кумуш, жавоҳирларини қайтариб беринг, деб талаб қила бошлашди. Зарган ҳали муҳлати битмаганлигини айтар, аммо буюртмачиларни энди ҳеч қанақа муҳлат қизиқтирмасди. Улар ўз ғаниматларини олиб, шу заҳоти ортларига қарамай жуфтакни ростлаб қолишарди.

Мамука барча буюртмаларни эгаларига қайтариб берди. Қараса, устахонада ўзи учун ҳам, халфа ва шоғирдлари учун ҳам эртага қиладиган ҳеч қандай юмуш қолмабди.

Дарвоқе, худди шу кун иттиқ удайчи келиб, малика номидан эртага ҳамма одамларингиз билан асосий майдонга йиғилинглар, деб тайинлаб кетди.

Майдонда тумонат одам. Шу ерда Мамука одамларнинг шивир-шивирдан қандайдир катта фалокат юз берганини, гуржи қўшини енгилганлигини ёки бутунлай маҳв этилганлигини эшитди. Ҳеч ким аниқроқ гап айтмасди. Лекин Мамуканинг юраги шув этиб кетди, юраги ғаш бўлиб, чиндан ҳам қандайдир ёмон фалокат юз берганлигини сездди.

Авалло, у Торелини ўйлади. У энди Цагонинг уйига бориб, ҳол-аҳвол сўрамоқчи бўлиб турганди, шу пайт вазирнинг товушини эшитди.

Баланд жойга чиқиб олган вазирни атрофида саройнинг бошқа аъёнлари ўраб турарди. Ҳаммасининг ранги ўчган, саросимада эдилар.

Вазир гапни узоқдан бошлади. Гуржистон қўшини гўё енгилган, ёв лашкари жуда кўп, деган турли мишмишлар тарқалганлигини, аслида бу гаплар асосизлигини айтди.

Шунга қарамай, Тифлис аҳолиси ҳар қандай фалокатни даф этишга тайёр туриши керак. Танида жони бор ҳар бир одам ёвни шаҳарга қўймаслик учун охирги нафасигача ҳаракат қилиши зарур. Мабодо, эътиқод заифлиги ва қилган гуноҳларимиз учун худо бизни жазолаб, ёв лашкари шахримиз остонасига келиб қолса, ҳамма дарвозалар ёпилиб, аҳоли қалъа деворлари устига чиқади. Азиз пойтахтимизга ёвни киритгандан кўра, ўлганимиз яхши.

Эсинглاردан чиқмасинки, маликамиз ҳали соғайганича йўқ, у шаҳарни тарк этолмайди. Маликанинг соғлиги, ҳаёти, тақдири, шунингдек, ўз ҳаётимиз, тақдиримиз, Гуржистоннинг бугуни ва келажаги эндиликда билагимиз қувватига боғлиқ, бизнинг жасурлигимиз ва юртга муҳаббатимизга боғлиқдир!

Майдон ғалаёнга келди:

— Маликамиз Русуданнинг умрлари узоқ бўлсин!

— Яшасин малика, яшасин Гуржистон!

— Азиз пойтахтимизга жонимиз фидо!

Одамлар қичқирар, папоғини осмонга отар, ёв томон мушт ўқталар, қиличларини силкитар эдилар.

Мамукани ҳам ҳаяжон чулғади. У ҳам қичқирар, кимгадир муштини ўқталар, маст одамдай у ёқ-бу ёққа чопарди. Оломон билан майдоннинг бир бурчагига сурилиб борди, бу ерда қурол тарқатишаётган экан. Оломон орасида арманлар ҳам кўп эди. Мамука бунга ажабланмади. Тифлис арманларини айниқса, пойтахтга бўлган меҳрла-

рини гуржилардан ажратиш қийин эди. Аммо заргарга бир нарса ёқмади, ғуж бўлиб турган форслар уриниб-суриниб, гуржилардан ҳам аввал қурол олишга уринишарди. Улар қўлларига қилич, қалқон, ёй, ўқлар олиб, Гуржистонга садоқат ҳақида бақришар, душманга ҳаммадан кўп лаънат ёғдиришарди.

Қуролланиб олган Мамука, қўшин йиғиладиган жойни билиб, синглиси Цагонинг уйига шошилди.

* * *

Бир кун аввал қизғин базм бўлиб, Ваче кўпроқ ичиб қўйди. Кечаги зиёфатдан сўнг унинг боши айланаётган эди. Ваче ўрнида ётар, Цаго деб исм қўйган, қўғирчоқдай қизчаси унинг ёнида уймалашиб, биржалар, жажжи қўлчалари билан отасининг мўйловидан тортиб ўйнардди. Лела уй йиғиштириб, аста хиргойи қиларди.

Шу пайт эшик қаттиқ тақиллаб қолди. Лела эрига устингизни ёпинг, деб ишора қилди ва эшик томон юрди. Лекин Ваче устини ёпмади, тез ўрнидан туриб кийина бошлади. Эшик очилиб, ҳаяжонланган ва ҳарсиллаган Гочи кириб келди.

— Бемаҳалда келганим учун узр,— деди меъмор.— Аммо мен бу ерга ўзимча келганим йўқ, нохуш хабар билан келдим.— Унинг дами ичига тушиб кетди.— Ишлар чатоқ, Ваче, ёв бизнинг қўшинимизни тор-мор келтирибди.

— Қайси қўшинимизни? Нималар деяпсан?

— Кечадан аввалги куни Гарнисида катта жанг бўлган, бизнинг қўшинимиз сочилиб, тарқаб кетган ёки бутунлай ҳалокатга учраган.

— Йўғ-е! Бўлиши мумкин эмас.

— Мен ҳам аввал шундай деб ўйлагандим. Лекин жанг майдонидан аранг қутулиб қочган дастлабки ҳарбийлар, воқеани ўз кўзи билан кўрганлар айтишяпти.

— Торели қаердаикан?— беихтиёр Ваченинг оғзидан чиқиб кетди бу ташвишли савол, сўнг индамай қолди.

— Торели билан ака-ука Ахалчихелилар қўшин манглайда эдилар, улар биринчилар қаторида ҳалок бўлишган.

Ваченинг юраги шув этиб кетди. У илгари неча бор Торели йўқ бўлишини, ўзининг йўли очилишини орзу қилган эди. Аммо ҳозир омадли рақибининг ўлими уни қувонтирмади, аксинча, қайғуга солди.

— Бугун-эрта Жалолиддин шу ерда бўлади, дейишяпти. Малика янги қўшин тўплагунича, шаҳарни биз, Тифлис аҳли ҳимоя қилишимиз керак. Ҳозир ҳамма қурол олиб, жангга шайланяпти.

Ваче ҳам шошиб, девордан устози Деметренинг қалқони билан қиличини олди.

— Бир йўла совут-жавшанингни ҳам кийиб олавер, кейин эҳтимол, уйга келолмассан.

Гочи эгилиб, қизчанинг бошини силади. Кичкина Цаго ҳам номаълум амакиси Гочининг сочларини юлқилади. Меъморнинг қайғу ва оғриқдан бурушган юзи энди силқиллашди. Гочи жилмайди.

Бу орада Ваче пўлат совут, жуббасини кийиб, камар ва қиличини тақиб олган эди. У қутилмаганда:

— Цаго эрининг ҳалок бўлганлигини билармикин?— деб сўраб қолди.

— Кириб, ҳол-аҳвол сўраймиз.

— Душман пойтахтга яқинлашиб қолган экан, аёллар билан болаларни пана жойга юбориш керак. Лела билан боласи уруш бораётган жойда нима қилади?

— Шаҳар дарвозалари тақа-тақ ёпилган. Лекин бирор йўлини топармиз. Узим ёрдамлашаман.

Ваче хотини билан ўпишиб, қизчасини қучиб, хайрлашди. Эркаклар кўчага чиқшди.

Йўлда Торелининг уйига боргунча ҳеч кимдан садо чиқмади. Узоқдан кўришди. Ҳовли тўла одам. Йиғи-сиғи, гап-сўзлар эшитиларди. Ваченинг оёғи қалтираб, юролмай қолди. Уртоғидан илтимос қилди:

— Сен кириб билиб чиқа қол. Сени шу ерда кутиб тураман. Гочи одамлар орасидан уриниб-суриниб, эшикка яқинлашди. Ваче энди ланг очилган дарвоза тўғрисида, тош устига ўтирди.

Бу ерга йиғилганларнинг ҳаммаси ҳалок бўлган одам оиласига таъзия изҳор этишга келган эдилар. Улар давра-давра бўлиб, гаплашиб туришар, суҳбатлари Вачега ҳам эшитиларди.

— Хоразмшоҳ қўшинида беш юз минг аскар бор экан.

— Ваҳима қилишадди. Биладиган одамлар тўрт юз мингдан ошмайди, дейишяпти.

— Майли, тўрт юз минг бўлсин. Ахир, бу камми? Бизнесилар ўн баравар кам эди. Албатта енгиллади-да, ўзга илож йўқ ахир.

Ваче бошқа бир давра гурунгига қулоқ солди.

— Шундай дилбар жувон бева қолди-я!

— Энди унинг аҳволи не кечади? Шоирдан унга нимаям қолиши мумкин. Ахир, фарзанд ўстириш керак!

— Улганга қайғуриш керак. Тириклар йўлини топиб кетади. Олтин ерда қолмайди.

Эга топилади. Шундай барно жувон узоқ бева бўлиб ўтирмайди, жазмансиз қолмайди. У ҳали жуда ёш, кўпгина қизлардан яхши. Мени айтди дерсизлар. У тез орада яна турмушга чиқади. Эҳтимол, шоирдан яхшироғини топиб олар.

Ваче бу гаплардан ловиллаб, юзи қизариб кетди. Юраги қинидан чиқаёзди. Қизик устида бир иш қилиб қўяй деб турганида, Гочи Мухасдзе чиқиб қолди.

— Билиптими? — сўради ундан Ваче.

— Билипти, қочқинлардан бири унинг эри Торели эканлигини биларкан. Қўшин манглайдан ҳеч ким тирик қолмади, деб оғзидан гуллапти.

— Кейин-чи?

— Кейин Цаго ҳушидан кетибди. Сўнг сочларини ёйиб, юзларини тирнаб ташлабди.

— Юзига ҳеч нарса қилмаганмикин? — томдан тараша тушгандай сўради Ваче.

Шу заҳоти ўзининг аҳмоқона саволидан уялиб кетди.

— Юзи тирналганидан қонталаш бўп кетган. У йиғлаёлмайди, лекин оҳ уради, —

Гочининг ўзи йиғлаб юборишига сал қолди.

— Унга қандай ёрдам қилиш мумкин?

— Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди. Бу ишда вақт энг яхши ёрдамчи. Узинг нимага кириб, ҳол-аҳвол сўрамайсан? Икки оғиз гапириб юпатсанг бўлармиди?

— Қўлимдан келмайди, — аранг гапирди Ваче.

Жалолиддин Гарниси жангидан сўнг қўшинларини тўғри Тифлисга бошлаб борганида Гуржистон пойтахтини бемалол забт этган бўлур эди. Аммо, султон Гуржистоннинг бошқа қўшини қолмаганлигини, пойтахт ҳимоясиз қолганлигини билмасди. У, Гуржистон куч-қудратига ишонар, катта тайёргарлик кўрганида ҳам Тифлисни олиш қийин деб ўйларди.

Гарниси жангидан сўнг султон Гуржистон ичкарасига фақат қўшиннинг бир қисмини укаси Ғиёсиддин билан юборди. Султон укаси билан бирга Гарниси жангида ўзини кўрсатолмаган амирларини юборди, у ерда улар ёвни шафқатсиз қириши зарур эди.

Султоннинг ўзи бир қисм қўшинлари билан вақтинча Табризга қараб юрди. Гап шундаки, ҳали Гарниси жангидан аввалроқ султон ноҳус хабар эшитган эди. Табриз ҳоқими Эл-Тўрғай султонга қарши фитна урштирганди. Фитнадан мақсад, Жалолиддинни қувиб юбориб, Табризни яна отабек Ўзбекка топшириш эди. Фитначилар Ўзбекни шу вақт Гуржистон сафарида юрган султонга қарши бош кўтаришга кўндиришди. Улар султонни бирваракайига икки душманга қарши урушолмай, Озарбайжондан кетиб қолади, деб умид қилишарди.

Бу гапларни Жалолиддин Гарниси жангидан аввалроқ билган эди. Аммо, у ҳеч кимга бу ҳақда оғиз очмади. Ҳеч нарса бўлмагандай иш қилаверди. Мана энди, ғалабадан сўнг Табриздаги ишларни таҳқиқ қилса бўлади. У ҳатто, фитначиларни жазолашни, Тифлисни забт этишдан ҳам зарурроқ иш деб билди. Аммо шу орада гуржилар анча ўзларига келиб, куч тўплаб олдилар.

Шоҳ чопарлари бутун Гуржистон бўйлаб, ташвишли хабарни халққа етказишди. Шундан сўнг ҳар тарафдан Тифлисга гуруҳ-гуруҳ жангчилар кела бошладилар. Тўғриси, бу шошилини, апил-тапил тузилган бўлуқлар, тўдалар эди. Аммо ҳар ҳолда ҳар бир бўлуқнинг келиши шаҳар мудофаачиларини руҳлантирар, кучига куч қўшарди. Биринчи бўлиб, пойтахтга ака-ука Жакелилар бошчилигидаги икки минг кишилик месхетилар бўлуғи кириб келди.

Гарниси жангида омон қолган баъзи саркардалар ҳам Тифлисга етиб келишди. Улар сал ўзларига келиб, янги навкарларга бош бўлишди ва ҳатто, Ғиёсиддинга қарши юриш бошлашди. Мана, шундай нафас ростлаш пайтида гуржи маликаси элчилари Жалолиддиннинг вазир билан асир гуржиларни, айниқса, мансабдорлар ва саркардаларни тоvon тўлаш бадалига озод қилиш хусусида музокараларни бошлаб юборишди.

Жалолиддиннинг вазир, кўпчилик вазирлар каби очкўз, бойликка ўч одам Гуржистон бошига кулфат тушган биринчи қора кундаёқ узундан-узоқ асирлар рўйхатини юборди. Ҳар бир асирнинг тўғрисида тўланадиган маблағ миқдори ёзиб қўйилганди.

Вазир бу нархларни оғзига сиққанича қўйган эди. У таъма қилган мўмай олтинлар билан Жалолиддиннинг марҳаматини қозонишдан ташқари, ўз ҳамёнларини ҳам қап-пайтириб олмоқчи эди.

Гуржистон раҳбарлари мазкур рўйхатларни кўздан кечириб, ўрганиб чиқишди. Шалва Ахалцихели ва яна бир неча аъёнларга давлат хазинасидан маблағ тўлашга қарор қилишди. Қолган асирларни қариндош-уруғлари-қутқариб олсин, деган фикрга келишди.

Цаго эрининг ўлмаганлигини, ҳатто жароҳат ҳам олмаганлигини билиб, боши омонга етди. У ҳеч қачон, ҳатто эри ёнида эканлигида ҳам бунчалик қувонмаганди.

У мотамни йиғиштирди, қора либосларини ташлаб, яна келинчақдай ясаниб олди, гул-гул яшнаб кетди. Келин энди Турман яна ўз ёнида юргандай, у билан барча шўхликларини тасаввур қилар, боладай қувониб, жўшар, чапак чалиб юборишдан ўзини тиярди. Аммо секин-аста аҳволнинг жиддийлигини тушуна бошлади. Эрини душмандан қайтариб, сотиб олишга ҳеч вақоси йўқ эди.

Вазирнинг рўйхатида Торели исми қаршисида 30 минг олтин ёзилганди. Бунча кўп

олтинни камбағал шоир оиласи у ёқда турсин, баъзи аъёнлар, ҳатто бадавлат савдогарлар ҳам топиши қийин эди. Ташвишга ботган Цаго дарҳол акаси, заргар Мамука олдига югурди.

— Уйингда қўлга илинарли ҳеч нарса йўқми? — сўради Мамука. Аслида у рўзгордан беғам-беташвиш шоир қора кунимда керак бўлар деб ҳеч нарса йиғмаганлигини яхши биларди.

— Никоҳ узуги билан мана бу исирғам бор, холос, — деди Цаго.

— Уф! Бу камлик қилади.

— Уйни сотамиз. Агар Турман келмаса уйнинг нима караги бор. Агар келса, янги уй курамиз.

— Ким олади ҳозир? Пойтахтимизга хоразмийлар ҳужум қилиши кутилмоқда. Ҳозир сеникидан ҳам яхши уйларни шундоқ ташлаб кетишяпти.

— Нима қиламан унда? — акасига илтижо билан қаради Цаго.

— Менда нима бўлса сеники. Лекин бу ҳам камлик қилади. Павлиага, Торелининг дўстларига хабар бериш керак. — Мамука нариги хонадан нақшин сандиқчасини олиб чиқди. Унинг умр бўйи тер тўкиб, тежаб-тергаб топганлари шу ерда эди. У бу маблағни уйланишга ҳамда уй қуришга деб йиғаетганди. Синглиси Цағони узатмагунча, унга йўл йўқ эди. Устига-устак отасиз қолган оилани боқиш унинг зиммасида эди. Цаго омадли хонадонга турмушга узатилгач, энди, ўз турмушини, оила қуришни ўйлай бошлаганди. Гарниси майдонида туржи кўшини билан бирга унинг умидлари ҳам чил-чил синди. Турғишган синглисининг бошига кулфат тушган, куёви Торели асирликда экан, у ўзини ўйлармиди?

Цаго бир уюм олтинни кўриб, кўнгли ёришиб кетди, тиз чўкиб, йиғлаганча, акасини қучди.

— Қандай ҳимматлисан-а, ака, наҳотки шунча олтинни кўзинг қийиб берсанг?

— Албатта, лекин бу ҳали кам.

— Нима, шу олтин уюми ҳам етмайди? Шунақа кўп олтин керакми?

— Ҳа, бу ҳали етмайди, эси йўқ сингилгинам.

— Унда Турман ҳалок бўлади-ку?

Шу кунларда Цаго неча марта қайғудан қувонишга, қувонишдан қайғуга ботиб, ҳолдан тойди.

— Павлиадан сўраймиз, оз-оздан тўплаймиз.

Эртасига Цагонинг уйига меъмор Гочи Мухасдзе кириб келди. У ҳаменини ағдариб, бор олтинларини берди, бошқа йўқ, кечирасан, — деди.

— Бу пулларни сиздан қандай оламан, ахир, уни қутқаришга кучимиз етмайди-ку?

— Гап бунда эмас. Турман учун олтин у ёқда турсин, шайтон олса жонимниям сотардим. Гап шундаки, бошқа пул чиқадиган жой йўқ. Фақат бир умид бор. Ивана Мхаргдзелининг ўғли Аваг келган. У Турманни яхши кўради, ўйлайманки, дўстидан борини аямайди. Бундан ташқари, яна бир яхши дўстим бор, мусаввир... Дарвоқе, у сизларга ҳамқишлоқ бўлади. Мен Ваче Грдзелидзени айтяпман.

— Ваче.

— Ҳа-да, унда анча-мунча топилади. Тўғри, у Турманни яхши танимайди, лекин у менинг дўстим, ҳеч қачон менга йўқ демайди.

Цаго «мен учун ҳам» демоқчи эди, лекин айтмади.

Кўп ўтмай, Павлиа бир роҳибдан ўз улушини бериб юборди. у ҳам қора кунимга ярар, деб асраб қўйган бор буди-шудини бериб юборибди, ўзига сариқ чақа ҳам қолдирмабди. Павлиа роҳибдан бериб юборган хатида: «Сенинг эринг, куёвим Турманни худога топширдим. Мени эса, кулфатли кунда ёнингда бўлолмаганим учун худонинг ўзи кечиргай», деб ёзиб юборибди.

Уйга харидор ростдан ҳам топилмади. Бойроқ одамлар бундан яхшироқ уйларини ташлаб, Тифлистан қочаётган эдилар. Бунинг устига, маликанинг қандайдир топшириғи билан Гочи Мухарсдзе ҳам ғойиб бўлиб қолди. Шу кунларда гуржи олтинларини Жалоллидин вазирага товон учун элтувчи элчилар йўлга тушадилар. Цаго эса ҳали эрини қутқариш учун зарур олтиннинг ярмини ҳам тўпполмаган эди.

Бошқа ҳеч кимдан наҳот йўқ эди. Цаго нима қилишини билмай кечаю кундуз бош қотирар эди. Гочи Мухарсдзенинг ногаҳон айтган Ваче тўғрисидаги гапи сира хаёлидан кетмасди. Ваче унинг эри Торели билан яқин дўст эмас, лекин нима қилибди? Ахир, Цаго билан у болаликдан бирга ўсган-ку? Ахалдобада айрилганларидан буён учрашмаганлари афсусланарли эди. Ваченинг санъатини ҳамма мақтайди, Турманнинг ўзи бу ҳақда неча бор ҳайратланиб гапирган. Цаго виждонан азоб чекарди: болалик ва ўсмирликдаги дўстини бирор марта уйига ташриф этмабди. Эл оғзига тушган санъатини ҳам бирор марта бориб кўрмабди. Этти яқлардан етмиш яшаргача мусаввир Ваче Грдзелидзени мақташади. Малика Русудан қаср нақшлари учун яхши ҳақ тўлаган, дейишади (демак, Вачеда пул бор), фақат Цаго, унинг ёшликдаги ўртоғи у безаган радҳаларни бориб кўрмабди.

Яхши иш бўлмади. Аҳволи яхшилигида Ваче керак бўлмаган эди. Энди, бошига кулфат тушганида ундан ёрдам сўраб борса-я? Яна қанақа ёрдам, денг?

Бошқа пайт бўлганида марғур Цаго асло илтимос билан Ваченинг ёнига бормасди,

аммо ҳозир мағрурлигиям кўзига кўринмасди. Торелининг ҳаёти қил устида эди. Барибир, кимгадир ялиниб бориши керак, бегона одамларнинг ёнига боргандан кўра ўзининг ҳамқишлоғи, тенгқурининг ёнига боргани яхши эмасми?

Шу фикрдан тетикланган Цаго тўғри Ваченинг уйига борди. Ўз уйининг остонасида Цагони кўрган Ваче ҳангу-манг бўлиб, ранги оқариб, тили калимага келмай қолди. Ваче жувонни уйга киришга таклиф этишга ҳам ақли етмай, қоққан қозикдай унсиз туриб қолди.

Цагонинг ўзи Ваче билан кўришди, хоналарига ўтди, Лела билан танишди, қизалокни эркалатди. Цаго кўпчилик хоналарга кўз қирини ташлади, чамаси, хоналар унга ёқди.

— Турмушинг чакки эмас экан, — деди у мамнун.

Лела бу чиройли меҳмондан кўзини узолмасди. У аёл зоти бунчалар ҳусн, латофатли, жозибали бўлиши мумкинлигини ҳаёлига келтирмаганди. Лела қизариб-бўзариб, ҳушини йўқотиб қўйган эрига ҳам қараб қолди. Мана шу мафтункор аёл билан бирга уйига аллақандай сир-асрор кириб келганини пайқаган Лела ҳам эсанкираб қолди. Аммо ўзига келиб, меҳмон хонимга ўтиринг, дея курси таклиф қилди. Хоним омонат ўтириши билан, Лела боласини қўлидан етаклаб, хонадан тез чиқиб кетди.

— Қани, ўзинг ҳам ўтир, Ваче. Уйингга меҳмон бўп келганимдан хафамасмисан? — жилмайиб сўради Цаго. Уй соҳиби ҳам жилмайди, у аёлнинг қаршисига келиб ўтирди.

— Бошимга қандай кулфат тушганлигини эшитгандирсан?

— Эшитдим, Торели учун мен ҳам ташвишдаман.

— Хоразмийлар ҳаддан зиёд товон талаб қилишибди, биласанми шуни?

— Йўқ, буни менга ҳеч ким айтмади.

Шундан сўнг Цаго ҳаммасини бир бошдан гапириб берди. Эрининг ҳалок бўлганини эшитиб, қандай қайғурганини, сўнг тирик эканлигини эшитиб, қандай севинганлигини айтди. Ҳикояси жуда жонли, равон чиқди. Аммо энг зарур жойига келганида аёлнинг тили тутилди. Қизарди. Фурури оёқости бўлишидан изтироб чекиб, аллақандай уйдирмаларни тўқий бошлади.

— Турманнинг пули кўп эди, лекин ҳаммасини ўртоқларига қарзга берворганди. Энди эса, кимдан сўрашни билмай қолдим. Павлиа узоқда, қачон эштади-ю, қачон юборади. Мамука топганининг борини берди... Албатта, сен билан биз қариндош эмасмиз, сен ёрдам беришинг шарт эмас. Лекин, шунга қарамай, сениям безовта қилиб, келавердим. Аслини олганда, ҳозир шаҳарда менинг сендан яқинроқ ҳеч кимим йўқ.

Цаго шу сўзларни айта туриб, Ваченинг кўзига тик қаради. Ваче хижолат бўлиб, кў-

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»ДАН

Ҳар кимнингки сўзи-ёлғон, ёлғонлиги билинганча, уятга қолғон; ёлғонни чиндек гапирувчи сўз устамони — кумушга олтин қоплаб сотувчи заргар. Ёлғон — афсоналар билан уйқу келтирувчи ёлғончи — уйқуда алахловчи. Ёлғон гапирувчи гафлатдадир; сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир.

Ёлғон гапириш билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиғи ёмон туюлиш ўрнига, кишиларни алдагани билан фахрланади ҳам. Ёлғончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлғонни чинга ўтказса, муродига етган бўлади. Ёлғончи — ҳақ қошида гуноҳкор; халқ олдида шарманда. Бундай наҳснинг беор юзи ёмонликка ўгирилган бўлади; бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлмай.

*Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак.
Қутлуғ эв дунёдурур, яъники, ўлтурмак керак.*

зийи ундан олиб қочди, ерга қаради, бурчақларга, қўлларига разм солди. Йўқ, дейди ҳозир деб Цаго кўрқиб кетди. Шунинг учун кўзини олиб қочяпти, хижолат чекапти, деб ўйлади.

Ваче эса ҳозир болалардай қувончини ичига сиғдирилмасди. Тақдир уни яна бир бор сийлади, яна бир бор сеvimли одамнинг нозик илтимосини бажаришга имкон берди. Ваче, бирдан жилмайиб, бошини кўтарди:

— Ортиқча гапириб нима қиласан? Қанча керак?

— Ун беш минг,— томдан тараша тушгандай деди Цаго ва энди бу ёғига ҳеч гапиришга зарурат қолмаганидан анча енгиллашди. Энди эса, Ваче не десаям, сабр қилиб, эштади.

Ваче эса лом-мим демай, бошқа хонага чиқиб кетди. Цаго ўзининг илтимоси нақадар бемаъни эканлигини энди тушунди. Ахир ўн беш минг олтинни ким шундоқ берворади? Яна унинг ҳеч кими бўлмаса, қариндош-уруғи ҳам эмас. Эртага яна бирортаси пул сўраб келиши мумкин: ахир гуржилардан асирликда қолган одам камми? Ваченинг ўз оиласи, ўз хонадони, ўз ташвиши ўзига етарли-ку? Ун беш минг олтин — бу, бир ҳовуч нуқра эмас... Аммо шу пайт Цаго оққўнги, эрка ўсган Турман Торелининг ҳоли раҳмсиз хоразмийлар қўлида не кечишини эслади. Агар тегишли товон пулини вақтида етказиб бермаса, уни душманлар қандай калтаклашларини, бошини чопиб ташлашларини кўз олдига келтирди. Жувоннинг кайфияти ўзгарди. Энди уни катта қарзни қандай қилиб қайтариш эмас, балки мусаввирда ўн беш минг олтин бўлмаслиги мумкинлиги ё бўлса ҳам у бермаслиги мумкинлиги ташвишга сола бошлади.

Хонага Ваченинг қизи югуриб кирди. У эшик олдида меҳмонга қараб туриб қолди.
— Кел, ёнимга, кела қол, чечагим.

Цаго қизалоқни қўлига олиб, юзидан чўлпиллатиб ўпди. Қизалоқ нотаниш холасидан тортинмай, унга кулимсираб қараб, чеҳрасига боқди.

Остонада Лела ҳам пайдо бўлди. У қаттиқ ҳаяжонланган, кайфияти бузилган кўринар, ҳозир меҳмонга бир нарса деворадигандай эди. Эҳтимол, айтворарди ҳам, аммо шу пайт бошқа эшикдан Ваче кириб келди. У чарм ҳамён-халтачадан стол устига олтин тангаларни жаранглатиб тўка бошлади.

Цаго бу манзарадан кўз узолмай қолди. Бир зум ёнига қараганида Лела ҳам олтинлардан кўзини ололмай турганлигини, кўзларида ёш ялтираганини кўрди.

Унинг олтинларга қараб қолганлигини сезишганлигини билиб, Лела хижолат чекди ва юзини буриб, боласини қўлига олди.

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ» ДАН

Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради; каёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Бу бир бечорадир — юк ташувчи, ўтинчўп ташувчи, балки ғалла ҳам ташувчи.

Нодон — юқоридаги сифатлардан холи; зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш; хаёлида юз хил беҳуда ташвиш. Нодоннинг барча бемаъни иши ўзига маъкул; барча ёмон феъли ўзига макбул. Унинг кўнглида одамларга юз хил озор бериш хаёли. У жоҳиллигидан халққа минг зарар етказишни ўйлайди.

Эшак ҳанграшидан қулоққа озордир, бундан бўлак не айби бордир? Эшак тегирмондан уйингга ун келтиради; уни пишириш учун даладан ўтин келтиради. Эшакнинг меҳнатлари миннатсиз, унинг азоблари кулфатсиз.

Нодонни эшак десанг, хафа бўлади; эшакка яхши-ёмон баравар.

*Бирода мунча ҳунар, ул бирода мунча уюб,
Қайсининг хўб эканин аҳли хирад билгай хўб.*

— Юр, Цаго, қизалоғим, аммангни безор қилдинг, бўлди, чиқайлик,— деди.

Леланинг кўз ёшлари Цагонинг кўнглини вайрон қилди. У ҳатто ажойиб қизалоқни ўз номи билан, Цаго деб аташганлигига ҳам унчалик эътибор қилмади. Леланинг кўзларидаги мана шу икки томчи ёш ҳар қандай баландпарвоз сўзлардан кўра маънолироқ эди. Ваче танимаган, билмаган бир сарой шоири учун ўз оиласига қанчалар жабр қилаётганлиги мана энди равшан кўринди. Цаго ўзига бир умрли катта қарз орттираётганлигини, болаликдаги ўртоғи оиласининг фаровонлигини, тўғриси, адолатсиз иш қилаётганлигини эндигина тушуниб етди.

— Мана. Ун беш минг. Бир мири ҳам кам эмас. Шояд, бу олтинларнинг сенга нафи тегса, кўз ёшларингни аритса.

Ваче олтинларни шошиб, халтачага қайтариб солди. У энди кўнглининг энг пинҳоний тубида асраётган орзусини ўз қўли билан елга совураётганлигини ҳис қилди. У, неча бор хаёлларида мабодо Цаго бева қолса, унга етишишни орзу қиларди... Энди, худди шу ниятига етай деб турганида, бор неъматларини Торелини унга қайтариб бериш учун сарфляпти. Агар ақлини ишлатса, бу иши бориб турган тентаклик эди. Аммо, Ваче бошқача йўл тутолмасди. Йўқ, бундан ўзгача қилолмайди.

Цаго олтинли халтачани олиб, эшик сари йўл олди. Остонада тўхтаб, ортига қайрилганида Ваченинг кўзларида ёш кўрди. Жувон бўшашиб, тиззалари қалтиради, йиқилиб тушмаслик учун эшик раҳини ушлаб қолди. У дастлаб, Ваче олтинларига йиғлаяпти, деб ўйлади ва шартта унга ҳамённи узатди. Аммо шу заҳоти Ваченинг кўзларида унинг кўксига ханжар санчилганидай изтироб ифодасини кўриб, уялганидан ўзини йўқотди. У ҳуши бошидан учганича, хонадан югуриб чиқиб кетди. Кўчага чиқиб, Ваченинг уйи учинчи ёки тўртинчи қайрилишда қолиб кетганича ортига бурилмай, елдай югуриб борарди...

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ» ДАН

Чин сўз — мўътабар; яхши сўз қисқа — муҳтасар. Кўп сўзловчи — зериктирувчи; қайта-қайта гапирувчи — ақлдан озган. Айб изловчи — айбли; киши айбини гапирувчи — ўзига ёмонлик соғинувчи. Тўғрилиқ билан қаровчи — покиза назарли; кишиларнинг яхши томонларини кўрувчи — тўғри назарли. Қимнинг миясида иллат бўлса — сўзида мантиқ бўлмайди. Мияси соғлом бўлса, гап-сўзи ёқимли ва хатосиз бўлади. Сўзи ҳисобсиз — ўзи ҳисобсиз. Сўзида паришонлик — ўзида пушаймонлик. Агар сўз гўзаллик зийнати билан безалмаган бўлса — унга чинлик бўлса, безаги етарлидир! Ёлғончининг гапи қанчалик чиройли бўлса, шунчалик қабиҳдир. Чин сўз қанчалик бетакаллуф бўлмасин, сўзловчи учун таассуф йўқдир. Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёнсиз; садаф хунук бўлса ҳам инжу учун нуқсонсиз.

Ёлғон сўз шеърдан бошқа ерда номакбул ва ёлғонни айтувчи ақлсиздир.

Сўз ичраки ёлғон эрур нописанд,

Чу назм эттилар қилди доно писанд.

* * *

Май ичиш — ҳақ ҳукми билан ман этилган, ҳар ҳолда уни тарқ қилиш яхши. Ошқора ва кўп ичмок — нотўғри; шарт — махфий ва оз ичмокдир. Оз ичиш ҳикматга мувофиқ; махфий ичиш — ақлли кишилар хислати. Меъёрда ичиш — тани соғ одамларга жўшқинлик бахш этади; муттасил ичиш — саломатлик кемиради.

Ичкилик «ярамастиклар онасидир», унга берилишга шу хислати боисдир. Қаттиқ ичувчи ичкиликка мағлуброк; унинг ҳар қанча ёмонлиги кўриниб турса ҳам ичувчига сеvimлироқ.

Бадмаст одам учун сурункасига ичишдан не фойда? Одабийликни йўқотиш учун қадах-қадах заҳар ичиш қандай қонда? Ҳар културдан сўнг бадмастларнинг қиладиган хиргойилари телба итлар ақиллашидан нишона. Мастлар орасида бўлган ҳушёр — ҳушёрлар орасидаги маст билан баравар. Ҳаммага кўрсатиб — ошқора ибодат қилиш манъ этилган. Модомики шундай экан, ошқора гуноҳ қилиш мутлақо ярамайди.

*Кимгаким, ҳақ рўзий айлабдур тариқи офият,
Ошқора айламас не тоату не маъсият.*

Зоҳиджон Обидов

ИШҚ ДАРДИГА ТАШЛАБ...

Ким келиб, ким кетмади

Бу жаҳон мулкига кимлар келдию, ким кетмади,
Орзу-армонига кимлар етдию, ким етмади.

Ҳеч кима бу сирли дунё қилмади дерлар вафо,
Доғда қолмиш лаҳзаларни кимки ардоғ этмади.

Дам ғанимат деб билур зот қолдирур ному нишон,
Умрин эъзоз қилмаганга қадру қиммат битмади.

Гар одам билсанг ўзингни меҳнату ҳимматда кўр,
Нафли инсон ёди элнинг кўнглунни тарк этмади.

Бой берилган қанча бойлик бўлса, қайта тикладим,
Лек бўш ўтган онлар ўрнин ҳеч вақо ёлчитмади.

Кўзни кеч очдинг Зоҳиджон, энди отни қамчила,
Йўқса, сен деб юрма армон дилни боз тинчитмади.

Кўшиқчи шоир Зоҳиджон Обидовни яхши биласиз. У кишининг шеърлари асосида яратилган ашулаларни кўп марта эшитгансиз. Зоҳиджон Обидов уруш қатнашчиси. Уруш касофати туфайли бир оёғидан ажралган. Ижодкор бир қатор дoston ва томоша, баллада ва ҳажвий асарлар ҳам ёзган. Шу кунларда Зоҳиджон Обидов етмиш ёшга тўлди. Биз, муштарийлар номидан жангчи шоирни мазкур сана билан табриклаймиз. Соғлиқ ҳамда ижодий муваффақиятлар тилаймиз. Янги кўшиқларидан ҳукмингизга ҳавола этамиз.

Таҳририят

Билки, жоним

Ишк дардига ташлаб, даво қилмоқ билан ишинг йўк,
Забун ҳолим кўриб, шафқат айламоққа хушинг йўк.
Ўртамизга не балолик рахна солди, водариг,
Не сабаб аввалгидек, ёр, маҳлиё боқишинг йўк?
Чимрилу рэсанг бу жонни мен қаён қўймоққа лол,
Не гуноҳим бор экан, айт, шавққа ўт ёқишинг йўк?
Бу жаҳон холи эмас, ҳеч шум, бахиллар коридан,
Фитнага учдингми, жоним, шўхланиб ёнишинг йўк?
Феъли шумлар суҳбатин қўй, шодланур чалғитсалар,
Чалғидинг чоғи бу дам ҳақ сўзларга хоҳишинг йўк.
Сен бахил аҳлин этиб шод, дўстни ношод айлама,
Билки, Зоҳиджонча суйган, бағри куйган кишинг йўк.

Қўй аразни

Қўй аразни, эй азизим, шундоғам мушкул ҳаёт,
Тарқатиб қаҳрингни бир боқ, жон тилар сендан нажот.

Кўп йироқ тутма ўзингни, айлабон ортиқ араз,
Мунча золимлик нечун, айт, мен эмас-ку сенга ёт?!

Бас, етар, инсофга келгил, этма кўп бағрингни тош,
Мен адо бўлдим, менингсиз, сен кетиб топдинг сабот.

Умримиз бир бор берилган, қадрига етсак нетар,
Биз бўлар-бўлмасга они ўтда ёққаймиз, наҳот?!

Кечди Зоҳиджон фироқдан энди сан ҳам кеч, санам,
Қўй гина-кудуратни дарҳол, кул килиб елларга от.

Имонингдан айрилма

Тиниқ ақлинг лойқалатиб,
имонингдан айрилма,
Охиратдан умид бўлса,
имконингдан айрилма.
Кўнгул хуши этса асир,
адлу инсоф харобдир,
Инсонликнинг зийнати — соф
виждонингдан айрилма.
Бу жаҳонда хушни олар
жозибалар оз эмас,
Енгил-елпи юриб, содиқ
жононингдан айрилма.
Ботиб ғафлат ботқоғига,
пайҳон этиб қадрингни,
Эл оғзидан тушиб, ному
нишонингдан айрилма,
Бу дунёдан шафқат кутма,
синов учун яралган,
Машаққатдан чўчиб, орзу-
армонингдан айрилма.
Кўнгул мулкин обод этгай
меҳру мурувват шавқи,
Юртга қўлдан келган эзгу
эҳсонингдан айрилма.
Умид машъал эзур они
маҳкам ушла Зоҳиджон,
Умид илҳомидан жўшган
давронингдан айрилма.

Тошпўлат Аҳмад
**ЮРТИНГ УЧУН
ҲАЛОВАТДАН КЕЧ**

Оқибат

Кўзингдан ўргилай, виждон — оқибат,
Кўзимга посбонсан, мужгон — оқибат.

Сени чанг, ғубордан юргум авайлаб,
Суярим, севарим, жонон — оқибат.

Бу дунё тилсимлар майдонидирким,
Кимга бахт, кимга тахт эҳсон — оқибат.

Асрасин худосиз, оқибатсиздан,
Йўқ эрса хору зор ҳайрон — оқибат.

Яхши сўз — гул эрур, ким экса қалбга
Яшнагай, яшаргай боғбон — оқибат.

Оқибат туғини дилда асрасанг,
Меҳмонмас, бўлгайдир мезбон — оқибат.

Аҳмадий, авайла ўзбеклигингни,
Узинга беклигинг жаҳон — оқибат...

Бухоролик шоир Тошпўлат Аҳмад эллик ёшга кирди. Унинг қатор шеърӣ китоблари нашр этилган. Шоир шеърларининг моҳиятига табаррук замин — Бухоронинг тарихи, қадри, ғурури, эъзози синғдирилган. Ижодкорни муборак ёши билан чин дилдан қутлаб, янги шеърларидаё намуналар эълон қиляпмиз.

● Таҳририят

Ой деган ҳам оҳ чекар...

Бу ҳаёт ҳеч бир замон беҳато бўлган эмас,
Жонажон, ҳам меҳрибон-бебаҳо бўлган эмас.

Илму урфон бандаси то ҳануз ночор яшар,
Фурқати нолон каби ҳеч киши сўлган эмас.

«Андажоним қолди» деб, шоҳ Бобур қон йиғлади,
Чун биров Ҳинд мулкида юртга зор ўлган эмас.

Мирзо Мўминга хоин тиф ураркан, маст бобо,
Мир Алишердек куюб бағрини тилган эмас.

Отабек йиғлар ҳамон ой — Кумуш қабрин кучиб,
Ҳеч бир ошиқ у каби қалбини юлган эмас.

Қодирий бобом қани, Фитрату Чўлпон қани,
То ҳануз қотил яшар, лек биров билган эмас.

Бу фалак корин кўриб ўртанурман гоҳида,
Менга ҳам бериёзат толеъ ҳеч кулган эмас.

Дўсту ёринг кўп бўлур гар амал отидасан,
Биз ғарибмизки, биров илтифот қилган эмас.

Ёринг Оллоҳ, Аҳмадий, ҳамдаминг меҳнат эрур,
Ой деган ҳам оҳ чекар... бесабаб тўлган эмас...

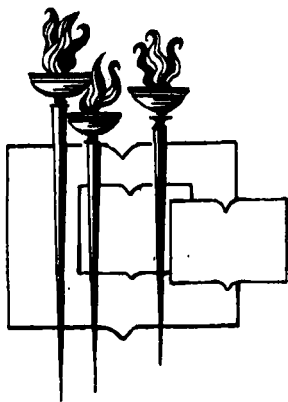
Усмонхўжанинг ўғли Темур Хўжага сўнги васияти

Мен Ватан деб Ватандан кечдим,
Борлиғиму жон-тандан кечдим,
Боғ-бўстоним, чамандан кечдим,
Кечганим йўқ аммо имондан.
Бухоро бир қадамжо эди,
Илму урфон мустажоб эди,
Маккадаин саждагоҳ эди,
Қолиб кетди аммо тўфонда.
Рости айтсам ғўрлар эканмиз,
Кўзи очик кўрлар эканмиз,
Пешонаси шўрлар эканмиз,
Юрмас эдик йўқса армонда.
Ёлғон экан ўшал инқилоб,
Нигоҳимиз алдади сароб,
Юрак куйди, жисму жон ҳароб,
Бош кўтармай қолдик ҳайронда.
Кўз тегмасин, болам, сенга ҳеч,
Энди ҳаёт тугунларин еч,
Юртинг учун ҳаловатдан кеч,
Қолмагайсан биздек ҳижронда.
Зобит асло дўстинг бўлмайди,
Еган билан кўзи тўймайди,
Ўлдиради ўзи ўлмайди,
Улар аянч бу ломаконда.

Масжидимиз этди отхона,
Мадрасалар бузғун-ётхона,
Мозоримиз тўзгин-додхона,
Рухлар хор-зор, еру осмонда.
Кўрдим, элнинг бағри бўлди қон,
Эрк ўрнига юз очди зиндон,
Диёнатдан қолмагач нишон —
Қолган умрим кечди бўҳронда.
Ўз юртимга қарши оҳ уриб,
Ўтлар очдим хорижда туриб,
Жоҳил замон ташлади суриб,
Мен беқанот қолдим афғонда.
Болам, ўзи дунё бири кам,
Айбламайман ҳеч кимни бу дам,
Адашганни кечирсин эгам,
Юрт қолмасин омон-омонда.
Дўст-душманни кўрсатгай ҳаёт,
Қуёш бир кун нур сочажак шод,
Элим шунда мени айлар ёд —
Озод кулган турку Туронда.
Сўнги сўзим жисму жонга ил,
Бухорони Маккатуллоҳ бил,
Мен қилмаган хизматни сен қил,
Тинч ётайин сўнги маконда.

Юртга бориб, саломимни айт,
Соғинчимни — пайғомимни айт,
Тупроғини ўпиб-ўпиб қайт,
Рухим кезгай Ўзбекистонда.

Бухоро

МУСТАҚИЛЛИК ОДАМЛАРИ

Иброҳим Ғафур билан Тоир Юнус сўҳбати

Қисқача маълумот:

Иброҳим Ғафур. 1937 йилда Тошкент шаҳрида таваллуд топган. Тошкент Давлат университети филология факультетини тугатган. Филология фанлари номзоди. Ижодкорнинг дастлабки ҳикоялари ва илмий мақолалари талабалигидаёқ эълон қилина бошлаган. Олимнинг шу кунгача «Гўзалликнинг олмос қирралари», «Жозоба», «Юрак — аланга», «Ям-яшил дарахт», «Ўттиз йил изҳори» каби ўнлаб китоблари ҳамда Усмон Носир, Шайхзода, Миртемир, Саид Аҳмадлар ижодига бағишланган адабий-илмий тадқиқотлари нашр этилган. Адибнинг «Илтижо» номли мансуралар тўплами ўзбек адабиётида янги жанр пайдо бўлганидан далолат берди. Иброҳим Ғафур таржимон сифатида ҳам самарали ижод қилди.

- ... икки елкамга китоб фариштаси ўтириб олди.
- Мафкура чизиғидан чиқишга уринган шахс дарҳол расмий доиралар кўз ўнгига «ўғай»га айланарди.
- Мансуралар — фикрларнинг руҳий тарихи.
- ...шу азобларни мен ҳам тортганман.
- Зада бўлган юракда улкан инсоний жасорат етилмас экан.

Т. Юнус. Иброҳим ака, вақтингизни аямай сўхбатлашишга рози бўлганингиз учун ташаккур билдираман ва шу имкониятдан фойдаланиб, сизга бир неча саволлар билан мурожаат қилмоқчиман.

И. Ғафур. Бемалол.

Т. Юнус. Сизни ўзбек китобхоналари 30 йилдан буён билишади. Ҳар бир китобингиз адабиётшунослар, ёзувчилар, шоирлар, китобхонлар томонидан жуда яхши кутиб олинади. Аммо сиз вояга етган муҳит, оилангиз ҳақида деярли ҳеч қандай маълумотни билишмайди. Ижозатингиз билан сўхбатимизни ҳаётигизга оид тафсилотлар билан бошласак: қачон, қаерда туғилгансиз, болалигингиз қандай кечган, шулар ҳақида гапириб берсангиз.

И. Ғафур. Бисмиллоҳу раҳмонир раҳим!

Мен қадимги Шошнинг, қадимги Себзор даҳаси, қадимги «Тешикқопқоқ» маҳалласида 1937 йилнинг қиш чилласи кирган пайтда, жадий ойи аввалида туғилган эканман.

«Тешикқопқоқ» деган маҳалла ҳозир «Мустаҳкам маҳалласи» деб аталади. У Тахтапул, Қумлоқ, Қорасарой, Янги ариқ деган мавзелар ўртасидаги кўҳна Хончорвоқ билан қўшни маҳалалардан эди.

Сўхбатимиз, чамаси, ёзувчилик устида боради; ёзувчи қандай пайдо бўлади, қандай дунёга келади? Бу саволга жавоб бериш осон эмас. Ҳақиқатан ҳам ёзувчи қандай пайдо бўлади? Нима сабабдан одам ёзувчи бўлади? Бунга бир қарашда жавоб бериш жуда ҳам осон.

Назаримда, одамни ёзувчи қиладиган, одамнинг кўксига қобил бўлмаган муҳитда, оилада вояга етса, у ердан шоир, ёзувчи, драматург, умуман олганда, санъаткорнинг чиқиши қийин. Чунки мурғак болаликда олинган биринчи таассуротлар одамнинг юрагига, онгининг қаватларига, вужудининг ҳужайраларига жуда қаттиқ ўрнашади ва ўша онгининг эндигина уйғона бошлаган пайтда ўрнашган ҳиссиётлар, таассуротлар, тасаввурлар кейин инсон қанча яшамасин, унга гоҳ ошқора, гоҳ махфий, лекин, барибир ҳар доим ҳамроҳлик қиладди. Ҳозирги ёзувчилар, санъаткорлар таржиман ҳолига жиндек эътибор билан қарасангиз, уларнинг жуда кўплари гўзал қишлоқлардан келган ёшлар. Бу бежиз эмас. Табиат, аввало, одамни санъаткор қиладди. Чунки табиатдан одамга бир нарса юкмаса, бошқа ердан юкиши қийин. Шунинг учун ҳам мурғакликдан кўрган Кичкириқ сойи ва Кайковуссой бўйлари, ўша бир-бирига туташиб ва бир-бирига бурканиб ётувчи сершуқх, сер-

мева боғларда ўсганим юрагимни ҳамон худди арғимчоққа солгандай аллалайди. Қилган ишларимиз қанчалар камтарин бўлмасин, лекин ҳар бир иш болаликдаги таассуротлар, болаликда юракка қуйилган тасавурлар туфайли дунёга келган. Нима иш қилинган ва нима иш қилинмаган бўлса, барининг бир учи болаликда, болалиқнинг ўрамида деб биламан. Ахир Қичқириқ сойини унутиб бўладими? Номининг ўзиёқ кўп нарсага арзийди. Қичқириқ чуқур жарлик ичидан буралиб-буралиб оқар, икки чети дўлानазор, чангалзор, теракзор, ўрикзор, ёнғоқзорлар. Қичқириқ жуда тез оқади. Кун тиккага келганда, чакалакзорлар кимсасиз бўлиб қолган кезларда шу сой чинқиради, тўғрироғи, сойдан чинқирган овоз келиб туради. Айниқса, ёзнинг жимжит кечалари сой тўлиб оққан маҳалларда. Елғиз боришга қўрқар эдик шу Қичқириқ бўйларига. Лекин жару боғлар — ғоятда шоирона жойлар эди қирқинчи йилларда бу ерлар.

Отам Усмонбой ҳунарманд нонвой, ширмонпазлар хонадониди дунёга келганлар. Уларнинг аجدодлари ҳам нонвойлар бўлиб ўтишган, ҳунарни наслдан наслга қолдиришган. Чорсуда қатор-қатор устахоналари, нонвойлик ширкатлари бўлган. Аждодларимизнинг бир шохи ширмонпазлик билан шуғулланишган, бир бутуғи шаҳарда доруғалик билан машғул бўлишган. Она томондан бобомиз Ибодбек аравасоз уста эдилар. Махсус устахоналарда кўкон арвалар ясашарди. Бобомиз 20-йилларда очарчилик пайтида қасалга чалиниб вафот қилганлар. Онам Муҳаррамой Ибодбек қизи чевар аёл эдилар. Уларни беклар оиласидан чиққан бўлсалар ҳам, чеварлик билан шуғулланар эдилар. Тоғам Хусанбек Ибодбек туфайли менда адабиётга қизиқиш уйғонган. У киши адабиёт муаллими эдилар. Адабиётдан ниҳоятда завқ-шавқ билан дарс берадилар. У киши минглаб шоғирдлар етиштирганлар. Ниҳоятда одамшаванда, қувноқ инсоғ эдилар. Хусанбек тоғамнинг уйларида анчагина бой кутубхоналари бор эди. Тоғам китобларни авайлаб йиғар ва сақлардилар. Эшигини менга очиб қўйган эдилар. Истаган китобни истаган пайтда олиб ўқи, фақат кейин жойига қайтарсанг бўлди, дердилар. Тоғамнинг шу кутубхонасида икки елкамга китоб фариштаси ўтириб олди. Бундан ташқари, тоғам то кўзлари тирик экан, доим яхши йўл кўрсатиб, жонкуярлик қилиб, меҳрибон сўзлари билан қўллаб турганлари сира эсимдан чиқмади.

Сизга бир одам ўзингиздан ортиқроқ жонкуярлик қилиб турганини сезсангиз, бу ҳаётда буюк бир неъмат экан. Шундай жонкуярлик, оқил йўл-йўриқлар туфайли сиз ҳаётда қийинчиликлардан чўчимасдан, уларни енгиб ўтишга куч топар экансиз.

Отам Усмонбой эса такводор, газетхон, дуторга ишқивоз эдилар. Йигирманчи — ўттизинчи йилларда Самарқандда, Бухорода рўй берган воқеалардан, уруш йилларида қандай хизмат қилганларидан ҳикоя қилиб бериб ўтирардилар. Дуторни ниҳоятда ширин ва теран чертардилар. У киши доим муסיқачи бўлишим керак эди, деб армон қилардилар. Биз ота-онамнинг шунча ҳунармандчилиги ва тинмай ишлашларига қарамай, анча машаққат билан ҳаёт кечирар эдик. Ота-онамнинг бутун кучлари турмуш қийинчиликларини енгилга кетарди. Бу ҳам менга қаттиқ таъсир қилган. Тўққиз-ўн ёшларимда юрагим тўлиб, ёзиш иштиёқи пайдо бўлди. Сўз айтиш ҳаваси туғилди. Афсус, болалигимиз уруш даврига тўри келди. Ғоятда эзилиб, қашшоқлашиб яшадик. Умумий тарбиямизда кемтиклик доим сезилиб турди.

Т. Юнус. Иброҳим ака, энди бевосита сизнинг адабиётга кириб келишингиз ҳамда ўша йиллар адабиёти ҳақида фикрлашсак. Негадир 60-йиллар адабиёти ҳақида гапирилади-ю, лекин ҳанузгача узил-кесил хулоса чиқарилмагандек...

И. Ғафур. Адабиётга кириб келишнинг ўзи бир дунё воқеа. Буни сўйлашга вақт керак, имкон керак. Лекин баъзи бир нарсаларни айтиб ўтай. Орзулаб-орзулаб Дорилфунунга киргач, шу даргоҳнинг билимдон муҳити таъсирида, домлаларимизнинг таъсирида бўлдим. Улар доим бизни ижод қилишга даъват қилишар, ёзувчи, шоир, танқидчи-ижодкор зиёли бўлишингиз керак, деган фикрларни юрагимизга сингдириб боришарди. Мен биринчи машқларимни Островский номидаги пионерлар саройида бошлаганман. Бу ажойиб болалар боғида Эркин Воҳидов, Хайридин Салож, Сайёр, Юсуф Шомансурлар қатнаб юришарди. Болалар боғида ғоят салимий, ажойиб ижодкорлик муҳити ҳоким эди. Жуда кўп ёш-яланг, болакайларнинг шоир, ҳунарманд, моҳир касб эгаси бўлиб етишишларида шу сарой муҳити муҳим вазифа ўтди. Дорилфунун мактабда ортирган умумий билимларимизга тартиб ва теранлик бахш этди. Айниқса, бизни муस्ताқил фикрлашга ўргатди. Кечаси билан дафтар қоралаб, ҳикоя машқ қилардим. Паустовский, Гаршин, Бабель ҳикояларини қизиқиб ўқир, уларга тақлидан бир нарсалар ёзмоқчи бўлардим. Кечаси билан ёзиб, сўнг Ёзувчилар союзига олиб борардим. У ерда Ваҳоб Рўзиматов консултант бўлиб ишлардилар. Ҳафтада икки марта Ваҳоб аканинг олдига янги ҳикоя кўтариб катнардим. У киши ҳеч эринмасдан олдимда ўқиб чиқиб, маслаҳатлар беради, ёш бола-ку демай, узоқ гаплашиб ўтирардилар. То бешинчи курсгача Ваҳоб ака малол келмай машқларимни ўқиди. Лекин 3-курсдалигимда Ваҳоб акага ҳикояларим ёқа бошлади. Уларни ўқиб чиқиб, газета-журналларга тавсия қила бошладилар. Лекин 59-йилгача ҳеч нарсам чиқмади. Ниҳоят, ўша йили «Ўзбекистон хотин-қизлари» журналинда биринчи ҳикоям — «Танишув» эълон қилинди. Бу ҳикоянинг чиқиши менга жуда катта мадад бўлди. Холдида Аҳророва ишонч билдириб, журнал учун кичик-кичик репортажлар ёзиб келишни топширдилар.

Дорилфунунда Л. Қаюмов, М. Қўшонов, Т. Иброҳимов, Ф. Каримов, С. Долимов, О. Шарафиддиновлар махсус маърузалар ўқирдилар. Улар таъсирида адабий меросни қизиқиб ўқидим. 58-йилдамикан, Фурқатнинг 2 жилдлиги мукаммал нашр сифатида чиқди. Шу нашрга Ғулум Каримов домла билан мақола ёзди. Мақола «Ўзбекистон маданияти»да босилиб чиқди.

Т. Юнус. Ғулум Каримов бағри кенг олим эдилар. Акс ҳолда талаба билан бирга фан доктори бирга чиқармиди?

И. Ғафур. Ғулум ака ғоят сермулоҳаза ва эҳтиёткор одам эдилар. Замон уларни қаттиқни ҳам пуфлаб ичишга мажбур қиларди. Мафкура тазйиқи ҳар дамда сезиларди. Домла дарсхонага кирган заҳоти форточкани дарҳол бериктар эдилар. Талабаларни илмга рағбатлантирардилар. Озод акада ҳам шундай хусусият бор эди. Улар илмга, ижодга рағбат уйғотувчи домлар эди. Шу заҳматкаш олимлар сабаб бўлиб, танқидга қизиқдим. Бунинг устига, мақола ҳикояга қараганда анча осон чиқарди. Уша пайтда ҳикояни ўтказиш бениҳоя қийин эди. Кўпинча муҳарририятлар маъқуллаб олиб қолар, сўнг чиқмай, йўқ бўлиб кетарди.

Т. Юнус. Уэр, Иброҳим ака, мен бу ҳақда батафсил билмасдим, лекин ҳозир ўзимча

хулоса қиялманки, 60-йилларнинг бошида таълим олган ўстозларингиз ўша пайтда кучли пешқадам олим бўлишган. Масалан, Озод ака Абдулла Қаҳҳорнинг назарига тушиб, у кишига тўғри сўзларини айтолган, ҳам шеърят, ҳам наср ҳақида ёрқин чиқишлар қилган танқидчи бўлганлар. Л. Қаюмов эса энг ёш докторлардан бири эдилар. Матёқуб аканинг бадий маҳорат бобидаги мақолалари машҳур бўла бошлаган эди. Сиз, таъсирчан йигитча, уларнинг таъсирига тушмаслигингиз мумкин эмас эди...

И. Ғафур. Мафкура исканжаси ғоят қаттиқ эди. Мафкура чизигида чиқишга уринган шахс дарҳол расмий доиралар кўз ўнгига «ўғай»га айланарди. Кечаги қама-қамаларнинг совуқ шамоли кетмаган эди. Лекин, барибир, Хрушчёв замонасининг ўзига хос эркинлиги, занжирдан бушалиш маросими сезилиб турарди. Биз илк эркин фикрга дуч келаётган талабалар эдик. Аммо ҳали ҳеч ким бу атрофда мафкура чизигидан чиқмас эди. Шундай бўлса-да, ҳалиги ҳурлик, адабиётни тушуниш даражаси, ҳарқалай, эллигинчи йилларга қараганда бошқача эди.

Шу пайтда адабиётда кескин ўзгариш рўй берди. Илгариги адабиёт, 57-58-йилдан олдинги адабиёт тамомила мафкуранинг таътиқига қолган, мафкура занжирлаб ташлаган адабиёт эди. Хрушчёв Сталин яратган социал-тоталитар тузумга биринчи марта зарба бериб, унинг даҳшатли томонларини фош қилиб ташлагандан кейин адабиётда қандайдир эркинлик туйғуси кучайди. Илгариги адабиётда, менинг назаримда, шахс йўқ эди. Сиймо йўқ эди. Номлар бор эди. Мафкура бор эди. Энг яхши асарларни эсланг. Мана, «Қутлуг қон»ни олиб кўринг. Шу роман соясида тарбияланганмиз. Кейин «Сароб» чиқиб қолди. Кейин «Утган кунлар»... «Навоий» романи қанчалар шоирона, ҳатто шоҳона роман. Лекин биз бу романлардан психологизм ва фалсафий теранлик қидираб эдик. Сиймонинг йўқлигига сабаб психологизмнинг йўқлиги эди. Бадий адабиётга бу нарсалар ўғай бўлиб қолган, аксинча, воқеанавислик авж олган эди. Мана, Йўлчи. «Қутлуг қон»да биринчи марта адабиётимизда сиймонинг шакллари бор. Узи мустақил ҳаракат қила оладиган, ҳаётнинг гилдирагини ҳаракатга келтирадиган одам адабиётда йўқ эди. Мен шу романи эҳтимол, йигирма марта ўқигандирман. Биз 14—15 яшар пайтимизда бошқа асар йўқ эди. Бу романи севар эдик. Лекин, ҳозир ўйлашимча, бу романлар ҳам тарбиямизга етарли таъсир кўрсатмаган. Шу маънодаки, ҳатто ўша Йўлчи ҳам шахс сифатида кўп нарса бера олган эмас. Ундаги андак курашга мойиллик ҳам гўё Петров туфайли туғилган...

Менга бадий адабиётдаги биринчи мустақил киши Отабек бўлиб туюлганди. Юртни ётлардан ҳимоя қилишга отланиш керак, деган мақсадни Отабекдан бошқа ҳеч кимда учратмаганмиз. Лекин Отабек ҳам, менинг назаримда, сиймо даражасига кўтарилган эмас. Мана, Навоий қандай буюк сиймо, лекин унга ҳам олим ва адиблар коммунистик мафкуранинг кўзи билан қарар эдилар. Аксинча, Ойбекдек қудратли истеъдод соҳиби Навоийни том маънодаги сиймо даражасида яратиб беришлари мумкин эди. У кишидаги иқтидор ҳам, билимлар ҳам бунга қодир эди. Лекин, барибир, охир-оқибат мафкуранинг ҳукмрон чизигидан чиқиб кетолмаганлар.

Адабиётимизда янгилик қандай бошланди? Саид Аҳмад ака қамоқдан қайтиб келиб, «Кўклам тароналари» деган тоза нафасли туркум ҳикояларини эълон қилдилар. Ижтимоий ҳаётнинг баҳори эди у. Уша янги баҳорнинг кўшиқлари. Ундан кейин Эркин Воҳидовнинг шеърлари дунёга кела бошлади. 60-йиллар аввалида Абдулла «Митти юлдузман», деб адабиётга кириб келди. Буларнинг аввалгилардан кескин фарқи шунда эдики, улар шахс сифатида сўйлай бошладилар. Адабиёт дард ва қайғуришлардан узоқлашиб кетганди. Тасаввур қиласизми? У ҳеч нарсага қайғурмасди. Фақат мафкуранинг талабларини адо этарди. Агар қайғурдиган ижодкор пайдо бўлса, уни дарҳол пессимизмда, муҳдудликда, тубанликда айбланарди. Етга чиқариларди. Бу бизнинг бахтли ҳаётимизга ёт! Коммунизм қураётган халқимизга ёт, дўстлигимизга ёт ва ҳоказо. Изғириндай совуқ ҳукмлар ҳар дамда янграб турарди. Ҳамма у пайтда ўзини шахс сифатида эмас, балки жамоатнинг бир бўлаги сифатида, катта бир механизмнинг винти сифатида биларди. Шунга ўрганиб қолганди. Мана шу — одам ўзини фақат коллективнинг бир бўлаги деб билиши ва ҳис қилиши инсонга ниқоятда катта зарба берди. Том маънодаги шахслар йўқ бўлиб кетди. Кўпчилик нима бўлса, мен ҳам шу-да, деган гап ўша пайтдан қолган. Йўқ, аслида ҳаёт бундай десангиз, қисматингиз вайрон бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Бу жудаям даҳшатли нарса. Энди... Саид Аҳмад аканинг ўша «Кўклам тароналари» ҳикояларида, Абдулланинг илк рубобий шеърларида, Эркин аканинг мўъжаз топилма — қатраларида, сал кейинроқ Уткир, Шукру ва Учқун ака насрида шахс пайдо бўла бошлади. Улар ўз номидан сўзлашга киришдилар. Мана, 60-йилгача бўлган адабиёт билан 60-йилдан кейинги, айтайлик, 85-йилгача бўлган адабиётнинг фарқи — қайғуришнинг йўқлигида ва қайғуришнинг пайдо бўлганлигида. Шахснинг йўқлиги ва пайдо бўла бошлаганида. Ҳалиям шахслар йўқ! Бўлмаса қанчадан-қанча совет мактаблари бор эди. Институтлар қанча?! Лекин қани у ерда тарбияланиб чиққан шахслар? Қани мустақил фикрловчи, оқ-қорани қийналмай ажратиб олувчилар? Уша мактабларда ҳақиқий сиймолар тарбияланмади. Бу жуда оддий бир нарсага ўшайди, аммо одамлар етишмагани — бор гап ва бу айни мустақиллик шароитида маълум бўлиб қолди.

Т. Юнус. Фирқингизни тасдиқлаш учун бар нарса айтмоқчиман. Биз ҳам мактабда, дорилфу-нунда ўқиганмиз. Иншо ёганимизда дарсликда қандай кўрсатилган бўлса, шундай ёзиб беришимиз керак эди. 9-синфгача ўқиганмизда бирор-бир домламиз айтмаган-да, Ойбек бундай, Ҳамид Олимжон бундай, Ғафур Ғулум бундай ёзган, лекин сизлар уларнинг нимасидан таъсирландингизлар, шуларни ёзиб беринглар дейишмаган. Ҳамма қаҳрамонлар шаблонга солинган эди. Назарий қолиплардан чиқиб бўлмасди.

И. Ғафур. Тоиржон, одамни 10 йил, 11 йил ўқитгандан кейин-чи, назаримда, бир болага давлат минг-мигнлаб пул ҳаражат қилади. 11 йил-а! 11 йилда тўтиниями гапиртириб юбориш мумкин.

Т. Юнус. Айиқни одамга айлантирса бўлар...

И. Ғафур. Айиқиям одам қилиш мумкин. 11 йилда истаган маърифатингизни... боланинг сув бетидай тип-тиник онига сингдириш мумкинмасмиди! Илмдан барака кетганди. Чунки имон қочганди. Илмдан бараканинг кетиши, маърифатдан бараканинг йўқолиши одамларни ҳам тушқунликка солади, ҳам ҳафсаласиз қилиб қўяди. Ҳозир қаранг, ҳафсаласизлик кенг миқёсда авж олган. Эндигина, озгинагина уйғониш бор. Ваҳоланки, мактаблардан етишиб чиққан булиши керак эди: қани у олимлар, қани у даҳолап, қани у жаҳонни ўзининг илм нури билан ёритадиган

зиёлилар?! Мунавварлар қани? Қаёққа кетди? Мактаб кимни тарбиялади шунча йиллар ичида? Заводларда мутахассислар йўқ. Уят эмасми бу?! Самолётни четдан келган одамлар бошқаради. Уят эмасми бу? Олий ўқув юр்தларини қўятулинг, 11 йил ичида мактабларда нималар ўқи-тиляпти? Буюм ўша мактабниям ўз ҳолига қўйилмаганлигида. Ҳа, мактаблар, ўқитувчилар ўз ҳолига қўйилмаган. Ҳаммаси ўша мафкурага, чизиқдан чизиққача бўлган мафкурага бўйсиндирилган ва хизмат қилдирилган. Натижада имл-маърифатдан барака учган.

Т. Юнус. Иброҳим ака, танқидчилик илмга асосланади. Лекин сизнинг қаламингизга мансуб бўлган мақолалар, тақризлар, эсселарда ҳиссиёт устун туради. Мисол тариқасида Улмас Умарбеков ҳақидаги бадиаларингизни келтирай. Мақолаларингизни турли шакллarga соласиз. Шу ҳиссиётлар сизнинг тадқиқотларингизда илмийликни чеклаб қўймайдими?

И. Гафур. Адабий танқид ўзи аслида — муносабат. Адабиёт воситаси орқали ҳаётга, ҳаёт қонуниятларига, ижтимоий масалаларга муносабат. Адабий танқид ана шу муносабатини илм ва муҳаббат билан билдиради. Илм ондан, муҳаббат юракдан. Мен адабиётни жуда ёшлигимдан севаман. Адабиётга муносабат билдиришни яхши кўраман. Чунки адабиёт — эркинлик, ҳурлик, мустақиллик. Бу муносабатим бировга ёқадими, ёқмайдими, бундан қатъи назар. Китоб ўқиганда, роман ўқиганда дарҳол шу ўқиётган асарга нисбатан менга ўз қарашларим шакллана бошлайди. Асарни севиб қолсам, муносабатим муҳаббатга айланади. Агар у юрагимга таъсир қилмаса, лоқайд қоламан. Мен илгари ёзган мақолаларим — асарга фақат муҳаббатли муносабат бўлиши керак, деб уйлар эдим. Шунинг учун ҳам асарларни таҳлил қилганда ҳиссиёт устун келади. Ҳиссий муносабат билдиришни истайман ва ўз ихтиёримдан ташқари илмдан кўра ўша масаланинг ҳиссий томонига кўпроқ ўрғу тушади. Ҳиссий муносабатнинг кучлилиги туфайли ўз-ўзидан илмий муносабат бир чеккага чиқиб қолади. Мен буни камчилик деб ҳам айтишим мумкин, шахсий муносабатим ҳам дейишим мумкин. Асарга фақат илмий нуқтаи назардан ёндашиш мумкин. Ва шу билан бирга том маънода ҳиссий муносабат билдириш ҳам мумкин. Мен учун ҳиссий муносабат билдириш қулайроқ. Шунда ўзимни ҳам англайман ва ўзимни ҳам намоён қиламан. Шу йўл билан бадиий сўзининг асар руҳиятидаги ўрнини тезроқ топаман. Илмий муносабат билдиришга бу нарса ҳалал бермайди. Илмий ёндашув ҳам ниҳоятда зарур. Бусиз адабиёт илми йўқ. Лекин бу савъатнинг ўзига хослиги шундаки, уни фақат қуруқ илмнинг ўзи билан баҳолаб бўлмайди. Унда адабиётнинг нафосати, асосий ўзаги бўлган ҳиссиёт оламидан, ҳиссий йўл билан таҳлил қилишдан маҳрум қилиб қўйган бўлаемиз. Белинский, Чернишевскийлар ёки Ғарб танқидчиларининг асарларида ҳиссиёт ниҳоятда кучли. Тугён кучли. Туйғу ифодаси кучли.

Т. Юнус. Сизни танқидчиларнинг шоири дейишади. 70-йилларда айтилган бу гап замирида ба-шорат бор экан шекилли, 90-йилларга келиб, бутунлай янги бир жанрда — мансуралар бита бошладингиз. Бу саволни беришдан мақсад шуки, бугунги куннинг насри ёки назмидан қониқ-маслик оқибатини бу ёки кўнгилга йиғилган дардларингиз, оғриқларингизни айтиш учун изланишлар воситасими?

И. Гафур. Мен мансура деганда романга, шеърга сизмаган, ҳикояга, драмага сизмаган, умуман, мажбуд жанрларга тушмаган фикрлар оқимини тушунаман. Фалсафий деса ҳам бўлади бу фикрий оқимни. Фикримча, ҳар бир мансурада фикрларнинг ўзига хос шиддати бор. Қуввати бор. Бу нарсалар мансураларнинг ҳар бир сатрини ўзига хос бир шаклга киритган. Шунинг учун уларни ўқиш қийиндир, эҳтимол, англаш қийиндир, лекин озгина англаганда, юракнинг зиёси билан қаралганда, у фикрлар шунчаки гап ёки сатр, мисра, қатор сифатида эмас, балки одамни неча ўн йиллардан бери қийнаб, юракда ийланиб келаётган, ўз шаклини топмаган, лекин қандайдир пайт келиб, бирдан ўша шаклга кирган фикр деб қарайман. Адабиётга меҳр қўйибманки, ён дафтаримга турли мулоҳазаларни қайд этишни одат қилганман. Баъзан ўзим ўқиб ҳайрон бўламан. Қандай шароитда, нима учун ёзиб қўйилган ўша фикр? Назаримда, у ўша пайтдаги ҳолатимнинг энг ёрқин нуқтаси бўлган. У вақтда шаклланмасдан қолган. Ман ҳозир, ёшим эллиқдан ошганда яна ўша болалигимга, ёшлигимга қайтаётганимда, уларнинг менга сирли маъно-лари очила бошлади. Ўртаган фикрнинг ўзи битта ва қисқа. Лекин тарихи узун. Ҳар фикрнинг руҳий тарихи бор. Мансуралар—фикрларнинг руҳий тарихи. Бу фикрларни мансуралардан бошқача айтишининг иложини тополмадим. Мени шу тарзда, яъни мансура тарзида айтгин деб туради ўша фикрлар.

Т. Юнус. Туйғуларингиз сараланиб тушади.

И. Гафур. У ерда биронта сўз шунчаки гап сифатида, «бул ҳавас»га айтилган эмас. Ҳаммаси юракни ўртаб, азоблаб келган туйғуларнинг ифодаси. Назаримда, Тоиржон, шундай фикрлар бўларканки, улар ўзининг ифодасини, ўзига керакли бирдан-бир шаклни топиши учун эҳтимол, ўн йиллаб вақт керак бўлади. Шундай бир гап борки, ижод ҳар йигирма йилда янгиланади. Масалан, Абдулла Ориповнинг 62—63-йилларда ижоди гуриллаган бўлса, 82—83-йилларга келиб, бутунлай бошқа сифат белгилари билан авжланиб кетган. Мана энди, 90-йилларда яна бир шундай янгилашиш. Бошқа кўп йирик шoirларда ҳам шу ҳолини кузатиш мумкин. Демак, фикрнинг етилиши учун вақт керак. Шароит керак. Ижтимоий ҳаётдан одамга жуда катта рағбат керак. Тўлқин керак. Агар ижтимоий ҳаёт суст бўлса, атрофингизни қуршаган одамлар ҳафсаласизликка гирифтор бўлсалар, ижодкорга илҳом келиш оғирлашади. Шунинг учун баъзи бир халқларнинг миллий адабиётлари бир нуқтада узоқ вақт тебраниб туради. Усиш бўлмайди. Чунки ижтимоий ҳаётнинг ўзи ўша даврда қотиб қолган бўлади.

Миллий мустақилликка эга бўлишимиз, адабиётимизда ҳам ва бошқа соҳаларда ҳам янги тўлқин бериши керак. Лекин бу тўлқин ўз-ўзидан бўлмайди. Бу тўлқинни ҳақиқий мустақиллик муҳити яратади. Мустақилликдай буюк илҳомбахш куч йўқ. Фақат биз ҳозир шуни англаб етол-маямиз. Ун йилларча мафкуралашиб келганмиз. Винтга айланганлигимиз туфайли, мустақилликни англаб, шунга яраша иш кўрмаймиз. Ростини айтсам, бундай тарихий воқеага тайёр эмас эканмиз. Тайёр эмаслигимиз ошкор бўлиб қолди. Лекин адабиёт мана шу беш-ўн йилнинг ичида жуда катта бир янгилашиш даврига киради. Жуда катта янгилашиш даври бўлади. Илгариги адабиётлардан мутлақо фарқ қиладиган адабиёт яралади. Агар ўшандай адабиёт келмаса, унда эришган му-стақиллигимиз сароб бўлиб чиқади.

Т. Юнус. Иброҳим ака, илк мансураларда биз билган Иброҳим Ғафурнинг дардлари, оғриқлари, залворли ташвишлари, ғамгин ва ўйчан оҳангга тизиб берилганди. Мен бу ўринда «Дарвоза», «Хайридин», «Министрнинг қизи чиройли», «Абдуллатиф» сингари мансураларингизни назарда тутяпман. Аммо баъзи мансураларингизда, айтайлик «Бобораҳимнинг сариқ гуллари», «Қиш чилласи кираётганда» мансураларингизда бу оҳанг бироз йўқолгандек туюлди. Сиз ўзингиз бу ҳақда қандай фикрдасиз?

И. Ғафур. Менимча, оҳанг йўқолмаган. У асарларнинг оҳанглари бир-биридан тубдан фарқ қилади. Ҳар бирининг ўз оҳанг доираси ва иқлими бор.

Т. Юнус. Иброҳим ака, Сиз моҳир таржимон сифатида ҳам элга танилгансиз. Мен ёзувчи-шоирларнинг гапларини жуда кўп эшитганман. Улар Иброҳим Ғафур ҳар қандай таржимон ҳавас қилса арзигулик асарларни таржима қилган, дейишди. Бу гапда бир дунё ҳавас ҳам бор. Сиз Достоевский, Хемингуэй, Мопассан каби улғу ёзувчиларнинг ундан ортиқ роман ва қиссаларини таржима қилгансиз. Сиз бу жараёнда мазкур ёзувчиларнинг асарларини китоб-хонга бекаму кўст етказиш учун интилганмисиз ёки улар ўзингизнинг юрагингизга яқин асарлар, юрагингизнинг эҳтиёжидасиз?

И. Ғафур. Сиз айтган асарларни ўқиганимда жуда ҳам яхши кўриб қолганим учун таржима қилганман. Шу асар агар ўзбек тилида янграса, ўзбек тилида китобхоннинг қўлига бориб етса, унинг дунёсида қандай ўзгариш ясаёди, унга нималар беради, ана шуларни ўйлаганман.

Биз фақат миллий ҳаётимиз доирасида чегараланиб қолмаслигимиз керак. Яъни, жаҳон халқлари яратган энг яхши асарларнинг ҳаммасини ўз мулкимизга айлантиришимиз лозим. Ана шунда миллий маданият, миллий тафаккур қобилияти юксалади ва кучли тарбия мактабини ўтайди. Достоевскийнинг «Жинойат ва жазо» романини англаб етмасдан туриб, қандай қилиб ёзувчи бўлиш мумкин? Ахир ўша романларда инсон психикасининг энг нозик томонлари, фақат рус психикаси эмас, балки умуман, инсонга хос бўлган руҳият дунёсининг жуда нозик нуқталари Достоевский томонидан ўша ҳаёт ичида очиб берилган. Буни ўрганмасдан ёзувчи бўлиш қийин. Эҳтимол, мумкин, лекин ҳақиқий маънодаги ёзувчи бўлдим, деб айтиб блмайди. Мана, Хемингуэини олинг. Унинг асарларини биз биринчи мартаба 59-йилларда ўқишга муяссар бўлгандик. Хемингуэини ўқигандан кейин, масалан, шахсан менинг дунёмда адабиётга бўлган қараш мутлақо ўзгарди. Бунақа адабиёт ҳам бор экан. Бунақа тасвир қудрати ва ҳаёт билан сўзнинг бунақа жозибаси бор экан, деган ишонч ҳосил бўлди. Ушанинг учун ҳам 63-йилда, кўлимдан келадими, йўқми, «Чол ва денгиз»ни таржима қилиб чиқаришга муяссар бўлдим.

«Қиёмат»ни таржима қилганимда бунга яна бир қарра ишонч ҳосил этдим. Нега қирғиз адабиётида бундай асар яратилади-ю, у билан ёнма-ён қўйишга қодир асарлар бизда йўқ?! Адабиётимизни камситмайман, унда ниҳоятда гўзал асарлар бор. Лекин мана шу «Қиёмат» жаҳонда Солженицин асарлари билан бирга фикрда инқилоб ясаган дурдоналардан. Одамларни ўша мафкура зулмидан, унинг мислсиз даҳшатларидан огоҳлантирган асарлар. Бундай асарлар керак ўзбек адабиётига. Биз булар ҳақида ҳар кун фикрлашмасак унда гирдобга тушгандай, бир жойда айланиб қоламиз. Ривожланишга қодир бўлмаймиз.

Т. Юнус. Иброҳим ака, биз дорилфунундалигимизда «Жинойат ва жазо»ни жуда ҳайратланиб ўқиганмиз. Ҳатто русча матни билан солиштиришга ҳаракат қилганмиз. Шунда курсдошимиз, ҳозир яхшигина ёзувчи бўлиб етишган Баҳодир Мурод Али: «Ўқиганимда кўзларимдан ёш чиқиб кетди, асабларим жуда таранг бўлиб турди. Мен-ку ўқувчиман, лекин Иброҳим ака таржима қилаётганда қай аҳволга тушган эканлар!» — деганди. Бу биринчи савол. Шахсан ўзим ҳам бу асарни ўқиётганимда асабим жуда таранг туради. Яна шундай одамлар борки, романи охиригача ўқишолмаган. Асаб йўл қўймаган. Баҳодирнинг саволига қайтиб шундай демоқчиман: романи таржима қилаётиб, қандай руҳий кечинмаларни бошингиздан ўтказгансиз?

И. Ғафур. Бу руҳий кечинмаларни тасвирлаш учун махсус ўтириш керак. Лекин ҳамон савол берилган экан, қисқагина бўлса ҳам айтиб ўтай: бирон асар юрагимнинг қозонида қайнаб чиқмагунча ҳеч қачон таржима қилолган эмасман. Асардаги кечинмалар шахсий кечинмаларимга айланган. Айниқса, Хемингуэй, Достоевский, Айтматов асарлари менга шундай таъсир қилган. Бутунлай юракдан ўтган асарлар. Айтайлик, Каллистратов қандай азобларга дуч келган бўлса, шу қийноқларни мен ҳам тортганман. Ёки «Телба» романини нега таржима қилдим? Бу руҳий азобларга дош бериш мумкинми? Князь Мишкиннинг азоблари, Рағожининг азоблари, Настасья Филипповнанинг азоблари... Ўша зиддиятли кечинмалар, муҳаббатнинг бу қадар нозик ва шайқатсиз алангаланиб туриши — ҳаммаси юрагимдан ўтган. «Телба»ни ҳам, «Жинойат ва жазо»ни ҳам бошлаб, ҳеч тўхтамай охирлатганман. Бу азоб-роҳатни бирварақай ўтиш лозим эди.

Т. Юнус. Акс ҳолда унинг руҳидан чиқиб кетишингиз мумкин эди.

И. Ғафур. Рост. Рост! «Қиёмат» ҳам шундай бўлди. Романи «Шарқ юлдузи» журнали таржима қилиб беришни сўради. Бир ярим йил асар руҳига киролмай юрдим. Бир неча марта қайта ўқидим. Лекин ҳеч ўзбекча оҳангини тополмадим. Кейинроқ юрагимга сингиди шекилли, роман сўзлари тўқила бошланди. Бунинг устига қирғизча асл матни йўқ. Қирғизча бўлса, жуда осон бўларди. Қирғиз ёзувчисининг рус тилида ёзган асарини ўзбек тилига ўгириш жуда ғалати ва мураккаб ҳолат. Рус бўлмаганларнинг русча ёзиши ва фикрлаши ҳам алоҳида бир ҳодиса. У рус ёзувчилари, олимлари тилидан тубдан фарқ қилади. Бунда тил — соф маънодаги восита. Лекин миллий ҳодиса эмас.

Т. Юнус. Суҳбатимиз ҳам якунланиб қолди. Лекин ҳали саволларим кўп. Балки уларга қисқача жавоб берарсиз? Бугунги кун танқидчиси қандай бўлиши керак? Ёшларнинг танқидини кузатиб борасизми? Кўнглингизда қониқш ҳисси борми?

И. Ғафур. Назарингизга бўлган маъно ва моҳиятдаги соф танқидчилик йўқолиб боради. Ижодкор танқидчилар пайдо бўлишади. Ҳам шеър, ҳам наср, ҳам танқидчилик билан шуғулланганидан ижодкорлар пайдо бўлади. Соф маънодаги танқид мафкурашлаган давр ўта бориши билан ўлади. Танқид ижодий бир руҳ касб этади. Ҳозир адабиётга кириб келаётган ёш танқидчиларни ўша тоифадаги ижодкорлардан деб биламан. Ижодий руҳ билан ёзадиган танқидчиларнинг кўпайишига тарафдорман. Шулар келажақнинг адабиётига кўпроқ таъсир кўрсатишади. Танқидчилик касб бўлишдан қолади. Бу жуда яхши. Лекин адабиётнинг олимлари бўлади.

Т. Юнус. Биласиз, давр жуда кўп ижодкорларнинг дунёқарашига ёмон таъсир қилган. Мен ўтган 75 йилни назарда тутаяпман. Бир неча ўн йиллаб, ўша сиз айтган мафкурага ҳамду сано ўқишга тўғри келган. Иброҳим ака, саволим бироз ноқулай, лекин на илож... Сиздаям шундай ҳоллар бўлганми? Афсу билан эслайсизми?

И. Гафур. Мафқурадан ҳеч ким қочиб қутулган эмас. Илгариги яққаҳоқимчилик тузуми мафқурасидан холи бўлган биронта ижодкорни айтишим қийин. Уша жамятда яшаб туриб, ундан ташқарида турганлар жуда кам эди. Бундайлар бор эди ва биз уларни бошқача одамлар деб билардик. Биласиз, уларни диссидентлар деб аташарди. Уларни жамят бутун куч-қудрати билан, бутун зўравонлик маҳкамаси билан таъқиб ва тазйиқ остига олганди. Бунга дош берадиганлар ҳам, дош бермайдиганлар ҳам бор эди. Бизнинг ёзганларимиз ҳам тамомила ўша мафкура меваси бўлмаса-да, лекин таъсирдан холи эмасди. Бир мақола ёзиладиган бўлса, Ленинга мурожаат қилишга тўғри келарди. Ёки биронта съезднинг қарорига суянмасдан илож йўқ эди. Агар шу ишни қилмасангиз, нарсангиз ҳеч қерда ўтмасди. Марксизм-ленинизм демаган олим бўлганмикин? Гапнинг бисмиллоси ўрнига шу ёзилган. Нима учун бу саволни берасиз ўзингиз билатуриб?

Т. Юнус. Ижодкор сифатидаги фикрингизни билмоқчи эдим. Уша пайтларни сталинизм даври дедик, турғунлик йиллари деяпмиз. Уша кезларда ошқоралик етишмаган, дедик. Орадан қанча йиллар ўтиб, қайта қуриш босқичини ўтдик. Ҳозир яна бир босқичга кирдик, шекилли... Рус ёзувчилари анча-мунча асарлар эълон қилишди. Рибаконининг «Арбат болалари», Распутинининг «Ёнғини», буни ўзингиз таржима қилгансиз, А. Бекнинг асарлари эълон қилинди. Ғаладонларда қолган асарлар жуда кўп экан. Лекин бизнинг ўзбек ёзувчиларида бундай аҳвол йўқ. Бугунга келиб, мустақиллигимизни эълон қилдик, «Қуръони карим» ўзбек тилида босилиб чиқди. Булардан фахрланамиз. Лекин... адабиётимизда шундай, яъни «ғаладонга солинган» асарлар йўқлигининг сабаби нимада?

И. Гафур. Менимча, ёзувчилар, ижодкорларимизнинг қудрати ўзингиз биладиган асарларни ёзишгагина етган. «Ғаладонда ётадиган», яъни мавжуд мустабид тузумга қарши асар ёзиш учун катта қудрат ва жасорат керак. Кейин... йигирманчи йиллардаги Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Бехбудий, Авлоний, Усмон Носирийлар адабиёти, ўша ҳақиқий маънодаги миллатпарварлик, эрқпарварлик тугал тор-мор қилинди. Ана шу инқирознинг оқибати кейин келган ёзувчи насларнинг миясига сингиб қолди. Эркин Воҳидов айтганидай қўрқув қонга ўрнашди. Улар ана шу миёга сингган қандайдир ҳали оти топилмаган даҳшатли қўрқув остида яшадилар. Бу эса сиз айтган «ғаладонга солиб қўядиган» асарлар ёзилишига монелик қилган. Ҳақиқий маънодаги эрк ва мустақиллик истаган халқнинг ҳаётини ҳаққоний кўрсатган асарлар нега йўқ эди, деган саволингизга шуни айта оламаник, бизда ўша даражада ёза оладиган ақлли, истеъдоди порлоқ ёзувчилар етишмаган эди дейиш қийин. Ёзувчилар бор эди. Лекин ҳалиги даҳшатли қўрқув, Қодирийлар чеккан азоб-уқубатлар, Фитрат ва Чўлпон каби шоирлар бошига тушган оғир кўргиликлар ваҳимаси уларнинг миясидан чиқиб кетмаган. Зада бўлган юракда улкан инсоний жасорат етилмас экан. Бошқа ерларда «диссидентлар адабиёти» яратилди. Қамокларда, сўргунларда, лагерларда... Бизнинг зиёлиларимиз шу қадар қаттиқ маънан тор-мор қилинганки, кейин етишиб чиққан адиблар фақат ўша мафкура йўлида ёзишга ва шу мафқуранинг етагида юришга мажбур бўлиб қолишди.

Т. Юнус. Энди... навбатдаги саволим, сиз кейинги пайтларда диний асарларни кўпроқ мутлоа қиляпсиз, шекилли, аксар мақолаларингизда шу мавзуга тўхталиб ҳам ўтпасиз. Исломга қизиқишингиз энди пайдо бўлдими ё илгаридан бор эдимиз?

И. Гафур. Раҳматли отам ҳам, онам ҳам ҳудожўй одамлар эдилар. Инсон яратганга, коинот мураббийига ишонмас, имон келтирмас экан, одам ўзини яратгандан бегона деб сезар экан, унинг ҳаётида маъно йўқолади. Турмуши маъносиз ва руҳсиз бир тусга киради. Имон — инсон ҳаётининг асоси, асосий нуқтаи. Имон одамни одам қилади, имонсизлик одамлик даражасидан чиқаради. Узоқ йиллар-жамят худодан юз ўгирди, имонсизлик одатий тус олди. Худого ишонган одамларни давлат маҳкамаси ва унинг мафқураси таъқиб қилди. Шунча нурафшон мактаблар, шунча олий илм даргоҳлари бўла туриб нега илм-фан жадал ривожланмади? Нега одамларнинг маънавияти гўзаллашиб кетмади? Ахир олдимизга қўйган шоирларимиз ниҳоятда олижаноб эди-ку, деб ўзимизга ўзимиз савол бераяпмиз. Буларнинг сабаби — билибми, билмайми, ҳаммани имондан маҳрум қилишга бўлган ҳаракат туфайлидир. Яратганга ишонмаган одам ҳеч нарсага ишонмайди. Яратганнинг мураббийлигини тан олмаган одам — одамни ўзига мураббий, деб тан олмайди. Тан олсам, бу сохта ва ёлгон бўлади. Ўз эътиқодларидан осонгина воз кечиб кетади. Мана, худого минг қатла шуқур, мустақиллигимизнинг энг буюк неъматларидан бири — бизга имонимизни қайтариб берди. Одамлар яратганга бемалол сифинадиган бўлиб қолди. Имон одамни маънавий жиҳатдан юксалтиради. Инсонга тўғри йўл ҳиссиётини бахш этади. Одам тўғри йўлдан озганда, у ваҳшийлашиб боради. Наҳотки «Қуръони карим»ни ёки буюк ҳадисларни ёки Навоийнинг улуғ асарларини ёки тасаввуф адабиётини ўқиган одамлар ўғри ёки қотил бўлиб етишса? Ҳеч қачон ундай бўлмайди. Навоийни ўқиган, «Қуръон» ва бошқа муқаддас китобларни юрагига сингдирган, ҳадислардан лоқал ўнтасини дилига жо қилиб олган одам ҳеч қачон бировнинг ҳақиқага хиёнат қилмайди. Ҳеч қачон бировга зиён-заҳмат етказмайди. Ҳеч қачон бировнинг ерини босиб олмайди. Ҳеч қачон бировнинг ризқини емайди. Фақат яратганга ва яратган берган руҳий кучларига, онгига ишониб яшайди. Ва яратгандан зиё сўрайди, фазлу-карам сўрайди.

Т. Юнус. Тўғри!.. Иброҳим ака, сўҳбатимиз сўнгига мухлисларингизга, журналхонларга тилак билдирсангиз.

И. Гафур. Мен адабиёт мухлислари шу бугун қўлимизга кирган эркинлик, мустақиллик неъматига муносиб одамлар бўлишларини ниҳоятда истардим. Бундан ортиқ тилагим йўқ. Узимга ҳам шундай тилак билдирардим. Дўстларимга ҳам, фарзандларимга ҳам, набираларимга ҳам. Мана шу эрк ва мустақиллик ғояларига муносиб одамлар бўлиб етишсак, шунга ҳаракат қилсак, албатта, жаҳон халқлари орасидан энг илғор ўринлардан бирини эгаллаймиз. Шунда бизни ҳеч қачон, ҳеч ким қарам ҳолга, тобе ҳолга сололмайди.

Лузумий

ИШҚДАН БАҒРИМ КУЙИБ

Лузумий (Қосимов — Собиров Абдулхамид) 1900 йили Чимкент вилоятининг Қорамурт қишлоғида туғилган. Чимкентлик мударрис — Муҳаммад Собирхон қўлида савод чиқарган. Араб ва форс тилларини чуқур ўрганган. Шеър ва ғазаллар битган. Шарқ илми билан шуғулланган. Катагоннинг ноҳақ шамоли 1937 йилда уни ҳам домига тортган. Ун бир йил Урол диёрининг турли лагерларида бўлган. 1957 йили оқланган. 1977 йилда вафот этган. Бир неча шеърый дафтарлар қолган. Қуйида берилаётган ғазаллар ўшаларнинг айрим намуналари.

* * *

Жаҳонки бир меҳмонхона, дедилар, билмам они ким,
Бу меҳмонхонани меҳмони кимдуру мезбони ким?
Кетар ҳар боғбон, кўрдим келиб, обод этиб доим,
Биродарлар, бу гулшаннинг ҳақиқий боғбони ким?
Дариго, одамизода, ғарибу нотавон бўлиб,
Қирар ер остига ёлғиз, рафиқи меҳрибони ким?
Ҳама яхши-ёмон бирдек, хаёл эт барчадин кам тут,
Ўзинг ортиқ билиб, ҳаргиз дема, ман ким, фалони ким?
Саломатда, балиятда ўзинг бирдек хаёл айла,
Саломатни берибдур ким, юборибдур балони ким?
Биродарлар гумон айлар, ки эл яхшиларидандур,
Лузумий яхшиси бўлса, айтинг энди ёмони ким?

* * *

Ишқ келтурган бало етмасму Фарҳод устина,
Келтурур Хусрав анга бедод-бедод устина.
Қасд этар қотил кўзинг кўнглум харобин гўйиё,
Ғорат этмакка ҳалоку келди Бағдоф устина.
На гуноҳим бор эканким, қатлима омодадур,
Қошу кўзинг гўйиё жаллод-жаллод устина.
Ишқ тушгач, кўнглума бўлди паришон ақлу ҳуш,
Келса гар топмас қочар ер, сайёд-сайёд устина.
Ишқдин бағрим куйиб, то субҳи фарёд айларам,
Демадинг кимдур деган фарёд-фарёд устина.
Иштиёқингда Лузумий ўйла бесабру қарор,
Гўйиё истар санга, учмоқ миниб бод устина.

* * *

Бул жаҳон маъмурбси маънида бир вайронадур,
Ҳар куни минг-минг киши ўлгайки мотамхонадур.
Кеча-кундуз тинмайин ёшу қари демай турар,
Ул ўлимни соқиси илгида минг паймонадур.
Ёшга навбат ё қарига, ҳеч кима маълум эмас,
Ичганин билмай қолур мажҳулки бир майхонадур.
Шунчалик ҳол бирла йўқ, бир-бирга шафқат халқда,
Қиз-она, оға-ини, ўғил-отадин тонадур.
Бир-бирига меҳрибон бўлиб яшашнинг ўрнига,
Эл хусуматлар қилиб, бир-бирига ташлонадур.
Ер юзини талашиб бир-бирларини ўлдиур,
Во ажабким, бори ҳам ер остига жойлонадур.
Эй Лузумий, оч кўзинг, дунёга ибрат бирла боқ,
Ибрат олган кимсага дунё бир ибратхонадур.

* * *

Халқ ичинда энг ками, наздимда энг ортиқидур,
Эл қошида ортиқи, бори эрур кам йўқидур.
Кимки ортиқ бўлса, ул, элдин ўзин камроқ билур,
Ким ўзин ортиқ билур, кибру ҳаво сандиқидур.
Ори кам ортиқ бўлур фазлу ҳунар бирла вале,
Сан каму ортиқ дема, барча худо махлуқидур.
Эй Лузумий, ҳеч кимсаки, таҳқирга хос лойиқ эмас,
Ҳар гадо ўз кўнглуда, шоҳаншоҳи салжуқидур.

* * *

Жаҳонга офтоб бўлсанг, ўзингни заррадин кам тут,
Шиои шамс бил ёринг, ўзингни ақди шабнам тут.
Ҳамиша тангридан хавфу ражода қалтираб тургил,
Қаромату мақомат аҳли бўлсанг ёди балғам тут.
Насаб бирла, ҳасаб бирла азозилдек, ҳаволанма,
«Заламно раббано» деб, ажз ила тақлиди одам тут.
Агар ҳар мастни кўрсанг, анга тан этмагил ҳаргиз,
Ки ҳар девонани кўрсанг, чу Иброҳими Адҳам тут.
Агар қасдинг била ерда чутолини босиб ўтсанг,
Ани шери худо билгил, ўзингни ибни мулжам тут.
Утир аҳли фазилат бирла, лек изҳори фазл этма,
Ўзингни жоҳили маҳзу жалисинг ибни ақсам тут.
Талабдин қолмагил ҳаргиз ва гар ғаззоли шогирдинг,
Ки гар ҳар аҳли фазл ўлса, ани Имом Аъзам тут.
Такаббурдин натижа топмагандур, ҳеч бирор инсон,
Тавозуъ пеша бўл, жоно, мани пандимни маҳкам тут.
Лузумий ер юзидин кетмагинг лозим бўлур бир кун,
Тасаввур бирла ер остидаги ҳолингга мотам тут.

Абдурашид Абдуғафуров

НАВОЙНИНГ НОМАЪЛУМ ҒАЗАЛЛАРИ

Алишер Навоий «Хазойин-ул-маоний» девонлар мажмуасини 1498 йилда тугатгани маълум. Хўш, бу санадан кейинги йилларда ёзилган ғазал, мухаммас, қитъа, рубоий ва бошқа турлардаги асарлар қаерда? Ахир, «Хазойин-ул-маоний» девонларига тартиб берилгач, улуғ шоир она тилида лирик асарлар, жумладан, ғазаллар ёзмаган, дейишга ҳеч қандай асос йўқ-ку!

Чиндан ҳам Навоий ҳар доим катта илҳом билан баракали қалам тебратган. Йигит йилларидаёқ «кунда юз байт айтиш мен учун ҳалво ейишдек осон ва ёқимли» мазмунидаги фахрия байтларини битган шоир шундай юксак ижодий суръатни то умрининг сўнгги кунларигача сақлаб қола билган. «Хазойин-ул-маоний»га ёзган дебочада ўзи гувоҳлик беришича, девонларга тартиб билан жойлаштириш олдидан кунда бир-икки, баъзи кунлари эса ҳатто уч-тўрт ғазал устида таҳририй ишлар олиб бориб, уларга сайқал берган. Бу ижодий меҳнатни шоир гўзалларни янада зеболантириш билан қиёслайди:

*Кун бор эрдикки бир ғазалу икки ғазал,
Бал уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал,
Маҳвашлардек бори латофатда масал
Боғлаб кийибон юзга ҳалле, тўнға — ҳулал!*

Навоий умрининг охириги йилларида ҳам баракали ижод қилган. Бунини шоир қисқа муддат ичида «Лисон-ут-тайр», «Мезон-ул-авзон», «Муҳокамат-ул-луғатайн» ва «Маҳбуб-ул-қулуб» каби йирик фалсафий-назарий ва ижтимоий-ахлоқий йўналишга эга бўлган асарларни яратишга улгурганлиги равшан кўрсатади. Айтиш керакки, улуғ шоир бу йилларда ҳам мамлакат ва давлат ишлари, маҳнаткаш халқ ташвишлари билан ниҳоятда банд бўлганлигидан фақат кечаларигина ижодга вақт ажрата олган. Бу ҳақда «Лисон-ут-тайр» дostonида жуда аниқ сўз юритади. Муҳими шундаки, ҳижрий ҳисоб билан олтмиш ёшида бу дostonни ёзишга киришган шоир ҳар кечада қирқ-эллик байтни қоғозга туширишни қандай қилмаган.

*Олтмишқа умр қўйғонда қадам,
«Куш тилин» шарҳ этгани йўндум қалам.
Эрди ёрим кеча ашғолим чоғи,
Табъ бу маънига машғул ўлмоғи.
Хома рафторин неча сўрсам неча,
Қирқ-эллик байт ҳар ярим кеча
Сафҳага ёзмай қарорим йўқ эди,
Бу рақамда ихтиёрим йўқ эди.*

Хуллас, тарихий ҳақиқат шуки, Навоий «Хазойин-ул-маоний» девонларини тузиш юзасидан кўп йиллик машаққатли меҳнатни якунлаганидан кейин ҳам ижодий ишни асло сусайтирмаган, аксинча, янада жадал ва фаол давом эттирган.

Шу боисдан, Алишер Навоий «Хазойин-ул-маоний»ни узил-кесил битирганидан кейинги икки йилдан ортиқ вақт мобайнида кўплаб ғазал, мухаммас ва бошқа лирик турларда асарлар яратганига шубҳа йўқ.

Айрим тадқиқотларда бу масала бир қадар ёритилди. Масалан, профессор Ҳамид Сулаймон «Хазойин-ул-маоний» девонларига кирмай қолган 24 ғазал, 8 қитъа, 2 рубоий ва фардларни топиб, «Фавоийд-ул-кибар» девонининг 1960 йил нашрига илова тарзида чоп эттирган эди. Ушбу сатрлар муаллифи эса яқингача Ҳусайн Бойқаро (Ҳусайний)га нисбат бериб келинган етти бандли тахмис аслида Навоий қаламига мансуб эканлигини аниқлаб, матбуотда эълон қилди (Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 й. 9 февраль. Бу тахмис 1498 йилдан кейин яратилган кўп сонли шеърлардан биридир. Хуллас, «Хазойин-ул-маоний»га бир қатор ғазаллар кирмай қолган ва у тузилганидан кейин ҳам шоир кичик турларда анча мунча шеърлар яратган. Бу ишончли далиллар асосида шаклланган илмий хулоса ҳисобланади.

Мана, уша далилларнинг айримлари:

1. Маълумки, Алишер Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида ўзбек адабий ва жонли сўзлашув тилининг ниҳоятда бойлиги, ранг-баранг товланишини кўплаб далилларда намойиш этади.

Шу мақсадда шоир қатор сўз-ибораларнинг ёзма адабиётда ишлатилишига мисол тариқасида шеърӣ байтлар битади. Жумладан, у «ҳой-ҳой» ибораси ҳақида сўзлаганда, «бу лафз ҳам аслан туркий услубдур» деб таъкидлайди ва ўз ижодидан мисол келтиради. «Фақирнинг бу мақтаи машҳурдурким, байт:

Навойӣ, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Ки, «хе»! дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор!»

Улуғ шоир алоҳида тилга олган бу ғазал ҳанузгача топилган эмас. Келтирилган байт таҳаллус билан яқунланганига қараганда, ғазал тугалланган ва мукаммал бўлганлиги кўриниб турибди. «Муҳокамат-ул-луғатайн» 1499 йилда, яъни, «Ҳазойин-ул-маоний» тузилганидан кейин ёзилган.

Шеърӣят ва аруз илмининг назарӣ масалаларига боғишланган «Мезон-ул-авзон» ҳам машҳур девонлардан кейин яратилган. Бу рисолада шоир асосан ўз шеърӣятидан мисоллар келтиради ёки баҳс юритилаётган вазнини намойиш этадиган байтларни махсус битади. Шунингдек, асарда девонларида учрамайдиган ғазаллар матлаълари ҳам мавжудки, уларнинг ёзилиш тарихи ва тақдири бизга ҳануз қоронғу. Масалан, қуйидаги уч байт билан бошланувчи ғазаллар «Ҳазойин-ул-маоний» девонларида учрамайди:

Десам:орзу зулфунг: «Ул — ўтдур, тутундур — бу!»
Дер: «Ондин — санга куймак, бу бирдин — қаро қайғу!»

Чеҳрадин бурқаъ очиб ўтқа куйдурдунг мени,
Чун кул ўлди пайкарим — кўкка совурдунг мени.

Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш.
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш.

Бу ғазаллар ҳам, худди «Муҳокамат-ул-луғатайн»да мақтаъ байти келтирилган ғазал каби, Навоӣ ижодий фаолиятининг сўнги йилларида яратилган, деб ўйлаш мумкин.

2. Улуғ шоирнинг ҳали бизга номаълум анча-мунча ғазаллари мавжудлигини исботловчи яна бир далилни Хожа Нисорӣ «Музакири аҳбоб» тазкирасида келтиради. Нисорӣ ёшлик чоғида Навоӣ билан бўлиб ўтган адабий суҳбатини хотирлаб, қуйидагиларни ёзади:

«Мир ҳазратлари суҳбат чоғида мандан сўрадиларки:

— Бизнинг шеърларимиздан бирор нарса ёдингда борми? Фақир аларнинг бу муборак мақтаъларини ўқидим:

Эй Навоӣ, сен киму меҳробу масжид истамак?!
Қайдаким, хўблар аёгин кўйса — сен бошингни куй!»

Аммо бу ғазал ҳам яхлитлигича топилган эмас.

3. Маълумки, Захириддин Муҳаммад Бобур Алишер Навоӣга ўта ихлос-муҳаббат билан қараган, унинг ижодини, айниқса, она тилида яратган асарларини қунт билан мутолаа қилган. Бобур аруз вазнига бағишланган илмӣ асарида ишончли далил сифатида улуғ шоир, шеърларидан кўплаб мисоллар келтиради. Жумладан, рамал баҳрига бағишланган қисмда қирқ олти ғазалнинг матлаъ байтларини беради. Шулардан қирқ бештаси «Ҳазойин-ул-маоний» девонларида мавжуд, аммо қуйидаги байт билан бошланувчи ғазални биз манбада учрата олмадик:

Кимники, ёр айладинг, бўлди гирифтoring сенинг,
Рашқдин, ваҳ, дея олмасмен: «Худо ёринг сенинг!»

Улуғ шоирнинг ҳажвий ёки ҳазил рўҳидаги айрим асарлари ҳам ҳанузгача бизга номаълум қолмоқда. Навоӣнинг ўзи «Мажолис-ун-нафоис» тазкирасида ниҳоятда муҳим бир маълумотни келтиради. У Машҳаднинг таниқли фозилларидан Сайид Ғиёсиддин ҳақида сўзлар экан, қуйидаги гувоҳликни беради:

«...Аҳл ва мулоӣм кишидур. Мазох ва мутойиба мизоҳига ғолибдур... Чун Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат (сариглиқ — А. А.) ғолибдур — «Сайид ширға» ҳам дерлар. Баъзи маймун-ға ҳам ташбих қилурлар. Фақир хул бу навъ густоҳлиқлар (ибосизлик, беҳаёлик — А. А.) қила олмасмен, аммо Мирнинг мархабин (уловини — А. А.) ул итга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндирурлар. Агарчи Мирға нохуш келур, аммо ҳазл билан ўткарур...»

Бу парчада гап Навоӣнинг ҳазил рўҳида ёзилган ғазал ёки қитъаси ҳақида бораётганлиги шубҳасиз. Аммо, ана шу асарнинг матни ҳанузгача топилган эмас.

Алишер Навоӣга бўлган чексиз ҳурмат-эътироф, уни ўзига устоз деб билиш, тажрибаларидан ўрганиш улуғ шоир ғазалларига сон-саноксиз таҳмислар яратилишига олиб келди. Бу таҳмислар таркибида «Ҳазойин-ул-маоний» девонларида учрамайдиган қатор ғазалларга ҳам дуч келамиз. Навоӣ асарларига кейинги асарларда боғланган таҳмислар навоӣшунослик учун, айниқса улуғ шоир ғазалларининг тўғри, яъни, асли матнларини тиклашда эътиборга лойиқдир. Негаки, деярли ҳар бир таҳмисда ғазал матнига тегишли камида икки-уч фарқлар учрайди. Бу тафовутларни айримлари оддий сўз алмашинуви ёки ҳарфий бўлса, баъзилари ғоя ва мазмунга, изчиллик ва услубга бевосита алоқадордир. Кейинги давр ижодкорлари Навоӣ мероси ва анъаналарини муқаддас ва тамомила даҳлсиз деб тушунганликларини ҳамда улуғ шоир ғазалларини таҳдир қилиш, қўшиш ёки олишга журъат этмаганликларини эътиборга олсак, масала анча равшанлашади. Шу боисдан ҳам улар ихтиёрида шоир асарларининг бизга номаълум қўлёзма нусхалари бўлган, деб тахмин этиш мумкин.

Далиллар фақат айрим байтларнигина эмас, балки бутун-бутун ғазалларни ҳам ана шу тахмислар бўйича топиш имкони мавжудлигини тасдиқлайди.

Қадимий анъанага кўра, мухаммаслар тахмис боғлаган ижодкорнинг «ўз асари» ҳисобланади ва шунинг учун ҳам уларнинг девонларига киритилиши табиий.

Машҳур шоира Увайсий девонида Навоий ғазалига боғлаган бирнеча тахмислар бор. Улар орасидаги етти бандлик бир мухаммас эътиборни тортади. Гап шундаки, Увайсий тахмисига асос бўлган бу ғазални шоир девонларида учрата олмадик. Демак, бу ўринда ҳам ҳанузгача бизга номаълум ғазал ҳақида сўз бормоқда. Қуйида ана шу ғазалнинг биринчи ва охириги байтларини диққатингизга ҳавола қиламиз:

Тонг эмаским, тоби ишқингдин кўнгул гар топса хат,
Не ажаб ўт шуъласи бирла самандар топса хат.

...Не ажаб, аҳли хирад хушдил Навоий назмидин,
Жавҳаре топқонда тонг йўқ яхши гавҳар топса хат.

Бу ғазални, то ишончли манбалар топилгунча, чиндан ҳам Навоий ёзган деб кафилик бера олмаймиз. Аммо, айна замонда, Увайсий таъкидига ишонмасликка ҳам ҳеч қандай асосимиз йўқ.

«Хазойин-ул-маоний» девонларининг бирортасида ҳам учрамайдиган, аммо Навоий қаламига нисбат берилган ғазаллардан яна бирини иқтидорли шоир Роқим меросида кўрамиз. У: «Баҳор вақтида қил сайри лолаи худрў» мисраси билан бошланувчи мухаммасини Навоий ғазалига тахмис деб очиқ-ойдин ёзади. Бу ғузал ғазал ҳам улуг шоирнинг 1498 йилдан кейин яратилган етук асарларидан биридир.

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод этган йирик шоирлардан бири Юсуф Сарёмий ҳам «Хазойин-ул-маоний» девонида учрамайдиган икки ғазални Навоий асарлари сифатида тавсия этади. Гап 1914 йилда Тавалло томонидан чоп этилган «Девони мавлавий Юсуф Сарёмий» таркибидаги икки тахмис устида бормоқда.

Биринчи мухаммас халқимизнинг ялла қўшиқлари жумласидан мустаҳкам ўрин олган, унинг ниҳоятда шўх, ўйноқи, жарангдор мисралари эса ҳар бир ўқувчига ёшлигидан таниш:

Бир неча гул барги қабо, яли-яли,
Айлағоли бизни адо, яли-яли,
Тузмоқ учун савту наво, яли-яли,
Жамъ бўлунг моҳлиқо, яли-яли,
Бўлди кизик баъзи саро, яли-яли.

Мухаммас яхлитлигича, табиийки, Юсуф Сарёмий асари ҳисобланади. Унга асос бўлган ва Навоийга нисбат берилган ғазал эса «Хазойин-ул-маоний» девонларида йўқ. Юсуф Сарёмий таъкидига кўра, юқоридаги банднинг сўнгги икки мисраси ва қуйидаги байтлар Навоий томонидан ёзилган:

Нағма била мутриб этуб тарона,
Соқий тутуб жоми сафо, яли-яли,

Рухи Набий арш тағиға бориб,
Бир-бириға қилди имо, яли-яли.

Риштаи жонимға етар бир гирих,
Қилди вужудимни фано, яли-яли,

Гул очилиб, гулшан ўлуб лолагун,
Бўлди анга нағма саро, яли-яли.

Бир назаре солса дебон кўз тутуб,
Қоматимиз бўлди дуто, яли-яли,

Хаста Навоийни тўкуб қонини,
Қўлларига қуйди ҳино, яли-яли.

Асримиз бошларида тошбосма усули билан чоп этилган баъзи баъзларда бу ғазал байтларига жуда ўхшаш мисралар Қосимий тахаллуси қўйилган шеърда ҳам учрайди. Бу ҳол муаллиф масаласини жиддий текшириш лозимлигини кўрсатади.

Юсуф Сарёмий девонида яна бир мухаммас Навоий ғазали асосида яратилганлиги қайд этилган. Юқоридаги каби бу ғазал ҳам «Хазойин-ул-маоний» девонларидан топилмади.

Адабиётимиз тарихидан маълумки, «Навоий» тахаллуси остида бир неча ижодкор қалам тебратган. Эҳтимол, мазкур ғазаллар ҳам яна шу «бошқа Навоий»ларнинг бирига тегишлидир; деб ўйлаш мумкин. Аммо Юсуф Сарёмий девонидаги ҳар иккала мухаммаснинг тепасига «Амир Навоий ғазалига мухаммас» деб аниқ ва махсус қайд этиб қўйилган. Гап шундаки, чиндан ҳам «Навоий» тахаллусли бир неча ижодкор бор, аммо уларнинг бирортаси ҳам «Амир Навоий» бўлмаган!

Бу шоирлар ўз тахмисларига асос бўлган ғазал муаллифини хато кўрсатганлар, деб гумон этишга ҳеч қандай асос йўқ. Мирмаҳмуд Қорий тахмис боғлаган, аммо «Хазойин-ул-маоний» девонларида учрамайдиган бир ғазалга тўғридан-тўғри «Мухаммаси Қорий бар ғазали Амир Навоий» деб сарлавҳа қўйилган.

Қисқаси, кейинги даврларда яшаб ижод этган кўп сонли шоирлар меросидаги тахмисларни синчиклаб ўрганиш орқали ҳам улуғ шоирнинг расмий девонларига кирмай қолган ғазалларини аниқлаш мумкин.

Алишер Навоийнинг янги топилган ғазаллари:

Не яхши вақт эрур ёр бирла бир бўлғу!
Кўнгулда ҳар неча пинҳон сўз ўлса — айтилғу!

Қадду юзу лаби лаъли ҳаёлин айларда,
Кузумға неча тонг отғунча келмади уйку.

Баҳор вақтида май ичгилу нашот эткил,
На шоҳ қолғуси оламда, на гадо қолғу!

Замири соф, юзи соф, тийнати-дур соф,
Нажоди одам эмастур — фаришта бўлғай бу!

Висоли дўст ғанимат, ўзунг ғанимат сен,
Ки, ҳар нечук қилибон бўлма ёрдин айру!

Ҳаёту айши жаҳонни бу қадарким, билдим
Бнайниҳи экан ул соли рами оҳу.

Навоий ёри жафокоридин вафо кўрса,
Анга бу рутба бори ошиқ ичра ойруқсу.

* * *

На янглиғ айлади тасвир оразинг наққош
Ки, наътинг айтғали айлар кўнгул тил ила талош.
Кўюнгда бўлса супурги мижам тонг эрмаским,
Йўлунгда шаҳлари Жабрил Амин эрди фаррош.

Паямбар аҳлиға Аксодаким имом ўлдунг,
Алар кавокиб эрдилар, сен эрдинг анда куёш.

Ҳамиша йиғлар эди авж Қибриёға боқиб,
Ки, анда уммат учун кўзларидин оқиб ёш.

Белиға боғлади маҳкам қаноат асбобин,
Муҳаммад очлиғидин вокиф ўлмасун деб тош.

Фалаклар узра чиқиб, «умматим!» деб йиғлаб,
Отини босган изига тасаддуқ ўлсун бош.

Бу жоҳи султонийким, худо сенга берди,
Ҳижозу ғайри Ҳижоз ичра йўк сенга ўхшош.

Қамар юзи ёруғ ўлди юзунг шуоъйидин,
Ул оқшомеки, малоик санга эрди йўлдош.

Эрур кўюнгда Навоий асиру ҳам мажнун,
Ул-ойни суҳбатини топқай эрсам эрди кош!

* * *

Мани маҳв айлаган ул дилбаримни чашми шаҳлоси,
Кўнгул мулкини торож айлаган ишқини яғмоси

Улумдин зарра ваҳмим йўк, вале, кўркунчим андин кўб,
Қачон ўлғайману кетгай бошимдин ёрни савдоси.

Занфу нотавон, бечораю бехонумондурмен,
Неча ҳажрида йиғларман — ани йўк зарра парвоси.

Неча жавру жафосиға чидарға тоқатим йўқтур,
Қазоға розилар бўлдум, туганмас ишқни савдоси.

Фалак дорулқазоға элтибон қатл айлади — ўлдум,
Жазоси шул эрур — ҳар кимки, қилса ишқни даъвоси.

Манга дарди фиروق, андуҳи мотам чархи кажрафтор
Ки, қичқиртиб мани бозори ишқинг айюҳанноси.

Навоий дилфигор ўлгач, маломат новаки етгач,
Тилинган этга ўхшайдур аниким барча аъзоси.

Мирзо Абдулқодир Бедил

БУ ШОДЛИКЛАР БАРИ ҒАМДАН ЯРАЛГАН

* * *

Кўзларинг ёдида айларман гаҳи мен ижтиноб,
Кипригининг соясинда то қиёмат кўзда хоб.

Борлиғим сочдим қилиб оташ ғубор дарё сари,
Чун балиқлар тангаси, тиллога дўнди ҳар ҳубоб.

Лаъл лабининг ҳасрати пинҳон эзилган дил аро,
Гавҳар ҳам, фарёдким, бўлмайди ҳаргиз бениқоб.

Бор умид олмоқда ором, қўзғатиб бўлмайди ҳеч,
Бизни эзмоқда, мана, ҳайбатли харсанг мисли хоб.

Изламакда ҳақ йўлин, йўқ, фарқи кўп ё ознинг,
Ҳеч маҳал яхлит бўлақларга бўлинмас офтоб.

Юксалибмиз биз қуюн ичра, не ҳол деб сўрмағил,
Соврилибмиз елга биз-чун чашмадин тору таноб.

Бу вужуд чангдир, довуллардан бугун ваҳм айладик,
Чашмалар қўрқувдалар, осмонда бўлмай деб сароб.

Чўкмайин турмайди харсанг, ташласанг сув сатҳида,
Терга ғарқ айлар сени, бил, ору номус, изтироб.

Рух тилсим қилса, беваҳшат бўлолмайсан халос,
Кўзларинг ҳам туйнук, ҳам тулпор бўлиб қилгай шитоб.

Бемисол бул жилвани маҳкам қилиб бўлмайди ҳеч,
Аксни бермаслик учун ойна истайди ниқоб.

Дилқоронғу қилди ишқ бизларни, Бедил, минг ажаб,
Ғамлакат бошига солган мисли соя офтоб.

* Шарқ бадиий тафаккурининг улуғ сиймоларидан бири, қиёмимиз
Мирзо Абдулқодир Бедилнинг таваллуд топганига яқинда 350 йил
бўлади. Ҳукмингизга тақдим этилаётган янги ўғирма-газалаар-
ни ушбу сана олдидан, ул зотнинг руҳларига билдирган ҳурматимиз
тарзида қабуд қилгайсиз.

Назм бўлими

* * *
Кетар борлик, ки, бўғзинда нафас йўқ,
Узилган кўнғирок, карвонда сас йўқ.

Кўнгул мойилми йўқ таҳқиққа, не
фарқ,
Ки, нетсин унда ишк, ҳатто ҳавас йўқ.

Тириклик шавқи дилдан бартарафдир,
Қабарган дилда ҳеч ўзга мараз йўқ.

Қаро бир сир аро дил, у қуёшдек,
Қафас асрорини фош айламас, йўқ.

Муҳаббатдир кўринмас бир аланга,
Ёнолмас унда, билсанг, ҳамма кас,
йўқ.

* * *
Чекиб, хат ҳужжатингга қилмадинг сен матлабим жо
ҳеч,
Ўзинг чекмасмусен бундан азоб, эй кўзи шаҳло ҳеч?

Сени деб хўрсиниқлардан дили доғ бўлди гулшаннинг,
Кўзим қондир йўлингда, айт, қилурмусан томоша ҳеч.

Оқарса ҳам суяк, дилдор, ҳамон қалбимдаги йўлда,
Тикандир кипригинг, жой йўқ, оёқ қўймоққа асло ҳеч.

Ки, ҳолим чанг каби парвоздан ожиз, чўкмишам аста,
Агар йўқса бўлурми бахт менинг умримда пайдо ҳеч?!

Дилим ваҳшат ҳарифидир, кўзимни айламас гирён,
Осонлик бирла гавҳарларни жамғаргайму дарё ҳеч.

Баландлик ёки пастлик, айт, йўлин тўсгайму ожизнинг,
Мададкор бўлса, қаптолинда гар, тоғ бирла саҳро ҳеч.

Илоҳим, бахт эрур мастлик, бошимга қил паноҳ ундан,
Шаробсиз саждага зинҳор бошин эггайми мийно ҳеч.

Хуруж этганда шавқ, Бедил, одоб-икром унут бўлди,
Тағофил макридин маст дилни қутқаргайму иймо ҳеч.

* * *
Бу шодликлар бари ғамдан яралган,
Заҳар бирла асал ҳамдам яралган.

Асрлар ўтмаги бу — бир ўйиндир,
Ики олам, ки бир дамдан яралган.

Вужудга келдию бахт, топди ишқал,
Даво бу дардга одамдан яралган.

Топилмас гул каби гул, бу уқубат
Баҳор номлиғ шу байрамдан яралган.

Қилар арз қалдироқлар ваҳшатимни,
Чақимчилар-да кўкламдан яралган.

Бу гуллар, оҳ, баҳорнинг офатидир,
Буюк бу дард каму камдан яралган.

Яро дилга берар таскин хазонлар,
Ки, ҳар япроғ-да, марҳамдан яралган.

Янги ойдек ибодатга эгилдим,
Ки, рост дил — қомати ҳамдан яралган.

Хижолатдан сахийлар, қон бўлинглар,
Саховат донғи Ҳотамдан яралган.

На хумморсан, на маст, Бедил, бу не ҳол,
Димоғинг қайси оламдан яралган.

* * *

Шарҳ этиб мавж борлигин, дарёда туғён ҳар нафас,
Жам руҳим фош, гўё кўйнимда райҳон ҳар нафас.

Чикса ҳар қандай доvon йўлингда, шарт ўтмак ошиб,
Айласин эртангни бу кун, майли, пайҳон ҳар нафас.

Матлабингга етмаганлик дардидан сен тўкма ёш,
Тўксанг ҳам, ҳаттоки тор, хижлатда, у қон ҳар нафас.

Ушбу борлик бир китоб, сен айла банд шерозасин,
Тонгга боқ, йўқликни жам айлайди ҳар он, ҳар нафас.

Дард эрур ишқ, оташинда бир бўлак иксир бор,
Сен бу ўтда, борлигим, бошдан-оёқ ён ҳар нафас.

Сенга қурбон хоклар гар чексам оҳ, тўзғиб кетар,
Бир оёқ боссам фиғон тортгувси минг жон ҳар нафас.

Ўз-ўзингдан қилмайин ваҳм, журъат эт, ўтгил кечиб,
Сен ўзингга сен ўзингсан мисли уммон ҳар нафас.

Гулларидан парларимга нусха гар олмас эсам,
Устидан учмоққа қўймас ушбу бўстон ҳар нафас.

Беватан Мажнун эрурман, бўлмишам саҳро аро
Оҳуларнинг кўзи ичра зору сарсон ҳар нафас.

Бор назокат, бор сеҳр биллур қадаҳ ичра ниҳон,
Қўй, халал берма томошаларга, мужгон ҳар нафас.

Дўндирад ўз кулфатин толега, Бедил, аҳли дард,
Сурма қилгум сенга дил доғимни, жонон, ҳар нафас.

* * *

Жунун, айт, қайдасан, вайрона қайда,
Қурук чўпман, бир оташхона қайда?!

Чарақлатдинг, ки, зорларнинг чароғин,
Қани, кул бўлгучи парвона қайда?!

Уялдинг ўзгдан, кўрқдинг ўзингдан,
Ўзингдан кеч, кейин бегона қайда?!

Қурук доврук таратмиш ваҳм — чўпчак,
Ўзинг афсонасан, афсона қайда?!

Жаҳондир бир юмurtқа, мағз — ўзинда,
Ани излашга ўзга хона қайда?!

Қафас кўксимда бир куш бор, илож не,
Юракдан сув тутарман, дона қайда?!

Уйингда манзилу Бедил, йўлинг йўқ,
Хаёл қил, Каъбаю бутхона қайда?!

* * *

Бу гулзор, бу чаман дилдор учундир,
Ҳар илдиз шамъига, бил, тор учундир.

Бу боғ ҳар барги бир пар, дилга боқсам,
Ки, жонда руҳ деган шунқор учундир.

Суюнчидир юрак, сўнги нафас ҳам
Вафони айламак изҳор учундир.

Дилим ёқмоққа чақмоқ кўз қароси,
Тили, гарчи асал, инкор учундир.

Юрак рашк оташига бир сипанддир,
Юзи тун бўлмоғим бедор учундир.

Чу янграр панжасиндан дод, билиб кўй,
Ғариб ҳар бир юрак хунхор учундир.

Хавотир бирла пойлаб йўлларингни,
Бўлибдир ғунчалар қон, ор учундир.

Сени келмай қолар деб тебраниб гул
Солар йўлингга дам... дийдор учундир.

Жаранглар қўнғироқ. Бедил, бу карвон
Жудолик бўлмоғи такрор учундир.

* * *

Мисоли ғунча, ғамгинман, ки, менда тор Ватан бордир,
Очилсам дашту саҳро қон бўлиб кетгай, чаман бордир.

Бу масканда тутаб исфанд каби ёндим сен ичгач май,
Сенинг ҳуснингни асраш бахтидан мангуға шаън
бордир.

Ёниб дудга дўнарман, чок кўксимдан юракни кўр,
Булултар тиркашидан офтобдек бир ҳашам бордир.

Сени ёнимда деб суҳбат қуарман ўз-ўзим бирлан,
Муҳаббатдан мени Мажнун қилишдек илму фан
бордир.

Нақш банд айладим, ишим топар барҳам қиёматда,
Бу кулгуларда баҳс шаксиз ики олам билан бордир.

Шаҳид бўлдим, жасадга бас, бу саҳро бир тўшак бўлса,
Не ғам, кўзда ғуборимдан вужудимга кафан бордир.

Дилим кўзгу, уни оғритма тийра айлаб, эй ғофил,
Ахир, унда ўзи аввалдан ҳам доғ, ҳам тикан бордир.

Ғар огоҳман ва ғар ғофил, бўлурми ҳасратим зое,
Ғубор из солмагай, сийнамда минг доғи кўҳан бордир.

Ҳамиша оҳу ноламдан, ки, Бедил эҳтиёт бўлғил,
Олов пурковчи мендек дод солиб дунёда кам бордир.

* * *

Сенинг савдои шавқингдан эрур мазҳаб ва машраблар,
Тутар кўкни сени ёд айласак: «Ё раб ва ё раб»лар!

Енгил юк карвон юргач, жиринглаб қўнғироқ аста,
Чекилгач наъра бир бор, қалқди жунбушга келиб
сафлар.

Ғубор ичра қолар киприклару кўзлар фидо бўлмас,
Қалам маҳв айлагай, бўлса сафоли қанча матлаблар.

Ки, ваҳшат теграсида очилур бахтлар бўлиб серфайз,
Ки, тонг отгач қилур фош оқ табассумни қаро шаблар.

Ки, зулф янглиғ гажак бахтдан омон бўлғил, агар йўқса,
Муқаррар ул заҳар санчгай чаён нишига ўхшаблар.

Тилим айтилмаган сўздан куюб қолмишдир оғзимда,
Нечунким, тингламоқ бирлан битиб қолган эди лаблар.

Бу олам бенишон, Бедил, умид боғлаб бўлурми ҳеч,
Сўраб кўргил, жавоб бергай не деб ночор матлаблар.

* * *

Балоларга бўлмиш, эй ёр, гирифтор шунчалар бўлғай,
Хаёлингдан йўқолмоқ аста гулнор шунчалар бўлғай.

Турибман ҳайрат ичра зарранинг бир бурж —
паноҳинда,
Таажжуб, тикламак осмонга девор шунчалар бўлғай.

Йўлингда ер бўлибдурмен, юриб ҳолимни сўрмассан,
Жабр маъшуқадан ошиққа, дилдор, шунчалар бўлғай.

Сўзингдан тош, кўзимдан ёш ёғар тинмай, танаффус
йўқ,
Муҳаббат мактабинда дарсу такрор шунчалар бўлғай.

Аланга пастга тушмайди, кул этмай ямлаган зотин,
Бўлиб йўқ-йўқ, қила олмоқ неки бор, шунчалар бўлғай.

Бил, арзон нағмалар ғунча жамолини очилтирмас,
Шараф булбулга, чаҳ-чаҳ, дурри шаҳвор шунчалар
бўлғай.

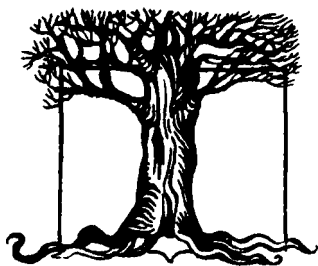
Муҳаббат чеҳра очмайди, чу кўпдир аҳли номаҳрам,
Дегайлар: аҳли ишқ оз бунда, бисёр шунчалар бўлғай.

Фироқ аҳлин ғубори тўзғига осмонга ҳар лаҳза,
Келар бир гулдирак овоз «ночор шунчалар бўлғай».

Қўяр Бедил, ҳаёт эҳромига ғишт ҳар нафас бирлан,
Забун вайронани тиклашда меъмор шунчалар бўлғай.

Матназар АБДУҲАКИМ ўғирмалари

Ботирхон Акрам,

филология фанлари доктори

Руҳият мусаввири

(Шоир суратига чизгилар)

Кўз ёшларида мени
Устирган асл шеърим...
Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман...

Чўлпон

1. Шеър рағбати, шоир қисмати

Инсоннинг кўнгил мулки, руҳий дунёси... Жаҳоннинг қанча буюк шоирлари — сўз даҳолари ҳайратини, эзгу армонларини ўзида тажалли этган сеҳрли хилқат! Унинг биз тасаввур қилганча аниқ манзил-мақонга, шакл-шамойилга сиғдириб бўлмас, ибтидою интиҳосиз буржларида қанчадан-қанча мўъжизавий оламлар мавжуд. Бас, бундай фазовий беҳуд дунёнинг сир-синоатини фалсафа ўзича, руҳшунослик ўзича, мусиқа ва рангтавир ўзича ифодалашга интилса не ажаб!

Шеърят-чи? Фақат инсон зотига хос зариф ҳиссиёт, хаёлот ва хотирот оламини табаррук шуаро ахлидан мерос фасоҳат қонуллари орқали таҳқиқ ва таҳлил этиш мудом шеърятнинг хос соҳаси эканлигига ким шубҳа қила олади? Бу «тенгри эҳсон» (Навоий) бўлмиш туғма истеъдоднинг шеърят илоҳаси Аторуддан олган шавқу рағбати, шоирнинг қалб идроки-ла етилган яратиш дарди, янги, бетакрор тимсол — бадий кашфиёт йўлидаги изланишлар қийноғи демакдир.

Рауф Парфининг шеърят дунёси, ўзгача тимсол — образлари... Унинг моҳияти, айниқса, шоир ҳаёти, ижодий тақдири ҳақидаги шеърларида ижодкорнинг ўзигагина аён, бошқалар учун сирли-ғаройиб жараёнлар тарзида зухур этади. Чунончи, «Шеърят»да ғоят нафис санъат табиатига хос шундай безовта — ўйчан сатрлар бор:

Ром этмас ҳеч нарса, саҳродир кўнгил,
Осмонларга фақат афсона сўзлар.
Маломат тошида очилган бир гул,
Дам ўтмас кулар ул, дам ўтмас бўзлар...

На ажабки, ҳазрат Навоий ўзининг шоир, ориф, ошиқ, ринд, вали, дарвеш, арбобу сарвар зотларнинг тимсоли мужассаами бўлмиш лирик қаҳрамонини мажозийлаштириб «маломат булбули» деб атаган эди. Рауф Парфи: «Шоир, шеър айтмоққа сен шошма фақат улф Алишернинг қутлуғ тилида!» каби ғоят

масъул сўзига ҳамisha амал қилгани ҳолда, устоз ташбеҳдан рағбат олиб, шоир зотининг бардошда, фидойиликда беназир кўнглини «маломат тошида очилган бир гул» деб таърифлайди. Юқоридаги мисралар, биринчи қарашда, шеър яратишдек нозик, мураккаб изланиш жараёнларининг объектив ё субъектив сабаблар билан, эҳтимол, самарасиз кечган қийноқларини ифодалаётгандай туюлиши мумкин. Аслида, мунгли-ҳазин, айни чоғда мағрур, исёнкорона оҳангда шоир қисмати биз тасаввур қилгандан кўра пурдард ҳолат, турли зиддиятлардан холи эмаслигига ишора бор. Гарчанд «сахро... кўнгил осмонларга фақат афсона сўзлаши» — зоҳиран гўё умидсиз бир ҳолнинг сабабияти сир тутилса-да,

мисралар моҳиятида шундай ҳақиқат ётади: шоирнинг асру руҳий изтиробларни енга олиши ё яшириб бериши ҳар доим ҳам осон кечавермайди, зотан, ҳаётда бўлгани каби драматик, ҳатто трагик ҳолатлар унинг табиати учун бегона эмас. Бу ҳол «Шоир» шеърида аниқ ифодаланади:

Кимни шоир дея тан олар жаҳон,
Биз кимни шоир деб атаймиз бугун?..
Кимдир ул, эрмак деб куйларми наҳот,
Сохта эҳтирослар чулғарми уни?..
Кимдир ул, жафокаш шу хилқат аро
Ҳамнишин тутинган қора қаламга?..
Кимдир ул, ғамгузор ва мотамсаро
Фикр сочаётган оламга?..

Бундай фавқуллода нолон, безовта оҳангдаги сатрлар орқали шоирнинг «бу дунёга... жавобгар» (Шайхзода) миссияси — ҳаётнинг ўзи илгари сураётган умумбашарий муаммоларга даҳлдор муносабати ҳаққоний ифодаланган.

Алалхусус, шоир ва шеърият учун ҳуррият, ватан, миллат гоялари тақозо этган курашчан ижтимоий дард асосий мақсад, асл матлаб эмас. Унинг ўзи табиатан рубобий — лирик ибтидо — азалий нафосатсиз, қолаверса, соф инсоний, руҳий-маънавий эҳтиёжларсиз яшай олмайди. Зеро, «ғузалик дунёни халос этади» (Достоевский) пурҳикмат сўзларида муҳассамланган юксак бурч туйғусини «ғузаликнинг ўзи ҳимояга муҳтож» (С. Франк) жумласида зуҳур этган, беихтиёр ўйга толдирувчи руҳий нидодан ажратиб бўлмайди... Рауф Парфининг шеърларидан бирида ана шундай мураккаб руҳий ҳолат — фақат ҳақиқий шоир, «ўзи ёққан алангада ёнган» (Абдулла Орипов) чин фидойи ижодкор изтироблари ҳаққоний ифодаланган:

Излайсанми сен-да бир паноҳ,
Ҳеч тинарми бу куй, бу оғриқ?
Эҳтимолки, бекордир, эвоҳ,
Уртанишинг бу қадар, бағрим?!
Уйчан кеча, тун ичра танҳо,
Рауф Парфи, қолдик иқовлон...
Биз меҳрга тўймадик асло,
Меҳр, меҳр истаймиз ҳамон.

Ҳеч шубҳа йўқки, шоир баъзан ўзи-ўз билан, кунглик, юрак, дил, қалб сўзларида муҳассамланган хос сирдоши билан «танҳо» қолганда, бу ғаройиб руҳий мулоқот лаҳзаларида шеър яратиш дарди, шоир зотининг эзгу муроди, бундай муборак аъломнинг маъно-моҳияти бир қадар ойдинлашгандай бўлади. Хусусан, «Ҳеч тинарми бу куй, бу оғриқ... Меҳр, меҳр истаймиз ҳамон» мисралари руҳига жойлашган дард, ҳасрат, умид, армон, илинж, муножот оҳангларини аниқ шарҳлаб бериш мумкинми? Шунга қарамай, шоирнинг ўзлиги билан қилган бундай дил суҳбати шеърият, унинг қаҳрамони дунёси ҳақидаги муайян тасаввуримизни кенгайтиради, чуқурлаштиради...

Маълумки, бугунги шеъриятимизнинг турли бўғинига мансуб истеъдодли шоирларда шахсининг маънавий-ахлоқий оламига қизиқиш тамойили ҳар қачонгидан кучли. Рауф Парфи «Ҳамлет» шеърида «виждон шеваси» ҳақида шундай кўюниб ёзади:

Бош эгиб тонглардан тонгларгача то
Виждон шевасига ташбиҳ излаймиз.
Одамда виждон ҳам бўлмасми ҳатто!
Сўзлаймиз, жигархун бўлиб сўзлаймиз.

Ҳаётнинг моҳияти, инсон умрининг маъномақсади ҳақида чуқур безовталиқ, дил-дилдан куюнчаклик ҳисларидан йўғрилган, ўзгача киноявий оҳангдаги бу сўз — образлар замирида қанча ечими мушкул муаммолар жойлашганини фаҳмлаб олса бўлади. Шоир сатрларининг маломатли оҳангидан («Сўзлаймиз, жигархун бўлиб сўзлаймиз»), одамнинг асли кимлигини — шаънини, номус-диёнатини белгилувчи аломатлардан биринчиси бўлмиш «виждон шеваси» шунчалар беписанд ва беқадр ҳолга туширилиши изтиробидан иложсиз биз ҳам ҳушёр тортамиш, шоир қаҳрамони билан ҳамдард ҳолатни кечирамиз. Рауф Парфи виждон мулкининг фидойи посбони Ҳамлетнинг таърифига сиғмас руҳий қийноқлари тасвири орқали икки муросасиз кутб — эзгулик ва тубанлик ўртасидаги азалий омонсиз курашга орифона ҳукм, санъаткорона шеърий интиҳо ясайди:

Кимларга ишониб кетасан, дўстим,
Наҳот етар сенга ёвузлик кучи?!
Йўк, сени ўлдирди шоирнинг ўзи...

Бу дарднок сатрларда — шоирнинг гениал Шекспир билан ғойибона мунозарасида, лабзан рамзий-мажозий маъно ташимаган сўзларнинг мантиқий-бадий имкониятлари доирасида, саноқчи сўзлар қатига сиғдириш қийин бўлган қанча ўй-хаёллар теранлиги, руҳий тугён мавжуд! Ҳолбуки, фавқуллода символика, ҳайратбахш метафоризмлар (бу — шеърий умумлаштириш учун характерли усул) Рауфнинг ижодий стихияси деса бўлади.

Исёнкор руҳ баъзан умидсиз-мунгли (шеърият учун бу ёруғ, сафобахш умидсизлик!) оҳангда ифодаланадими, бу беихтиёр Навоий сатрини ёдга солади: «Халқдин навмидлик еткурди роҳат кўнглума». Бу ажаб — ғаройиб зиддият Рауф Парфида ўзгача оҳанг, сажия касб этади:

Ҳеч нарса юпатмас, шоир, ҳеч нарса,
Ғариб бахтиёрлик энди юпатар.

Биз неча ўн йилликлар давомида даҳриёна қаллоб оптимизм («Дунёвий ғусса бизнинг фалсафа эмас» — Сталин) ақидасига қулларча сиғиниб, даврнинг шафқатсиз ҳақақатидан, ватандошлар қисматиға битилган ваҳшатангез фожиалардан ҳам гўёки кўз юмиб яшадик. Ҳолбуки, аини ҳақиқий, журъаткор ижодкорлар, жумладан, сўз, фикр эркинлиги туйғусидан мосуво бўлмаган Рауф Парфининг васфгўйлик муҳтида ҳам ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан ҳайиқмай: «Ғариб бахтиёрлик энди юпатар» дея ўз руҳий ҳолатини рўй-рост ифодалаши ҳаёт мантиқиға ҳам, санъат, шеърият мантиқиға ҳам хилоф эмас. Аиниқса, ҳақсизлик салтанати ҳамла қилганда на юрт раҳнамоларидан, на ёр-дўстлардан бирон-бир юпанч, умид, наҳот топмаган шоир қаҳрамони (бундай ғамгузор танҳолик кайфияти ҳақпараст одамлар учун бегона эмас) ғариблик қисматини ўзича бахт ўрнида қабул қилиши унинг мислсиз сабот туйғусидан далолат бергувчи бир сабоқ сифатида талқин этса арзирли ҳолдир. Кейинги икки сатрда «ғариб бахтиёрлик» сабаби ойдинлашади:

Эҳтимол, ноҳақман, эҳтимол, ҳақман,
Лекин мен муқаддас сўзни изларман.

Баъзан ҳақиқатга — рост сўзга иймоншонч ҳисси билан эришиш имконияти топил-

май қолганда қандайдир гумон-иштибоҳли ҳолатни ҳам кечириш мумкин. Рауф такрор усулида қўллаган «эҳтимол» ташбеҳи чиндан ҳам шундай хусусиятга эгами ё шоир сўзларида маълум киноя оҳанги бормикин?.. Ҳар қалай, хоҳ шоир қаҳрамони ўзининг ҳақлигига амин бўлсин, хоҳ иккилансин (айниқса, шоир учун иштибоҳ туйғуси эркинликнинг бир аломатидир) — кузатган мақсади битта: «муқаддас сўзни излаш». Тўри, бу ҳар бир иқтидорли шоир учун эзгу, юксак ҳаёл. Лекин Рауф Парфи ўйидаги «муқаддас сўз» қачондир тазйиқлар ҳамласидан орқага чекиниш — мурасасоз йўлидан бориш, танг вазият юз берганда айрим валинеъмат раҳнаомолардан «нажот» кутиш, муқофоту унвон тамаъида ҳамду санолар ўқиш каби хунук, таҳқирли тамойиллардан узоқ, том маънода ҳақ сўз, шоир ибораси билан айтганда, «кўйиниб сўзланган» ҳақиқатдир. Қолаверса, бу сўз шоир шахси — ўзлигининг, бошқа софдил, беғуноҳ одамларнинг, ҳаттоки чорасиз-қурбисиз «кижрочилар» (марказий тоталитар тартибот ҳукмфармолиги туйғайли) йўл қўйган мудҳиш ҳатолари учун ҳам астойдил таъба-тазаарру қилиш — виждон изтироблари ўтида покланиш маъносини ифодалаш эътибори-ла чиндан «муқаддас сўз» деб аташга лойиқдир.

2. Орифона нуктадонликлар

Лирик шеър ва оламнинг фалсафий моҳияти, азал ва абад муаммолари. Табиий ва ижтимоий зиддиятлар мавзуида шоир-файласуфнинг нотаниш муҳолифи ва ўзлиги билан ошқор ҳамда ботиний мунозараси. Бу борада Рауф Парфи ўзининг хос нуқтаи назари, мушоҳада тарзи, ифода усулига эга. Аниқроғи, шоир оламнинг самовий буржлари, заминий минтақалари, турфа ҳодисоту синоатига ижодий ёндашади — фақуллодда рамзу мажозлар, тугилмаган тимсолу истиоралар воситасида руҳан теран образлар яратади. Бу мўъжиз-сирли жараёнда қадимий фалсафанинг объектив қонунлари шеърятга хос сўз санъатининг ички ўзига хос меъёрлари билан, мантқий тафаккур бадийи — образли тафаккур мезонлари билан сирли уйғунлик, таносиб касб этгандай туюлади... Эҳтимол, шу боисдан шоир қаламга олган анъанавий мавзулар кутилмаган нозик ва теран бадийий талқини билан бизни ҳаёлга толдиради.

Чунончи, шоир «Туркистон ёди» манзумасида қаҳрамоннинг макон — замон меъёрлари эътибори-ла повёни йўқ руҳий кечинмаларини рамзқий характердаги умумлашма образларда аниқ ва мухтасар ифодалашга эришади:

На-да узун, на-да оғирдир бу йўл,
Далалар ястаниб ётар кўк каби.
Тиглар хотирамни осмон чеки йўқ,
Тизгинсиз бу шиддат кенглик асаби.

Қадим элининг ўзидай жафокаш, камтарликда шикаста, элининг ўзидай ҳалол, турли таъмалардан холи, ҳақпараст шоир тугилиб ўсган (шеър Миртемир хотирасига бағишланган) кўҳна Туркистон зиёратига отланган шогирд учун «кўк каби ястаниб ётган далалар» оралиғи нима деган гап? Бир қарашда «На-да узун, на-да оғирдир бу йўл» шунга ишорадек туюлиши мумкин. Лекин-шоир учун табарруқ боболардан мерос замин Туркистоннинг «чеки йўқ осмони» ёш жаҳонгашта «хотираси-

ни тиглар», бу «тизгинсиз шиддат» шунчаки бўшлиқ эмас — «кенглик асаби» бўлиб туюлар экан, она халқнинг неча асрлик тарихининг гоёат мушкул, довулли манзиллари, не-не улғу аждодларнинг мураккаб қисмати, жумладан, ҳақир шоир Миртемирнинг ҳам осон битилмаган ижодий эзуғи — бу йўл ҳақиқатан узун ва оғир йўл эди, дейишга етарли асос беради. Айни пайтда шеърый сатрлар таг заминда: «Ҳолбуки, йўл бунчалар олис ва оғир бўлмаслиғи ҳам мумкин эди», деган яна-да чуқурроқ фикр-баҳс қўзғатувчи маънони кузатган бўлса-чи?.. Кейинги бандларда бунга ишора сезилади:

Бу кенгликда ўйлар мени ғижимлар,
Ул ўз кофиясин судраб келади.
Қанча қочсанг шунча қилгай ҳужумлар,
Ўқ сингари хотирамни тилади.
Теграмда зич ҳаво — она Туркистон,
Ёргай томиримни кўр ҳаяжоним.
Бу майдон ичинда мен тўлмаган қон,
Менинг уни дея аяган жоним...

Сўзонли — изтиробли ўйлардан йўғрилган бу сатрларда, истисносиз, ҳар бир сўз — ташбеҳ юксак шеърятга хос бадийят унсурларига, бамисоли жонли шеърый вужуднинг таранг асаб тоналарига, пурмавж қон томирларига, том маънода драматик туйғуларнинг бетакрор образ — тимсолларига айланади. Оқиста ойдинлашиб борадики, қаҳрамоннинг борлиғини гўёки «ғижимлаган», қочган тақдирда ҳам зимдан таъқиб этиб, бирдангина яна «ҳужум қилган», не тонгики, «хотирасини ўқ сингари тилган» беомон ўйлар (эътибор беринг-а: ҳатто хотира жароҳатланган!) она Туркистоннинг узоқ, армонли, аччиқ сабоқли тарихи билан боғланади: ноҳақдан-ноҳақ унут бўлган, ҳалигача ўзининг муносиб баҳосини топмаган, қисмати мураккаб битилган қанча авлодлар мероси ва бошқа руҳий-маънавий муаммолар билан боғланади. Лирик қаҳрамон «томирини ёрган кўр ҳаяжон»нинг маъноси, «бу майдон ичинда... тўкилган қони», «уни дея аяган жони» янглиғ руҳий нидолар, безовта-ҳиссий образлар сирини шунда эмасмикин?.. Шоир аждод — авлодлар алоқаси, табарруқ руҳий илдишлар, ҳаёт ва қисмат адолатсизликлари билан боғлиқ чуқур қатламлар ҳақида баҳс очади:

Яна йироқларга чорлайди мозий.
Ватан тушунчаси келар етаклаб —
Айрилган, хўрланган улус овозин.
Шоирнинг бешиги айтар эртақлар...

Бунда «мозий чорлаган йироқлар» — ўзича, «Ватан тушунчаси етаклаб келган — айрилган, хўрланган улус овози» — ўзича, ниҳоят, беназир шоир Миртемирнинг бешиги бўлмиш «Туркистон айтган эртақлар» (наҳотки унинг авлодларга айтар сўзи фақат эртақлар тарзида бўлса!) — ўзича, ҳар бири қанчалик зиддиятли бўлмасин, ўзининг бирдан-бир одил баҳосини сўраб нидо ураётгандай чуқур руҳий муаммолардан баҳс қилади. Шеърга «Туркистон ёди» деб сарлавҳа қўйилиши бежиз эмаски, кейинги сатрларда моҳият чуқурлашиб, унинг янги қатламлари очилиб боради:

Ўтган улўғларни эслайман барин,
Хотирот мозори Туркистон мангу.

Бундай — руҳият образлари Рауф Парфининг чуқур интеллектуал ва эмоционал ҳозирлигидан, бадий тафаккур уфқи қанчалик кенглигидан далолат беради.

Рауф Парфи «Самарқанд осмонида» шеърида табаррук аждодлардан мерос хотирот, вори қадриятларга муносабат ҳақида ўзининг ижодий таомилига монанд «куйиниб сўзлайди»:

Кўз ўнгимда қадимий жаҳон,
Асрларни бузар ҳаёлим.
Осмонида шунча ҳаяжон,
Тушганимда не кечар ҳолим?

Самарқанднинг муаззам ва муқаддас обидаларигина эмас, бутун замини — ободу ярим хароба ҳам улугвор, ҳам ғарибона мунғайган қиёфаси, меъморий парча синиқларию ғуборларигача — ҳаммаси тарихдан, «қадимий жаҳон»дан шаҳодат бериши ҳеч кимса инкор қилолмас ҳақиқатдир. Шунинг учун ҳам шоир қаҳрамоннинг хаёли шунчалар тугёнли эканлигига ажабланмаймиз, аксинча, биз ҳам маъюс, изтиробли ўйга толамиз. Зотан шеърий тимсолнинг кучи ҳайратбахшдир: «қадимий жаҳон» — Самарқанд ҳақидаги ўйлар «асрларни бузар» даражада шиддаткор ҳамда қасоскор...

Кейинги бандда тарихий тафсилотга ёрқин ва мухтасар шеърий сайқал берилади:

Тарих айтар, аста жаранглар
Даҳмаларда қадрдон қалом.
Зиё сочар самовий ранглар,
Миноралар абадий илҳом...

«Даҳмаларда» устоз сангтарош наққошлар даҳоси, ўз касбига эътиқоди, камоли меҳрихлоси зуҳур этган. Хусусан, муқаддас оят ва ҳадис калималари, буюк вали шоирларнинг шеърий ҳикматлари Туркистоннинг узоқ ва яқин тарихидан («тарих айтар» — бунда анъанавий шеърий усулга — солномачи ва шоир қайдлари — қутлуғ саналарга ишора бўлса ажаб эмас) ҳикоя қилади. Уларни идрок эта олган комил ва солим одамлар ўз тарихини, насл-насабини, аждодлардан мерос орзумидларни билишга жон-дилдан интилган чин ватанпарварлар учун руҳий садо бериши («аста жаранглар») мумкин. Миноралар, гумбазлар, деворлар, шифту пештоқлардаги нилий бўёқ-нақшлар мана неча асрдики «зиё сочиш»дан толмайди. Шоир минорларни «абадий илҳом» тимсоли деб таърифлашида ўзгача теран маъно яширинган бўлса ажаб эмас.

«Она тилим» шеърида ҳурфикрлилик ғояси халқнинг ўзидай мангу, дахлсиз юксак ҳақиқат рамзи сифатида тараннум этилади:

Сен-да абадийсан, эй она тилим,
Сенда аён бўлғай шафқатим, қаҳрим,
Ҳеч қачон, ҳеч кимса ололмас юлиб
Ҳақиқатни юлиб ололмас, бағрим...

Бу банднинг аввалги икки сатрида шоир қаҳрамони мансуб бўлган халқнинг барҳаётли-

ги ғояси орифона ишонч-этимод билан улугланади. Айни пайтда «она тили» ўз моҳиятига кўра миллатнинг ўзлиги, шаъни, истиқолининг рамзий ифодаси, ўзгача тимсоли мужжасами эканлиги айрича таъкидланади: «Сенда аён бўлғай шафқатим, қаҳрим». Ажабо, шоир ўзара муқобил маънодаги икки ташбеҳни «она тили»га нисбат бериш билан қандай мақсадни кузатган экан? Эҳтимол, «шафқатим» эл-улус миллат сифатида ўзлигини, ҳақ-ҳуқуқини таниши, йўқотган қадриятларини, унутайган меросини қайта тиклаш билан боғлиқ ёки ҳозирги давр ташвишлари, эртанинг қайғуси, навқирон насллар истиқболга дохил оғриқли муаммоларни зуҳур этар. Ва аксинча, «қаҳрим» ташбеҳи она халқнинг, она тилининг турфа қиёфадаги ғанимларига, жумладан, империяга қулларча хизмат қилган, «тилидан, элидан кечганлар» кўрқоқ сотқинларнинг мунофиқ таъмагир сиёсатиға қарши қаратилгандир. Ниҳоят, учинчи-тўртинчи мисраларда барча софдил одамлар эътиқоди — ҳуррият, миллий истиқлолият, шу жумладан, она тилининг дахлсиз мавқеи, юксак мақоми учун кураш йўлида ёвузларча бўҳтонлардан, ҳатто ношариф (қафансиз, мазорсиз) ўлимдан қўрқмаган, халқимизнинг асл, ҳурфикр фарзандлари — миллий озошлик ва истиқлолият йўлида шаҳид кетганлар, шунингдек, фақат мўъжиза туйфайли тирик қолганлар, ҳар қалай, ишонган, эгилса-да синмас — «ҳеч қачон, ҳеч кимса юлиб ололмас ҳақиқат» безовта-туғёнли сўзлар такрори усулида умумлаштирилади.

Рауф Парфининг сўзонли қалами — «куйиниб сўзлаши» тарзига хос фалсафий-лирик мушоҳадани, масалан, «Муктибадҳ» шеърининг фазовий образлари ҳам тасдиқлаши мумкин.

О, қутлуғ калима, о, мағрур инсон!
Маҳринга тушмишдир оқ тонг, қора тун.
Инсон орзусидан иборат осмон
Бори замин узра ёймиш қанотин.

Не ажабдирки, Холиқи қудратнинг ўзи инсонга шундай тафаккур — заковат ато этибди, ҳаёлотнинг сеҳрли қанотида арзинг етти иқлими, самовотнинг етти (баъзи манбаларда тўққиз!) буржида сайр қилганда баъзан шаккок хаёлларга борса, ўзига сиғмаганда кеча ҳам, кундуз ҳам ўз амримда, «осмон — орзумдан иборат» деб юборса!.. Баъзан кўнгул амрига кириб ақл ва мантиқ сарҳадларидан четга чиқши, кейин изтироблар чекиб, тангрига тазарру айтиб муножот қилиш не-не улуг шоирларга хос қисмат. Бас, замондош ҳурфикр шоиримиз учун Ҳақ таолодан «тавбаи комил ҳидоят айлаш»ни (Навоий) илтижо этамиз-да, унинг ноёб шеърий иқтидори — бадий-образли тафаккур кучидан қойил қолиб, у яратган ажаб шеърий лавҳаларнинг оҳанграбоси — мазмун теранлиги, юксак санъати олдиди ҳайрат-ҳаяжонимизни яшира олмаймиз. Қаранг-а: осмон гумбази Семурғ янглиғ илоҳий қушдирким, унинг «бори замин узра ёймиш қанотин» сеҳри — мўъжизий кучидан «оқ тонг қора тун»га, тун яна тонгга айланади!..

ШОИР ДАРДИ, ШОИР ҚИСМАТИ...

«Ҳеч нарса юпатмас, шоир, ҳеч нарса, Ғариб бахтиёрлик энди юпатар. Юлиб вужудимни титиб ахтарсам, Дунёвий аламнинг тошлари ётар...

Ҳар ким ўз қалбига ўзидир хоқон, Бари бир, мен сени севиб сизларман. Эҳтимол, ноҳақман, эҳтимол, ҳақман, Лекин, мен муқаддас сўзни изларман».

* * *

«Мен ўткинчи, мен фақат меҳмон, Даргоҳингда, эй она тилим. Менга бир шеър керак, эй мезбон, Ёзилмаган шеър эрур дилим».

* * *

«Рух — ташлаб кетилган уй каби тўзган, Кўз — туман пинжида сўнаётган чўғ. Юракнинг энг чуқур қоронғусида Ғор ичра беркинган сингари қўрқув».

* * *

«Парчин-парчин бўлди ёдим симлари, Симлар — кўзларимга мил тортган чизгу. Утган улуғларни эслайман барин, Хотирот мозори Туркистон мангу».

* * *

«Ёлғиз менми, ахир?! Дард бор, ҳамдард йўқ, Бу ёлғон дунёда мен ёлғиз эмас. Нақадар тиниқдир, зангоридир кўк, Нақадар шириндир, узундир нафас?!»

«Қадим миноралар кўксига — ёдим, Илоҳий ёзувлар яралангандир. Бунда, менга сўзлар фотиҳ Искандар, Тажанг бўлиб хотирамнинг сабрига».

* * *

«Рухимда муаллақ жимлик безабон — неки ўтган бўлса барчасин унут. Зарба гали сенда, майли, кўрай мен, Овоз бер, қайдасан, ўлмас тоқатим!»

* * *

«Хотирамнинг қаъри-қаърида тарих, Доим сўзлаб турар эзгин ҳикоя. Тутқун қуш сингари қолурман ғариб, Рухимга булутлар ташлайди соя».

* * *

«Яшин уриб кетган дарахтдек тўниб, Поёнсиз бўшлиққа қарайман дилсўз. Сарсон ахтараман юрагим тўлиб, қайда у садоқат, поклик деган сўз?»

* * *

«Тонг отмоқда, мусаффо тонгга, Юрагини тутар одамлар. Шу тонг учун келган жаҳонга Ва шу тонг деб ўтар одамлар».

* * *

«Бирга туғилдик-ку, юрагим, Насиб этганда ҳам мангулик, Сен яшайвер, сен мени кутма, Мен-ку исмингман, холос, лекин, Юрагим, исмингни унутма».

БУЛУТЛИ БАҲОР

(Мақсуд Шайхзода туғилган куннинг 85 йиллиги муносабати билан)

Йигирманчи аср поёнига етай деб қолди. Унинг сўнги кунлари яқинлашгани сайин ленинизм бунёд этган «кадриятлар» бирма-бир ўз қимматини йўқотиб, бир вақтлар отилган, қувилган, хўрланган сиймолар номи меҳр-муҳаббат гулларига тобора бурқаниб бормоқда.

Мақсуд Шайхзода 1937 йилда қатагон қилинган адиблар жумласидан эмас. Аммо у Чўлпон ва Фитратлардан аввалроқ — 1927 йилда шўро ҳукуматининг қаҳрига учраган. 1952 йил сентябрида, сталинча қама-қама йилларининг иккинчи тўлкини бошланганида эса у «халқ душмани» сифатида ҳибсга олинган. Бордию 1953 йил мартда «зулм салтанати»нинг «худоси Сталин ўлиб, собик шўролар мамлакатига бир қадар бўлса-да эркинлик шабадаси эсмаганида, у бошқа такдирдош биродарлари каби, абадий музликлар ўлкасида бир умрга қолиб кетган бўлармиди.

Шайхзода шоир сифатида Ўзбекистонда, ўзбек адиблари даврасида шаклланди. Ижодий йўлининг асосий қисми эса шу икки муҳнли сана орасида кечди. Шоирга 1927 йилда қўйилган айб 50-йилларнинг ўрталарига қадар уни тарқ этмади. Сезгир кўзлар адибни қарийб бутун умри давомида қузатиб юрдилар.

Хўш, Шайхзода аслида ким эди? Ўйга у ўз юртидан навқирон фаслида сурғун қилинди? Ўйга у ўзбек тупроғини ўзининг иккинчи ватани деб атаб, шу ерда то сўнги нафасига қадар яшади?.. Бундай саволларга жавоб бериш учун Шайхзода ҳаётининг дастлабки саҳифаларини варақлаш лозим.

Шайхзода таржиман ҳолида «шоир ижодининг тарихини ва ривожланиш йўлини ҳеч ким муаллифнинг ўзи қадар аниқ билиши мумкин эмас», деб ҳақ сўзини айтган. Лекин шунга қарамай, у ўз умр йўлини барча сир-асрори билан ёзиб қолдирмаган. У ҳаёт бўлган шўролар замонида ҳақиқатни айтиш имкони йўқ эди. Шунинг учун ҳам у, аксар қаламкаш биродарларидан фарқли ўларок, таржиман ҳолини барча муҳим нуқталари билан битолмаган. Аммо бугун биз айрим манбаларга таянган ҳолда шоирнинг Ўзбекистонга қўчиб келгунга қадар боирнинг ўтган йўлини тиклаш имкони эгамиз.

1908 йилнинг 7 ноябрда Озарбайжоннинг Оғдош (Октош) шаҳрида Ҳаким Маъсумбек билан Фотимахоним оиласида тўнғич фарзанд туғилди. Маъсумбек озар пойтахтидан хийла оиласида жойлашган Ганжа вилоятида истико-

мат қилишига қарамай, аср бошларида Қримдан — Исмоил Ҳаспарали туфайли эсган маърифат шабадасидан баҳраманд бўлган озарбайжон зиёлиларининг муносиб вакили эди. Петербург университетининг тиббиёт факультетида таълим ва тарбия олган Маъсумбек ўз юртига қайтгач, факат ҳаким сифатида эмас, айти пайтда ажойиб инсон, санъат ва адабиёт, тарих ва фалсафадан ҳам яхши хабардор, том маънодаги зиёли сифатида шуҳрат қозонди. У хизматдан бўш вақтларида ўз дили ва дидига яқин кишиларни тўплар, мумтоз озарбайжон мақомларини тинглар, иизоми, иавой, Фузулий сингари Шарқ шеърляти буюк намоёндаларининг асарларини ўқир, «мағзини чақар» ва шу тарзда маданий ҳордиқ олар эди. Ана шундай нозиктаъб инсон тўнғич фарзанди туғилганида, унга ўз исмига монанд қилиб Мақсудбек деб ном берди. Кейинчалик унинг Сапура (1910), Фуод (1912), иозим (1920) ва Саида (1921) исмли фарзандлари туғилди. Лекин Мақсудбек бу бир-бирдан кўркам ва зукко болалар ўртасида ажралиб, ота-она муҳаббатини кўпроқ эмиб ўса бошлади.

Маъсумбек Шарқ мумтоз шоирлари каторида Пушкин, Лермонтов сингари рус адиблари шеърлятини ҳам севар, улар бисотидаги қўлаб байтларни ёд билар эди. «Менинг отам раҳматлик (ўз замонасининг илгор зиёлиси, доктор) одатда болаларга шеър ўқиб берар ва кейин айрим сўзларни айтиб, шу сўза мос кофия топини бизлардан талаб қилар эди. Кофия ҳам вазн оҳангига қулоғим ўрганиб кетиб, мен беш яшарлигимда саккиз-ўн мисрадан иборат бир «масал»ни тўқиганим эсимда. Албатта, муайян фикр ва сюжетдан ҳоли бўлган бу «масал» бўри билан олмахон ҳақида тўқилган эди. Ҳар қалай, шеърга муҳаббат умримнинг илк йилларидан бошлаб қонимга, қалбимга, фикримга сингиб кетганини журъат билан айта оламан», — деб ёзган эди шоир матбуот учун ёзган ягона таржиман ҳолида.

Шайхзоданинг болалик чоғларидаги ўртоғи Идрис Алиев берган маълумотга кўра, Оғдош шаҳридаги шоир таълим олган илм даргоҳи — янги усулдаги якка-ягона мактаб ҳам Маъсумбекнинг саъй-ҳаракати билан очилган экан. Хуллас, бўлажак атоқли ўзбек шоири ана шу ажойиб оилада туғилиб, тарбия топа бошлади.

Шу ўринда бир нарсани ошкор этиш керак. Шоирнинг таҳаллуси, уни сурғун этгунларига

кадар, Шайхзода эмас, балки Шихзода бўлган. Зотан, Маъсумбекнинг ҳам бошқа фарзандларининг ҳам исм-шарифлари Шихов деб юритилган.

Яна бир сир. Шайхзодага биринчи бор берилган васикада унинг туғилган йили 1906 йил деб ёзилган. Эҳтимол, шоир 1927 йилда камокка олинганда, ўзини ҳали йигирма ёшга кирмаган навқирон йигитча деб кўрсатиб, жазо чораларини бир қадар енгиллаштириш истагида таваллуд йилини 1908 йил деб белгилангандир.

Хуллас, Шайхзода 1921 йилда Боқудаги Дорилмуаллиминга ўқишга боргунга қадар Оғдошдаги ўша мактабда, Мухтор Афандизода кўлида таҳсил кўрди. У билан синфдош бўлган Идрис Алиев Шайхзода билан Оғдошда кечган ёшлик йилларини хотирлаб, бундай деган эди: «Биз — Мақсуд, Саид (атокли озарбайжон бастакори Саид Ғустам — II.К.), Шохид (таникли озарбайжон рассоми — II.К.) бир синфда ўқир эдик. Оғдошда биз таълим олган билим даргоҳи инкилобдан анча аввал Мақсуднинг отаси Маъсумбекнинг савй-ҳаракати туфайли ташкил топган янги усулдаги ягона мактаб бўлган. Маъсумбек мактаб ва ўқувчилар аҳволидан тез-тез хабар олиб турарди. Петербург университетининг тиббиёт факультетини тугатган бу маърифатпарвар зот шаҳарнинг энг обрўли кишиларидан эди. Инкилобдан сўнг мақсуд ўқув маскани илк совет мактабига айлантирилди. Бу борада ҳам Маъсумбек муаллимнинг фаол иштироки бор. Ўрни келганда айтмай, Мақсуднинг онаси Фотимабегим дугоналари билан биргаликда Оғдошдаги хотин-қизлар шўъбасини ташкил этиб, аёллар озолиги йўлида кураш бошлаган биринчи онахонларимиздан эди. Халқ уларни «Кўш Фотима ва бир Озода» дея меҳр билан тилга оларди.

Мақсуд ёшлигида ўзи ҳам тиниб-тинчимас, бизларга ҳам тинчилик бермас эди. Зийрак, синчков, шижоатли, бир ишни бошладими, охирига етказмай қўймайдиган йигит эди. Мен, Мақсуд, Саид ва Шохид биринчи бўлиб комсомол сафига кирдик. Ячейка тузилди. Ячейканинг котиблигига ҳам Мақсудни сайладик».

Бу тилга олинган сўнги воқеа 1920 йилга оиддир.

Идрис Алиев яна бир воқеани эслаб, давом этади: «Мактабимизда бўлган бир тарихий воқеа хануз кўз ўнгимда. 1920 йилнинг охирилари эди шекилли, шахримизга Наримон Наримонов келиб қолди. Халқни мактабга тўплаб, катта йиғин ўтказди. Шунда Мақсуд минбарга чиқиб, шеър ўқиди. Бағоят таъсирланган Наримон Наримонов Мақсудни баргига босиб, пешонасидан ўлди. «Қизил аскар кўшиғи» деган ўша шеърни олиб кетиб, Боқу газетасида нашр эттирди».

Мирза Иброҳимовнинг шаходат беришича, Шайхзода каламига мансуб бу дасталабни шеър «Коммунист» газетасининг 1921 йил 12 декабрь сонида босилган. Шундай қилиб, «оиладаги тарбия ва жўшқин ижтимоий муҳит таъсирида» (М.Иброҳимов) Шайхзода ўн уч ёшидан бошлаб шеър машқ қила бошлади. Орадан бир йил ўтган, унинг Шарқ халқларини мустамлакачилик асоратида ушлаб турган кучларга қарши нафрат ҳисси билан суғорилган «Ғарб жаллодларига» деган шеъри ҳам босилди. Шу тарзда Шайхзода ҳали Оғдошда, ота-онаси бағрида яшар ва таҳсил кўрар экан, маърифат ва нафосат иклимида нафас олиб,

ижтимоий ҳаётда рўй бераётгиттн воқеаларга муносабат билдирувчи, Шарқ халқларини буйинига солинган кишиларни кўриб, изтироб чекувчи хаваскор шоир сифатида воқеа ета бошлади. Ийҳоят, у 1921 йили бошланғич мактабни тугатиб, Боқуга йўл олди.

Озарбайжон, ҳатто кўшни Доғистоннинг озарзабон вилоятлари учун ўқитувчилар тайёрлайдиган билим юртида ўша даврнинг кўзга кўринган олим ва ёзувчилари сабоқ бераётдилар. Шайхзода шу илм масканида Хусайн Жовид ва Абдулла Шонк сингари машҳур сиймолар билан танишиб, улар билимидан баҳраманд бўлди. Атокли драматург ёш Шайхзодага айниқса катта таъсир ўтказди. «Мирзо Улугбек» фожиасининг бўлажак муаллифи Хусайн Жовид ижоди таъсирида Озарбайжонда шўро ҳукумати ўрнатилишига бағишланган «28 апрель инкилоби» деган илк сахна асарини ёзди.

Шайхзода 1966 йил 18 июлда озарбайжон адабиётшуноси Жамол Мухаррамлига йўллаган хатида бу ҳақида қуйидаги маълумотни берган: «1923 йилда ёзган «28 апрель инкилоби» пьесам сахнага қўйилди. Бу пьесанинг сахнага қўйилишида Хайил Амин, Исмоил Алиев (...), Неймон Маммадли ва Саид Рустамов (...) каби ёр-биродарлар иштирок этишган.»

Ушбу пьесанинг ёзилиш санаси тўғрисида И. Алиев бошқача, эҳтимол тўғрроқ маълумотни беради. Унинг Шайхзода ҳақидаги хотира нутқини тадқиқотчи М.Зокиров ёзиб олган. Унга кўра, асар шоирнинг Оғдошдаги таҳсил кезларида дунёга келган: «Мақсуд ёшлигидан адабиётга жуда хавасманд эди. Эсимда, ўқиб юрган кезларимда у кичик бир пьеса ёзди. Мен, Мақсуд, Саид, Шохид ва бир неча ўқувчилар иштирокида «28 апрель инкилоби» деган шу пьесани сахнага қўйдик. Томошага ўқувчиларгина эмас, кўпчилик ота-оналар ҳам йиғилиб, бизни қизгин олқишлаганлари ҳали-ҳали ёдимда».

Шайхзода ҳаёти ва ижодининг илк даврига кенг гўхтаб ўтишдан мўрод унинг шу даврдаги ижтимоий қарашларига ойдинлик киритишдир. Тўғри, ҳали бошланғич мактабда ўқиган ўқувчининг ижтимоий қарашлари тўғрисида сўзлаш қулғили туюлиши мумкин. Лекин бўлажак шоирнинг биз тилга олган дастлабки машқлари шўро ҳокимияти сиёсатини ёқловчи асарлар бўлгани учун уларда ёш муаллифнинг дунёқарашини аниқ кўриш қийин эмас. Шайхзода 1921 -- 1923 йилларда бу пьесадан ташқари, юқорида зикр этилган «Қизил аскар кўшиғи», «Ғарб жаллодларига», шунингдек, «Инкилобнинг отаси — Ленин», «Афғонистон истикболи» сингари шўро сиёсатини шарафловчи шеърлар ҳам ёзди. Агар 28 апрель куни Оржоникидзе, Киров ва Минқоянинг қўл остидаги 12-армия мустовотчиларни тор-мор этиб, Озарбайжонда шўро ҳокимиятини ўрнатганини эътиборга олсак, демак, Шайхзода бу даврда она юртнинг мустақиллиги йўлида кураш олиб борган мустовотчиларга эмас, балки «қизил салтанат»ни барпо этаётган кучларга нисбатан хайрихоҳ эди. Унинг ижоди ана шу кучни қўйлашдан бошланган эди.

Шайхзода 1925 йили дорилмуаллимини муваффақиятли битиргач, тақсимга кўра, Доғистоннинг Дарбанд шаҳрига ишга юборилди. У дастлаб Дарбанд, бир йилдан кейин эса Бўйноқ шаҳарларидаги биринчи босқич мактабларда ўқитувчилик қилди. Айни пайтда Боқу Олий педагогика институтининг сиртки бўли-

мида ўқишни давом эттирди.

Шайхзода Жамол Мухаррамлига юборган хатида Бокудаги таҳсил йиллари тўғрисида сўзлаб, яна бундай ёзган: «...Сўнгра икки йил (1925-1927) Доғистонда (Дарбандда ва Бўй-наксда) муаллимлик қилдим. У вақтда Доғистонда нашр этилган «Маориф йўли» журналида бир қатор шеърларим ва мақолаларим босилган эди. Улардан ёдимда қолганлари: «Хур тоғлар кизига», «Бу оқшом», «Соҳилда», «Шайх Шомил» каби шеърлар, «Қрасин» номи пазмадан парчалар ва Доғистон шоирларининг шеърлари ҳақидаги «Адабий суҳбатлар» сарлавҳали бир неча адабий-танқидий мақолалардан иборатлар. Мен Доғистонда Бокуда чиқадиган «Коммунист» газетасига бир неча мактублар юбордим. Улар «Доғистон мактублари» сарлавҳаси остида босилиб чиққан. Раҳматли Йеъмон Маммадлу у даврда «Коммунист»да котиб эди. Тахминан 1928 йилнинг ёз ойларида Бокуда чиқадиган «Маориф ва маданият» журналида «Иаримон ҳақида халқ масали» номи асарим нашр этилган».

Орадан қариб қирк йил ўтгани сабабли муаллиф «Иаримон ҳақида халқ эртаги» асарининг номини ҳам, эълон этилган санасини ҳам нотўғри кўрсатган. Асар 1927 йили «Маориф ва маданият» журналининг 4 — 5-сонларида босилган.

Шайхзода юкорида келтирилган маълумотни шарҳлаб бўлгач, давом этиб ёзади: «1928 йилдан эътиборан менинг фаолиятим Ўзбекистон билан боғланди. Тошкент педагогика институтини сиртдан битирдим. 1936 йилда эса аспирантурани тугатдим. 1928 йилда Тошкентда озарбайжонликлар учун очилган Иаримонов номи мактабда муаллимлик қилдим. Айни вақтда ўзбек матбуотида иштирок этдим...»

Шоирнинг ўзи ҳам, тадқиқотчилари ҳам унинг Тошкентга кўчиб келиши сабабларини тушунтирмайдилар. Бунинг сабаби собиқ шўролар мамлакатида сўз эркинлигининг йўқлиги билангина эмас, балки Шайхзода ва унга маслакдош кишиларнинг ватанпарварлик ҳаракатлари шўро қонунчилиги томонидан нотўғри талқин этилганлиги билан изоҳланади.

Шоирнинг Тошкентга қўққисдан кўчиб келишига бошқа жиддий сиёсий ва ҳуқуқий сабаблар бор эди.

1952 йил 20 сентябрда Шайхзодани камокка олиш ҳақида тузилган қарорда айтилишича, унинг «миллатчилик фаолияти» 1926 йилдан бошланган. Яъни у Бўйноқ шаҳридаги мактабда ўқитувчилик қилар экан, Қримда ташкил этилган ғайришўровий «Миллий фирка» партиясининг фаол қатнашчиси Адхам Файзий билан жинойи алоқага киришган ва унинг маслакдошлари билан бирга аҳоли ўртасида шўроларга қарши қаратилган мусовотчилик руҳидаги тарғиботни олиб борган.

Шайхзоданинг ёшлик йилларига оид бундай маълумотга эга бўлган Давлат Хавфсизлиги Вазирига (сиёсий ташқиқот ўша йилларда шундай деб аталган) ходимлари 21 сентябрданок бошланган сўроқ пайтларида шоирдан шу фактни тасдиқловчи ашёларни тўплашга уринганлар. Мана, ўша сўроқ баённомасидан олинган бир парча:

«Савол. Қайси ўқув юртида ўқигансиз?»

Жавоб. Мен 1917 йили ҳали отамнинг қарамоғида эканман, бошланғич мактабнинг биринчи синфига ўқишга кирдим. Иккинчи синфни битирганимдан кейин яхши ўзлаштирганми сабабли бир гуруҳ ўқувчилар билан бирга олий бошланғич мактабнинг иккинчи синфига

кўчиб ўтдим. Аммо Оғдош шаҳридаги олий бошланғич мактабда таҳсил кўрар эканман, орадан бир йил ё бир неча ой ўтгач, 1921 йили яхши ўқиганим учун бошқа бир гуруҳ ўқувчилар билан бирга таҳсилни давом эттириш ниятида мени Бокуга юборишди. Мен Бокуга келиб, тўрт йил давомида эрлар доридмуаллимининда таълим олдим. Доридмуаллиминини 1925 йилда тугатишим билан Доғистон АССРнинг Дарбанд шаҳрига ишлаш учун юборилдим.

Савол. Дарбанд шаҳрида ким бўлиб ишлагандингиз?

Жавоб. Мен Дарбанд шаҳрига Озарбайжон ССР Маориф Халқ Комиссариати томонидан биринчи босқич мактаб ўқитувчиси бўлиб ишлаш учун юборилган эдим. Мен қайд этилган лавозимда бир ўқув йили давомида ишлаб бўлганимдан кейин Доғистон АССРнинг Бўйноқ шаҳрига боришни ихтиёр қилдим. Доғистон АССР Маориф Халқ Комиссариати менинг хоҳишимни инобатга олиб, мени қайд этилган шаҳарга кўчирди ва мен у ердаги таълим ва тарбия техникумида бир ўқув йили давомида жамиятшунослик муаллими бўлиб ишладим. Кейин, яъни 1928 йилда мен Тошкентга келиб яшадим».

Шайхзода ушбу тергов пайтида ўзининг 1927 йилда Доғистонда орган ходимлари томонидан ҳибсга олинганини яширмоқчи бўлади ва бу факт Тошкентдаги чекистлар кулоғига етиб келмаган, деб умид қилади. Ваҳоланки, улар шоирнинг нафақат Тошкентдаги ҳар бир қадами, балки Бўйноқдаги «ишлар»дан ҳам яхши хабардор эдилар. Шунинг учун ҳам ҳавфсизлик катта лейтенанти Куценко биринчи сўроқни бамайлихотир давом эттиради:

«Савол. Таълим ва тарбия техникумида ўқув йили тугаб, Тошкентга яшаш учун кўчиб келгунингизга қадар нима билан шуғуллангансиз?»

Жавоб. 1927 йилнинг тахминан июль ойларидан кейин, ОГПУ (Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси) органи томонидан ҳибсга олиндим. Менинг ишим бўйича тергов тугагандан кейин, ОГПУ коллегияси қошидаги Махсус Кенгашнинг қарорига кўра, мейга Москва, Ленинград, Киев, Харьков, Тифлис ва Боку шаҳарларида яшаш таъқиқланди. Махсус Кенгашнинг бу қарори менга эълон қилинганидан кейин мен унга розилик билдирдим, тўғривоғи, Тошкентни ўзим учун яшаш жойи деб танладим. Шундан кейин мени камокдан озод қилишди ва мен 1928 йил февралда Тошкент шаҳрига келдим».

Шайхзода ушбу тергов пайтида иложсиз вазиятда қолганлиги сабабли 1927 йилда ҳибсга олингани ва сургун қилинганини эътироф этган. Лекин у навбатдаги сўроқларда терговчига янги маълумотлар бермасликка ва аксинча, орган ходимлари ихтиёрида мавжуд бўлган далил-ашёларни билиб олишга уринди. У 21 сентябрь куни терговчи, ҳавфсизлик лейтенанти Абубакировнинг Бўйноқда қанча муддат хизмат қилганлиги тўғрисидаги саволига жавоб бериб, дейди:

«**Жавоб.** Атиги бир йил. 1927 йил ёзида ОГПУ органи томонидан ҳибсга олиниб, Махачқалъа камокхонасида ётдим».

Савол. Нима учун ҳибсга олингансиз?

Жавоб. Қатор сўроқлар жараёнида менга гўё миллатчилик фаолиятини олиб борганим учун ҳибсга олинганимни айтишган.

Савол. Илга энди «гўё» бўларкан?

Жавоб. Чунки мен ҳеч қандай миллатчилик

фаолияти билан шугуланган эмасман».

Орган ходимлари арконни узун ташлаб кўйган эдилар. Тегишли канал бўйича талаб этилган хужжатлар орасида Шайхзоданинг 1927 йилда қамалиши тарихини ёритувчи барча далил-ашёлар келтирилган эди. Бу далил-ашёларга кўра, Адхам Файзий Мустафо ўғли, Максуд Шайхзода ва Файзи Мамедовдан иборат уч кишилик гуруҳ 1927 йил 30 июнь кунни Бўйноқда хибсга олинган. Уша пайтда 42 ёшга кирган Адхам Файзий билан 19, иккинчиси 24 ёшли маслакдошларидан фақат ёши катталиги билангина эмас, айни пайтда ҳаётий тажрибаси билан ҳам тафовут этган. Ота-онаси крим-татарларидан бўлган Адхам Файзий Болгариянинг Силистра шаҳрида туғилган бўлиб, 1914 йилга қадар ўша ерда, сўнг Истамбул ва Париж университетларида олий педагогик ва иктисодий маълумот олган. 1914 йили эса Туркия иттиҳодчилик фаолиятини олиб боргани учун мамлакатдан сургун қилинган. Адхам Файзий — ота-боболари юртига қайтиши билан 1918 йилда «Миллий фирқа» ташкилотининг «Миллат» деган газетасига муҳаррирлик қилган. 1925 йилдан бошлаб эса Доғистонда яшай бошлаган.

Адхам Файзий, хужжатларга қараганда, Доғистонга келиши билан «Маориф йўли» журнаliga муҳаррирлик қилган. Шайхзода шу вақтда ўз шеърлари ва адабий-танқидий мақолалари билан ушбу журналда катнашар экан, унинг муҳаррири билан яқиндан танишган. Улар ўртасидаги алоқа, гарчанд хат орқали кечган бўлса-да, муҳаррир ёш шоирни ўз таъсиринга олишга уринган. Шайхзоданинг Дарбанддаги бир йиллик хизматдан кейин Бўйноққа йўл олиши ҳам Адхам Файзийнинг маслаҳати билан бўлган.

24 яшар Файзи Мамедов эса ўрта-олий маълумотга эга бўйноқлик ёш муаллим, эди.

Адхам Файзий бу ҳар икки ёш йигитни ўз таъсир доирасига олиб, уларга Озарбайжоннинг рус мустамаккасига айланиб бораётганини мисоллар билан асослаб беради. Озарбайжоннинг миллий бойлиги бўлган нефтнинг ҳатто 10 фонзининг ҳам жумҳурият ихтиёрида қолмаслиги, нефтдан келган даромаднинг тўла-тўқис Москва чўнтагига тушиши, Адхам Файзий талқинида, шўро ҳукумати мустамаккачилик сиёсатининг ёрқин намунаси эди. Шу билан бирга у Озарбайжоннинг қардош Туркия билан иктисодий ва маданий алоқада бўлишига тўқсизлик қилинаётгани, ижтимоий ҳаётда рўй бераётган салбий ҳодисалар ҳақида сўзлаш ва ёзиш ҳуқуқининг тобора чекланиб бораётганига ҳам улар эътиборини қаратади. Адхам Файзийнинг фикрига кўра, Озарбайжон миллий тараққиёт йўлига чиқиб олиши учун ҳокимият мусовотчилар қўлига ўтиши лозим эди. Шайхзода ҳам, Мамедов ҳам ўз раҳнамоларининг мулоҳазаларида жон борлигини сезадилар. Шу таразда бу уч киши Озарбайжоннинг келажаги йўлида курашувчи маслакдош кишилар сифатида уюшадилар.

Шайхзода 25 сентябрь кечаси соат 9 дан 1 га қадар давом этган сўроқ пайтида Адхам Файзий тўғрисида бундай маълумот беради:

«Жавоб. ...Мен Адхам Файзий билан 1926 йили Доғистон АССРнинг Бўйноқ шаҳридаги таълим ва тарбия техникумига ишга ўтганимдан кейин танишдим. Адхам Файзий бу техникумда жуғрофия ўқитувчиси бўлиб хизмат қилар эди.

...Адхам Файзийнинг айтишига кўра, у хунармандлар оиласидан бўлиб, узок вақт мо-

байнида Болгарияда яшаган, Парижда ўқиб, олий маълумотли бўлган. У Русияга гўё француз тилини ўқитиш учун тақлиф этилган экан.

...Мен Бўйноққа кўчиб борганимга қадар Адхам Файзийни мутлақо танимас эдим. Лекин, шунини айтишим керакки, Дарбандда яшаганимда, Адхам Файзий билан хат орқали алоқа қилиб турганман.

...Менинг Адхам Файзий билан ённишмам фақат хизмат юзасидан бўлган. Гап шундаки, Бўйноқда Доғистон АССР Маориф Халқ Комиссариятининг органи — «Маориф йўли» журнаli нашр этилган. Журнал муҳаррири Адхам Файзий эди. Мен ундан рус тилида ёзилган мақолаларни олиб, уларни озарбайжон тилига таржима қилиб юборар эдим. Таълим ва тарбия масалаларига бағишланган бу мақолалар менинг таржимамда «Маориф йўли» журнаliда чоп этилар эди...»

Шайхзода Адхам Файзий ва Файзий Мамедов билан биргаликда қайси мавзуларда суҳбат олиб борганлиги ва қандай амалий ишлар билан шугуланганлиги тўғрисида оғиз очмайди. Тахмин қилиш мумкинки, шу даврда Ўзбекистонда «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиклол» ташкилотлари аъзолари қандай гоя ва динлишлар билан яшаган бўлсалар, улар ҳам шундай оруз ва хаёллар оғушида яшар, ўз мамлакатларининг мустақил бўлиши, мустамакка қиланларини парчалаб, миллий тараққиёт йўлига чиқиб олиши ҳақида жон куйдирганлар.

Бу уч Дон-Кихот амалда бирор самарали ишга қодир бўлмаса ҳам, шўро ҳукумати улар сиймосида ўзининг бўлажак ўта хавфли душманларини кўрди. Олти ярим ой давом этган терговдан сўнг, 1928 йил 17 февралда Адхам Файзий 3 йилга қонцагерга ҳукм қилинди. Шайхзода ва Мамедов эса, Крим, Кавказ ва баъзи стратегик аҳамиятга молик марказий шаҳарларда яшаш ҳуқуқидан 3 йилга маҳрум этилган ҳолда хибсдан озод этилди.

Шайхзода қамокдан чиққан пайтда отаси Маъсумбек Москвада эди. Ҳар ҳолда шоир 30 сентябрь кунни бўлиб ўтган сўроқ чоғида шундай деган. Эҳтимол, Соатли бекатидаги темир йўл касалхонасининг бош врач и бўлиши отаси шу пайтда Москвада малака ошириш курсларида таҳсил кўргандир. Эҳтимол, у бошқа бирор сабаб билан Махачқалъа қамогидан озод қилинган ўғлини қарши олиш учун боролмагандир. Шайхзода ва дўстлари устидан бўлиб ўтган суд мажлисида фақат онаси иштирок этган ва сургун қилинган фарзанди Тошкентга бориб яшашига ота номидан маслаҳат берган.

Шайхзода сургун муддатини ўташ учун Тошкентга келишига асосий сабаб шундаки, ўзбек пойтахти билан Боку ўртасида анъанавий маданий алоқалар мавжуд эди. Бу ерда талайгина озарбайжон зиёлилари истикомат қилганлар. Иккинчидан, тошкентлик Собир Шарипов деган киши билан Маъсумбек Шихов ўртасида шахсий яқинлик бўлган. Шайхзода Тошкентга кўчиб келиб, унинг уйида яшаши мумкин эди.

Шубҳасиз, Тошкентнинг сургун манзили сифатида танланишига сиёсий идора ҳам розилик бериши лозим эди. Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси (ОГПУ) ёш маҳбус Ўзбекистонга кўчиб келиши билан мусовотчилар замининда узилишини яхши билган. Иккинчидан, у Ўрта Осиёдаги қудратли давлат органи — ОГПУнинг доимий назоратига ўтган. Шайхзода ҳам масаланинг бу нозик томо-

нини чуқур англаб, Тошкентда яшаган йилларида бирорта хатти-харакати билан чекистлар ва хуфияларда шубҳа уйғотмасликка интилан.

Шайхзода Тошкентга кўчиб келиши билан Собир Шариповнинг уйини кидириб топади ва шу ерда яшай бошлайди. Аммо орадан икки-уч ой ўтгач, хонадон соҳиби уйланиб, бошқа жойга кўчиб ўтади. Шайхзода ёш оила орақасидан эргашиб боришни ўзига эп кўрмай, Қашқар маҳалласидаги чойхонада ётиб-туради. Уша маҳалдаги одатга кўра, айрим чойхоналар кечалари мусофир кишилар учун ётоқхона вазифасини ҳам ўтаган. Шайхзода ҳам мазкур чойхонадан маълум муддат шу мақсадда фойдаланган.

Шубҳасиз, шонрининг шу йилларда каерларда истиқомат қилгани, қандай сарсон-саргардонликда ҳаёт кечиргани тарих учун аҳамиятли эмас. Шунинг учун ҳам унинг чойхонадан кейин бир оз фурсат бир татар хунарманд уйида, ундан кейин 1929 йил бахорида қадар Дадакиши исмли бир озарбайжон хонадонида, сўнгра Арпапояда, Баҳор Оқилва исмли бир яхудийнинг, 1930 -- 1932 йилларда эса Исмоил ака исмли бир ўзбекнинг уйида тириқчилик ўтказганини айтиб ўтирмаймиз. Келинг, яхшиш, Тошкентдаги меҳнат фаолиятини — адабиёт ва илм-фан оламига келиш йўлини кузатайлик.

26 сентябрь кечаси соат 9 яримдан 12 яримга қадар давом этган сўроқдан қуйидаги маълумотлар қалқиб чиқади:

«Савол. Қаерда хизмат қилдингиз (Тошкентда)?»

Жавоб. Ярим йил атрофида вокзал яқинида жойлашган озарбайжон бошлайғич мактабида ўқитувчи бўлиб хизмат қилдим. Мактаб номерини билмайман. Бу — шаҳардаги озарбайжон тилида дарс олиб борилган яқкаю ягона мактаб эди.

Савол. Кейин-чи?

Жавоб. Ўқитувчи бўлиб ишлар эканман, мен айни пайтда Ўрта Осие давлат университети Шарк факультетининг I курсида ҳам ўқидим. I курсни битирганимдан сўнг ўша пайтда Тошкент округ партия комитетининг органи бўлмиш «Шарк ҳақиқати» газетаси тахририятида штатдан ташқари таржимон вазифасида хизмат қилдим. Адабий фаолиятининг бошланиши худди шу даврга тўғри келадди.

Савол. «Шарк ҳақиқати» тахририятида узоқ ишладингизми?

Жавоб. Бир ярим йил атрофида. 1931 йили Ўзбекистон ССР пойтахти Самарқанддан Тошкентга кўчиб ўтиши муносабати билан «Шарк ҳақиқати» газетаси чиқмай қолди. Тошкентда фақат битта газета — «Кизил Ўзбекистон» чиқиб турди. «Шарк ҳақиқати» газетасининг бошқа ходимлари билан бирга мен ҳам «Кизил Ўзбекистон» тахририятига ишга ўтдим».

Ушбу сўроқ 30 сентябрь куни кундуз соат 1 да бошланиб 4 дан 40 дақиқа ўтгунга қадар давом этади:

«Савол. «Кизил Ўзбекистон» газетаси тахририятида қанча вақт хизмат қилдингиз?»

Жавоб. Бир йилдан ортиқроқ. 1932 йилнинг ёзида мени «Еш ленинчи» (Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети органи) газетаси тахририятига ишга ўтказишди. Мен бу ерда ахборот бўлимининг мудирини бўлиб ишладим. Орадан бир йил ўтгач, «Кизил Ўзбекистон» газетаси қошида нашр этилган «Гулистон» ада-

бий-бадий журналида адабий ходим бўлиб ишлаб бошладим. Журналдаги ишм ҳам ярим йилча, яъни 1934 йилнинг ўрталарига қадар давом этди. Айни пайтда мен ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Фанлар комитети хузуридаги аспирантурада ўқидим.

Савол. Тугалланган олий маълумотга эга бўлмай туриб, қандай қилиб аспирантурага кирдингиз?

Жавоб. Гап бундай. 1927 йили Доғистон АССРнинг Бўйноқ шаҳрида яшар эканман, Боку давлат педагогика институтига ўқишга кирганман. Ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда бешта фан бўйича имтихон топширганман, аммо кейин, ҳисба олиншим сабабли, бу дорилфунундаги тахсилим вақтинча тўхтаб қолган эди. Тошкентга сургун қилинганимдан кейин мен Боку педагогика институти билан алоқамни тиклаб, имтихонларга сиртдан тайёрлана бошладим. 1933 йили мен Бокуга махсус бориб, пединститутнинг барча курслари бўйича имтихонларни топширдим. Тошкентга қайтганимдан кейин ЎзССР ХКС қошидаги Фанлар комитетининг зикр этилган аспирантурасига ўқишга кирдим.

Савол. 1934 йилдан кейин қаерда ишладингиз?

Жавоб. Бир йилча ҳеч қаерда ишламай, адабий фаолият билан шуғулландим ва айни пайтда аспирантурада ўқишни давом эттирдим. Уни 1935 йилда тугатиб, Фанлар комитети қошида кичик илмий ходим лавозимида ишга қолдим.

Савол. Кейин-чи?

Жавоб. Фанлар комитетида икки йилча ишладим, кейин ижодий ишга ўтдим. Аммо адабий фаолият билан бирга мен ўқитувчилик юмушини ҳам давом эттирдим. Дастлаб Кечки педагогика институтида, орадан бир мунача фурсат ўтгач, 1938 йилдан бошлаб кундузги Педагогика институтида ҳам ўқитувчи бўлиб хизмат қилдим.

Савол. Қим бўлиб?

Жавоб. Дастлаб, бир йилга етар-етмас ўзбек адабиёти бўйича катта ўқитувчи, кейин ўзбек адабиёти кафедрасининг мудирини бўлиб ишладим. Кафедрага 1950 йилга қадар мудирлик қилиб, айни пайтда Кечки педагогика институтида ўзбек адабиёти курсини олиб бордим. Сўнги йилларда ижодий иш билан банд бўлишимга қарамай, Кечки пединститутда ҳам ишлашда давом этдим.»

Шундай қилиб, Шайхзода Тошкентга кўчиб келиши билан озарбайжонликлар учун очилган мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Айни вақтда Ўрта Осие давлат университети Шарк факультетига ўқишга кирди. Шайхзода ҳаётининг шу фаслидан яхши хабардор ёзувчи Мирзақалон Исмоилий олис 1928 йилни хотирлаб, бундай ёзади:

«Биз Максуд Шайхзода билан 1928 йил кузида Ўрта Осие университетининг Шарк факультетида бирга ўқидик. Субутой Долимов, Виктор Решетов, Нодир Назаров, Шербек Алиевлар ҳам курсдошларимиз эди. Максуд Шайхзода ўзбекчани тоза ўрганмаган, озарбайжон тили шундоғла сезилиб турган бир талаффузда сўзлар, лекин сўзларидан ақл-идрок, чуқур фаросат ва фасоҳат барк уриб турар эди. Дастлабки бир неча кун ичидаёқ у ўзининг чуқур билими, ўқишга жиддий берилганлиги билан бизни ром қилиб олди. Қарангки, биз бугунги дарсни ҳам ҳазм қилишга улгурмаймиз-у, у бўлса эртаги кун дарсларига тайёргарликни бошлаб юборади. Китоб қа-

райди, ёзади, кўчиради, сўрайди. Назаримда, бир зум тек турмайди. Шайхзоданинг галати бир одати бор эди. Профессорлар лекцияларини тугатиб, саволлар борми-йўқлигини сўрашганда, у дафтар varaгига тўла қилиб ёзилган саволни ўз қўли билан элтиб берар эди. Профессор ўқир, ўйланар, иложи бўлса жавоб берар, бўлмаса, кейинги дарсга қолдирар эди. Студентлик вақтидаёқ профессорни шошириб кўядиган бир фикратга эга эканлигидан далолат эмасмикан бу?»

Шайхзода Шарк факультетида атиги бир йил давомида тахсил кўрди. Лекин қандай фикратга эга бўлмасин, «рўзгор тавиши» туйфайли бўлса керак, у дорилфунун остонасини тарк этиб, «Шарк ҳақиқати» газетасига ишга ўтди. Айни вақтда ўзбек мактабларида ижтимоий фанлардан дарс бера бошлади.

Шоирнинг яқин дўстлари ва шоғирдларидан бири Воҳид Зоҳидов ўша кезларда бўлиб ўтган Шайхзода билан илк учрашувини шундай эслайди:

- «Бу воқеа 1928 йилда бўлган эди. Аниқ эсимда. Ўқув йилининг дастлабки куни. Тошкентдаги «Учқун» мактабининг бешинчи синфига 20 ёшлардаги муаллим Максуд Шайхзода кириб келди. У биринчи дарсни қилдики, дарҳол бизни ўзига раҳ қилиб олди. Унинг билими ва заковати ҳар қандай таҳсинга сазовор эди. Биз, бешинчи синф ўқувчилари, уни жуда-жуда ёқтириб қолдик. Шоғирдларнинг муаллимга нисбатан бўлган бундайин самимий муҳаббати йиллар оша янада чуқур илдиз отди.»

Шўро ҳукумати томонидан сурғун қилинган Шайхзода 20 ёшидаёқ шундай билимдон ва заковатли киши эди. У Тошкентга келиши билан биринчи навбатда ўзбек тилини ўзлаштириш, ўзбек адабиёти бўйича мукаммал билимга эга бўлиш вазифасини ўз олдига қўйди. У тез орада бу максалдига эришиб, ўзбек тилида шеърлар ёза бошлади. 1933 йилда эса унинг ўзбек тилидаги «Ун шеър» деган илк шеърлар тўплами матбуот қозини кўрди. Шайхзода шу даврдан эътиборан ўзбек шеъри водийсида от суро бошлади.

Ўзбек тилини пўхта ўрганиб, ўзбек шоири сифатида шаклланаётган Шайхзода ўзи мансуб бўлган озарбайжон халқи олдига ҳам бурчдор эди. У 1935 йили Оғдониға, ота-онаси хўзурига борганида, Сақина Ризаеваға уйланиб қайтди. Тошкентда яшар экан ҳам, озарбайжон дўстлари даврасидан узилмай, улчи Муродбейлининг машқларидан роҳатланиб, озар миллий таомларидан баҳраманд бўлиб яшади. Ҳар қалай, унинг вужудида озарбайжон йигитининг юраги уриб турарди.

Шайхзода оилали бўлғач, Ўзбекистон Езувчилар уюшмаси 1936 йилда унга Шаҳрисабз кўчасидаги 3-ўйдан бир-икки хонани ажратди. Аммо шоир бу ўйда қўп яшамади. У навбатдаги меҳнат таътилини олиб, рафикаси билан қариндош-уруғлари бағрига борганида, қутилмаганда унга уюшма номидан телеграмма келди. Телеграммада унга зудлик билан Тошкентга келиб, янги олган турар жойини топшириш таклиф этилган эди. Шайхзода, телеграммада айтилганидек, зудлик билан етиб келмади. Таътилни тугатиб, Тошкентга ёлғиз ўзи қайтганида, унинг буюмлари йўлакка чиқарилиб, ўрнига эса Мўмин Усмонов ва Қурбон Берегининг буйруғи билан Шоқир Сулаймон оиласи киритилган экан. Шундан кейин юртдоши, Махбуба Раҳим қизининг турмуш ўртоғи, машҳур Зебо Ғаниевнинг отаси

Поша Ғаниев шоирни ўз паноҳига олди. Хотини ота-онаси билан қўчиб келганидан кейин эса Мерганча маҳалласидаги бир тиш докторининг уйда ижарада яшади. 1937 йил ёздан 1943 йил ноябрга қадар Тошкентда шоир яшамаган ётоқхонау ижара уй қолмади.

Лекин Шайхзоданинг ёшлик йилларида олган «миллатчи» ва «аксил-ниқилобчи», деган «унво»ларини шўро ҳукумати унутмади. Шоир бу ҳукумат табиатини яхши биларди. Шунинг учун у «Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич», деган ҳикматга риоя қилиб, дўстлари ва мухлислари билан гавжум жойларда учрашар ва шунга одатланган эди. У ижода ҳам, бир пнёла шароб атрофидаги суҳбатлари, ҳам қалтис мавзуларни катта назокат билан четлаб ўтган. Лекин ўз кадр-кимматини баланд турган шоирга ҳасад қилувчи кимсаларнинг розолат байроғи остида уюшишига бу ҳол монелик қилмади.

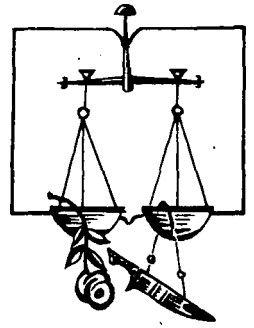
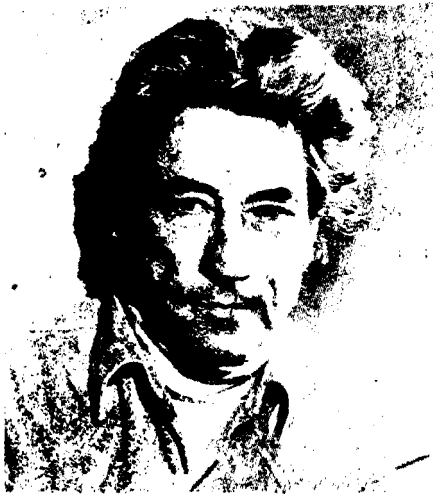
1952 йилнинг 20 сентябрида Шайхзода хоин кимсалар ёрдами билан ҳибсга олинди. Шоирни қамокқа олиш ҳақидаги қарорда «унинг миллатчилик фаолияти 1926 йилга бориб такалади, шу даврда у Қримда мавжуд бўлган ғайришўравий «Миллий фирка» ташкилотининг таниқли фаол аъзоси Адхам Файзий (қамалган) билан жиноятқорона алоқага киришиган ва унинг маслақдошлари билан бирга аҳоли ўртасида ғайришўравий мусовотчилар тарғиботини олиб бориб, шўро тузуми тўғрисида тухматдан иборат уйдирмаларни таркатган...» деган сўзлар ҳам бор эди.

Шайхзода ҳақидаги шу расмий маълумот унинг орқасидан бутун умри бўйи эрганиб юрди. Бирон-бир гуноҳи бўлмаган шоир йигирма беш йилга қамок жазосига ҳукм этилади.

Бугун Шайхзода орзу қилган келажак Ўзбек днёрининг дарвозасини чертиб турибди. Шайхзода жўшиб қуйлаган Ленин, партия, Октябрь ва улар ҳақидаги шеърлар тарих ғалвридан аллақачонлар тушиб қолди. Ана шундай бир вазиятда Шайхзода шоир сифатида йилдан йилга ғариблашиб бормасмикан? Келажак авлодлар Шайхзоданинг булутли баҳори унинг бутун умрига қўланка ташлаб ўтганини илғаб етармиканлар? Унинг, «Шўролар мамлақати» деган қамокхонада яшаган шоирнинг шу қамокни қуйлаб ўтганини тушунармиканлар?..

Шубҳасиз, Шайхзодадан «Жалолиддин Манғуберди», «Мирзо Улўббек», «Тошкентнома» сингари бир неча пьеса, дoston ва яхши шеърый туркумлар қолажак. Лекин Шайхзода инсон, шоир ва аллома сифатида бу асарларда мужасамланган бадий тафаккур даражасидан юксакрок эди. У XX асрда яшаган улўғ ўзбек алломаларининг бирортасидан кам эмас. Агар тақдир Шайхзодага коммунистик истибод даврида яшаш бахтсизлигини раво кўрмаганида, у Шарк маданиятининг улкан чўккиларидан бири даражасига кўтарилар эди.

Шўнга қарамай, авлодлар Шайхзодадек кўркам шоирга юртдон бўлганлари билан фахрланишлари ва уни билгай, таниган, ҳурмат қилган замондошларига ҳавас билан қарашлари зарур.

Ўктам Эминов,

Туркменистон халқ ёзувчиси

ШИДДАТ

Роман

Сулаймон РАҲМОН таржимаси

Чоржўй

Кўзлари юмилиб-юмилиб кетади, лекин бор кучини тўплаб, ухлаб қолмасликка тиришади: биладики, узундан-узоқ сафар ҳадемай тугайди. Лекин у бир нарсага ҳайрон: нега улар ҳадеб йўл юргани-юрган, нега қиладиган ишларини қилмай, нуқул шаҳар айлангани-айланган? Ахир, у шу ишни деб чўпонни ҳам, кўшарни ҳам ташлаб йўлга чиқмаганмиди, бутун дунёни унутиб юбормаганмиди! Қиладиган ишларини ҳалигача минг марта қилса бўларди, эҳ-ҳе, қанча вақт ўтди, улар бўлса, керакли уйни то батамом йўқотмагунларича шаҳар айланиб юравердилар. Мақсадлари нима ўзи? Наҳотки?... У ногаҳонда сесканиб тушди: бу тинимсиз изғишларнинг тагида ёвуз бир ниёт ётганини пайқагандай бўлди. Юраги шиф этиб кетди. Қўрққандаям ёмон кўрқди, эрталаб ҳам шундай кўрққан эди, лекин у ҳозиргисининг олдида ҳолва бўлиб қолди. Ялт этиб ҳамроҳларига қаради: ёнида ўтиргани эрталабдан бери жағи-жағига тегмай жавраб келаётган эди, энди бўлса уни ўчиб, лаби-лунжи шалвираб, қовоқ-тумшуги осилиб ўтирибди, авзойи бузук; миқ этиб оғиз очмай келаётган ҳайдовчи эса унга танишдай туюлди. Бу одамни у илгари ҳам кўрган. Лекин қаерда, қачон кўрган?

Тун зим-зиё, яккам-дуккам чироқлар кўчани, шундоқ йўлга тақалиб тушган деворлару уйлари нари-бери ёритади. Ҳайдовчи тормозни босди, унинг миясига эса ярқ этиб «Қочиб қолш керак!» деган фикр урилди. У изғиринни ҳам, юз-кўзига чапараста урилаётган қорни ҳам ўйламай, ўзини ташқарига отди. Кўзи аллақайси ҳовлининг кўча эшигига тушиб, жонҳолатда ўзини ўша ёққа урди. Машина кутуриб ўқирди, елкасидан босишига сал қолди. Қандайдир куч уни ҳовли девори томон

улоқтириб юборди. Яна моторнинг ўқирган овози эшитилди. Кўзлари машина чироқлари таратаётган ўткир ёғдудан қамшиб кетса-да, бир нарсани кўриб қолди, кўрди-ю, даҳшатга тушди: кўшқўллаб сукон чамбарагига ёпишиб олган ҳайдовчининг соқоли бир томонга оғиб қолган эди! Таниди! Уша!

Жон ҳаллида ерга энгашди, қорни қармаётган қўлига яримта ғишт илинди. Чақонлик билан машинага ўгирилди, лекин ҳайдовчини кўрмади, рўпарасида ўткир нур девори чарақлаб турарди. Ғиштни отди, нимадир жаранглаб кетди, чамаси, шиша синди. Яна энгашди, яна отди... Лекин худди шу пайт устига ҳамма нарса — қор ҳам, нур ҳам, мотор гулдуриси ҳам бирварақайига ёприлиб келди, кўкрагида нимадир қарсиллади, ҳушидан кетди...

Чала ёпилган дарпардадан ўтаётган қуёш нури Ҳайитқулининг кенг пешонасига тушиб турарди. Тонг уйқуси ширин бўлади, лекин бу уйқу жиноят қидирув бўлими бошлиғига ҳар доим ҳам насиб этавермайди. Бугун эса ён-атрофда аллақандай алоҳида бир сукунат ҳоким. Уй тинч, кўча тинч, ҳатто одатдаги дайди итларнинг вовуллаши ҳам, эгасиз мушукларнинг миёвллаши ҳам эшитилмайди.

Маролнинг уйғонганига анча бўлди, аммо эрига қараб, уйғотсаммикан, уйғотмасаммикан, деб иккиланиб турарди. Уйғотиш керак, деб ўйлади у. Акс ҳолда, ундан олдин уйғотувчилар чиқиб қолади: ё жажжи қизалоғи Сўлмас туриб келиб, қулоқ-бурнидан тортқиллаб, уйқусини бузади ёки кечадан бери нафаси ичига тушиб ётган манави қора илон — телефон бирдан жириглаб юборади-да, ширин уйқусини ҳаром қилади. Ундан кўра, ўзи уйғотгани маъқул...

Марол эрининг устига энгашиб, лабига лабини кўйди... Ҳайитқули енгил ихраниб уйғонди. Кўнғироқ қилиб йўқлаётган бўлсалар керак, деган хаёлда кўлини кўрпа остидан чиқариб олмоқчи бўлди, бироқ Марол иссиққина жуссаси билан эрининг пинжига кирди, Ҳайитқули таниш бир илиқлик туйиб, хотинини бағрига тортди...

Ҳайитқули гўё ўзини яна ухлаб қолганга солиб, кўзларини юмганча чалқанча ётар, лекин аслида хаёли Маролда эди. «Маролнинг бунақа одати йўқ эди-ку, нега бундай қилдйкин,— дея ўйларди у.— Бир гап борга ўхшайди». Бир ёстиққа бош кўйганларидан бери бир-бирларига содиқликларини биланди-ю, лекин бунақанги «шиддатли эҳтирос»га берилганларини ҳеч эслай олмайди. Мухаббатлари чин, аммо вазмин, ўзгалардан яширин. Афтидан, бунга уларнинг табиатан бир-бирларига ўхшашликлари сабаб. Улар бошқаларнинг ўз ҳис-туйғуларини куйиб-пишиб изҳор этишларини теварак-атрофда, ҳаётда, кўпинча телевизорда кўрган бўлсалар-да, бироқ ўз йўлларидан оғмаганлар, ўзларининг оғир-вазмин ҳис-туйғуларини кўпроқ қадрлаганлар. Вазминлик улар учун муносабатлари муштаҳамлигининг гарови эди. Маролнинг бошидан кечган ғам-ташвишлар, Ҳайитқулининг кундалик оғир хизмат бурчи уларни ҳис-туйғулар боразида яна ҳам вазминроқ бўлишга ундар эди.

Марол эридан ҳеч қачон «жонгинам», «гўзалим», «сенсиз менга дунё қоронғу» деган баландпарвоз гапларни эшитмаган... «Севгим» деган ажойиб сўзни ҳам тўйдан кейин бор-йўғи бир мартами, икки мартами айтган... Жуда ийиб кетган пайтларида «Узимнинг Маролим» дейди, секингина бағрига босиб кўяди. Марол ҳам эрини ёғли сўзлар билан сийлаб талтайтириб юбормайди. Хотинининг ҳис-туйғулари чинлигига ишонч ҳосил қилиши учун Ҳайитқулига баъзан Маролнинг бир табассуми кифоя, ибаъзан хотинининг боши елкасига беҳосдан бир тегиб кетса бас. Керакли нарсами сўзсиз, шундоқ кўз қарашидан ҳам билиб ола-са бўлади.

Чамаси, инсон эркалаш, эркаланиш соғинчига бир умр зор бўлиб яшаса керак, одамзод кўпинча ҳафталаб, ойлаб йиғилиб қолган ширин сўзларини ҳар қанча уяту андиша ғовларини синдириб бўлса ҳам тўкиб солиш учун доим бир баҳона излайди. Мана, ҳозир Марол ҳам шундай қилди... Қизалоқлари Сўлмас туғилмасдан олдин хотинини кўпинча Ҳайитқули эркалаб уйғотарди. Қизалоқ дунёга келдию Марол кечалари уйкуга тўймайдиган бўлиб қолди, энди уни кўпинча қайнонаси уйғотарди. Марол Сўлмасни эмизиб ўтириб ухлаб қолар, Ҳайитқули бўлса тонг-сахарлаб туриб секин кўрпадан сирғалиб чиқарди-да, оҳиста юриб, ошхонага ўтар, чойини ичиб, жимгина, ҳеч кимга сездирмай ишга жунаворарди. Хотини донг қотиб ётар, агар Сўлмас йиғлаб қолгудай бўлса, бешикни Ҳайитқулининг онаси тебратарди.

Ҳозир Ҳайитқули қалбига ёпирилиб келаётган ҳис-туйғулар қанотида гўё осмону фалакка чиқиб кетган эди. Нега ҳам хурсанд бўлмасин: ахир, хотини ўпиб уйғотса, нозик кўллари билан силаб-сийпаласа, қулоғига бир-биридан ёқимли сўзлар жилғаси жилдираб турса?..

Ҳис-туйғуларини жиловлаб туришларига яна бир сабаб бор эди: Ҳайитқулининг онаси бирга яшарди. Ахир, онанг ёнингда бўлса, қандай қилиб хотинингга бўлар-бўлмагса суй-

калаверасан... Қолаверса, хотинингга ортиқча парвоналигингни кўриб, онангнинг кўнгли оғриши мумкин...

Ҳайитқули аввалига қулоғига кираётган сўзларни илғаёлмади: «Нима деяпти? «Табриқлайман, муборак бўлсин...» дейдими? Нима билан қўлаётганикин? Э, ҳа!..»

Марол эрининг пинжидан чиқиб, ётган жойида ғаладонга узанди.

— Қани энди, ўзимнинг капитаним, кўзларини юмиб, кўлларини берсинлар-чи...

Ҳайитқули хотинининг айтганини қилди.

Кўзини очиб, ҳар қафтида пагонга тақиладиган биттадан юлдузми кўрди.

— Бу нимаси, ўзимнинг Маролим?— деди.

— Шошманг, шошманг, ҳали яна...— дея Марол эшиги қия очиқ кийим жавонга ишора қилди. Ҳайитқулининг кўзи жавонда осиғлиқ турган яп-яңги жигарранг плашга тушди. Хотинининг «Плашингиз униқиб кетибди, сиздан бўлак ҳеч ким шунақа юрмайди...» деганини эслади. У бир кафтлариди юлдузларга, бир жавондаги плашга, бир хотинига қараб жилмайди:

— Тушунмай қолдим, бу юлдузлар, бу... Ниманинг эвазига ўзи бу мукофотлар?

Марол, худди биров қуюқ, хурпайган сочларидан татамлаб торгандай, бошини кескин орқага ташлаб, хандон отиб қулди, лекин шу заҳоти жимиб, оғзини кафти билан тўсди, бошини эшикка буриб:

— Вой, ўлмасам, ойим ҳамма гапни эшитган бўлсалар-а?— деди. Бирпас жим қолиб, кейин эрига ўгирилди-да, паст товушда:— Ҳали бу мукофотларни олиш учун кўп тер тўқишингизга тўғри келади,— деди.— Ҳозирча бўнак...

— Э, ҳали шунақами? Мен бўлсам...

— Вой, анавиларни! Дарров хафа бўлдингиз-а! Болага ўхшаб бунча соддасиз, сал алдаганга ҳам ишонаверасиз,— Марол эрининг пешонасидаги ажинларини силаб-сийпаб тўғрилаган бўлди-да, оҳиста ўпиб кўйди.

— Мукофотга арзийдиган хизматингизни аллақачон қилиб қўйгансиз, азизим. Бугун ўтизга тўлдингиз, эсингизда йўқми? Ишқилиб, умрингиз узоқ бўлсин, бахтимизга кўз теғмасин,— Маролнинг овози ўзгариб, «расмий» тус олди.— Ҳеч қачон сочингизга оқ тушмасин. Тўққиз қизу тўққиз ўғилга ота бўлинг. Мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин, генерал бўлинг!..

Ҳайитқули ийиб, хотинини маҳкам бағрига босди.

— Оббо, сен-эй,— деди.— Бу юлдузларни қаердан олганингни биламан, лекин улар ҳали-вери ғаладонда ёта туради-да, то вазири-миз буйруққа қўл қўйгунарлича...

— Буйруққа қўл аллақачон қўйиб бўлинган, менинг бу оламда танҳогина майорим!— деди Марол эрининг бурнини чимчилаб.

Ҳайитқули ҳам хотинининг расмий оҳангига жўр бўлди:

— Бугундан эътиборан сизнинг ҳамма хоҳишларингизни бир ярим баравар ошириб бажаришга онт ичаман! Уғилларимиз сонини ўн тўрттага, қизларимиз сонини ўн учтага етказиш бўйича ўз зиммамга қўшимча мажбурият оламани!—У бирпас жим қолиб, кейин жўн овозда:— Бу юлдузлар, агар тирик бўлсам, бирор кун мени ўзлари топади,— деди.

— Вой, анавиларни, нима, менга ишонмай-сизми, ахир, айтдим-ку: бу юлдузлар аллақачон сизни топиб бўлди.

Ҳайитқули ишонқирамай бош чайқади.

— Кеча кечкурун Ашхободдан кўнғироқ бўлди. Хўжа Назаровичнинг ўзлари айтдилар. Сиз ишда эдингиз. Келганингизда атайлаб айтмадим. Биласизми, ёрилиб кетишимга сал қолди, ичимда гап сақлай олмас эканман...

Хайитқули кўрпани улоқтириб ташлаб, ўрнидан сапчиб турди-да, хотинини даст кўтариб, бағрига маҳкам босганини даст кўтарира кетди, лекин тўсатдан жиринглаб қолган телефон бу хурсандчиликнинг белига тепди.

Хайитқули гўшакни олиб:

— Лаббай,— деди.— Ним-ма?! Ҳа... Хўп... Тушунарли... Бўпти. Келаверсин машина... Йўқ, йўқ. Мен ҳам бораман.— Хайитқулининг чарқлаб турган юзига ғам булути соя ташлади.

— Ҳа, нима гап? Тинчликми?— деди Марол юрагини ҳовучлаб.— Уғирликми?

— Э, йўқ... Бешбаттар... Одам ўлдирилган...

Хайитқулининг уйи билан мишрабхона оралиги беш дақиқалик йўл. Хайитқули кеча кечкурун хотини тайёрлаб қўйган янги кийимларини апила-тапила кийди. Марол оёқ остида ўралашиб юрган Сўлмасни бувасининг ёнига элтиб қўйиб, қайтишда ошхонадан бир пиёла ғўлинова ола келди.

— Оч кетманг. Ҳозир жиз-пиз қилиб берман,— деди.

Хайитқули пиёлани олиб, ғўлиновадан бирикки қултум ичди-да, плашини кийиб, хотинини ўлиб, «Қайтиб келиб нонушта қиламан», деганча югуриб уйдан чиқди.

Хайитқули ҳайдовчи ёнига ўтирди, «уазик» ҳовлини айланиб ўтиб, катта йўлга тушиб олганидан кейингина у тезкор гуруҳ аъзолари — эски ҳамкасблари билан кўришди. Ававал, иссиқ-совуққа қарамай, доим қулоғи туширилган қора қулоқчин кийиб, елкасига фотоаппарат осиб юрадиган эксперт Карэн Карапетянга қўл узатди, кейин терговчи Навкаров билан, ундан кейин дўппайган портфелини ҳеч қачон қўлдан қўймайдиган суд-медицина эксперти Меҳмононов билан, ундан сўнг машина жилар-жилмас мудрашни бошлайдиган прокурор-криминалист Мартирос Ғозитдинович Тамакаев билан, энг охирида яқин ёрдамчиси Талъат Ҳасанов билан бирма-бир қўл олишиб сўрашиб қиқди.

Талъат билан кўришаётиб, унга «Қани, гапир, нима бўлди?» деган маънода қаради, айни пайтда ёрдамчисининг бошдан-оёқ ясашиб олганини ҳам эътибордан четдан қолдирмади. «Нима бало, буям мен билан бир кунда туғилганми?» деб ўйлади. Баъзан ходимлар ўз бошлиқлари ҳаётига оид саналарни эслаб қолиши унинг хаёлига ҳам келмади. У Талъатни доим бир хил кийимда кўравериб кўникиб қолгани учун ҳам йигитнинг бугунги пўрчилиги унга бошқача таъсир қилди: сал каттароққа ўхшаб турган бўлса ҳам энгидаги япон курт-каси, одатда бунақасини Чоржўй журналистлари кийиб юришади, яп-янги қора ботинкаси, жинси унга қўйиб қўйгандай ярашиб турарди... Хайитқули Талъатнинг кўнглини кўтариш мақсадида елкасига дўстона қоқиб, жилмайди:

— Буюрсин, жуда ярашибди! Очилиб кетибсан...

Талъат уялинқиради, лекин капитаннинг эътибори уни хурсанд қилди.

— Раҳмат, ўртоқ капитан!— деди. Назарида, бу гапни бақириб айтгандай бўлди, ҳолбуки, ғовзини Хайитқулидан бошқа ҳеч ким эшитмади, Талъат ўзини қўлга олиб, ахборот бера бошлади:— Жиноят Учпункт атрофида, сабзавот дўкони ёнида содир бўлган. Ярим

соат олдин омбор қоровули маҳалла мишраби уйига бориб, бир мурда ётганини айтган. Маҳалла мишраби эса бизга кўнғироқ қилди...

Маҳалла мишраби билан бўлган гапни Хайитқулига айтаётиб, Талъат, жиноят содир бўлган жойга ҳеч кимни йўлатмасликни тайинлаб қўйди, деб қистириб ўтди.

«Қоровулхонада телефон бўлиши керак. Нега қоровул ўша ердан кўнғироқ қила қолмай, маҳалла мишрабининг уйига бордийкин?— деб ўйлади Хайитқули.— Афсус, кўп вақт бой берилган...»

Ташқарида уйлар, дарахтлар, йўловчилар лип-лип ўтар, лекин ўз ую хаёллари билан банд жиноят қидирув бўлими бошлиғи буларни сезмас эди.

— Навкаров!— деди Хайитқули қор босган йўлдан кўз узмай.— Навкаров, эски қор устига янгиси ёғибди, изни топна олармиканми?

Терговчи Навкаров ўрнига криминалист Тамакаев жавоб берди:

— Из ҳеч қачон йўқолмайди, шуни яхшилаб эсда тутинлар. Ҳозир кўрамиз бунин...

У худди муҳим бир ишга чоғланган кишига ўхшаб ўзига хос бир ҳаракат билан шляпасини сал кўтариб қўйди, тиззасидан чамадонини олди.

Машина вилоят касалхонасидан сал берига, турар-жой бинолари қурилиши адоғида чапга қайрилди. Энди у ўнг томони харобазор бўлиб ётган, чап томонидан эса ичкаридаги эски уйларни кўздан пана қилиб турган баланд деворлар қад ростлаган йўлдан борарди. Олдинда омборхоналарнинг қизил ғиштин бинолари кўзга чалинди... Ҳайдовчи қиёққа юришни сўради.

— Шу ўртада, омборхоналар ёнида...— деди Талъат ҳайдовчининг боши оша теварақ-атрофга кўз югуртириб, лекин ўз фикрига ўзи ҳам унча ишонқирамай.

— Э, ўрғинди! Булар яна изқуварлар эмиш!— дея ёзғирди Мартирос Ғозитдинович.— Минг йилдан бери ишлайсизлар-у, ўзларингизни худди ёш боладай тутасизлар-а! Тўғрига юравер,— деди у кейин ҳайдовчига буйруқ берди.— Хув рўпарадаги дарахтларни кўраёсанми? Симёғочлар ўша ёққа қараб кетган... демак, телефон бор у ерда... қоровулхонада. Уша ерга бориш керак.

Талъат неча йилдан бери прокурор-криминалист билан бирга ишлаб келади, бироқ унинг таъна-дашномларига, сачраб кетишларига, буйруқ беришларига ҳеч-ҳеч кўникилмайди. Тавба, йўл бўйи хуррак отиб келаётган одам унинг гапини қачон эшита қолдйкин? Мана, шу хуррагининг ўзиёқ Талъатнинг жонини чиқаради, ғафлат босиб, агар унинг рўпарасида ўтириб қолса борми, кейин кун бўйи бўйи оғриб юради. Ахир, юзини четга ўгириб ўтиради-да... Хайитқули эса унинг ҳамма хурмача қилиқларини кечириб юбораверади. Тамакаев деярли бехато ишлайдиган яши жиноят қидирувчиси, шунинг учун ҳам Хайитқули унинг маслаҳатларига қулоқ осадди. Тамакаев сиртдан қараганда худди қарганин ўзи, ҳеч ким унга ўхшаб шляпада, алмисокдан қолган узун кулранг пальтосда, кўнжи баланд этикда юрмайди. Этик жонивор ҳам чамаси йигирманчи йилларда урф бўлган этиклардан. Унинг юриш-туриши билан Хайитқулининг заррача иши йўқ.

Харобазорни қоплаб ётган қор ҳозиргина ёққан, топ-тоза эди. Фақат у ер, бу еридагина югуриб ўтган мушуклару кучукларнинг излари кўзга ташланади.

Йўлдан сал нарироқдаги омборхоналар ёнидан ўтаётганларидагина ўнгда одам излари кўринди. Агар ҳозир қуёш чиқиб турган бўлганида, бу изларни симёғоч симларининг сояси деб ўйлаш ҳам мумкин эди.

Олдинги ўриндиқда ўтирган Ҳайитқули бу изларни бошқалардан олдинроқ пайқайди, «қоровулнинг излари», деб қўйди ичида. Яқин келганларида изларга эътибор бериб, билдики, кимдир аввал у ёққа, кейин бу ёққа ўтган... Лекин из бир кишиники эмас, икки кишиники. Шунга ўхшайди.

Капитан бу фикрини Тамакаевга айтганида, у маъқуллади:

— Ҳа, икки кишиники,— деди у.— Бу изларни ўлчаб, текшириш керак.

Тезкор гуруҳ иштирокчилари жиноят содир бўлган жойни Тамакаев бехато аниқлаганига ишонч ҳосил қилдилар. Дарҳақиқат, жиноят дарахтлар панасида, омборхоналар ораллигида, халтакўча ичкарисидаги бир уй орқасида рўй берган эди.

Машина олдида бир қучоқ ғўзапоя ётган тандир ёнига келиб тўхтади.

Улар машинадан тушиб, уч деразали уйга яқин бордилар. Уйга туташ пахсадевор, пахсадеворда эшик. Кўчазшик.

Елкаси билан деворга таяниб ётган кишининг ўлганига ишониш қийин эди. Жасад ётган жойдан ҳозиргина келиб тўхтаган машина томонга тўрт қатор янги из тушган, баъзи излар омборхона томонга қараб кетган эди. Сал нарида маҳалла миршаби билан яна бир одам — ҳаддан ташқари иссиқ кийинган қоровул турарди.

Тамакаев медэксперт Меҳмононови ёнига олиб, девор ёқалаб мурда томон кетди. Карэн Карапетян суратга олиш учун аппаратини шайлаб, терговчининг кўрсатмасига илҳақ бўлиб турибди. Навкаров ёндафтарчасига алланмаларни тез-тез ёзиб-чизди-да, буйруқ берди:

— Карэн, бошлайвер! Ҳар хил кўринишда қилиб ол, узокдан, яқиндан... Гавдасини алоҳида, юзини алоҳида... Ҳаммаси ҳам асқотиб қолади.— Сўнг капитанга мурожаат қилди.— Ҳайитқули Мавлонбердиевич, манави изларни бир кўринг.

Ҳайитқули билан Талъат Меҳмонов кўрсатган излар устига энгашди.

— Ўнг издан кўриниб турибдики, из эгаси оқсоқ,— деди Ҳайитқули.— Е калиш, ё калиш-маҳси кийган... Е қирқ тўртинчи, ё қирқ бешинчи... Лекин ўлчаб кўриш керак. Фақат бир томонга кетган... Из мурда ёнидан бошланган... Хўш, Талъат, нима дейсан бу гапга?

Ҳайитқули дўстига қаради. Талъат чўнкайиб ўтирган кўин:

— Сиз ҳақсиз, ўртоқ капитан,— деди.— Бир томонга кетган. Лекин у бу ерга қаердан келиб қолган? Шунини аниқлаш керак.

Талъат оқсоқнинг изини қувиб кетди. Ҳайитқули бўлса, маҳалла миршабини гапга солди.

— Ширин уйкуда ётувдик,— деди миршаб.— Итимиз вовуллаб уйғотиб юборди. Ҳовлига чиқсам, кимдир чақириб, дарвозани тепаяпти. Зудлик билан бўлимга керак бўлиб қолибман шекилли, чопар юборишганга ўхшайди, деб ўйладим. Ҳали тонг отмаган эди. Мени бунақа бемаҳалда безовта қилмасдилар. Дарвозани очсам, қўшним Азимжон оға турибди. Сабзавот базасида қоровул бўлиб ишлайди. «Анави тўғон қоровули Бердиевнинг уйи орқасида бир киши чўзилиб ётибди, бориб кўринг», деди. Биргаллаш иўлга тушдик.

Келиб қарасам, рост. Икки қўли икки ёққа чўзилган, юзтубан, оёқлари девор томонда. Устини қор босиб қолибди, қоқиб-суртиб, кўтардик. Ким билади, балки учиб қолган бирорта маст-аластдир, қоқилиб тушиб, ухлаб қолгандир, деб ўйладик... Агар ўлиб ётганини билганимизда қўл урмасдик. Кейин бизникига бориб, кўнғироқ қилдик...

— Мурда ёнига келганларингга бирор изли з кўринмадимми?

Маҳалла миршаби жавоб беришдан олдин бироз ўйлаб олди, кейин қатъий қилиб:

— Йўқ,— деди.— Биз келганимизда ҳеч қандай из йўқ эди.— Сўнг сал мужмалроқ қилиб қўшиб қўйди.— Мурда ёнида қимирламай туриш иложи бўлмади-да... Кўнғироқ қилиш керак эди-да...

Қоровул гапга қўшилди.

— Мен бўлсам, постдаман, уни ташлаб кетишга ҳақим йўқ,— деди у.— Бор гапни ўзлари айтиб берадилар,— деб маҳалла миршабига ишора қилди.

Кетмоқчи бўлган қоровулни Ҳайитқули тўхтати.

— Гап бундай, ёшулли,— деди у.— Сизни кўп ушлаб турмаймиз. Қўйворамиз. Иш жуда жиддий. Раҳбарларингизга айтмакчи сизни ушлаб қолганимизни. Қани, энди бир бошидан гапириб беринг-чи?

Азим оға хўрсинди.

— Қоровулхонада ўтириб, печкага ўтин қалаётувдим,— дея гап бошлади у.— Тўсатдан биров деразини тақиллатиб қолди. «Кимсиз?» дедим. «Нимага ўтирибсан, югур, миршабхонага хабар бер, бировни ўлдириб, Бердиевнинг уйи орқасига ташлаб кетишибди», деди. То ивирсиб, чакмонимни кийиб ташқарига чиққунимча кетиб қолибди. Ерга кирганми, осмонга учганми, билмадим.

— Бундан қикди, деразангизни ким қоққанини билмайсизми?

— Билмайман. Дераза тақиллаганда мен қўлимни артаётувдим... Кетиб қолишни қаёқдан билибман дейсиз. Кечаси билан кўчада чироқ ёниб туради, лекин, ё тавба, чиқсам, кўчада ҳатто изим йўқ. Юзини кўрганымдоям, эслаб қолардим!..

— Ундан кейин ҳам анча ҳаяллаган бўлсангиз керак?

— Ҳа, ҳаялладим... Ишонимизни, ишонмаслигимизни билмадим-да. Миршабхонага кўнғироқ қилсам-да, ёлгон бўлиб чиқса, нима деган одам бўламан, олдин бир текшириб кўрай, дедим. То ўйлаб ўйимга етгунча, то эшик-пешикни қулфлаб, отлангунимча ярим соатлар ўтди. Адаб нима қилдим, тўппа-тўғри маҳалла миршабининг уйига бордим. То етиб боргунимча, то дарвозани тақиллатиб, бу кишини уйғотгунимча, то биргаллашиб бу ерга етиб келгунимизча яна шунча вақт ўтган бўлса керак-ов.

— Шунақага ўхшайди. Хўш, сизга хабар берган одамнинг овозини эшитсангиз танийсизми?

— Ҳа, овози ёдимда. Лекин менинг бунақа хирри таншим йўқ-да.

Талъат келди, бироқ Ҳайитқули қоровулни охиригача ўзи сўроқ қилмоқчи эди.

— Кейин нима бўлди?

— Кейин бу ерга келдим. Қарасак, юзтубан ётибди. Яхшиси, чалқанча ётақолсин, дедик... Чалқанча ётқизиб қўйдик. Раҳматлини миршаб ҳам танимади, мен ҳам танимадим...

— Менга қаранг, ёшулли,— деди Ҳайитқули.— Сиз кечаси билан ухламагансиз, қор

қачон бошлаб, қачон тингани ёдингизда йўқми? Тахминан бўлсаям?.. Мен кеча ётишдан олдин чекишга чикувдим, соат ўн бирлар эди, ер қотиб, музлаб ётувди... Бу ёққа йўлга чиққаннимиздан кейин билдимки, кечаси қор ёғибди...

Қоровул чакмони чўнтагига қўлини тикиб, эски, занжирли чўнтаксоатини олди, ойнасини қапти билан артиб:

— Тахминан эмас... Минут-минутигача анигини айтиб беришим ҳам мумкин,— деди у.— Қор иккидан бешта ўтганда бошлади, бешдан йигирмата ўтганда тинди. Уч соату ўн беш минут ёғди.

— Сиз маҳалла миршабиникига бораётганингизда ёғаётганмиди?— деди Ҳайитқули. У суҳбатни бир маромда олиб борар, ҳамсуҳбатини ҳам шоширмас, ўзи ҳам ошиқмас эди.

— Йўқ, у пайтда тинган эди,— деди Азим оға.

Ёнидаги Талъат оғирини у оёғидан бу оёғига ташлаб ҳар қанча типирчиламасин, бошини у ёқдан-бу ёққа айлантириб, ҳар қанча бетоқатланмасин, капитан то қоровулнинг сўроқ қилиб бўлмағунича унга бир оғиз ҳам сўз қотмади. Қоровулнинг то кечгача кун бўйи ишда бўлишини, кейин уйига боришини билиб, Ҳайитқули унга рухсат берди.

Улар дарҳол қоровулнинг ҳозиргина қорда қолган излари билан илгариги изларни солиштира кетдилар. Йўқ, оқсоқнинг изи қоровулникига ўхшамасди.

— Буни қара, Талъат, манави оқсоқнинг изи. Кўряпсанми, товони қорга тегиб-тегмаган... Мана бу миршабники, буниси эса қоровулники, ўнроғдагиси. Қайтиб келиб, миршаб баъзи изларни босқилаб ташлабди, ўзиникиниям, қоровулникиниям...

— Сиз қоровулнинг қўлига эътибор бердингизми?— деб Талъат энди гап бошлаган эди, капитан унинг гапини оғзида қолдирди:

— Титрашимиз? Ҳаяжондан, у ҳаяжондан. Сен ундан гумонсирама,— деди.— Нима, бу одам ҳар кун мурда кўриб юрибди, дейсанми?.. Хўш, топдингми, оқсоқнинг изи қаердан бошланибди?

— Йўқ, ўртоқ капитан. Худди томдан тушганга ўхшайди. Қарамаган жойимиз қолмади.

— Ҳовлига кирмадингми? Балки ҳовлидан чиққандир?

Босқилаб ташламаслик учун янги ёққан қор тагида из бор деб тахмин қилинган жойларни айланиб ўтдилар-да, девор тагидан юриб, кўча эшикка яқинлашдилар. Бу пайтда прокурор-криминалист билан суд-медицина эксперти жасадни кўздан кечираётган эди. Навкаров ёндафтарига алланималарни ёзарди.

— Ҳовлига кирадиган бошқа йўл йўқми-кан?— деди Ҳайитқули эшик ёнида тўхтаб.

— Йўқ, ўртоқ капитан.

Ичкарида, тагида қор уюлиб қолган экан, эшик зўрга очилди.

— Кечаси ҳамма эшик-дарвозасини маҳкамлаб ётса, булар очиб кўяр экан-да. Бунда бир гап бор-ов, ўртоқ капитан,— деди Талъат.

Қуёшнинг қия нурлари ҳовлининг бир қисмини ёритиб турарди, ҳовли жуда тор, каталакдеккина эди: бўшанроқ аравакаш кириб қолса, аравасини қайириб олиши ҳам гумон. Иримига бирорта дарахт йўқ. Ҳар бир қарич ер томорқа учун ишлатилган шекилли, олмаю ўригу олхўри — ҳамма мевали дарахтлар ташқарига, девор ёқалаб экилган, тарвақайлаб

кетган баъзи шохлар девор оша ҳовлига ўтган...

— Эркаксиз ҳовлининг эшик-дарвозаси айниқса яхшироқ маҳкамланиши керак эди,— деди Ҳайитқули.

— Ҳовлининг эркаги йўқлигини қаёқдан билдингиз?— деди Талъат ҳайрон бўлиб.

Ҳайитқули ўзи тасодифан босиб олган белкуракни кўрсатди, олиб уни девор тагидаги кетмон ёнига улоқтирди.

— Тўғри, бу эркакларнинг иш қуроли, лекин биз уни ҳисобга қўшмаймиз. Сен анави ёққа қара,— деди у айвондаги симдорга осиб қўйилган кийим-кечакаларга ишора қилиб.— Бу уйда бир кампир билан анчадан буён янги кийим нималигини билмайдиган ўрта яшар бир жувон яшайди. Бола-чақасиям йўққа ўхшайди, агар бўлганда албатта ҳовлида бирор ўйинчоқ ёки синган велосипед ағнаб ётарди. Ҳовлининг саранжом-сарийталигини кўр. Эркак бор, бола бор хонадон ҳеч қачон бунчалик саранжом-сарийта бўлмайди.

Ҳайитқули айвонга чиқиб, бўёғи кўчиб, пўст ташлаб турган икки тавақали эшик тутқичидан ушлаб тортди.

— Кўчазшик бекорга очиб қўйилмаган шекилли,— деди у.— Майли, буни кейин гаплашамиз... Лекин, назаримда, бу эшик тез очилақоладиганга ўхшамайди.

У эшикни қаттиқ қоқди.

Ичкаридан жавоб келмади. Ҳайитқули юзини эшикка қарийб босиб, овозининг борича:

— Уйда одам зоти борми? Очинглар, кўркманглар, биз милицияданмиз!— деб қичқирди.

Ичкаридан яна садо чиқмади.

Бирпас кутиб турди-да, кейин Ҳайитқули яна ўша гапини, аммо бу сафар сал пастроқ овозда, қайтарди.

Ичкаридан саросимага тушган аёлларнинг товуши келди, кулфнинг шақирлаб очилгани эшитилди. Эшикнинг бир тавақаси сал очилган эди, Ҳайитқули уни силтаб тортиб, ичкарига қадам қўйди.

— Кўркманглар, биз милицияданмиз!— деди у яна бир бор.

Уй ичи нимқоронғи эди, Ҳайитқули аёлларнинг юзларини яхши кўролмади, аммо улардан бири кампир, иккинчиси ўрта ёшлардаги жувонлиги кўриниб турарди.

— Уйларингни ўғри уриб кетсаям билмайсизлар-а, шунча ҳам кўп ухлайсизларми-я?— деди у ўзича ҳазил қилмоқчи бўлиб.

Ярқ этиб шифтда чироқ ёнди, бу капитаннинг орқасида турган Талъатнинг иши эди.

— Вой, болам-эй, уйку қаёқда дейсиз!— деди кампир.— Қайнона-келин икковимиз кечаси билан мижжа қоққанимиз йўқ, эрталабгача ўтириб чиқдик.

— Яна ким бор уйда?— деб сўради Талъат.

— Бошқа ҳеч ким йўқ.

Ҳайитқули аёлларнинг тун бўйи ўтакаси ёрилиб, бўлари бўлиб чиққанини тушуниб турарди. Ўзини ноқулай сезди. Бошини эгиб:

— Ташқарида нима бўлганидан хабарларинг борми?— деб сўради.

— Нима бўлганини аниқ билмаймиз-ку, лекин битта мошина сал қолди уйимизни бузиб юборишига,— деди кўринишдан ўттиз беш ёшлари қоралаган аёл. У — ёноқлари қип-қизил, истараси иссиқ, негадир жуда ёш кўринар эди.

«Чиройли-чиройли бир этак бола туғса арзийдиган аёл экан», деб кўнглидан ўтказди Ҳайитқули, кейин унга қараб:

— Биз бошқа хоналарниям кўришимиз керак,— деди.

Аёллар индамай йўл бердилар.

Кенг-мўл даҳлиздан иккита алоҳида-алоҳида хонага кирса бўларди. Ҳайитқули ёрдамчиси билан хоналарни синчиклаб кўздан кечи-рар экан, аёллар ҳар бири алоҳида-алоҳида, ўз хонасида яшар экан, деган хулосага келди.

— Кечаси нима бўлди ўзи, мундай тушунтириброк айтиб беринг-чи,— деди у кампирга қараб.

— Мен ўз жойимда, мана шу ерда ухлаб ётувдим,— деди у.— Мошина моторнинг ва-ғиллашидан уйғониб кетдим. Шундоқ уйимиз-нинг орқасида бир вағиллаб кетади, бир пасаяди овози денг. Қарасам, бош тарафимда, каравотим ёнида чўнқайиб келиним ўтирибди. Деразадан қарамадик, парда тутилган эди, пардаси бўлмагандаям қарамасдик. Қанақа мошина, кимнинг мошинаси, билмайман. Деразамиз тагида худди ҳўп янчаётган отга ўхшаб роса айланди ўзиям. Қулоқ-миямизни қоқиб кўлимизга берди. Нима қилди, нима қўйди, билмадик. Бир пайт уйимизга келиб урилди дейман, деворларимиз зириллаб кетди... Қўрққаннимиздан, бошимизни кўрпага буркаб олдик... Қачон кетди, қачон қўйди, сезмадик. Ҳаммаёқ сув қуйгандай жимжит бўлиб қолгандан кейин бошимизни кўтардик. Қанча фурсат ўтганиниям билмаймиш...

Жувондан арзирли бир гап чиқмади: «Аввалига деразаларимизга дуч келган нарсани осиб ташлади (дарҳақиқат, аёлининг хонасидаги деразаларга ҳар хил латта-путталар осиб ташланган эди), лекин мошина чироқларининг нури жудаям ўткир экан, кўзимни кўр қилишига сал қолди, қўрққанимдан қайтиб деразага қарамадим. Кейин қайнонамнинг олди-га чиқдим. Кейин... шу... қайнонам айтган ишлар бўлди», деди у.

Аммо Ҳайитқули аёлининг гапларидан бир нимани сезгандай бўлди... Баъзи бир нарсалар ҳам шубҳали эди: қайнона билан келиннинг бошқа-бошқа ётиши... айниқса, уйда эри йўқ бўлса... туркман аёлларига ноҳосроқ одат... Устига-устак, гапириб турибди-ю, одамнинг кўзига қарамайди, кўзига қарайман десанг, кўзини олиб қочади... Қолаверса, оқсоқнинг изи худди шу уй ортидан бошланган... Буларнинг ҳаммаси Ҳайитқулига ўзаро боғлиқдай, айна пайтда, бир-бири билан бевосита алоқаси йўқдай бўлиб туюлди.

Ҳайитқули соатига қаради: саккизга яқинлашибди. Тальатга баённома тузишни топшириб, ўзи ташқарида ишлаётган ҳамкасблари ёнига чиқди. Жиноят содир этилган жой аниқланди, деса бўлаверади. Энди фақат янги ёққан қор остидан машина изларини топиш қолди. Ҳайитқули соатига яна бир бор қаради: бу ерда ҳали бир дунё иш бор, лекин у бугун Хоним Ҳаққосова билан ҳам учрашиши керак.

• • •

Май заводидаги ўғирликлар тўғрисидаги иш ниҳоясига етди. Ҳамма айбдорлар, жумладан, директор Хоним Ҳаққосова ҳам жазага тортилди. Бироқ директор билан алоқаси бўлганларнинг бирортаси ҳам Ҳаққосова чор ҳукумати зарб қилган олтин тангаларни қаердан олганини айтмади. Уйлари тинтув қилинганда олтинга тегишли бирор нишона чиқмади. Шунинг учун тергов қамоққа олинганларнинг «Олтинга бизнинг алоқамиз йўқ», деган эти-

рофларини қайд этиш билан чекланди, олтинга алоқадор ҳамма материаллар алоҳида иш сифатида ажратиб қўйилди.

Хонимнинг ўзи бўлса, бу ишларни жуда жўн қилиб изоҳлади: «Эски бир хумча топиб олдим, қарасам, ичида олтин тангалар бор экан». Аммо иккинчи терговда бирмунча аниқлик киритиб, батафсилроқ тушунтирди: «Хумчани эрим Махаррам билан эски уйимизни бузаётганда топиб олдим... Экскаватор ҳали вайрона қолдиқларини машинага ортиб улгургани йўқ эди, қарасам пахсадевор кесаклари орасида бир хумчанинг таги кўриниб турибди. Деворга қўшиб уриб юборилган шекилли, ҳаммаёғига лой ёпишиб қотиб қолган экан, болта билан уриб-уриб зўрға тозаладим. Ҳазина бўлса-я, деб ўйладим. Агар ҳазина бўлса — дарров давлатга топшираман, дедим. Оғзини ерга қаратиб, қоққан эдим, ичидан тупроқ тушди. Хумчанинг талайгина катталиги, ичида тўсиғи борлиги, у ерда яна алланималар бўлиши мумкинлиги ҳаёлимга келмабди денг. Ҳар хил лаш-лушлар ётадиган ертўлага ташлаб қўйдим. Эримга айтмадим. Анча йил ётди ўша ерда. Докторлар кўчасидаги ҳовлини сотганимиздан кейин хумчани ёдгорлик сифатида янги уйимизга олиб келдим. Артиб-суртиб тозалаб қўймоқчи бўлувдим, қўлимдан тушиб кетиб, чил-чил синди. Қарасам, сопол парчаларига аралашиб майда-майда чанг босган тангалар ётибди. Дарров териб олиб, яширдим. Очғи, банкага олиб бормоқчи бўлдим, лекин устимдан қулишса-чи, олтин бўлмаса-чи, деб ўйлаб қолдим. Эрим келгунча кутмоқчи бўлдим, кўрсин, олтинми, қалбакими, аниқласин, дедим. Қаранг, чамадонни қўлига берибман-у, ичида... борлигини айтмабман... унутибман...»

Бу гаплар синчиклаб текширишни талаб қилар эди. Ҳайитқули бу ишни Бекназар Ҳайдаровага топширди.

Бекназар ўзига қадрдон муаллимлар илмоғи-гача автобусда борди. Докторлар кўчасига ўтиш учун чет тиллар қуллиёти билан ўқитувчилар малакасини ошириш институти ўртасидан юриш керак. У ўзига таниш ана шу йўлдан бора экан, хушрўй-хушрўй толиба қизларни кўриб, уларга суқланиб қарар, улардан кўз узолмас эди. Ниҳоят, муюлишга етиб, ўнгга бурилдию бир жўрсиниб қўйиб, йўлида давом этди.

Биринчи уй эгаси анча ҳаяллаб чиқди, кучук ҳурди-ю, лекин талай фурсат биров овоз бермади. У эшикни яна бир марта тақиллатиб, бироқ кутганидан сўнг, эшик очилди, узун халат кийиб олган кесароқ бир аёл чиқиб келди:

— Сизга ким керак эди? Ҳаммалари ишда...— деди кампир, овозида аллақандай қизиқсиниш бор эди.

— А... менга барибир, Охун оға бўлсалар ҳам, Марям хола бўлсалар ҳам... Балки Маждид оға тушликка келгандирлар?

— Маждид оғангиз бўлмасаям, онаси бор, кираверинг...— деди ўғлининг номини эшитган кампир. Бекназарни кўярда-қўймай ичкарига олиб кирди. Кампир дастурхон тузаш билан овора бўлиб юрганида, Бекназар унинг бир этак навараси билан танишиб олди. Кампир узатган чоини олаётиб, Бекназар ўзининг кимлигини айтди. Кампир дарров дийдиёсини бошлаб юборди:

— Вой ўлмасам,— деди у ўнг юзини қўшқўллаб ўшалаб.— Охундан шубҳаланманг, ўғлим. У ҳалол бола. Ҳамма нарсаси бор,

ҳаммасини ҳалол меҳнат билан топган. Кўзиям тўқ, ўзиям тўқ. Марямжоннинг бўлса, топган-тутган бойлиги, бутун хазинаси мана шу қорақўзлар!— У шундай деб невараларининг бошини бир-бир силаб қўйди.

Бекназарни бу хонадондагилар эмас, қўшни хонадондагилар қизиқтиришини билгач, Маждифганинг онаси гап оқимини бошқа ўзанга бурди:

— Ҳа, ҳа... яхши одамлар, ҳалол одамларга ўхшарди, ким билади, дейсиз... Одамнинг оласи ичида, деган гап бор... Миршаблар қизиқётган бўлса, бир гап бордир-да... Замон ўзгариб кетди, ўғлим, замон! Ҳеч нарсанинг табарруқлиги қолмади: сохти-сумбатини кўрсанг, Хўжаи Хизр деб ўйлайсан, аслини билсанг, ғирт айиқ бўлиб чиқади.

Бекназар ўзини Хоним билан Маҳаррам қизиқтираётганини айтганидан кейин кампирнинг гап оҳанги яна ўзгарди:

— Ғаламисларни гапи бу, ўғлим. Тухмат бу, тухмат. Ана кўрасиз: ҳали Маждифганинг онаси ҳақ бўлиб чиқади. Ҳа, худди ўзим айтганимдай бўлади. Шошилманг, ўшанда гапимни эсларсиз.

Биз билмаган нарсаларни балки кампир билар, деган мақсадда Бекназар Хоним Ҳаққосова қўл остида ишлаганлардан айримларининг номини тилга олди...

— Улар бошқа. Уларнинг жаззаси шу. Қилмишларига яраша-да. Лекин ўзимизнинг кўчадагиларни мен мирдан-сиригача билман. Бу ерда унақа одамларни излаб овора бўлманг...

— Кўчангизни шунчалик яхши билсангиз, қўшнларингиз янги уй қуриш учун эскисини бузганини ҳам эсларсиз?— деди Бекназар.

У кампирдан тайинли бир маълумот олишдан умидини узиб қўйган бўлса ҳам, ишга нафи тегиб қоладиган бирор гап чиқиб қолар, деб гап кавлай бошлади, устига устак кампир тушмагур ҳам жуда чақчақлашадиган чиқиб қолди.

— Вой, нимасини айтасиз? Нега эсламас эканман? Худди кечагидай кўз олдимда турибди... Хув анави невара қизимни кўраёписизми? Ҳа, ҳа, кўғирчоқ қўлтиқлаганини? Уша, душанба кунни тонготарда туғилган эди, Маҳаррам ҳам уйини ўша тонгда бузган. Наҳорда бир пиёла чой ичар-ичмай ишга тушиб кетишди. Маждифган ҳам қарашворган. Бошқа қиладиган ишиям йўқ эди-да, таътилда эди...

— Неварангиз ҳам олти-еттиларга кириб қолгандир?

— Янги йил келса олтига тўлади.

— Янги йил ўтиб бўлди-ку?..

— Э, ўзимизнинг мусулмонча янги йилни айтаяпман. Узимизнинг янги йил мартда киради, ўғлим. Шуниям билмасангиз, нима қилиб миришаб бўлиб юрибсиз, ўргилай?

— Нима, уйларни шунчалик тормиди? Нима кераги бор эди ўзларини қийнаб? Буз, қур, дегандай?... Инспектор уй соҳибаси санган «нина»ни гўё безътибор қолдирди, ўз саволини берди. Лекин ўйлаб кўриб, ҳамсуҳбатининг бу бекорчи танбеҳи ҳам бирор-бир мавзудаги суҳбат учун асхатиб қолар, деган қарорга келди, унинг мукатбидан из бўлиб хизмат қилишини ўйлаб, атай жиддийлик билан қўшиб қўйди.— Биз ҳали кўп нарсани билмаймиз...

Агар кампирнинг оғзида батон конфети бўлмаганида у шу захотиёқ инспекторга жавоб берарди. Оғзи бандлиги учун индамади, конфетини шимиб ютди-да, кейин жавоб

берди:

— Айби шуки, Маҳаррамжоннинг эски уйи паҳса эди. Бошқа ёмон жойи йўқ эди. Илгарилари учалови яшарди. Уғли ўқйишга кетгандан кейин ҳайҳотдай ҳовлида эр-хотин иккови қолди. Ғишт уй яхши-да... Келди-кетди кўпайиб, меҳмонларнинг ҳам кети узилмай қолди. Пулларнинг ҳисоб-китоби йўқ эди... Ҳаммаси ҳалиги... баланд попоқ қиядиган одамлар. Нима дейди, ҳалиги... лазгинлар... Меҳмон келса, Маҳаррамжон қўй сўйишга фақат Маждифганни чақирарди, бошқа ҳеч кимни айтмасди. Маждифган ҳам йўқ демай чиқаверарди, асли кичкина одам бўлмаса ҳам, ўзини катта олмайди. Ахир, у ҳам кимсан — гараж бошлиғи...

— Қўшни уйини бузса, бошқа бир ён қўшни — жон қўшнлар чанг ютиши турган гап... То чиқиндилар олиб кетилмагунча ҳаммаёқ чангиб, кўрқиб кетгандир ўзиям?.. Қўшнлар ҳам қараб туришмагандир?..

— Албатта! Ердам беришди! — Кампир саволнинг мағзини қақишга ҳаракат қилиб, жавоб беришга унча шошилмади. Оғзига яна битта батончани солиб, лунжини шиширди.

Бекназар ўрнидан турди. Кампир ҳам қўзғалиб, меҳмонни кузатиб чиқди. Фақат ҳовлига чиққанларидан сўнггина кампир қўзини олиб қочиб, Маҳаррамнинг уйи бирпасда бузилиб, бирпасда саранжом қилинганини айтди: ўша кунни тушгача ҳовлида харобадан асар ҳам қолмаган экан. Қўшнларнинг ўғли экскаватор билан чиқиндини машинага солиб бериб тургани учун эллик сўм ишлаган, уни машинасида ташиган ҳайдовчи ҳам шунча пулга эга бўлган. Бекназар «лазгинлар» тўғрисида нима дея оласиз, деган эди, кампир оғзига яна конфет солиб олди. Инспектор билдикки, энди ундан бошқа гап ололмади. Ишқилиб, кампирнинг бу ширахўрлиги хонадонни хонавайрон қилмаса бўлди, деб ўзича ачиниб, Маждифганинг онаси билан хайрлашди.

Кейинги ҳовлида у қўлтиқтаёққа суяниб турган баджаҳл бир чолга дуч келди. Агар у: «Ўғлим дўхтирга кетди, ҳозир келқолади», демаганида, Бекназар бу ерда бир лаҳза ҳам турмасди. «Кейин яна вақт сарфлаб, келиб юргандан кўра, биратўла қутулиб кетганим яхши-ку», деб ўйлади у.

Чол сулангив қорини қўли билан супуриб ўтирди, чекди.

— Нима, Сулаймон билан бирга ишлайсанми?— деди у Бекназарга тикилиб.— Жўрасимсан?.. Танишимсан?.. Ия, кимсан унда?

Албатта танимаган киши кимлигини билишга қизиқса, ҳатто уйга кириб домасаям, алам қилмайди, лекин манави чолга ўхшаб, эзмаланиб саволга тутаверса, одамга сал айил ботаркан. Бекназар, чолнинг қаттиқ совуқ нигоҳидан ўзини олиб қочмай, жавоб берди:

— Жиноят қидирув бўлимининг инспектори, милиция лейтенанти Ҳайдаров!— у бу гапни сал фахрланиб айтди. Чунтагидан шаҳодатномасини олиб чолга узатди.

Лекин қарияси тушмагур чўғдай қип-қизил дафтарчага қайрилиб ҳам боқмади. Бекназарга ўша-ўша қаттиқ тикилиб тураверди, юзида бир туки ҳам қилт этмади, тобора каттариб, қонталаниб бораётган кўзларга нишон бўлиб туриш миришабни ноқулай аҳволга солиб қўйди. «Кўчада кутиб турақолсаммикан?» деган хаёлга борди у, аммо бу ҳовлида, бетакаллүф уй кўжаси олдида уни нимадир тутиб турарди. Вазиятни юмшатиш учун:

— Мен Сулаймоннинг жўраси эмасман, уни

танитайман ҳам,— деди.— Бирга ишламай- миз ҳам. У мени билмайди, мен уни билмай- ман. Лекин сизни биламан, Холли Сайид, жуда яхши биламан...

Ана шундан кейингина чол ундан кўзини узиб, чала чекилган тамакисини ерга улоқтир- ди—да, худди илоннинг бошини эззётгандай этиги учи билан уни анча пайтгача эзгилади. Охири Бекназарга қараб:

— Ниҳоят...— деди тарвузи қўлтиғидан ту- шиб.— Ниҳоят, менга ҳам навбат келибди- да... Неча йил бурунларингдан ип ўтқазиб юрдим—а!..

«Нималар деб валдираяпти у? Ахир, уни ранжитадиган гап айтмадим-ку. Бор-йўғи, сизни биламан дедим, холос. Рост—да, нега энди билмас эканман? Ахир, у бир маҳаллар молбозорда даллоллик қиларди, тери олиб, тери сотарди... Е яна ўша касбини қилаётган- микин? Йўғ-э, чамаси мияси сал айниб қолган- га ўхшайди», деб ўйлади Бекназар, кейин гуноҳкорона жилмайиб:

— Холли Сайид! Сулаймонга икки оғиз га- пим бор эди. Шунга келувдим,— деди.— Гап бошқа одам, тўғрисида. Сизни билмайди- ган одам борми? Агар дилинғизни оғритган бўлсам, кечирасиз Сайид оға!

Чол яна кўзларини Бекназарга қадади, бир нима демоқчи эди, лекин худди шу пайт Су- лаймон кириб келди. Чол шартта бурилиб, ҳассасини судраганча уйга кириб кетди.

Бекназар сўзни Марьям хола айтган гапдан бошлаб қўяқолди, Сулаймон ҳам чўзмади: — Оббо, одамлар-эй! Қойилман!— деди у.— Ҳалиям эсларидан чиқмабди-я шу гап! Бўлмаса, неча қовун пишғи ўтиб кетди... Ҳа, Маҳаррам оға уйини бузганда қарашворган- ман. Пул бергани рост, лекин мен олмаган- ман.

Бекназар бошқа гапга солмади. Яна битта ҳовли қолди.

— Биз ўзимиз билан ўзимиз оворамиз,— деди у ҳовлининг эгаси, ҳайдовчи йигит.— Биров билан ишимиз йўқ. Деворнинг у томо- нида осмон узилиб тушса ҳам бизни қизиқ- тирмайди. Ҳеч ким билан борди-келди қил- маймиз. Ўз ташвишимиз ўзимизга етарли. Бировнинг мушугини пишт демаймиз, лекин ўзимизнинг ҳақимизниям бериб қўймаймиз... Э, қўйинг, жамоат олдидаги бурчдан гапир- манг. Унақа одамларни газетлар ёздаи, биз- нинг кўчадан бунақаларни изламанг, овора бў- ласиз. Битта бурч бор: ишлаб чиқариш бурчи. Ана шу бурчни бажариш керак. Биз шуни бажарамиз. Милиция ҳам ўз ишини қилсин. Ойликни сизлар олинглар-у, ишни биз қилай- ликми? Жиноятчиларни излаш сизларнинг ишингиз, бизни аралаштирманглар. Тамом. Бошқа гапимиз йўқ!

Бекназар ўзидан чамаси бир ёшлар катта бўлган бу йигитнинг гапларини тишини тишига қўйиб эшитди, лекин қўл силтаб кетолмади.

— Сен...— деди у ҳамсуҳбатининг исмини ҳам айтгиси келмай,— армияда хизмат қил- ганмисан?

— Бўлмасам-чи?

— Касаба уюшмасида бормисан?

— Борман. Бўлмасам, касаллик варақасига пул тўлармиди. Ишимда камчилигим йўқ. Бошлиқлар билан ади-бади айтишмайман. Давлатнинг бирор тийинига хиёнат қилган эмасман. Виждоним пок. Ана, қўшниларибдан сўранг: қани, қайси бирига ёмонлик қилиб- ман? Яхшига — яхшиман... Лекин менга биров тегиб кўрсин-чи, аяб ўтирмайман, ҳақоратга

тобим йўқ.

— Агар қўшнингнинг уйига ўғри тушса-ю, сен уни кўриб турган бўлсанг, нима, индамай ўтираверасанми?... Еки безорилар бирор тани- шингга ҳужум қилаётгани устидан чиқиб қол- санг-чи? Е суйган қизингни биров хафа қилса- чи? Хўш, қараб тураверасанми?

— Узлари қутулиб кетишади. Ҳозир одам- лар зўр бўлиб кетган. Қўшнилар агар уйла- рини ўғри уришни истамаса, мақолда айтил- ганидай: «Художо ишонсинлар-у, лекин эшак- ларини маҳкамроқ боғласинлар». Менинг би- ров калтаклаб кетадиган танишларим ҳам, кўча-қўйда сандирақлаб юрадиган суюкли киз- им ҳам йўқ. Яхши аёл уйда ўтиради, уйда ўтирган аёлни ҳеч ким хафа қиллолмайди...

Бу суҳбат асли ҳайдовчи йигит остонасидан бошланган эди, Бекназар энди дарвозани қоқаман деб турганида, уй эгасининг ўзи чи- қиб қолди. Шошилиб, қаёққадир кетаётган экан. Бекназар уни йўлдан қолдиришни эп кўрмай, ўзи унга эргаша қолди. Йўл-йўлакай гаплашиб кетди. Аслида бунақагги «ўзига хос» суҳбатни қаерда ўтказишининг нима аҳамияти бор? Хоним, Маҳаррам деган исмлар йигит- нинг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетди, унинг бузилишига тегишли гап ҳам баҳс асосида ўз-ўзидан унутилди.

Ўтган-кетганнинг эътиборини тортиб, вақ- ти-вақти билан бир-бирига бақриб ҳам қўйи- шади. Одамлар ажабланиб ўғрилиб қарашар, қари-қаранглар бўлса, орқаларидан анчагача кўз узмай туришарди. Бекназар хижолат чек- ди.

У туппа-тузук кийинган, келишган бир йигитдан шундай гапларни эшитиб, қулоқла- рига ишонмасди. Назарида Зулфиқоров (Маҳаррам билан Хонимнинг бир қўшниси шу одам эди) ҳозир: «Оббо, азизим-эй, ҳамма гапларимга чиппа-чин ишондингиз-а!»— деб қаҳ-қаҳ уриб юборадигандай эди. Шунинг учун Бекназар ҳатто:

— Менга қара, ошна, ҳазиллашмаяпсан- ми?— деб ҳам сўради.

— Мени ҳазил-хузулга беҳуда вақт сарф- лашга ўргатишмаган,— деди Зулфиқоров.

— Ота-онанг бирга туришадими?

— Туришар эди...

— Шундай катта ҳовлида бир ўзинг яшай- санми?

— Илғари уч ака-ука — уч оила бирига яшардик...

— Энди-чи?

— Чиқишолмадик. Лекин пушаймон эмас- ман. Қайтанга яхши экан: тинч, беғалва, кенг- мўл... Вақтида чиқиб кетишди. Иш душманчи- ликкача бориб етмади... Энди ўзим ёлғизман, шуниси яхши. Дўстларнинг ҳам, душманлар- нинг ҳам кераги йўқ, яшаш осон бўлади улар- сиз.

— Э, қўйсанг-чи, ошна-оғайнисиз яшаб бўларканми?

— Узингни ўзинг алдама, инспектор. Би- ламан, сеңинг ҳам ҳақиқий дўстларинг йўқ. Дўстларинг — хотини билан бола-чақанг, улар ҳам то катта бўлгунча... Қолганлар ҳамма- си иш тушиб турганда дўст... Уй қурмоқчиси- сан, марҳамат, тахта-ёғоч оямборнинг муди- ри билан дўст тутин. Савдога ишга кирмоқ- чимисан, демак, ОБХССдан таниш орттир... Яна айтаверайми?

— Йўқ, энди мен айтаман, сен эшит!— Бекназар жаҳли чиқиб, қони қайнаётганини се- за бошлади.— Москвадан таътилга келган бир талаба дўсти билан танчага боради. Бир синф-

да ўқиган, бир кўчада турадиган йигитлар. Бировига безорилар ҳужум қилади, иккинчиси бўлса, дўстига қаратилган пичоқни кўрадию зарбани ўзи олиб, дўстини қутқариб қолади...

— Ҳа, эшитувдим...

— Эшитувмидинг? Хўш, бўлмаса, мана буни эшит: ўртоқларимдан биттаси ўқаси билан бирга «Жигули» олмоқчи бўлиб, пул йиғиб юривди, лекин бошқа бир дўсти тўй қилиб, пулга зориқиб қолди. Шунда ҳалиги ака-ука йиғиб юрган пулларини унга бериб юборишди...

— Ҳа, ҳа...

— Энди мана бунисига қулоқ сол.

Зулфиқоровга етиб юриш учун Бекназар қадамни тезлатишга мажбур бўлди. Бекназар гапини тугатганидан кейин ҳайдовчи унга индамай бир қараб қўйди-да, ўзини оломон орасига уриб, ўткинчилар ичига сингиб кетди. Бекназарнинг уни қувиб етиб олгиси, башарасига қараб: «Сен — душмансан, менинг синфий душманимсан! Сенга ўхшаганларни ахлатхонага ташлаб юбориш керак, ўшандаям жамият ҳеч нарса ютқазмайди!» дея қичқиргиси келди. Азбаройи жаҳли чиққанидан кўз олди қоронғилашиб, йўлка ўртасида тўхтаб қолди. Қаёққа бориш керак? Бас, то анави шираҳур Марям холянинг ўғли Мажидни топиб гаплашмагунча уйга бориш йўқ.

Мажид ҳам худди онасига ўхшаб сергапгина экан. Бекназар ундан муҳим бир нарсани билиб олди: Маҳаррам уй бузган куни Хоним Чоржўйда эмас экан. «Овқатни Маҳаррамнинг ўзи қилди, нонуштаням, тушликни ҳам ўзи пиширди», деди Мажид ога. Лекин у Хонимнинг қаёққа кетганигини аниқ билмас экан.

Эртасига Бекназар май заводи ҳужжатларини кўтарди, аниқ бўлдики, худди ўша кунлари бош ҳисобчи билан директор Ашхободда, хизмат сафарида юрган экан (у пайтда, ҳозир қамоқда ётган ҳисобчи эмас, бошқаси бўлган). Мана, завод бўйича буйруқ ҳам буни тасдиқлаб турибди...

Бекназар ўша пайтдаги ҳисобчининг ҳозир қаерда ишлаётгани тўғрисида маълумотлар йиғди, телефон рақамини терди, лекин у кўнғироқ қилган муассасадагилар: «Нега кеча кўнғироқ қилмадингиз? Икки соат олдин ҳам шу ерда эди, ҳозир эса, афсуски, у осмону фалақда. Дам олишга кетди, таътилга чиқди», деб жавоб беришди.

Собиқ бош ҳисобчининг йўқлиги ҳеч нарсани ўзгартирмади — уйи бузилаётган куни Хонимнинг бу ерда бўлмаганлиги қарийб исботланди. Бекназар бажарадиган ишларини ёндафтарчасига қайд қилиб қўйди: собиқ бош ҳисобчи қайтган заҳотиёқ у билан учрашиши керак; Ашхободда хизмат сафарида бўлган чоғида Хоним нима қилган — қайси меҳмонхонада яшаган, ким билан учрашган, қаерга борган. Буларни аниқлаши шарт.

...Уша куни тушдан кейин жиноят қидирув бўлими Ҳайдаров маърузасини тинглади. Ҳамманинг фикри бир жойдан чиқди: олтин тенгалар соҳибасини яна бир карра тергов қилиш керак!

Терговни бўлим бошлиғининг ўзи ўтказадиган бўлди.

Маҳалла миршаби мурдани танимади.

— Бу ерлик эмас.

Яқин орадаги хонадон эгалари ҳам елка қишишди:

— Танимаймиз...

— Балки колхоздандир?..

Ҳайитқули уч деразали уйдан чиққач, ҳайдовчи билан маҳалла миршабини ёнига имлади:

— Гап бундай,— деди у миршабга қараб,— супурги топиб, жасад атрофидаги жойларнинг қорини, фақат юза қисмини супуриб чиқинглар. Лекин эҳтиёт бўлинглар, тагин эски қорни ҳам қўшиб супуриб юборманглар. Тушунарлими?

— Тушунарли, ўртоқ капитан.

Ўзи эса оёғини авайлаб босиб мурда ётган жойга ўтди. Жасадни текшириш билан овора бўлаётганлар Ҳайитқулининг оғзини пойлаб: «Нима дейсиз? Нима қилайлик?» дегандай тек қотиб, унга қараб туршарди.

Ҳайитқули дастлабки хулосаларини айтди:

— Аниқ бир гап йўқ, лекин баъзи бир тахминлар бор,— деди у ҳамкасбларига бир-бир қараб.— Шуниси аниқки, жиноят худди шу жойда содир бўлган. Қор ёғишдан олдин. Тунги соат иккиларда. Қорнинг қачон бошлаб, қачон тинганини қоровул аниқ-равшан айтиб берди. Унинг гапига қараганда, қор кечаси иккидан бешта ўтганда бошлаб, бешдан йиғирмата ўтганда тинган. Қоровул айтаяптики, бу ерда бир одам ётганини кимдир унга хабар қилган. Лекин у одамнинг кимлигини қоровул билолмаган. Назаримда, қоровулнинг гапи тўғри. Кейин у маҳалла миршабиникига борган. Биргалашиб бу ерга келишган. Тўнкарилиб ётган жасадни тўғрилаб деворга суяб қўйганлар. Уйда бир қайнона-келин яшар экан. Уларнинг айтишича, марҳумни машина босиб ўлдирган...

Эксперт Меҳмоноф Ҳайитқулидан кейин дарров ўз фикрини айтди:

— Ҳа, шунга ўхшаб турибди,— деб гап бошлади у.— Бадан ҳарорати то ҳозирги ҳолига келгунча бир неча соат ўтиши керак. Улим кечаси иккиларга яқин рўй берган. Марҳумнинг олд қовурғаси эзилган. Уй деворига ўпирилган жойлар бор. Шуларни ҳисобга олиб, қотил ўз қурбонини автомашина ёрдамида ўлдирган, деган тахминга қўшилиш мумкин.

Ҳамкасбларининг гапларини диққат билан эшитиб турган Мартирос Ғозитдинович Тамакаев дарҳол фармойиш берди:

— Марҳумнинг кийимларини, чўнтагидаги ашёларни экспертизага жўнатишлар. Кийимларида из қолган бўлиши керак.— У ён-атрофига қараб, кўзи билан терговчи Навкаровни топди-да, унга:— Кўриб турибман, сиз баённома тузаяпсиз,— деди.— Биз билан бу ёққа юринг. Ҳозир муҳим бир нарсага гувоҳ бўласиз, филдирак изларини кўрасиз. Ҳой, эҳтиёт бўлинглар!..

Унинг бу қичқирғи бир-бирига изма-из туриб қор супураётган ҳайдовчи билан маҳалла миршабига қаратилган эди. Лекин у одамларни эҳтиёткорликка чақирш ортиқча эди, улар ҳозир худди археологларга ўхшаб ҳаракат қилар эдилар.

Навкаров расм олишни тугатган Карапетянининг кетишга ҳозирланаётганини кўриб, уни тўхтатди:

— Карэн,— деди у.— Плёнкани лабораторияга бериб, дарров орқанга қайт. Сен келгунча, ўйлайманки, ғилдирак излари ҳам кўриниб қолади. Айтиб қўй: мархумнинг суратини эллик нусха қийарсинлар. Агар ёнингда чиқаришса, уч-тўрттасини ола кел.

Жасадни «уазик»ка ортиб, икки эксперт, Меҳмонов ҳамда Карапетян шаҳарга жўнади. Тамакаев ғилдирак изларини биринчи бўлиб текширишга шайланиб турган бўлса-да, ҳозирча ўрнидан бир қадам ҳам жилмади. Шу туришида у криминалистга эмас, кўпроқ хаёл калавасини қочирган файласуфга ўхшарди: кўзлари сезилар-сезилмас қисилган, қимтилган лаблари билинар-билинмас титрайди, алланималар деб пичирлайди. Ҳайитқули бу ғаройиб одамдан кўз узмасди. Унинг туриш-турмуши кулгили эди: айниқса, шляпаси тагидан чиқиб, чойнакнинг қийшайган бандига ўхшаб турган кулоғи... Лекин Тамакаев ҳозир аллақандай бир ҳокимона қиёфада, ич-ичдан нурланиб турар эди. Унинг ана шунақа туришлари кўпларни чўчитарди.

Капитан сездди: Тамакаевнинг юқори лаби билан бурнининг учи бирлашиб кетди, бурни билан лаби ўртасидаги ингичка мўйлови кўринмай қолди. Демак, криминалистнинг кўзи ажабтовур бир нарсани илғади.

Ҳайитқули Тамакаевнинг кўзлари қадалган жойга қаради: хайрият! Ғилдиракларнинг аниқ-тиниқ изи муҳрланиб қолган эди қорда. У яна нигоҳини криминалистга олиб:

— ДАНИ чакориш керак. Сиз нима дейсиз?— деди.

Тамакаев унга ўгирилиб, издан бўлак ҳеч нарсани кўрмаётган кўзларини тикди:

— Ия, сиз ҳалиям шу ердасизиз?

Ҳайитқули индамай ҳозиргина келиб тўхтаган рацияли машинага қараб юрди. ДАНчилар билан гаплашиб бўлиб, ўзи қолдирган изларнигина бошига ҳаракат қилиб, эҳтиёткорлик билан ортига қайтди, фожиа рўй берган девор ёнига келиб тўхтади. Ҳақиқатан ҳам, деворнинг у ер, бу ерлари эзилган, ўйилган эди; кўчиб тушган сувоқ ўринлари ҳам аниқ кўришиб турарди. Ҳайитқули энгашиб, ердан биринчи ўйиқчагача бўлган оралиқни чамалади — салкам бир газ. Иккинчи ўйиқча олтмиш сантиметрлар юқорида. Кафтча бор, кўп катта эмас. Лекин унисига қараганда чуқурроқ. «Бутунлай ҳолдан тойган бўлса керак,— деб ўйлади у.— Е ҳолдан тойган, ё кўзи қамашган, ана шунда уни деворга қисганлар». Халок бўлган одамнинг сунги дақиқаларини тасаввур қилиб кўрди: чироқнинг ўткир нурларидан кўзи қамашиб қолгач, худди машинани тўхтаиб қолмоқчи бўлгандай икки қўлини олдинга чўзган, ўзи эса букчайганча тисарилган, тисариллаверган... Аммо машинани тўхтаиб бўлармиди... Юқоридаги ўйиқ жой — энсанинг ўрни, пасткиси эса... Ҳайитқули пашта ўйиқ нимадан пайдо бўлганини ўйлаб олишга улгурмади, шундоқ ёлқасидан Тамакаевнинг овози келди:

— Капитан, вақтни бекор кеткизманг!

Ҳайитқули индамади. Вақтнинг қимматини унга эслатиб ўтиришининг ҳожати йўқ. То ҳамма икир-чикиригача текширилмагунча жиноят содир этилган жойдан кетишга унинг ҳаққи йўқ. У девор тагидан парча-пурча қорларни кафтига йиғиб, копток қилмоқчидай беихтиёр думалоқлай бошлади, кейин икки кафти орасига олиб, уваланиб кетгунча маҳкам қисди. Гоҳ ўнг, гоҳ чап қўли билан из тушмаган жойлардан қор олар, думалоқлар, яна эзиб уша-

тиб юборар, хаёлида эса: «Мана шу ерда оёғини тираб, қаддини ростламоқчи бўлганга ўхшайди...» деб ўйларди. Тўсатдан бармоғи жиз этди. Ҳайитқули кафтларини очди, кафтида қонга беланган йўғон шиша синиғи ялтираб турарди.

У қаддини тиклаб:

— Мартирос Ғозитдинович!— деб чақирди.

Тамакаев вазминлик билан унга қараб юрди.

— Мана бу бошқа гап,— деди етиб келиб шиша синиғини қўлига олган криминалист, уни кўзига яқин келтириб, кўзларини қисиб, текширди.— Машина чироғининг шишаси. Балки ўша машинаникидир, балки бошқасиникидир. Нима бўлганда ҳам, жуда муҳим топилдиқ бу.

— Уша машинаники,— деди Ҳайитқули.

Адашмаётганига унинг имони комил эди.— Биринчидан, бу ерда яшовчиларнинг машиналари йўқ. Иккинчидан, агар болалар уёқ-бу ёқдан олиб келиб ўйнагандир, десак, бу хонадонда бола йўқ. Учинчидан, шиша худди ўша жасад ётган жойдан чиқди...

— Хўш, машина чироғи нима бўлиб синган?

Буни қандай исботлайсиз?

Тамакаевнинг қутилмаган саволи Ҳайитқулининг мустаҳкам ишончига путур етказди.

Дарвоқе, буни қандай исботлайди? Бордию ҳатто йулида одам бўлмаган тақдирда ҳам машина келиб деворга урилади, бампери билан урилади, бампер эса чироқнинг синишига йўл қўймайди. Деворда бўлса, бампернинг изи йўқ...

— Қандай исботлайсиз, дейсизми? Ҳозир уриниб кўраимиз...— Ҳайитқули деворга орқа қилиб ўгирилди, беш дақиқа муқаддам тасаввурда мархумнинг ҳолатини ўзи қандай тиклаган бўлса, ўша ҳолатга кирди, рақибини яқинига йўлатмайдиган қурашчига ўхшаб энкайганча икки қўлини олдинга чўзди.— Мен ўша йигитман, сиз — машинасиз... Келинг, бос-тириб келаверинг... Тасаввур қилинг, орамиз — бор-йўғи бир қадам. Лекин одамзод индамай ўлиб кетавермайди. Хўш, умримнинг энг охири лаҳзаларида мен нима қилишим керак?

Шу тарзда овоз чиқариб ўйлаб, ёш йигитнинг ҳалок бўлиш саҳнасини қайта жонлантирар экан, ўнг оёғига алланарса халақит бераётгандай бўлди. Ерга эғилиб, қорни пайпаслади, тагидан чиққан яримта ғиштни қўлга олиб, тўппа-тўғри Тамакаевга қараб отди... Тамакаев ўзини зўрға четга олиб улгурди...

Ҳайитқулининг ўзи ҳам ҳайрон бўлди: бу ерда ғишт нима қилади? Хонадон эгаларининг саранжом-саришталигига имони комил. нега бу ғиштга тегишмайдикин!.. Демак...

— Мартирос Ғозитдинович, қаранг-чи, тепада тарнов борми?

— Бор.

Ҳайитқули оёғи остидаги юмшоқ қорни папалай бошлади. Худди ўзи ўйлагандай! Сув деворни ювиб кетмаслиги учун нақ тарновнинг тагига яримта-юримта пишиқ ғишт териб чиқилган эди. Қаранг-а, нега шу илгарироқ калласига келмади?! Ғишт устидаги қорни қўли билан тез-тез супуриб қарасаки, жойида яримталик ғиштан иккитаси йўқ, билиниб турибди: яқиндагина суғуриб олинган.

— Атиги иккитасини суғуриб олишга улгурибди...— деди Ҳайитқули Тамакаевга қарамасдан.— Биттаси билан чироқни уриб синдирган. Уша ғишт шу атрофда бўлиши керак.

— Ё бўлмаса...— деди прокурор-кримина-

лист ерга териб кўйилган ғишт парчаларига энгашиб билдики, уларни осонгина суғуриб олса бўларкан: ораларидаги лой уваланиб кетган эди.— Ё бўлмаса...— у бирпас жим қолди, орқадан қорнинг ғирчиллаши эшитилди, ишларини тугатган ҳайдовчи билан маҳалла миршаби уларнинг ёнига келди.— Ё бўлмаса, марҳум ҳайдовчини мўлжалга олган, мўлжалга тегмай, чироққа теккан. Чироқ синган, ғишт ерга тушган. Шу ерда бўлиши керак. Қаёққа ҳам кетарди. Топамиз.

— Агар тополмасак-чи? Унда мўлжалга урган бўлиб чиқади, шундайми?

— Мўлжал? Қайси мўлжални айтаяпсиз? Ҳайдовчиними? Пешойананими? Чироқниими? Ассосий мўлжал қайси бири? Нишон кўп бўлган...

Тамакаевдан Ҳайитқулининг жаҳли чиқди, сўкиб бергиси келди. Чироқ зарбдан синганини ёш болаям билади-ку. Лекин ҳар доим-ғидай у бу сазар ҳам ўзини босди.

— Агар сизга ит бир ташланиб қолса, ҳўш, қўлингиздаги тош билан нимани мўлжалга оласиз?— деди у.— Итними ё эшакними?

Хотиржам гаплашасанми, жиғибийронинг чиқиб гаплашасанми — Тамакаевга фарқи йўқ, муҳими, ҳақлингни исботлаб берсанг бўлди. Шунинг учун ҳам у Ҳайитқулининг зардали гапига парво қилмади.

— Уша яримта ғиштни қаердан излаш мана шу қорнинг тагига ёзиб кўйилган, ҳозир уни ўқиймиз,— деди Тамакаев.— Келинг, марҳум йигит мўлжалга отган ўша ғиштни биргаллашиб излайлик. Қани, сизлар ҳам қарашворинлар,— деди у бир-бирига бақамти турган ҳайдовчи билан маҳалла миршабига, ўзи чўнқайиб ўтирди-да, ердаги қорни ҳовучлаб-ҳовучлаб бир четга олиб ташлай бошлади.— Очиғини айтсам, Ҳайитқули Мавлонбердиевич, сиздан кўнглим тўқ. Мана бу гапимни қулоғингизга яхшилаб қўйиб олинг! Агар ўлсам, мен сизга нафақат ўз мансабимни, манави модадан қолган шляпам билан эски қадрдон тўқимим — пальтомни ҳам васият қилиб қолдираман. Ҳа, сизга, бошқа бировга эмас!— деди у сўйлоқ тишларини кўрсатганча илжайиб.

Унинг илжайиши Ҳайитқулининг кўнглини юмшати, Ҳайитқули тушундики, қаттиққўл Тамакаев ҳақиқатан ҳам унга ишонади.

— Унгача шляпангиз ҳам манави пальтонингизга ўхшаб адо бўлади,— деди Ҳайитқули.— Бунақа шляпа бунақа пальтолардан ҳали кўпини қиясиз... Шунинг учун бу либосларингиз аввало ўзингизга буюрсин. Бу бир. Нафақахўрликка чиқиб кетганингиздан кейин мансабингиз ҳам сизники бўлмайди. Бу икки. Хўш, унда нима қолади менга? Балки, кўмиб қўйган битта-яримта хумчангиз бордир?

— Мен сизга гапнинг ўғилболосини айтсам, сиз менга... ўртоқ капитан...— деди Тамакаев ўша-ўша илжайиб.

Хуллас, улар излаган яримта ғишт топилмади. Бу ишни йиғштириб, қорда мухрланиб қолган гилдирак изларини кўздан кечираётган Навқаровнинг ёнига бордилар.

Қутилмаганда Ҳайитқулининг олдида Талъат пайдо бўлди:

— Ўртоқ капитан! Янгиллик бор! Жувоннинг хобхонасидаги каравот тагидан ярим шиша ароқ билан тамаки қолдиқлари тўла қулдон топилди. Ёстиқ остидан эса эркаклар дастрўмоли чиқди. Ёстиқ тагига дастрўмол қўйиб ётибдими, демак, у одам шамоллаган...

— Бу топилмалардан кампирнинг хабари борми?

— Йўқ. Кампир хонасида қамалиб ўтирибди...

— Нима деяпти жувон? Нима деб оқлапти ўзини?

— Айёрлик қилапти. Йиғлагани-йиғлаган. Бир амаллаб бости-бости қилиб юбормоқчи.

— Қандай қилиб?

— Бириси кунни аллақимдан қолувди бу ароқ, дейди. Бари ёлғон... Яшираяпти. Сал сиқувга олиш керак...

— Сиқувга олиш керак? Талъат!— деди Ҳайитқули хафа бўлиб.— Нималар деяпсан? Шунча далил, шунча исбот, сен бўлсанг, бе-маъни гапларни гапириб ўтирибсан... Сиқиш керак эмиш!.. Ўзи тўғрисида нима деди?

Ҳайитқули саволига жавобни йўл-йўлакай эшитди.

«Аёлнинг айтишича,— деди Талъат.— Эри узоқ муддатга қамалиб кетган экан, ярим йилдан кейин чиқиб келармиш. Ўзи касалхонада фаррошлик қилади.»

...Жувон ҳали ҳам йиғлаб ўтирарди, капитан курсисини унга яқинроқ суриб, биринчи саволини берди:

— Кеча уйингизга ким келган эди?

Жувон саволни эшитмагандай пиқ-пиқ йиғлайверди, лекин энди унинг йиғиси Ҳайитқулининг кўнглини юмшатоилмасди.

— Бўлди энди, пиқиллайверманг кўп!— деди Ҳайитқули овозини бир парда кўтариб.— Одамга ўхшаб гаплашайлик мундоқ. Деразангиз тагига чумчуқ эмас, одам ўлдирилган... Ўзингизни бунақа тутишда гумонимизга гумон қўшасиз. Биз бўлсак, гумонларни тарқатиб юбормоқчимиз... сизнинг фойдангизга... Хонангиздан топилган ашёлар ҳозироқ экспертизга юборилади. Шиша қачон очилиб, ароқ қачон ичилганию тамаки қачон, ким томонидан чекилганини аниқлаш учун кўп вақт кетмайди. Чеккан одамниям, ичган одамниям топамиз. Лекин унда бу одамнинг кимлиги сиз билан менинг ўртамда сир бўлиб қолишига кафолат беролмайман... Агар ҳозир ўша ичган, чеккан, дастрўмолини ёстиғингиз тагига унутиб қолдирган одамни айтсангиз, сўз бераманки...

Жувон йиғини бас қилди.

— Улай агар,— деди у рўмолчаси билан кўзларини, бурнини артиб,— Бу ерга келган одамнинг анави ишларга ҳеч ҳам алоқаси йўқ. Ишонинг гапимга, ҳеч ҳам алоқаси йўқ. Агар ёлғон айтаётган бўлсам, худо урсин. У киши келганда анча кеч бўлиб қолувди. Тахминан соат ўнларга яқин эди. Ташқарида ҳамма нарса тинчигандан кейин... ҳалиги машина гумдон бўлгандан кейин у ҳам кетди. «Ишқи-либ, бу ғалваларга бизни ҳам тортмасинлар-да», деди у кетаётиб. Худо урсин, агар алдаётган бўлсам!..

— Оқсоқми у одам?— деди Талъат аёлнинг гапини яхшироқ эшитиш мақсадида унга яқин энгашиб.

— Бошимга урамани оқсоқми?— деди кўзлари катта-катта бўлиб аёл, лекин шу заҳотиёқ гапи ортиқча бўлганини тушуниб, яна юзига эйтироб соясини чиқарди.— У беозор одам. Бизга ўхшаб у ҳам ҳеч нарса ни кўргани йўқ. Биз нимани эшитган бўлсак, у ҳам шуни эшитди. Шу. Худо урсин мени...

— Исми-насабини, турар жойини, ишхонасини айтинг,— деди Ҳайитқули ўрнидан туриб, эшикка йўналар экан.— Агар беғуноҳ бўлса, бошидаги битта қил ҳам тўқилмайди...

— Э-эш-шикни ёпинг,— деди жувон ваҳима билан йиғламоқдан бери бўлиб.— Қайнонам эшитмасин бу гапларни. Агар билиб қолса борми, ўғли келиб нақ теримни шилади, пўстимга сомон тикади!..

Ҳайитқули жувон айтган гапларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай ёзиб олишни Тальтага тайинлаб, ўзи эшикни зичлаб ёпди-да, ташқарига чиқди.

Ҳамкасблари тунги машина ғилдирақларидан қолган излар атрофида уймалашиб юрарди. Ҳайитқули улардан ҳали ул-бул гапларни сўрашга улгурмаган ҳам эдики, Тальтат ҳовликиб келди:

— Уртоқ капитан, ҳаммаси жойида! Мари кўча, уй... Врач экан!

— Кетдик.

Навбатчи машина қишлоқ йўлларидан бирига чиқиб, темир йўлни кесиб ўтди-да, ўннга қайрилиб, Мари кўчасидан ғизиллаб кетди. Ҳайитқули машинадан тушиб, эшикни қоқди. Эшик шу заҳотда очилди.

Тунги кийимда турган киши милиция машинасини кўриб, ранги оқарди:

— Билувдим, билувдим,— деди бидирлаб.— Келишларингни билувдим, фақат бекорга овора бўласизлар-да. Ахир, қоровулга мен хабар берувдим-ку. Шу, бор гап шу. Бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

Ҳайитқули унинг гапларини индамай эшитди-да:

— Илтимос, кеча кечқурун қайси кийимда бўлсангиз, шундай кийининг. Оёғингизга ҳам ўша пойафзалингизни кийиб чиқинг,— деди.

Киши уйига кириб кетди. Миршаблар орқасидан кузатиб туриб, унинг оқсаётган-оқсамаётганини билолмадилар. У ҳаялламай тез чиқди. Ҳайитқули уни кўрди-ю, ишонч ҳосил қилди: у худди ўша кеча қорда изи қолган калишда эди.

Машина жилди. Кўприқдан ўтиб, Пушкин кўчаси билан Карл Маркс кўчаси кесилган чорраҳага яқинлашганларида ҳайдовчи Ҳайитқулига савол назари билан қаради. Агар миршабхонага бориш керак бўлса, чорраҳага етмасдан чагга бурилиш керак. Ҳайитқули «Тўғрига юравер!» деди.

Ун дақиқалардан сўнг улар яна ўша наҳс босган уй ёнига келиб тўхтадилар.

Миршаблар ўзларини ҳаддан ташқари ушмуомала тутаётганлари учун врач машинада ўзини қўлга олиб, анча дадилланиб қолган эди, энди эса, бу ерда кулранг фуфайкали жиддий одамларнинг кўплигини кўриб, яна бошқатдан бўшашиб қолди.

— Изингизни танияпсизми?

Унга омборхонага қараб кетган тўртта из кўрсатилди.

Врач бир сония ўйланиб турди-да:

— Мана буниси,— деди.

Ҳайитқули шу заҳотиёқ ўзининг илтимосига биноан Навкаров олиб келган магнитофоннинг мурватини бураб, микрофонни дўхтирнинг оғзига яқинроқ олиб келди:

— Қайтариб айтинг, мана шу тўрт издан қайси бири сизники?

— Четдагиси... ўнгдагиси...

— Нега ўнг оёғингиз учи қорга чуқур ботган? Нима, оқсоқмисиз?

— Йўғ-э.

— Ундай бўлса, олдинги изларингиз билан ҳозирги изларингизни бир солиштириб кўринг,— деди Ҳайитқули. Врач индамади.

Карэн Карапетян келиб, Ҳайитқулининг чўнтагига алланам солиб қўйди. Кейин аппа-

ратини дўхтирга тўғрилаб, уни суратга олди, орқасидан юриб, янги изларини ҳам расмга туширди. Ҳайитқулидан, менда бошқа ишингиз йўқми, деб сўради-да, ўзининг қаерда бўлишини айтиб, нари кетди.

Тергов одатдаги усулда борарди: айбдор деб гумон қилинган киши индамайди, сўроқ қилувчи эса ундан гап олиш пайида бўлади.

— Менга қаранг, дўхтир, бу қилингангиз менга ёқмайди,— деди Ҳайитқули.— Жимжим ўйнаб тураверсангиз, гуноҳингизга гуноҳ қўшаверасиз. Нега тушунмайсиз шуни? Ахир, жиноят шундоқ кўз олдингизда содир бўлган! Сиз бизга ҳамма кўрган-билганларингизни айтиб беришга мажбурсиз. Ҳозир сизнинг аҳволингиз ҳеч ҳавас қилгулик эмас. Фақат бор гапни айтишгина мушкулингизни енгиллаштиради...

Дўхтир чурқ этмади.

Ҳайитқули кўлини чўнтагига тикиб, боя Карапетян солиб қўйган расмларни олди. Қурбон бўлган йигитнинг юзи.

— Эсингизда бўлсин, дўхтир, сиз жиноят рўй берган жойда бўлгансиз. Бу гапларимиз дастурхон устидаги хангома эмас, ички ишлар органи вакилининг айбдор деб гумон қилинган киши билан расмий суҳбати... Сиз мум тишлаб ўтиравешингиз мумкин эмас... Бу ерга келганингизда соат неча эди?

— Ун эди шекилли.

— «Шекилли»сиз-чи?

— Кеча кечқурун соат ўнда.

— Бу ерга келишдан олдин қаерда эдингиз?

— Уйда.

— Бу ерга нимада келдингиз?

— Таксида.

— Таксини қаерда ушладингиз?

— Уйимиз ёнида.

— Бу ерга келганингизда сечетчик қанча урган эди?

— Нима кераги бор бунинг сизга?

— Саволга жавоб беринг, дўхтир!

— Бир... Йўқ... Уч сўм!

— Аниқ айтинг: бир сўмми, уч сўмми?

— Қанча урганига қараганим йўқ.

— Ҳайдовчига неча сўм бердингиз?

— Учаллик шекилли... Бир сўмми, беш сўмми, қоронғида билиб бўладими?

— Кўрсангиз, ҳайдовчини танийсизми?

— Қоронғи эди... кейин... мен одамларнинг юзини эслаб қололмайман.

— Расмдаги мана бу одамини танияпсизми?— Ҳайитқули унга марҳумнинг расмини кўрсатди.

— Йўқ.

— Уйга кеча нечада етиб бордингиз?

— Олтида.

— Ишдан кейин қаерга бордингиз?

— Уйга.

— Қандай етиб олдингиз?

— Автобусда.

— Ким билан?

— Ким билан бўларди? Узим...

— Автобусда сизни ким кўрганини эслаб оласизми? Балки бирор киши сизнинг автобусда уйга борганингизни тасдиқлар?

— Йўқ, танишларим йўқ эди.

— Қачон келишингизни жувон билармиди?

— Буни сизга нима қизиги бор?

— Саволимни қайтараман...

— Ҳа.

— Келганингизда кўча эшикни ким очди?

— Ҳеч ким. Узи очиқ эди.

— Кетаётганда нега уни бекитиб кетмадингиз?

— Шошиб турувдим.
 — Кейин нима бўлди?
 — Кейин хабар бердим...
 — Кимга? Нимани?
 — Қоровулга. Бўлган воқеани.
 — Қайси қоровулга? Исми нима?
 — Азим оға.
 — Ким у Азим оғангиз?
 — Сабзавот базаси қоровули.
 — У билан танишмисиз?
 — Танишмиз...
 — Яхши танишмисиз?
 — Йўқ, унчалик эмас...
 — Сиз унга нима дедингиз, у сизга нима деди?
 — «Анави ерда биров ётибди, милицияга хабар беринг», дедим.
 — У нима деди?
 — «Яхши» деди.
 — У билан қаерда туриб гаплашдингиз — қоровулхона ичидами ё ташқаридами?
 — Ташқарида.
 — Азим оға ташқарига чиқдимиди?
 — Ҳа.
 — Жувон сизни кузатиб қўймадимиди?
 — Қайси жувон?
 — Сиз ёнига келган жувон.
 — Нима, шуни албатта билишингиз керакми?
 — Керак.
 — Йўқ. Кузатиб қўйгани йўқ.
 — Илгарилариям кузатиб чиқмасмиди?
 — Йўқ.
 — Демак, кўча эшиги доим очиқ туради, шундайми?
 — Нега унақа деб ўйлаясиз?
 — Маълумки, эшик ичкаридан қулфланади ёки занжирланади: агар кузатиб чиқмаса, сиз уни ўзингиз қулфлай ёки занжирлай олмайсиз-ку... Ароқни бир ўзингиз ичдингизми?
 — Йўқ... Ҳа...
 — Қайси бири рост: «ҳа»ми, «йўқ»ми?
 — Икковимиз ичдик.
 — Ким билан?
 — Жувон билан.
 — Кечирасиз, ишга алоқаси йўқроқ бир савол бермоқчиман... савол эмас, илтимос...— Ҳайитқули ўзини худди чўнтагидан бир нима қидираётгандай қилиб кўрсатди.
 — Майли.
 — Сигаретим эсимдан чиқиб қолибди, битта чектирмайсизми...
 — Мен чекмайман...
 — Айтмоқчи, қанча ичдингиз?
 — Нимани?
 — Ароқни.
 — Эллик грамм.
 — Эллик граммдан неча марта ичдингиз?
 — Бир марта.
 — Истаконда ичдингизми, пиёладами?
 — Пиёлада.
 — Яхшилаб эсланг, ким билан ичдингиз?
 — Айтдим-ку, иккаламиз деб.
 — Ким билан?
 — Аёл билан.
 — Фақат икковларингми?
 — Ҳа.
 — Айтинг-чи, нега уйдан чиқиб кетаётганингизда, тўғрироғи, қочиб кетаётганингизда, бир оёғингизни қийшайтириб босдингиз?
 — Қўрқиб кетганимдан.
 — Нимадан қўрқдингиз? Нега?
 Дўхтир индамади. Кейинги саволни шу чоққа жим ўтирган Талъат берди:
 — Балки томдан сакраётганингизда оёғин-

гиз қайрилиб кетгандир?
 — Томнинг нима алоқаси бор бунга?
 — Бўпти, юринг, томга чиқиб у ердаги изларни сизники билан солиштириб кўрамиз. Уртага жимлик чўқди. Дўхтир ноилож қолди.

— Тан оламан,— деди ниҳоят хўрсиниб.
 — Нимани тан оласиз?
 — Томдан сакраганимни...
 — Қани кўрсатинг-чи, қаерга сакрадингиз?
 — Ҳозир...

Ҳайитқули, Талъат, дўхтир — биргалашиб бундан бир соат илгари номаълум йигит жасади ётган жойга яқин келдилар. Талъат дўхтир сакраб тушган жойдан мурда ётган жойга-ча бўлган оралиқни одимлаб ўлчади — беш қадам чиқди.

— Жасадни сакраб тушган заҳоти кўрдингизми?

— Ҳа.
 — Деразани тақиллатмадингизми? Аёлни ёрдамга чақирмадингизми?

— Йўқ.
 — Кейин нима қилдингиз?
 — У ёғини биласиз — қоровулга бориб айтдим.

— Йўқ. Дарров бормагансиз. Изингиз мурда ётган жойдан бошланган. Нима, врач сифатида биринчи ёрдам кўрсатмоқчи бўлдингизми?

— Балки...
 — Мурданинг ёнига қандай бордингиз? Сакраган жойингиздан у ерга олиб борадиган из йўқ-ку?

— Девор тагидан юриб бордим, балки қор изимни кўйиб юборгандир.

— Яна бир нарса номаълум бўлиб қолаяпти. Нега тўппа-тўғри эшикдан чиқмадингиз? Нега айвондаги зинадан томга чиқиб, томдан сакрадингиз?

— Негалигини ўзим ҳам билмайман. Қўрқиб кетганимдан бўлса керак. Ҳарқалай, бу ғалвалардан сал нарироқ бўлгим келгандир... Узингиз биласиз, қалтис вазият... Ожизман, тушунтириб беришга ожизман...

Ҳайитқули тезкор машина ҳайдовчисини аллақайёқча юборди-да, ўзи дўхтирга кечаси қолган излар занжири бўйлаб юришни таклиф этди. Из омборхонанинг шундоқ дарвозаси ёнида узилган эди...

— Дўхтир, изингиз шу ергача келган. Демак, бу ерда бўлганлигингиз рост. Хўш, ундан кейин қаёққа кетдингиз? Шуни шахсан ўзингиздан билмоқчи эдим.

— Қаёққа бўларди, уйга кетдим.
 — Қандай қилиб? Ҳаводанми ё ҳарқалай, ердан кетдингизми?

— Саволингизга тушунмаяпман.
 — Агар уйга кетгаң бўлсангиз, қаердан юрганингизни кўрсатиб беринг-чи? Қани изингиз? Менга қаранг, дўхтир, қувлик қилманг. Қоровул билан юзма-юз қилишдан осони йўқ, шунда ҳаммаси аён бўлади-қолади... Нима дейсиз, хўш?

Дўхтирнинг лаблари кўкарди, у алланималар деб ғудранишга, ғулдирашга тушди...

Воқеа содир бўлган жойга етиб келган ДАН ходимлари эксперт билан биргаликда ғилдирак изларини текшириб кўриб, бу излар «ГАЗ-69» енгил автомашинасига тегишли эканлигини аниқладилар. Автоинспекция шошилинч равишда ана шу маркадаги маши-

наларни текширишга киришди. Шаҳарнинг барча катта-кичик йўлларидаги машиналар, ҳатто шаҳар ташқарисида бўлган газиклар ҳам текширувдан ўтказилди.

ДАН навбатчиси текширувнинг бориши тўғрисида рация орқали ҳар соатда маълумот олиб турадиган ахтарув гуруҳлари билан доимий алоқада бўлган туман инспекторларига узлуксиз равишда кўнғироқ қилиб турди. Тез орада аниқ бўлдики, жиноят рўй берган кун арафасида шаҳарда бирорта ҳам машина, хусусан, «ГАЗ-69» маркали машина ўғирланмаган. Шаҳар автопаркига қарашли шу марқадаги бирорта машина ҳайдовчисидан шубҳаланишга асос топилмади, ҳаммаси ишончли далилларга эга эди...

Гарчи ўлдирилган кишининг шахсини аниқлаш тадбири шу заҳотиёқ кўрилган бўлса-да, бу иш ҳалигача удаланимади. Марҳумнинг фотосуратини олган маҳалла миришабларӣ ўз маҳаллаларини уйма-уй кезиб чиқдилар. Аввалиги эҳтиёткорлик билан хонадон аҳлининг ҳаммаси уйдами, уйда эмаслигини суриштириб билиб, кейин пайтини пойлаб, марҳум йигит расмини секин кўрсатдилар. Афсуски, уни мен танийман, дегуачи зот топилмади.

Дастлабки терговдан сўнг дўстларини миришабхонага олиб келдилар. Дерезаси тагида фожиа рўй берган жувон билан сабзавот базаси қоровулига ҳозирча тегмадилар.

Бугунги куннинг, тўғрироғи, бугунги кун биринчи ярмининг дастлабки якунлари шундай эди. Ҳайитқулининг хонасига тўпланган операция иштирокчиларининг ҳаммаси бундан бохабар бўлди. Йиғилишда бундан кейинги ҳаракат режалари тузиб олинди. Ҳамма ўз-ўзига тегишли топширқини олиб тарқалди. Хонада дарҳол биологик-таксологик экспертиза ўтказиш тўғрисида қарор тайёрлашга киришган Навкаров қолди.

Ҳайитқули подполковник Жуманазаров ҳузурига кирди, лекин у ерда кўп ўтирмади. Кўрилган тадбирлар тўғрисида лўндагина ахборот берди. Агар подполковник унга бир пиёла чой узатмаганида, балки ҳали нонушта қилмагани эсига ҳам тушмасди. Чойдан бир хўплаб, пиёлани кўйди:

— Кетмаяпти... Олдин тамадди қилиш керак,— деди.

Подполковник унга рухсат берди, Ҳайитқули кўчани шитоб билан кесиб ўтиб, чойхонага борди, эшик тутқичини ушлади-ю, айнади, ғириллаб ишхонасига қайтди. Хоним Ҳаққосова ишнини қўлтиғига қистирди-да, магнитофонни ахтариб, жавонларни титкилай кетди. Бир пайт эсига тушиб, ўзини ўзи койиди: «Дўхтирини тергов қилганингда ишлатдинг-ку, каллаварам!— Ахир, машинада-ку... Намунча ҳовлиқмасанг, шошиб қайга ҳам борардинг? «Шошган киз эрга ёлчмас», деган гап эсингдан қичқимди? Шоша-пиша тергов қилиб, ҳали Хонимдан бирор гап оласанми-йўқми? Эсингни йиғ, Ҳайитқули!»

Миришабхона биноси даҳлизидаги навбатчининг дарчасига энгашиб:

— Мени биров сўраса, терговга кетди, дегин. Бир соатлардан кейин келаман,— деди.

Лейтенант ўтирган жойидан турди:

— Яхши, ўртоқ капитан... Лекин чойхонадан жуда тез қайтингиз? Узи шунақа бўлади... Кийим алмаштирганда пул эскисининг чўнтагида қолиб кетади. Мен ҳам кўп панд еганман. Кўпинча ресторандга кириб, овқатни паққос тушириб бўлиб, овқат ташувчи аёл ҳисобикитоб қилишга келганда, қарасам, энгимда

янги кийим бўлади. Пул бўлса, албатта, эскисида қолиб кетган! Улай агар, ҳар доим шунақа бўлади...— деди қикирлаб кулиб.

Ҳайитқули лейтенантнинг гапига жилмайиб, кўчага чиқди.

...Бахтга бахтсизлик хеш бўлса, бало сенга эш бўлади! Халқ бу мақолни худди Хоним Ҳаққосовага ўхшаган одамларга қарата тўқиган кўринади. Дарвоқе, самолёт ана учаман, мана учаман, деб турган бир дақиқада бахтсизлик Ҳаққосованинг этагидан шаппа ушлади, йўқса Маҳаррамнинг Маҳачқалага учиб кетишига бир баҳа қолган эди. Маҳаррам кўлидаги чамадонни юлқиб олган инспекторга қараб: «Шуми? Учиб кетаверсам бўладими энди?» деганда, шундай деб хотини ёнидан индамай ўтиб, самолёт тарафга юра бошлаганида, Хонимнинг кўз олди қоронғилашиб кетди, юраги бирдан тошга ўхшаб қотиб қолгандай бўлди. Бу нимаси? Хиёнатми? Сотқинликми?... Хоним анчагача ўзига келолмади.

Шаҳарга Хонимни ҳам, эрини ҳам битта машина, милиция машинаси олиб қайтди. Етти ўлчаб, бир кес, деб қўйибди машойихлар. Кўналгадан то милиция бўлимига етиб келгунларича ўтган йигирма дақиқа ичида Хоним ҳаммасини тарозига солиб кўрди: ҳа, у сал шошилибди. Эри сотмаган. Етиб келиб, машинадан тушаётганларида эса, Маҳаррам бирор номаъқул сўз айтиб, ишининг пачавасини чиқариб қўймаслиги учун, Хоним:

— Бу овсарни нега олиб келдинглар бу ерга?— деди дарғазаб бўлиб.— Ахир, унинг ҳеч вақодан хабари йўқ-ку. Эр эмас бу, қаро ер. Доим шу. Мана, яна шу латтачайнарни деб балога гирифтор бўлиб ўтирибман. Кўзимдан йўқотинглар бунди! Сотган уйимизнинг пулини бериб, хурманчадан чиққан тангаларни... кўрсатмоқчи бўлиб чақирувдим бу галварсни! Тергов пайтларида Маҳаррам худди тўтидай нуқул битта гапни қайтарди: «Улай агар, хотиним менга нима бериб юборганини билмайман...» Тергов май заводининг собиқ директори найранларига Маҳаррамнинг дахли борлигини исботлай олмади, шунинг учун қўйиб юборилди.

Олтин тангаларини Хоним Ҳаққосова қўлига қандай тушганлиги масаласи очиқ қолди. Хоним айтган гаплар Ҳайитқулини ишонтирмади, шу боис гарчи заводдаги талон-тарожиликлар учун суд Хонимга муддат белгиланган бўлса-да, у илгаригидай махсус тергов хонасида сақланар эди.

Бу ерда у ўз тақдирини ўйлаш ўрнига тўхтовсиз оҳ-воҳ қилиб, қўлида ишлаган собиқ ҳамтовоқларини қаргагани-қарғгани эди: «Овсарлар, кўрқоқлар, эшшаклар!» дея бақирарди у аламзадалик билан.— Узларини-ку эплаб қутқаролмади бу лапашанглар. Мениям шу лаҳадга тортишларига бало бормиди! Бунақа одамлар қаердан пайдо бўларкин-а? Замонанинг айнигани шу-да: ҳеч кимга ишониб бўлмайти...» Бу гаплар Хонимнинг ҳамхоналарини хурсанд қиларди. Ҳамхоналарининг бири бири билан яқинлиги, қадрдонлиги йўқ, улар бир-бирлари билан қалинлашишга, дўстлашишга ҳам уринмас, ҳар бири ўзи билан ўзи овора эди. Хоним бўлса уларнинг ҳаммасини ёмон кўрарди. «Нима қилай, пешонамда бор экан, шулар билан тенг бўли-иб ўтирибман-а!» дея жигибирони чиқариб ўйлаб-ўйлаб.— Директорлик вақтимда, агар ҳузуримга келса, остонамгаям йўлатмасдим буларни...»

— Ҳаққосова, терговга!

У кутилмаганда энгил хўрсиниб кўйди. Гарчи уни сўроқ қилишга чақираётган бўлсалар ҳам, ҳарқалай, бу унинг назарида сасиган хонада ўтираверишдан кўра яхшироқ эди. «Ишқилиб, кимгадир керагим бор экан-ку, гаплашсам бўлади... Чин дилдан бўлмасаям; бир суҳбат-да...— деб ўйлади Хоним.— Нимагаям хурсанд бўлай? Яна бирор нарсанинг ҳиди чиқиб қолган бўлса-чи?.. Ким гаплашаркин мен билан? Ишқилиб, анави «ҳаммом» бўлмасин-да. Улгур, кўнглимга қўл солиб, дийдамни юмшатиб юборади. Билиб-билмай алжираб кўяманми, деб қўрқаман... Фалати йигит! Кўзига қарасанг, шолғомдай қип-қизариб кетади... Ушанда, унга кўполлик қилган эканмиз, унақа қилиш керак эмасди, эсим йўқ менинг...»

Ҳовлига қадам босдию чарақлаб ётган кўёшли кундан кўзи тиниб кетди. Азбаройи суюнганидан йиғлаб юборишига сал қолди, бутун шаҳарга эшиттириб йиғлагиси, дод солгиси келди... Шу ерга ҳам учиб келган қарғалар ҳовлида бамайлихотир кезиб юрар, юпқа қор босган ерни тумшуклари билан чўқилаб-чўқилаб кўяр эдилар. Эшик қарс этиб ёпилдию қарғалар дув этиб ҳавога кўтарилди. «Хатто мана шу қушлар ҳам менадан кўра бахтлироқ!» деб ўйлади Хоним тоза ҳаводан ўпкасини тўлдириб нафас олар экан. Эгилиб, бир сиқми қор олди, кафтларига, юзига ишқаб, юз-қўлини ювган бўлди. Бирдан, ўша олис болалик чоғларида ҳам қоркопток қилмаганини, ерни қоплаб ётган оппоқ қорга ҳечам қизиқмаганини, қишли-қировли кунларнинг ўзига хос рангларида баҳра олмаганини эслаб кетди. Лекин шу заҳотиёқ бостириб келган туйғуларини қувлаб солди. «Нега обидийда қилиб қолдинг? Қаердалигингни унутдингми, Хоним!»

Соқчи танбеҳ берди: имилламай юринг. Кўп ўтмай, улар терговчининг жигарранг эшиги олдига келиб тўхтадилар. Соқчи эшикни очди:

— Маҳбусни олиб келдим, ўртоқ капитан.

Хонадан Хонимга таниш овоз эшитилди:

— Кирсин.

Соқчи четга бурилиб, Хонимга йўл берди, у ичкари киргач, орқасидан эшикни секин ёпиб қўйди.

— Салом, гражданин...— деди-ю, Хоним гапини тугатолмай, эшик олдига анграйиб қолди. У Ҳайитқулини яхши биларди, ҳозир дафъатан таний олмади, кўзларига ишонмади: ўзими, бошқами? Хоним ҳар кунни кўравериш кўникиб кетган эски кийим-бош ўрнини — йўқ-йўқ, форма эмас — яп-янги кремплан костюм, энди-энди урфга қираётган қиличгулли кўйлак, қора галстук... эгаллаган эди. Капитаннинг ўттизга тўлган куни фавқулдда ҳодиса билан бошланганидан беҳабар Хонимнинг хаёлига «Намунча ясаниб олмаса?» деган ўй келди.

Ҳайитқули уни тикка туриб қаршилади, ўтиришга таклиф этиб, фақат Хоним ўтиргандан кейингина ўзи ҳам жойига ўтирди.

Хоним рўпарасида забардаст рақиб ўтирганини биларди, лекин ўзининг ҳам ожиз эмаслигига ишонарди, Ҳайитқули ҳам сөзган: Хонимнинг ўзига ишончи зўр: илгариги тергов пайтларида билиб олган, сал бўш келсанг, ғажиб ташлашлари мумкин. Туллак, қилни қирқ ёради. У ўзини ҳеч қачон, масалан, бир маҳаллар унинг қўлида ишлаган анави маҳбусларга ўхшаб тутмайди. Йўқ, у экспедитор Кўзибоёвга ўхшаб лўлилик қил-

майди, омбор мудури Нарзи Қуловга ўхшаб жим-жим ўйнамайди, бош ҳисобчига ўхшаб дарров айбини бўйнига ҳам олмайди. У далилу исботларнинг зўри билан айбига иқдор бўлади, шунда ҳам мажбуран, ўз ихтиёри билан иқдор бўлишга бўйни ёр бермайди.

Хоним Ҳаққосова жуда нозик ўйинчи, кўпинча у ҳеч кутилмаганда юриш қилади, эгаллаб олган катакларини эса жангсиз бўшатиб бермайди, рақиб йўл қўйган ҳар қандай зиғирдай хатони ҳам ўша лаҳзадаёқ ўз фойдаси учун ишлата олади.

Капитан сочилиб ётган қоғозларини тартибга келтирди, хона жимжит. Ҳайитқулининг пайсаллаётганидан фойдаланиб, Хоним ўзининг ҳужум йўлларини ўйлаб олди. Душмани яна қандай янги далиллар топганини билмаса-да у жангга астойдил тайёр эди. «Фикрларингни бир жойга жамлаясанми, муҳтарам бошлик? Жамлайвер. Кўрамиз, бу фикрларингдан нима қоларкин? Биринчи бўлиб юришингга йўл қўйиб бўлман! Биринчи бўлиб юриш сендан кўра менга зарурроқ... Бошла! Ҳа, сочингни бир силаб олиш учун қўлингни кўтаришинг билан — э, бу қилиғингни сув қилиб ичиб юборганман, — ҳужумни бошлайман... А-ҳа, ана, қўлинг бошинга борди...»

Қоғоздан бошини кўтарган капитан қалин, ҳурпайган сочларини бир силаб қўйиш учун ҳали қўлини кўтаришга улгурмаёқ Хоним истеҳзоли кулди:

— Гражданин бошлик! Кечирасиз, сиздан бир нарсани сўрасам бўладими?

— Бўлади.

— Шу десангиз, мени бир нарса қизиқтиради...— Хоним сўзларни атай узиб, чўзиб, қалаштира кетди, бу билан у бўлажак тергов ўзи учун унчалик муҳим эмаслигини капитанга сездириб қўймоқчи эди.— Демокчиманки, мени бу ерда узоқдан-узоқ ушлаб туриб, нима, қоқбалиқ қилмоқчимисиз?

— Агар бизни сўстакшликда айблаётган бўлсангиз, хато қиласиз, Хоним Ҳаққосовна...— деди Ҳайитқули.— Ишни иложини борича тезроқ тугатиш пайдамиз. Лекин иш дегани доим ҳам силлиқ кетавермайди. Узингиз буни яхши биласиз. Бунда бизнинг айбимиз йўқ... Айтмоқчи, сиз нонушта қилганмисиз?

— Ҳа, сиз-чи?

— Раҳмат, бунинг аҳамияти йўқ... Шундай қилиб, ишга киришамиз... Диктафонини ишлатаман. Хоним Ҳаққосовна, сиздан чиққан олтин тангалар масаласида ҳали ҳам ўша гапингизда турибсизми?

— Бўлмасам-чи?

— Мана, олдимда дастлаб берган гувоҳликларингиз турибди... Тўлдирилган, аниқликлар киритилган сўнггиси ҳам бор... Уларни яна бир марта эсингизга солмоқчиман. Қайси бирдан бошлаш?

— Охиргисидан.

— «...Экскаватор бузган уй хароблари ҳали бутунлай йиғиштириб олинмаган эди, пахсадевор кесаклари орасидан бир хумчанинг таги кўриниб қолди. Хумчани синдириб қўймасликка ҳаракат қилиб, унга ёпишиб қолган кесакни болта билан тозаладим. Агар ҳазина бўлса, давлатга топширмаман деб ўйладим, хумчанинг оғзини ерга қаратиб қоқдим, ичидан тупроқ тушди...»

— Тўппа-тўғри!

— Бу гапларга янги қўшимчаларингиз йўқми?

— Янги гапми, эски гапми билмадим, ишқилиб, ўшанда мен хумча топиб олганимни

эримга айтмаганман. Хумча ертўладаги эски-туски лаш-лушлар ичидан анча пайт ётди. Ҳовлини сотгандан кейин хумчани ёдғорлик сифатида янги уйимизга олиб келдим. Ҳалиги нохушликлардан кейин шаҳардан кетаман, деган фикрим бор эди. Нарсаларимни йиғиштириб, тартибга келтира бошладим. Навбат хумчага келди. Тозалаётувдим, қўлимдан тушиб кетиб, чил-чил синди. Сопол парчалари ичидан чангга беланган майда тангалар думалаб қолди... Териб олиб, яшириб қўйдим. Умрим бино бўлиб, тилла тангаларни кўрган эмасман, уларнинг олтинлигига ишонмадим. Банкка олиб борсам, устимдан кулиб, масҳара қилишади, деб ўйладим. Маҳаррам келгунча тура турсин-чи, келиши билан кўрсатаман унга, дедим. Унинг келишини кутиб юрдим. Келгандан кейин шошганимдан ҳаммаси эсимдан чиқиб кетибди, тангалардан унинг хабариям йўқ...

— Айнан сўзма-сўз такрорладингиз... Мен баённомага қараб бордим. Хотиранингиз зўр экан! Охириги терговда сиз эски уйингиз вайронасини икки-уч кунда йиғиштириб олганмиз, деган эдингиз. Тўғрими? Шундай деганмидингиз?

— Деган бўлсам, дегандирман.

— Аниқ қилиб айтинг-чи: икки кундами уч кундами?

— Қолган-қутганини учинчи куни йиғиштирганмиз, ўзим сув селиб ҳовли чангини босганман... Хўш, сизни яна нима қизиқтиради?

— Мени қизиқтирадиган нарса — сиз хумчани уй бузилган куни, яъни биринчи куни топганмисиз ёки иккинчи куними?

— Иккинчи куни, шомга яқин... Илгари ҳам айтганман-ку бу гапни. Худди ўша пайтда Маҳаррам нон олиб келиш учун дўконга чиқиб кетувди. Ахир, айтганман-ку бу гапларни, биласиз-ку, капитан... гражданин капитан! Кўриб турибман, бугун кайфиятингиз жуда яхши... мен билан бир отамлашиш иштиёқингиз бор!..

— Бизда янги далиллар бор, сиз берган гувоҳликларни рад этадиган далиллар... Биринчидан экспертиза аниқладики, бу тангалар бир жойда узоқ сақланган бўлиши мумкин эмас экан. Хумча ҳақида ҳамма гапларингиз эса — уйдирма! Тангаларда оддий кўз сезмайдиган тиш излари бор, кимдир яқиндагина бу олтинларнинг тоза-тоза эмаслигини текшириб кўрган... — Ҳайитқули ўнг қўли билан тўзғиб қолган сочларини тузатиб қўйиб, гапида тез-тез этди: — Иккинчидан, уйингиз жуда дөв бузилган, шунчалик тезки, бир кундаёқ ҳаммаёқ топ-тоза қилинган. Уйни эрингиз Маҳаррам, кўшнларингиз Маждов оға билан Сулаймон бузган: бири — ҳайдовчи, бири — экскаваторчи... Улар икки машина қурилиш чиқиндисини Зулфиқоровга элтиб берганлар. Зулфиқоров ундан товуқхона ясаб олган. Эски уйдан чиққан баъзи ёғочларни янги уйга ишлатгансиз, яроқсизларини ахлатхонага элтиб ташлагансизлар... Агар гапимга ишонмасангиз, мана, мен номини айтган кишиларнинг ёзма гувоҳликлари бор. Агар уларнинг ўз оғизларидан шаҳсан эшитмоқчи бўлсангиз, майли, буни ҳам қиламиз. Бундан ташқари... хумчани сиз топиб олишингизни илжойи йўқ эди... Ахир, ўша кунлари сиз Ашхободда эдингиз. Уй бузилиб, вайроналари йиғиштирилиб, ҳаммаёқ оппон-соппон бўлгандан кейин, орадан икки кун ўтказиб, шаҳарга қайтгансиз. Мана, буни май заводи бўйича чиқарилган буйруқ ҳам тасдиқлаб турибди. Ашхободда

қаерга тушганингизни айтиб беришим мумкин... «Туркманистон» меҳмонхонасининг биринчи қаватидаги «люкс» хонасида тургансиз... Хуллас, сизнинг бузилган уй харобалари ичидан аллақандай хумча топиб олдим, деган гапларингиз ҳақиқатга тўғри келмапти. Хўш, сиз бунга нима дейсиз, Хоним Ҳаққосовна!

Капитан билан баҳслашишга тайёр бўлган Хонимнинг аввалги шаштидан асар ҳам қолмади. Одамнинг кайфияти яхши бўлганда унча сезилмайдиган ажинлар — қариллик аломатлари ҳозир Хонимнинг юзига дувва қалқиб чиққандай эди. Хоним икки букилиб ўтирар, Ҳайитқулининг гапларига жавоб бермас, тўғрироғи, нима деб жавоб беришни билмас эди. Хонага кирганида, капитаннинг рухсати билан пальтосини ечиб, илгакка осиб қўйган эди, ўрнидан туриб, уни елкасига ташлаб олди. Рўмоли тагидан чиқиб қолган сочларини тўғрилади. Кўксини столга бериб, бошини қўллари устига солинтирди, кўзларини юмди: илгарилари ҳам ўз хонасида тез-тез шундай қилиб турарди.

Рўмоли сирғалиб елкасига тушди, Ҳайитқулининг димоғига атир хиди урилди.

— Сув ичасизми?

— Йўқ!

Одатда бунақа вазиятларда тергов пайти танафус қилинмайди, акинча тергов қилинаётган киши ўзининг ноилжой аҳволга тушиб қолганига тўла ишонч ҳосил қилиши учун савол устига савол бериллаверади. Ҳайитқули ана шу қоидага хилоф иш тутди.

— Хоним Ҳаққосовна, боринг, дам олинг! — деди у. — Гапларимни яхшилаб ўйлаб кўринг. Агар илжойи бўлса, бугун яна учрашамиз...

Ҳайитқули ўрнидан туриб, соқчини қақриш учун эшикка қараб юрди. Хоним эса, афтидан, кетишга шошилмасди. Қандай ўтирган бўлса, шу ўтирганча:

— Менга қоғоз-қалам берсангиз, — деди.

Чоржўй — Ашхобод катта йўли

Май заводининг собиқ директорини сўроқ қилиш учун Ҳайитқули Уйлаганидай бир соат эмас, ярим соат ҳам кифоя қилди. Папка билан магнитофонни ўзини кутиб турган «уазик» ўриндиғига ташлаб, Ҳайитқули ҳайдовчи ёнига чиқиб ўтирди. Машина пишқириб жилди, дарҳол тезлигини ошириб, ғизиллаб кетди. Ички рақиядан қақирув сигнали эшитилди.

— Биринчи эшитади! — деди Ҳайитқули.

У 49-разъездда «ГАЗ-69»нинг топилганини эшитдию шу захотиёқ ҳозиргина тўқламоқчи бўлиб бораётган қорнини ҳам, Хоним Ҳаққосовау ҳатто унинг олтин тангаларини ҳам унутди.

— ...Биз йўлдамиз. Ҳозир темир йўлдан ўтаёмиз, йигирма дақиқаларда етиб борамиз, — Ҳайитқули рақия микрофонини илгайига қўйиб, ҳайдовчига юзланди: — Чоржўй — Ашхобод катта йўлини йигирма бешинчи километрга етиб боришимиз керак, қани, бос! — деди.

Ҳайдовчи «маъқул» дегандай бош ирғади. Машина ғизиллаб кетди. Унда темир йўл, чапда янги қуриляётган ғиштин иморатлар бирпасда орқада қолди. Темир йўлнинг нарёғи уфққа қадар оппоқ қорга бурканиб ётган бийдай дала. Йўл топ-тоза. Утган-кетган маши-

наларнинг филдираклари кечаси ёққан қорни босиб-янчиб, ялаб-сидириб кетган, қуёш эса филдираклар ишини охирига етказиб қорни эритиб, йўлни артиб-қуритиб қўйган эди.

То шўрхокка етгунча йўл яхлит, фақат кўприкка етганда учга айрилган: асосий йўл кўприк оша тўғрига кетган, қолган икка ёндош йўл кўприкка етмай икки томонга шохлаган... «Уазик» ҳеч қаёққа бурилмай, тўппа-тўғри физиллаб кўприк устига чиқди, бир неча дақиқадан сўнг худди кафтадагидай кўриниб турган Комсомол қасабасини ҳам ортда қолдирди. Қасабанинг энг кечки чаловзор, ҳар бир чалов йўқолди... Катта йўлни икки тарафдан сапсарик қум ўраб олган — улуғ сахро Қорақумнинг чексиз-чекгарасиз оламига элтувчи дарвоза очилди.

Қумтепаларнинг кунгай томонларида қор аллақачон эриб кетган, шимолий ёнбағирлари эса олачалоқ бўлиб турар, ҳар жой-ҳар жойдаги қор парчалари худди ўтлаб юрган оппоқ-оппоқ қўзиқоқларга ўхшаб кетарди. Қумтепалар зирваси қалин чаловзор, ҳар бир чалов пахмоқ оқ телпакнинг худди ўзи эди.

Йўл гоҳ қиялаб паства энади, гоҳ тепаликларга ўрлайди. Чўл ичкарисига кириб борилгани сари барханлар ҳам баландлаша бошлайди, чаловзорлар тобора қуюқлашади. Қумтепа билан қумтепа ўртасидаги жарликларда аҳён-аҳён саксовулзорлар кўзга ташланади.

Ҳозир соатига нақ юз чақирим босиб, тептекис асфальт йўлда елдек елаётган бўлсалар-да, чўл манзарасига маҳлиё боқиб кетаётган Ҳайитқулининг назарида улар гўё устига саксовул, қучоқ-қучоқ чалов ортилган, ҳам чапда, ҳам ўнгда ўтаётган туя карвонлари орасига тўшалган тимқора гиламдан оҳиста юриб бораётгандай эдилар.

«Чўл ўзининг бир хил манзараси билан одамни тез толиқтиради», деган гапни у кўп эшитган. Йўқ, нотўғри гап бу. Кимки чўлда йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юрмаган бўлса, кимки қумтепаларга чиқмаган, барханлар устида, чаловзорлар ичида ётиб, Қорақумнинг поёнсиз манзарасини томоша қилмаган бўлса, ундай одамга чўл манзараси толиқтирувчи манзара бўлиб туюлиши мумкиндир, балки. Чўлни билган одамга эса беш қўлда аёнки, чўлда ҳеч нарса бир-бирини такрорламайди, ҳатто бир-бирига айнан ўхшайдиган иккита барханны учратиб бўлмайди, уларнинг ранги, туси, шакли, ўт-ўланлари бошқа-бошқа... Осмон осмонни яхши кўрадиган одамга, денгиз денгизни севадиган одамга ўз сирини очади. Чўл ҳам шундай — ҳаммага ҳам сир очавермайди у.

Йўлқадаги «25» рақами ёзилган симёғоч ёнида Чоржўй ДАНИ бошлиғининг сариқ «Жигули»си турарди. «Уазик» «Жигули» орқасига келиб тўхтади. Катта йўл четидан бошланган сўқмоқ ўттиз қадамлар нарига бориб, катта йўл билан ёнма-ён кетадиган кишлоқ йўлига туташган эди. Ҳайитқули ана шу сўқмоқдан илдам юриб кетди.

Мана, ўша «ГАЗ-69», тўғрироғи, унинг ёниб адо бўлган қовурғаси. Қачонлардир «ГАЗ-69» маркали машина деб аталган бу куюндини ДАН бошлиғи, терговчи Навкарвов, яна Ҳайитқулининг формасиз уч ҳамкасби ўраб олган, Карэн Карапетян суратга олишни тугатаётган эди.

Ҳайитқули ДАН бошлиғи билан бош ирғаб саломлашди-да, худди бу ишларнинг ўзига

унча дахли йўқдай бир четда турган Тамакаевнинг олдига борди:

— Уша, лекин ҳеч қанақа из йўқ,— деди Тамакаев, юзи ўша-ўша ифодасиз эди.

— Из бўлиши керак, ахир жиноятчи ҳам бирга ёниб кетмагандир?

— Тўғри... У... ёки улар машинани ёндириб, ўзлари эса машина изидан юриб, айна пайтда аллақадан бир туника билан изларини ўчириб кетганлар. Лекин қаёққа кетганлари номаълум: бу ёққама, у ёққама.— Тамакаев қўли билан аввал шаҳар томонни, кейин чўл тарафни кўрсатди.— Шахсан мени бир нарса, мутлақо аниқ бир нарса қизиқтиради...

— Мени ҳам,— деди Ҳайитқули.— Худди шунинг учун ҳам ҳовлиқиб бу ерга келдим.— да. Яхшилаб синчиклаб текширилгандан сўнг кул тагидан Ҳайитқули билан Тамакаевни қизиқтираётган, улар жиноят содир бўлган жойдан ахтариб тополмаган ўша яримта ғишт чиқди.

Тамакаев чамадончасидан лупа олди.

— Қурум босиб қопти, лаборатория экспертизаси ўтказмасак бўлмайди...— деди у ғиштга лупадан қараб.— Лекин манави чети қаттиқ зарбдан учганлиги аниқ, экспертизасиз ҳам кўриниб турибди бу. Бордию ғишдан бирор из тополмасак ҳам, уни шу ердан топганимизнинг ўзи катта ютуқ. Сизнинг таҳминингиз,— деди Ҳайитқулига жилмайиб,— тўла тасдиқланди. Бечора бола ҳақиқатан ҳам тарнов тагига терилган ғиштлардан иккитасини суғуриб олган экан. Биттаси ўнг чироққа теккан, уни, ўша, жиноят содир бўлган жойдан топган эдик. Айтмоқчи, чироқ уясини ҳам бир кўздан кечиринг!.. Бунисини эса у пешойнага отган, ойна синган-у, ғишт машина ичига тушган.

Ҳайитқули ўнг томон чироғининг уясини кўздан кечирди. Қора қурум қатлами тагида уваланиб кетган ғишт излари, чироқ шишасининг майда синиқлари шундоқ кўриниб турарди. Чап томон чироғи эса машина ёнаётганда чатнаб синган, синиқлари шундоқ ерга тўкилиб ётар эди.

— Бундан чиқди, чироқ синган, пешойнаси вайрон бўлган «ГАЗ-69» шунча чақирим йўлни босиб ўтибди-да?— деди Ҳайитқули Тамакаевга саволмуз қараб.

— Шунча...— деди Тамакаев.— Хўш, кечаси бўлса, нимадан ҳам қўрқарди улар?

— Келинг, вақтни бир ҳисоблаб чиқайлик...— деди Ҳайитқули. Учпункт атрофида, шаҳар ичида камида тўрт-беш чақирим йўл юрганлар... Шаҳар билан Комсомол қасабаси ораллиги яна саккиз чақирим. Қор ёғиб турганини, йўлниги сирпанчиқлигини назарда тутсақ, у... ёки улар қасабага етгунча қирқ ёки эллик дақиқа вақт ўтган. Қасабадан бу ёғи — ўн беш чақирим... яна ярим соат. Демак, машина кечаси соат тўртларда ёнган деб таҳмин қилсак, хато бўлмайди. Тўғрими?

— Тўғри, Ҳайитқули Мавлонбердиевич.

ДАН бошлиғи уларнинг олдига келди.

— Хўш, бизга нима хизмат бор?— деди у.

— Машинанинг атай ёқиб кетилгани аниқ,— деди Ҳайитқули.— Лекин бошқа бир нарсага ҳайронмиз: ҳайдовчи қайси томонга, нимада кетганиникин?

— Аниқлашга уриниб кўрамыз,— деди ДАН бошлиғи.— Аввал Амударёдан паром орқали қанақа машиналар олиб ўтилганини текширамыз. Москвадан, бошқа шаҳарлардан сотиб олинган энгил машиналар кечаси кўпинча шу паромдан ўтади. Қолаверса, «Турк-

манқишлоқхўжтехника»ни ҳам текшириб кўрамиз, улар ишга жуда эрта жўнайдилар. Агар жиноятчи у ёққа кетган бўлса, топши анча мушкул бўлади,— деди у кўли билан Ашхобод тарафга ишора қилиб.

— У томоннинг йўлини ҳам тўсамиз,— деди Ҳайитқули қатъий.— Ҳозироқ Байрама-лига, Марига кўнғироқ қилиб, барча машиналардаги йўловчиларни текширишларини илтимос қиламан... «Қишлоқхўжтехника»ни безовта қилмасангиз ҳам бўлади, назаримда. Имоним комилки, жиноятчилар фақат узоққа кетадиган машиналардан фойдаланганлар... Улар бу ерда қиладиган ишларини қилиб бўлганлар... Илтимос, менга паромдан ўтган машиналар рўйхатини тезроқ берсангиз.

Ҳайитқули ўша ўзи келган сўқмоқдан катта йўлга қараб кетди, лекин ярим йўлга борганде, тўхтади, орқасига қайтиб, яна бир бор жиноятчи ўз изларини ўчирган қорни жойларни кўздан кечирди. Кейин биргаликда турган Тамакаев, Навкаров ҳамда ДАН бошлиғи ёнига келди.

— Изни ўчирган қуролнинг кенглиги кафтдай келади, икки чети жўякча ҳосил қилган. Машина номерлари эса жойида йўқ. Назаримда, изни ўчирган худди ўша нарсалар асқотган кўринади. Яхшилаб қараш керак, номерлар шу яқин орада ётган бўлиши лозим. Ҳар қалай, ортиқча юк, кўтариб кетмагандирлар,— деди Ҳайитқули, кейин «Узик»ка қараб кетди.

Чоржўй

Ҳайитқули қаҳвахонада наридан-бери тамадди қилиб, хонасига кирди. Ҳали жойига ўтиб ўтирмаган эдики, телефон жиринглаб қолди. ДАН бошлиғи экан. «Ҳайитқули Мавлонбердиевич, бир ўртоғимиз кечаси паром-

дан ўтган машиналар рўйхатини олиб 1 ҳузурингизга кетди...» деди.

Ун дақиқалардан сўнг рўйхат Ҳайитқулининг қўлига тегди.

Нафсиламбрини айтганда, бу рўйхатнинг жиноят қидирув бўлим бошлиғига нима ҳам ёрдами тегарди? Ҳайитқули, нари борса, ўша машиналар кетган шаҳарларга сўров хати юбореди. Яқинроқ жойларга эса ходимларини жўнатиши мумкин.

Рўйхатни кўриб бўлиб, Ҳайитқули уни миршаблар бошлиғига олиб борди. Бошлиқ, Ҳайитқулининг гапларини эшитиб, унинг Бухорога, Тошкентга одам юбориш фикрини маъқуллади:

— Ариза ёзиб келинг,— деди.

У иккинчи бор бошлиқ ҳузурига кирганда, Жуманазаров Ҳайитқули таклиф этган номзодларнинг исму насабини ўчириб, устига катта-катта ҳарфлар билан «Мавлонбердиев» деб ёзиб қўйди. Кейин котибасини чақириб:

— Капитан Мавлонбердиев номига Тошкентга уч кун, Бухорога икки кун мuddат билан сафар варақаси тайёрланг!— деди. Сўнг ҳайрон бўлиб ўтирган Ҳайитқулига юзланиб:— Менга ишонинг, капитан, сиз кўрсатган номзодлар жуда яхши, уларга ҳеч қарши-лигим йўқ,— деди.— Лекин бу иш, назаримда жуда чалқаш, жуда жиддийга ўхшайди. Калаванинг учини топиш учун ўзингиз бормасангиз бўлмайди. Сезиб турибман, олдинда иш кўп, ҳар бир икир-чикир сизга қўл келиши мумкин. Балки сафар чоғида каттароқ фактларга ҳам дуч келарсиз. Хуллас, ўзингиздан қолар гап йўқ, чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин... Ҳаялламай, тез учинг. Бир ярим соатча вақт бор. Тошкент рейсига улгурасиз. Сизни Тошкентда кутиб олишади. Яхши боринг, оқ йўл!— Жуманазаров Ҳайитқулининг қўлини сиқиб, эшиккача кузатиб қўйди.

Давоми келгуси сонда

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ» ДАН

Эркакларнинг ўзини кўз-кўз қилиш учун яسانيши — хотинларнинг оройиш учун безанишлари кабидир. Аммо бу каби безанмок иккаласи учун номуносиб, хусусан, эркаклар учун кўпроқ шармандаликдир. Барча ўзини кўрсатиш ва безаниш касалига учраган, бу эса уларнинг ўзларига ёқимли туйилишидан далолат беради.

Тутуруксиз сўзлари билан кулги кўтаришга сабабчи шоир ўзини Саъдий ва Хусравдан ортиқ деб ўйлайди.

Бадахт котиб қарғанинг ифлос оёғидан хунуқроқ қилиб ёзган ўз хатини — Жаъфар ва Азҳар каби машҳур котибларнинг хатидан гўзал деб билади.

Солган сувратидан одам кўрқадиган ёмон сувраткаш ўзини машҳур Абдулхай ва Монийдай санъаткор деб ҳисоблайди.

Китобларни олтин ҳал билан безовчи музаҳхибнинг хитойча нақши хато билан тўла ва фарангчаси наққошлар тинкасини қуритадиган даражада бесўнакай бўлишига қарамай, ўзини Аторудга¹ ўхшатади.

Ҳар бир ҳунар эгаси ўз ҳунарини муболаға билан таърифлайди, буни эса унинг нафси такозо қилади.

Мадрасадаги бехуда мунозара олиб борувчилар қий-чувидан ҳам манманлик англашилади; бу унинг сўзини рад қилса — у бунинг даъвосини қайтаришга уринади; ҳар қайсиси ўз сўзини маъқуллайди ва ўзини эътироф қилади.

¹ Аторуд — Меркурий сайёраси. Мифологияда бу сайёра китобат санъати аҳлининг ҳомийси ҳисобланади.

НАСР

Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи	3
Набижон Боқий. Гулзамира. Қисса	10
Юсуф алайҳиссалом қиссаси	33
Григол Абашидзе. Султон Жалолоддин	102

НАЗМ

Гулчеҳра Нур. Ватан — менга қайтган эътиқодимсан	28
Асқар Маҳкам. Ишқ. Шеърый қисса	70
Замира Рўзиева. Бу сокин лаҳзада руҳим ёнади	93
Алишер Нарзулло. ...Узилади сўнгги япроқлар	94
Лузумий. Ишқдан бағрим куйиб	136

ДРАМАТУРГИЯ

Илҳом Ҳасанов. Бири кам дунё. Трагикомедия	80
--	----

МУШОИРА

Қалбингда нимадир уйғонди ногоҳ	97
---	----

ҚУТЛОВ

Зоҳиджон Обидов. Ишқ дардига ташлаб	126
Тошпўлат Аҳмад. Юртинг учун ҳаловатдан кеч	128

СУҲБАТ

Иброҳим Ғафур, Тоир Юнус. Мустақиллик одамлари	130
--	-----

НАВОИЙХОНЛИК

Абдурашид Абдуғафуров. Навоийнинг номаълум ғазаллари	138
--	-----

ДУРДОНА

Мирзо Абдулқодир Бедил. Бу шодликлар бари ғамдан яралган	142
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Ботирхон Акрам. Руҳият мусаввири	147
Наим Каримов. Булутли баҳор	152

ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО

Ўқтам Эминов. Шиддат. Роман	158
---------------------------------------	-----

На узбекском языке.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 1—2

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении делами аппарата президента Республики Узбекистан.

Ташкент — 1994

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Мусаҳҳиҳ М. Насриддинова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига онд нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П. Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 05.10.93 й. Босишга рухсат этилди 05.05.94 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 11. Шартли босмө тобоғи 14,8. Шартли-рангли босма тобоғи 15,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 16,2. Адади 30862 нусха. Буюртма № 2477. Чакана савдода баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси. 700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.